

іс сѣтннкоу · н днѣакоже вѣрова
бхднтебѣ · н нсцѣлѣ отрокѣ
ісговѣтѣа · н вѣзвращьсѣ
тннкѣ вѣдомѣскон обрѣтен
зрава: — *іс нс*

Legendák, kódexek, források

tanulmányok a 80 esztendőös b. tóth imre tiszteletére

БѢ ВѢПРИШЕ
ВЪДОПЕБОВЪ:

ВЪ ТЕРОУЖЕ БЫВШОУ. ПРИВЕДОШХ
ОТЪ ЦН ПЕТРОВЪ.

LEGENDÁK, KÓDEXEK, FORRÁSOK

*Tanulmányok a 80 esztendő
H. Tóth Imre tiszteletére*

LEGENDÁK, KÓDEXEK, FORRÁSOK

*Tanulmányok a 80 esztendőös
H. Tóth Imre tiszteletére*

Szeged
2012

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM SZLÁV INTÉZETÉNEK KIADVÁNYA

Szerkesztette:

KOCSIS MIHÁLY

MAJOROS HENRIETTA

Munkatársak:

BALÁZS L. GÁBOR

BIBOK KÁROLY

FARKAS BARÁTHI MÓNICA

SAJTOS NATÁLIA

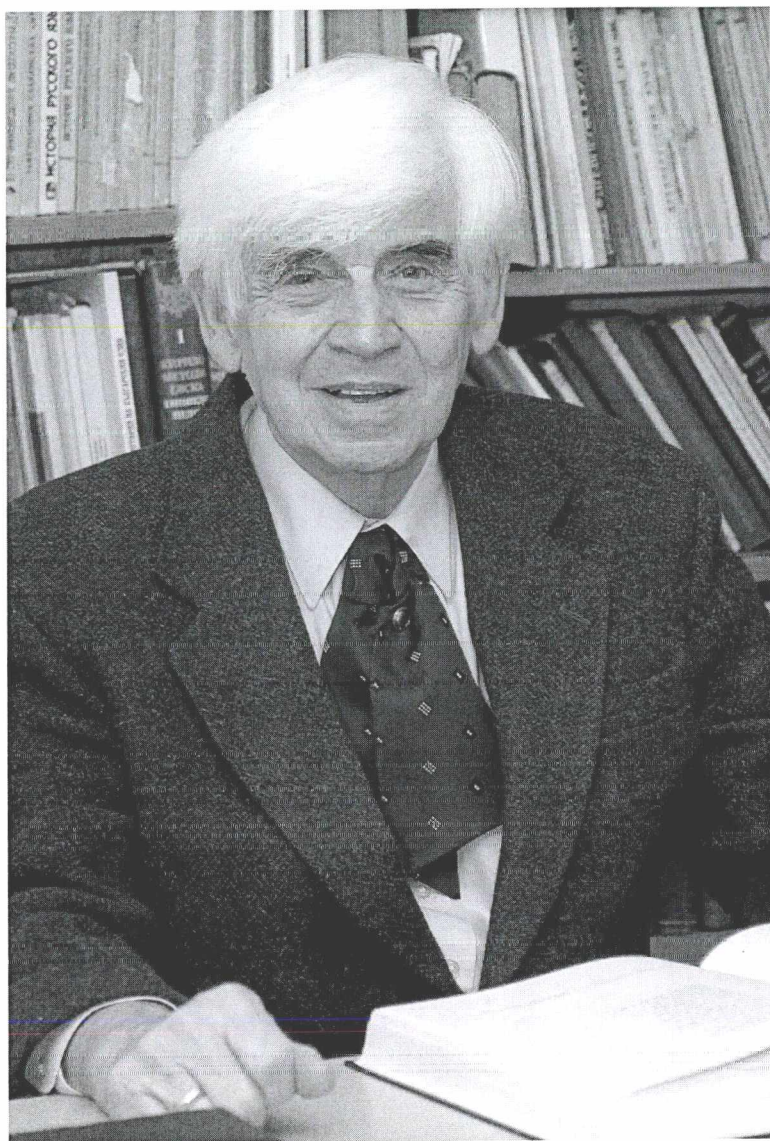
MARIA ZHEREVA

A borítót tervezte:

Szőnyi Etelka

© A szerzők

ISBN 978-963-306-152-7

TABULA GRATULATORIA

AGYAGÁSI KLÁRA

Debreceni Egyetem

ALMÁSI TIBOR

Szegedi Tudományegyetem

ANTOSKIV GALINA

Szegedi Tudományegyetem

BAGI IBOLYA

Szegedi Tudományegyetem

BAGMUT IRINA

Szegedi Tudományegyetem

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Szegedi Tudományegyetem

BALÁZS L. GÁBOR

Szegedi Tudományegyetem

BALOGH LÁSZLÓ

Szegedi Tudományegyetem

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

Eötvös Loránd Tudományegyetem

BANOVA, SAVELINA

Kliment Ohridszki Tudományegyetem, Szófia

BARANYAI ZSOLT

Szegedi Tudományegyetem

BARÓTI TIBOR

Szegedi Tudományegyetem

BERNÁTH ÁRPÁD

Szegedi Tudományegyetem

BIBOK KÁROLY

Szegedi Tudományegyetem

H. BOBA, ELIZABETH

Seattle, WA, USA

BOYADZHIEV, ANDREY

Kliment Ohridszki Tudományegyetem, Szófia

BUKTA KATALIN

Szegedi Tudományegyetem

BUROJEVIĆ SUZANA

Szegedi Tudományegyetem

BURZAN, MIRJANA

Újvidéki Egyetem

BÜKY LÁSZLÓ

Szegedi Tudományegyetem

CSEJTEI DEZSŐ

Szegedi Tudományegyetem

CSERNUS SÁNDOR

Szegedi Tudományegyetem

DÖTSCH SZILVIA

Szegedi Tudományegyetem

DUDÁS MÁRIA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

ERDEI ILONA

Szegedi Tudományegyetem

FARKAS BARÁTHI MÓNICA

Szegedi Tudományegyetem

B. FARKAS MÁRIA

Szegedi Tudományegyetem

FENYVESI ISTVÁN

Szegedi Tudományegyetem

FERINCZ ISTVÁN

Szegedi Tudományegyetem

FONT MÁRTA

Pécsi Tudományegyetem

FRIED ISTVÁN

Szegedi Tudományegyetem

GADÁNYI KÁROLY

Nyugat-magyarországi Egyetem, SEK

GALAMB GYÖRGY

Szegedi Tudományegyetem

GALÁNTAI ERZSÉBET

Szegedi Tudományegyetem

HETESI ISTVÁN

Pécsi Tudományegyetem –
Szegedi Tudományegyetem

HOFFMANN ZSUZSANNA

Szegedi Tudományegyetem

IMRÉNYI TIBOR

Szegedi Tudományegyetem

IVANICS MÁRIA

Szegedi Tudományegyetem

JERKOVIĆ, JOVAN

Újvidéki Egyetem

JUHÁSZ JÓZSEF

Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézet

KACZIBA ÁGNES

Szegedi Tudományegyetem

KATUS ELVIRA

Eötvös Loránd Tudományegyetem

KENESEI ISTVÁN

Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézet –
Szegedi Tudományegyetem

KOCSIS MIHÁLY

Szegedi Tudományegyetem

KONTRA MIKLÓS

Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézet –
Szegedi Tudományegyetem

KOSZTA LÁSZLÓ

Szegedi Tudományegyetem

KOZMÁCS ISTVÁN

Szegedi Tudományegyetem

KRÉKITS JÓZSEF

Szegedi Tudományegyetem, JGYPK

KUGLER KATALIN

Szegedi Tudományegyetem

LEPAHIN VALERIJ

Szegedi Tudományegyetem

MAJOROS HENRIETTA

Szegedi Tudományegyetem

MAKK FERENC

Szegedi Tudományegyetem

MAKSIMOVIĆ, BILJANA

Szegedi Tudományegyetem

MÁTÉ-TÓTH ANDRÁS

Szegedi Tudományegyetem

MAYER PÉTER

Szegedi Tudományegyetem

MLADENOVA, MARINELA

PARASKOVA

Neofit Rilski Tudományegyetem,
Blagoevgrad

MOJSZEJENKO VIKTOR

Nyugat-magyarországi Egyetem, SEK

MONCHEVA, LILA

Konsztantin Preszlavszki Tudomány-
egyetem, Sumen

NAGY LÁSZLÓ KÁLMÁN

Debreceni Egyetem

NEMES ZOLTÁN
Debreceni Egyetem

NÉMETH T. ENIKŐ
Szegedi Tudományegyetem

NOVÁK GYÖRGY
Szegedi Tudományegyetem

NYAGOLOVA NATALIYA
Cirill és Metód Tudományegyetem
Veliko Tirmovo –
Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYOMÁRKAY ISTVÁN
Eötvös Loránd Tudományegyetem

OLAJOS TERÉZIA
Szegedi Tudományegyetem

ORCSIK ROLAND
Szegedi Tudományegyetem

PANAJOTOV, PLAMEN
Konsztantin Preszlavszki Tudomány-
egyetem, Sumen –
Tallini Egyetem

PANAJOTOV, VESELIN
Konsztantin Preszlavszki Tudomány-
egyetem, Sumen

PÁNDI LAJOS
Szegedi Tudományegyetem

M. PANDUR JULIANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

PÁTROVICS PÉTER
Eötvös Loránd Tudományegyetem

PÉTER MIHÁLY
Eötvös Loránd Tudományegyetem

PETROVICS ISTVÁN
Szegedi Tudományegyetem

PITI FERENC
Szegedi Tudományegyetem

POLGÁR SZABOLCS
Szegedi Tudományegyetem

POZSGAI ISTVÁN
Nyugat-magyarországi Egyetem, SEK

RADAN, MIHAI
Temesvári Egyetem –
Szegedi Tudományegyetem

RÁDULY ZSUZSANNA
Eötvös Loránd Tudományegyetem

RÉVÉSZ ÉVA
Szegedi Tudományegyetem

RÉVÉSZ LÁSZLÓ
Szegedi Tudományegyetem

A. SAJTI ENIKŐ
Szegedi Tudományegyetem

SAJTOS NATÁLIA
Szegedi Tudományegyetem

SARNYAI CSABA
Szegedi Tudományegyetem

STEFANOVIĆ, MIRJANA
Újvidéki Egyetem –
Szegedi Tudományegyetem

STEFUCA VIKTÓRIA
Szegedi Tudományegyetem

SZABADOS GYÖRGY
Szegedi Tudományegyetem

SZABÓ JÓZSEF
Szegedi Tudományegyetem

SZÓKE KATALIN
Szegedi Tudományegyetem

SZÓNYI GYÖRGY ENDRE
Szegedi Tudományegyetem

SZVÁK GYULA
Eötvös Loránd Tudományegyetem –
Magyar Ruszisztikai Központ –

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ
Szegedi Tudományegyetem

TÖLGYESI TAMÁS
Pázmány Péter Katolikus Egyetem –
Szegedi Tudományegyetem

TRENDAFILOV, HRISTO
Konsztantin Preszlavszki Tudomány-
egyetem, Sumen

VAŠUT, TOMAŠ
Szegedi Tudományegyetem

VELCHEVA, BORYANA
Bolgár Tudományos Akadémia
Cirill–Metód Tudományos Központ

VISHOGRADSKA, INA
Kliment Ohridszki Tudomány-
egyetem, Szófia

WOJTILLA GYULA
Szegedi Tudományegyetem

YANKOVA, VENETA
Konsztantin Preszlavszki Tudomány-
egyetem, Sumen –
Debreceni Egyetem

ZHEREVA, MARIA
Kliment Ohridszki Tudomány-
egyetem, Szófia –
Szegedi Tudományegyetem

ZOLTÁN ANDRÁS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

KÖSZÖNTŐ H. TÓTH IMRE 80. SZÜLETÉSNAPJÁRA

„Младограматичите бяха щастливи хора. По онова време индоевропейското езикознание представляше неразорана целина. Затова те можеха да подбират и да се занимават с такива въпроси, дето фактите бяха почти еднозначни и решенията очевидни.”

H. Tóth Imre professzor köszöntésének bevezetésére nem véletlenül választottam Vladimir Georgiev szavait. Ennek a választásnak több oka is van, de ezek egyike sem az, mintha az ünnepelt az újgrammatikusok közé tartozna. A látni vélt analógia alapja valami egészen más.

H. Tóth professzor igazán elégedett ember lehet, meg is van erre minden oka. Valamennyien tudjuk persze, hogy éppen örökké nyughatatlan, állandóan új kihívásokat kereső természete az, mely megakadályozza őt abban, hogy kényelmesen – ahogy mondani szokás: a fotelben hátradőlve – nézzen vissza bámulatosan gazdag eddigi életpályájára, melynek néhány állomására fogok csak rávillantani.

1954-ben szerez diplomát a Szegedi Egyetemen, melynek 1961-től oktatója. 1986-ban eléri a legmagasabb oktatói beosztást: egyetemi tanárrá nevezik ki. 70. életévét betöltvén 2002-ben nyugdíjba vonul, azóta emeritus professzor.

Szegedre kerülését követően azonnal beleveti magát a tudományos munkába: 1961-től aspiráns. Témavezetője Kniezsa István, az ő halála után Hadrovics László. 1962-ben bölcsészdoktor, 1967-ben kandidátusi fokozatot szerez. A nyelvtudományok doktora címet 1985-ban kapja meg.

A száraz tények nem tükrözik hűen azt a hatalmas munkát, melyet tudós oktatóként a tanítványok nevelésére fordít. Évtizedeken át irányítja szakterülete tudományos diákkörének munkáját; kollégává lett tanítványaiból kutatócsoportot szervez. Programvezetőként a nyelvészeti doktori (PhD) képzés emblemikus alakja. Karunk nyelvészeti habilitációs szakbizottságát is irányította.

Kitartó munkáját elismerések kísérik. Még a nyolcvanas évek elején magas bolgár állami kitüntetésben részesül: megkapja a Cirill–Metód-rend első fokozatát. 2002-ben a Bolgár Tudományos Akadémia külföldi tagjává választják, több bulgáriai egyetem díszdoktorrá avatja. Anyaintézményében – ahogyan már említettem – professzor emeritus címet kap, 2006-ban pedig a város ajándékozza meg a Szegedért Alapítvány tudományos kuratóriumának díjával.

Ám aki csak egy kicsit is ismeri az ünnepeltet, az tisztában van azzal, hogy számára a legnagyobb örömet nem a címek és kitüntetések jelentik, hanem az, ami éppen a fordítottja az újgrammatikusok boldogság-forrásának.

H. Tóth professzor ugyanis egyetemünkön tanúja lehetett a szláv filológia újraegyesítésének.

Pályája kezdetén a szlavisztikán belül csak a ruszisztika művelésének voltak meg az ideális feltételei. (Persze szlavistaként lassan már annak is örülnünk kell, hogy a leggazdagabb kulturális hagyományokkal rendelkező nép nyelvét és irodalmát azokban az években akadálytalanul oktatni és kutatni lehetett.) A történeti nyelvészettel foglalkozó jubiláns azonban már a hatvanas évek elejétől kezdve általános szlavisztikai kurzusokat hirdet (*Szláv népek és nyelvek, Bevezetés a szláv nyelvtudományba, Az összehasonlító szláv nyelvtan elemei stb.*). Az ószláv oktatásának, illetve nyelvtörténeti kutatásainak köszönhetően 1980-tól bolgár lektorátus működik nálunk. Ezekre az évekre esik a több szláv nyelvet kutató nyelvtörténész-csoport kialakítása, melynek eredményeképpen nemcsak a tanszék neve változik oroszból szlávra, hanem 1993-tól új szakjaink (bolgár, szerb és ukrán) is indulnak.

S így újfent létrejön az a sokszínűség, mely a szegedi szlavisztikát már a második világháború előtt jellemezte. A 40-es évek végén sem volt véletlen, hogy az 1946-ban újonnan alapított szláv intézet vezetésére a korábban itt előadó Hadrovics Lászlót kérték fel. Hadrovics professzor beiktatása azonban akkor meghiúsult, az orosz nyelv- és irodalomoktatás pedig hamarosan kizárólagossá vált. Csaknem ötven esztendő múltán a sors a tanítványt kárpótolta: H. Tóth professzor ugyanis éppen akkor lett tanszékvezető, amikor új szakjainkon az oktatás megkezdődött. Ami a mesternek nem adatott meg, elérte azt a tanítvány.

S mi a mi dolgunk, akik a tanítványnak vagyunk a tanítványai?

A kérdés valójában álkérdés, a válasszal mindannyian tisztában lehetünk. Örizzünk kell a szegedi szlavisztikának azt a helyét, melyet az a nemzetközi tudományos életben – elsősorban H. Tóth Imre professzor munkásságának köszönhetően – magának kivívott. Egyetemünk egykori névadójával szólva: „ez a mi munkánk; és nem is kevés”.

Isten éltesse, professzor úr!

Kocsis Mihály

KÉT OROSZ EREDETŰ JÖVEVÉNYSZÓ A VOLGA–KÁMA VIDÉKI NYELVI AREÁBAN

Az alábbiakban olyan, orosz nyelvjárási eredetre visszavezethető szavak történetét kívánom bemutatni a Volga–Káma vidéki areában, melyek átvételének módja nem követi az orosz jövevényszavak átvételének szokványos rendjét az areában. Ennek megértéséhez szükséges vázlatosan áttekinteni a Volga–Káma vidéki nyelvi areát jellemző legfontosabb ismereteket és az area működési mechanizmusát.

1. A Volga–Káma vidéki nyelvi area általános jellemzése

A Volga–Káma vidék nyelveinek nyelvszövetségként való működését először Serebrennikov (Серебрянников 1972) vetette fel, azonban e nyelvszövetség működésének mikéntjét csak vázlatos formában írta le. Az area pontosabb meghatározását Bereczki Gábor adja meg 1983-ban publikált részletes tanulmányában. Eszerint „Az Európa északkeleti részén élő török és finnugor nyelvek hosszas és bonyolult kölcsönhatása következtében létrejött nyelvi szövetség, melynek tagja négy finnugor (mordvin, cseremisz, votják, zürjén) és három török (csuvas, tatár és baskír) nyelv” (Bereczki 1983: 207). Az area működési mechanizmusa az ő fel fogása szerint abban nyilvánul meg, hogy a felsorolt nyelvekben a hajdani volgai bulgár nyelvből kiinduló nyelvi változások (melyek mindhárom nyelvi szinten és a szókészletben mutatkoznak meg), áttekintednek a felsorolt nyelvekre és módosító hatást gyakorolnak azok aktív, történetileg létrejött reprodukciós szabályrendszerére és szókészletére.

A Bereczki által 1983-ban kialakított, és az areális jelenségek sokaságának bemutatásával alátámasztott koncepciót¹ az elmúlt közel harminc év kutatásai jelentősen kibővítették. Egyrészt a Volga-vidéki népek etnogenezisének pontosabb megismerése (Róna-Tas 1982; Адыгаши 1999; Agyagási 2000a, 2000b, 2001) egyértelművé tette, hogy a Bereczki által felsorolt népeken kívül az area részei voltak olyan más nyelvű népek is, köztük ismeretlen nyelvet beszélő etnikai csoportok, melyeket ugyan népnévükkel azonosítani nem mindig tudunk, viszont

---

¹ Ezt a koncepciót a későbbiekben további nyelvi jelenségek bemutatásával bővítette (vö. Bereczki 2007; Берецки 2005), de a finnugor–török nyelvi érintkezések keretén nem lépett túl. A Volga-vidéki nyelvi areát Eurázsia egyéb nyelvi areáival összehasonlításban mutatja be Helimski (2003).

részt vettek az areális nyelvi működésben. Másrészt nyilvánvalóvá vált, hogy meghatározó nyelvi hatást nemcsak a volgai bulgár nyelv fejtett ki a térség egyéb nyelveire, hanem a XIV. század után a kazanyi tatár is (vö. Agyagási 1994a; Ахметьянов 1981, 1989). Végül, szükségessé vált meghatározni az area egészének viszonyát a térséget körülvevő orosz nyelvjárásokhoz. Ez utóbbi feladat részben teljesült, minthogy az areát érő orosz lexikális hatás csak a volgai török nyelvek viszonylatában lett komplex módon feldolgozva (Адягаши 2005a). Ez a feldolgozás azt bizonyítja, hogy a IX. századtól kezdődő orosz lexikális hatás első fázisában az északi orosz (ónovgorodi) nyelvjárásokkal csak a volgai bulgárok voltak közvetlen kapcsolatban, az általuk átvett orosz szavakat a volgai bulgár nyelvjárások közvetítették tovább a térség egyéb nyelveibe. A tatárjárást követően a direkt nyelvi érintkezésekbe bekapcsolódnak a volgai kipszak nyelvjárások is, melyekből szintén kerülnek közvetítéssel szavak a környező finnugor nyelvekbe. A finnugor nyelvek korai orosz jövevényszavainak interpretálása hagy kívánnivalót maga után; általában a XVI. század utáni direkt átvételeket tárgyalja az irodalom.² Egyedül a mari esetében merült fel a volgai bulgár által való közvetítés lehetősége (Bereczki 1968; Agyagási 1994b; Пона-Таш 1974; Исанбаев 1989), de a teljes idetartozó állomány pontos hangtani elemzése is hiányzik.

Az orosz jövevényszavak kölcsönzésének tehát tipikus módja, hogy 1552-ig a domináns nyelvet (államalkotó etnikum nyelvét) beszélők veszik át ezeket direkt kölcsönzéssel, a nem domináns nyelvekbe innen kerülnek tovább közvetítés útján. Az irány tehát orosz → török → finnugor, ennek a fordítottja (orosz → finnugor → török) nem jellemző. A XVI. század után a nem domináns nyelvek is közvetlen kapcsolatba kerülnek az orosz nyelvjárásokkal³ és kétoldalú nyelvi kapcsolatokat alakítanak ki velük.⁴

2. Vándorszavak etimológiai vizsgálata

2.1. Orosz nyelvjárási *pert'* ~ *pert'* kunyhó, fürdőház⁵

Az orosz szó történeti rekonstrukciója az alábbi adatokon nyugszik:

² A Volga-vidéki finnugor nyelvekbe is bekerült orosz jövevényszavak adatait l. Адягаши 2005a: 67–213.

³ A mordvin és a votják ennél némileg korábban.

⁴ A mari nyelv orosz jövevényszavairól l. Bereczki 1968; Саваткова 1969; Адягаши 2004, 2005b, 2006, 2007; a mordvin orosz jövevényszavairól Stipa 1952; Бубрих 1929; a votják orosz jövevényszavairól Csúcs 1970, 1972; Насибуллин 2002.

⁵ A nyelvjárási adatok hovatartozásának jelölésében a saját korábbi orosz nyelvű minősítési gyakorlatomat követem (vö. Адягаши 2005a: 63). A rövidítések feloldása: Pavlov – Павлов, А.С. 1890, *Неизданный памятник русского церковного права XII века*. Санкт-Петербург: Типография „В.С. Балашев и Ко”; Pouč. II'i – *Поучение новгородского владыки Ильи (1166 г. марта 13)*; L'vov. Let. – *Львовская летопись*. <<http://io.ua/14026361>>

Or. dial. *perť* (északi, tenger melléki/Arhangelszk) 'fa lakóház a karélok-nál'; *pert* (északi, keleti/Kosztroma) (CPHГ: 26, 294); or. tört.: *пѣрътъ* (Pavlov: 19, 3. példa) 'fürdő(ház)' (Срезневский 1895–1903: II, 1772); *пѣрътъ* (Pouč. II, XV. sz. ~ 1166) 'az újszülött mosdatására használt kád vagy edény' (ДРС: 15, 15). Vasmer (ЭСРЯ: III, 245) a szó eredetét balti-szlávként határozza meg, és a tárgyalta főnevet egy korábban kihalt **per-* 'ütni, csapkodni (vesszőnyalábbal a fürdőházban)' ige származékának tartja.

A szó ismert a finnben (*pirtti* 'ház, nyaraló, lakószoba, kamra, szauna'), ahol a SKES (III, 576) az orosz *пѣрътъ* valószínű átvételének tartja.⁶ Általánosan elterjedt a balti finn nyelvekben és nyelvjárásokban (inkeri *pertti*, karjalai *pirtti*, *pertti*, lüd *perť*, *pertti*, vepsze *perť*, vót *pertti* (← inkeri), észt *pirt* (← finn)) (l. Uo.; továbbá ЭСЧЯ: I, 464). Jelen van még a svédben (*pörte*, *pürte*) a mari nyelvjárásokban, vö. P B U C Č J V K *pört* 'ház; szoba' (MNyS: VI, 1960) és a csuvasban (Anatri *pürt*, Virjál *pört*; l. ЧЯ: X, 86–93). A labiális magánhangzót tartalmazó alakokat a korábbi irodalom (összegzően l. erről SKES és ЭСРЯ) közvetlen balti átvételeknek tartotta anélkül, hogy a kölcsönzés forrásul szolgáló balti átadó alakot sikerült volna rekonstruálni. A mari szó vonatkozásában Bereczki (1994: 117–118) az ősmari egység felbomlása után bekövetkezett, oroszból való kölcsönzés mellett foglal állást. Az első szótagi -ö- hangról elmondja, hogy igen ritka a mari szókincsben. Az eredeti szóképletből összesen két példát idéz, és a két példában kétféleképp interpretálja e hang történetét: **i* > **e* > **ö*, vagy **o* > **ö* folyamatként. Orosz jövevényszavakban viszont -r- melletti helyzetben *e*, *o* > *ö* lejárásdódását szemlélteti ugyancsak két példán, melyek közül egyik a mari *pört*.

Az alábbiakban Bereczki gondolatát viszem tovább a labiális magánhangzó orosz nyelvjárási fonetikai alapon való magyarázatával, azzal a céllal, hogy a kevés példában meglévő nagy bizonytalanság mértékét csökkenteni lehessen.

Amint az orosz nyelvjárási adatbázisban megfigyelhető, az orosz nyelvjárási alakok az északi orosz nyelvjárásnak mindössze két alnyelvjárásából vannak lejegyezve, de a szóvég tekintetében kétféle fonetikai változatot mutatnak. Az arhangelszki (északi tenger melléki) alnyelvjárásban a redukáltak változásai után a szóvégi -t lágyasága megőrződött, míg a kosztromaiban másodlagosan keménnyé vált. Ez a másodlagos változás szolgáltat alapot ahhoz, hogy a mari által kölcsönzött orosz nyelvjárási változatban fonetikailag feltételezzük a *C'èC* struktúrában lejátszódó *e* > *o* hangváltozás, vagyis az *e* hang harmadik velarizációjának az eredményét (or. nyj. [p'èrt] > [p'ört]), hiszen a mari nyelvjárások orosz jövevényszavai közvetlenül olyan északi orosz nyelvjárási változattal is kapcsolatban álltak, amelyekben nemcsak hangsúlyos, hanem még hangsúlytalan helyzetben is le-

⁶ Az orosz elől képzett redukáltak finn -i- képviselője ugyanazt a mintát követi, mint az óor. *krьstь* → finn *risti* 'kereszt'; a finn nyelv korai óorosz jövevényszavairól legutóbb átfogóan l. Bjørnflaten 2006.

játszódott az *e > o* változás (részleteket l. Адыгаши 2004). A feltételezett megoldás eredményeképp egységes platformra kerülnek azok az orosz jövevényszavak, melyekben Bereczki az *-r-* melletti helyzet következményeként magyarázza az *ö* létrejöttét:⁷

- (1) or. nyj. *goršòk* → mari keleti nyj. P B M UP USj ČN *köršèk*, UJ C Č *köršòk*, CČ *köršek* (MNYjSz.: III, 964);
- (2) or. nyj. *p'ert > p'ort* → mari P B U C Č J V K *pört* (MNYjSz.: VI, 1960).

Ami pedig a csuvas *pört* szót illeti, ez csak a mari *pört* kései középcsuvas kori átvétele lehet. Egyrészt a szóban nincsenek meg a csuvas oldalon az *o > ö* változás feltételei, másrészt a közvetlen kölcsönzés lehetősége folyamatosan adott volt: a szó elterjedhetett a Volga mentén a keleti mari nyelvjárás volgai alnyelvjárásából, valamint a nyugati nyelvjárás hegyi-erdei alnyelvjárásából az egész csuvas nyelvterületen, a Baskíriába távozó mari és csuvas töredékek pedig egyaránt magukkal vihették saját új lakóhelyükre. A szónak a mariból csuvasba való kölcsönzése az area nem domináns nyelvei közötti kétoldalú közvetlen nyelvi kapcsolatait mutatja.

Az óorosz vándorszó története tehát az alábbi módon rekonstruálható:

- (3) óor. *pør̃t̃ > pert'* > É.nyj. *pert'* ~ *pert > port* → mari **port > pört > csuv. pört*.

2.2. Orosz nyelvjárás *lub'jò 'faháncs'*

E szónak orosz eredetű jövevényszóként való tárgyalása a Volga-vidéki areában a közelmúltban merült fel először, amikor is Bereczki G. a készülő *Cseremisiz etimológiai szótár*⁸ első kötetének véglegesített kéziratában egyértelműen

⁷ Megjegyzendő, hogy ha *k* hangot tartalmazó orosz jövevényszavak kerültek a volgai bulgárba vagy a tatárba a korai középtörök korszakban, akkor a török alakokban is hangrendi váltás következett be a *k* fonetikája miatt. Gyakran a török nyelvjárások által hangrendi váltással átvett orosz jövevényszavak bekerültek a mari nyelvjárásokba is. Azonban a Bereczki által tárgyalt példa (or. *goršòk* → mari *köršèk* etc.) nem ebbe a kategóriába tartozik, mert az orosz szót a volgai török nyelvek nyelvjárásai közül csak a kazanyi tatár szibériai tatár nyelvjárásából lehet kimutatni. Az elől képzett magánhangzókat tartalmazó mari nyelvjárás adatok forrásnyelvjárásának (volgai és vjatka-ufai alnyelvjárás) környezetében élő török nyelvjárások nem vették át ezt a szót, vö. Адыгаши 2005a: 90–91. Az *o > ö* változásnak itt tehát lehet belső cseremisiz nyelvjárás magyarázata.

⁸ A szótár első kötetének kiadása folyamatban van a *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* sorozatban. A szótár koncepciójának kialakítását közösen végeztük Bereczki professzor úrral, vö. Agyagási–Bereczki 2006. A feladatokat úgy osztottuk el,

kizárta a mai keleti mari nyelvjárási *lupo* 'hánccsputtony' szónak az UEW (II, 256–257) által korábban bizonytalannak minősített uráli eredetét.

A szó a mariban mindösszesen egy, a cseremisiz nyelvterület legkeletibb gyűjtőpontjáról (a Permi Kormányzóság krasznojarszki kerületéből) van adatolva (CsSz.). A mari alakkal összefügg még a csuvas anatri, virjál *lāpā* 'mély vesszőkosár' (CЧЯ: VIII, 113) és a keresztény tatár nyelvjárási *libi* 'hárskéregből/hársfahánccsból készült táská' (ТТДС: 292) szó. A korábbi kutatók közül Räsänen (1920: 39, 252) kapcsolta össze először a mari és a csuvas alakot, Fedotov (ЭЧЧЯ: I, 335) pedig kiegészítette ezeket a tatárral. Az etimológiát illetően Fedotov úgy nyilatkozott, hogy „nem kizárt, hogy valamennyi idézett szó az orosz *lipa* 'hársfa' átvétele”.

Fedotov feltevésének hangtani akadályai vannak. Az ösmari nyelvi egység felbomlását követő mari nyelvjárási hangtörténetben soha nem fordul elő, hogy első szótagi *i* szabályos fejleménye *u* legyen a keleti mari nyelvjárásokban, mely hangváltozásba az orosz szó bekapcsolódhatott volna. Az a gondolat viszont, hogy orosz forrása lehet e szavaknak, nyelvi tényekkel alátámasztható.

Or. dial. *lub'jò* (északi, Vlagyimir–Volga-vidéki) gyűjtőnév: 1. 'hánccs'; 2. 'deszkából összeállított halászkunyhó a tó jegén'; 3. (déli/Kurszk) 'vénszasszonyokra tett megvető kifejezés' (CPHГ: 17, 173); or. tört. *лoвѣнѣ* (L'vov. Let.: I, 276, 1462) 'hánccs, hánccsdarabok'; *лoвѣѣ* (Rjazany, 1629) 'uaz' (ДРС: 8, 291) < összezl. *lubъje gyűjtőnév 'puha kéreg, hánccs'. A *lubъ*-ból *-ъje* szuffixummal képzett gyűjtőszó (ЭССЯ: 16, 159).

Az orosz szó Volga-vidéki megfelelései azt mutatják, hogy a kölcsönzés az area északi peremvidéken történhetett a közép-orosz korban. Az északi orosz nyelvjárási régióból ismert alakot [lub'jò] feltehetőleg közvetlenül kölcsönözte az ösmariból elkülönült proto-keleti (PK) nyelvjárás (legkésőbb a XVI. században), melyben még érvényben voltak az ösmari hangtani és strukturális normák.⁹ Ezek szerint, egyrészt a donornyelvi szóközépi *b*-t csak *p* helyettesítésével vehette át a mari, és ez a *p* semmilyen helyzetben nem alkothatott hangkapcsolatot *j*-vel (vö. Bereczki 1994: 41–42). Másrészt a második nyílt szótagban a magánhangzó csak redukált lehetett (vö. Uo., 129–130), mely a nyelvi változások későbbi periódusában másodlagosan teljes képzésűvé vált.

Mindezek figyelembevételével az alábbi folyamat játszódhatott le:

---

hogy az uráli, finnugor, finn-permi eredetű és belső keletkezésű szavak etimológiáját ö dolgozza fel (ez jelenik meg hamarosan az I. kötetben), az orosz és török jövevényszóállományt, valamint a szubsztrátum eredetű szavakat én. Ez utóbbi második kötet kiadására később kerül sor.

⁹ Az ösmari nyelvi egység differenciálódásáról és az ösmari strukturális normákról I. Agyagási 2000a, 2000b.

- (4) or. nyj. [lub'jò] → mari PK nyj. *lup > Keleti/permi *lupo*.

Ami a tatár szó (*libi*) átvételét illeti, aligha lehet feltenni közvetlen orosz → keresztény tatár kölcsönzést. Az a keresztény tatár nyelvjárás ugyanis, ahonnan a szó adatolva van, a permi területtel érintkező központi tatár nyelvjárás Kazan artí alnyelvjárásához tartozik, melyben az eredeti szavak középtatár kori *u*-jának a szabályos képviselője rendszerszerűen *ö* (vö. Berta 1989: 137). Az első szótagi illabiális redukáltat ebben a szóban úgy lehet megmagyarázni, ha átadó alakként [lupi] formát teszünk fel (ez fonetikailag azonos a mari proto-keleti nyelvjárás **lup*-val), és a kölcsönzést a középtatár (Ktat.) korra feltételezzük. Ebben a változatban ugyanis amiatt, hogy az átvétel után a tatár oldalon a szóvégi redukáltra esik a hangsúly, bekövetkezhetett az első szótagi – ugyancsak zárt – magánhangzónak a hangsúlyos szótaghoz történő hasonulása: *lupi* → tat. *lubi* > *libi* (a szóközép zöngétlen mássalhangzó másodlagos zöngésedése általános kipcak jelenség). Minthogy az anatri és virjál csuvas nyelvjárás alak (*läpă*) fonetikailag pontos másolata a tatár *libi* formának, ezt a szót csak közvetlen tatár átvételnek lehet tartani. (A tatár szó csuvas által való kölcsönzésére alkalmat adhatott a XVI. sz. utáni folyamatos tatár betelepülés a csuvasok lakta területre.)

Mindezek figyelembevételével az orosz *lub'jò* elterjedése a Volga-vidéki areában a következőképpen rekonstruálható:

- (5) É.nyj. [lub'jò] → PK mari *lup → Ktat. *lubi* > *libi* → A, V *läpă*

IRODALOM

- Agyagási, K. 1994a, Volga-vidéki etimológiák I.: Keresztény tatár *süräkä*. *Folia Uralica Debreceniensia* 3, 3–6.
- Agyagási, K. 1994b, Überlegungen zur Differenzierung der tscheremissischen Mundarten anhand von **kYžel'a* 'Hanfhocke'. *Ural–Altaische Jahrbücher NF* 13, 56–67.
- Agyagási, K. 2000a, Az átadó nyelvjárások kérdése a csuvas nyelv mari eredetű jövevényszó-állományában. *Nyelvtudományi Közlemények* 97, 155–182.
- Agyagási, K. 2000b, Der sprachliche Nachlaß der Spät-Gorodec Bevölkerung in den tschuwachischen und mariischen Mundarten. *Folia Uralica Debreceniensia* 7, 3–24.
- Agyagási, K. 2001, Die Spuren der Sprache der Spät-Gorodec Bevölkerung in den tschuwachischen und mariischen Mundarten. In: Seilenthal, T. (szerk.), *Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7–13. VIII. 2000 Tartu, Pars IV*. Tartu, 35–39.
- Agyagási K. – Bereczki, G. 2006, Mutatvány a készülő cseremis etimológiai szótárból. *Nyelvtudományi Közlemények* 103, 26–43.
- Bereczki, G. 1968, Wichtigere lautgeschichtliche Lehren der russischen Lehnwörter im Tscheremissischen. In: *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum*

- Helsingae habitus* 23–28. VIII. 1965, Pars I. Helsinki: Societas Fenno-Ugrica, 70–78. (= *Acta Linguistica*)
- Bereczki, G. 1983, A Volga–Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai. In: Balázs, J. (szerk.), *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest: Tankönyvkiadó, 207–236.
- Bereczki, G. 1994, *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I*. Szeged. (= *Studia Uralo-Altaica* 35.)
- Bereczki, G. 2007, Der Sprachbund des Wolga-Kama Gebiets. *Incontri Linguistici* 30, 11–28.
- Berta, Á. 1989, Lautgeschichte der tatarischen Dialekte. *Studia Uralo-Altaica* 31. Szeged.
- Björnflaten, J. I. 2006, Chronologies of the Slavization of Northern Russia mirrored by Slavic loanwords in Finnic and Baltic. In: Nuorluoto, J. (szerk.), *The Slavization of the Russian North*. Helsinki, 50–77. (*Slavica Helsingiensia* 27.)
- Csúcs, S. 1970, A votják nyelv orosz jövevényszavai I. *Nyelvtudományi Közlemények* 72, 323–362.
- Csúcs, S. 1972, A votják nyelv orosz jövevényszavai II. *Nyelvtudományi Közlemények* 74, 27–47.
- Helimski, E. 2003, Areal groupings (Sprachbünde) within and across the borders of the Uralic language family: A survey. *Nyelvtudományi Közlemények* 100, 156–168.
- Räsänen, M. 1920, *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. Helsinki. (= *Mémoires de la Société Finno-ougrienne* 48.)
- Róna-Tas, A. 1982, Loan-words of ultimate Middle Mongolian origin in Chuvash. *Studia Uralo Altaica* 17, 66–134.
- Stipa, G. 1952, Phonetische Wechselwirkungen zwischen Mokscha-Mordwinisch und Russisch. *Ural-Altaische Jahrbücher* 25, 28–51.
- Адягаши, К. 1999, К вопросу об этногенезе марийцев. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 52, № 3–4, 293–307.
- Адягаши, К. 2004, Отражение северно-великорусской диалектной особенности «ёканье» в русских заимствованиях марийского языка. *Slavica* 33, 43–53.
- Адягаши, К. 2005а, Ранние русские заимствования тюркских языков Волго-Камского ареала, ч. I: Этимологический справочник. *Studies in Linguistics of the Volga-Region, vol. II*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Адягаши, К. 2005b, Отражение диалектных особенностей некоторых русских заимствований в марийском языке. *Slavica* 34, 43–50.
- Адягаши, К. 2006, Некоторые миконимы русского происхождения в лексическом составе марийского языка. *Slavica* 35, 21–30.
- Адягаши, К. 2007, Русские глагольные заимствования в лексическом составе марийского языка. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hung.* 52, 13–20.
- Ахметьянов, Р.Г. 1981, *Общая лексика духовной культуры народов Среднего Поволжья*. Москва: Наука.
- Ахметьянов, Р.Г. 1989, *Общая лексика материальной культуры народов Среднего Поволжья*. Москва: Наука.
- Берецки, Г. 2005, Взаимосвязи языков Волго-Камского ареала. In: Galkin, I. S. – Ivanov, I. G. – Sanukov, K. N. – Voroncova, O. P. (szerk.), *Congressus Decimus Internationalis Fenno-Ugristarum, August 15–21, 2005*. Jashkar-Ola, 1–49.

- Бубрих, Д.В. 1929, *К вопросу о русско-мордовских языковых соприкосновениях*. Бюллетень ЛОИКФУН, вып. I. Ленинград.
- Исанбаев, Н.И. 1989, *Марийско-тюркские языковые контакты*, ч. 1. Йошкар-Ола: МарГУ.
- Насибуллин, Р.Ш. 2002, Периодизация русских заимствований в удмуртском языке. In: Luutonen, J. (szerk.), *Volgan alueen kielikontaktit: Symposiumi Turussa 16.–18. 8. 2001. Turki.* / Языковые контакты Поволжья: Турку 16.–18. 8. 2001. Turku: Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku, 167–175.
- Рона-Таш, А. 1974, Об одном среднемонгольском заимствованном слове в марийском языке. In: Солнцев, В.М. (főszerk.), *Исследования по восточной филологии: К 70-летию проф. Г.Д. Санжеева*. Москва: Наука, 230–234.
- Саваткова, А.А. 1969, *Русские заимствования в марийском языке*. Йошкар-Ола: МарГУ.
- Серебренников, Б.А. 1972, О некоторых отличительных признаках Волгокамского языкового союза. In: Гарипов, Т.М. – Черемисина, Н.В. (szerk.), *Языковые контакты в Башкирии: Тематический сборник*. Уфа, 7–17.
- Срезневский, И.И. 1895–1903, *Материалы для словаря древнерусского языка I–III*. Санкт-Петербург. (Репринт: Москва, 1989.)

SZÓTÁRAK

- CsSz. – Szilasi, M. *Cseremisz szótár (Vocabularium čeremissicum)*. Budapest, 1901. (= Ugor Füzetek 13. – Sonderdruck aus NyK 28–30.)
- MNyjSz. – Beke, Ö., *Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialekt-wörterbuch) I–IX*. Szombathely: BDTF, 1997–2001. (= Pusztay, J. (szerk.), *Bibliotheca Ceremissica*.)
- SKES – Itkonen, E. – Joki, A. J. (szerk.), *Suomen kielen etymologinen sanakirja III*. Helsinki: SUS, 1962.
- UEW – Rédei, K. (főszerk.), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1986–1988.
- ДРС – (Древнерусский словарь =) Бархударов, С.Г. (főszerk.), *Словарь русского языка XI–XVII вв., вып. 1–*. Москва: Наука, 1975–.
- СРНГ – Филин, Ф.П. – Сороколетов, Ф.П. (szerk.), *Словарь русских народных говоров, вып. 1–40*. Ленинград: Наука, 1968–2006.
- СЧЯ – Ашмарин, Н.И., *Словарь чувашского языка, вып. I–XIV*. Казань–Чебоксары: Чуваш. гос. изд-во, 1928–1937.
- ТТДС – Махмутова, Л.Т. (szerk.), *Татар теленец диалектологик сузлеге [Диалектологический словарь татарского языка]*. Казан, 1969.
- ЭСРЯ – Фасмер, М., *Этимологический словарь русского языка, I–IV тт.* Москва: Прогресс, изд. 2-е, стереотип., 1987.
- ЭССЯ – Трубачев, О.Н. (szerk.), *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд, вып. 1–24*. Москва: Наука, 1974–1997.
- ЭСЧЯ – Федотов, М.Р., *Этимологический словарь чувашского языка, I–II тт.* Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 1996.

KIRILL ORDINYIN, AZ „ERETNEK ÉRSEK” BORISZ PILNYAK *MEZTELEN ÉV* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

Borisz Pilnyak *Meztelen év* (1921) című regényét az orosz avantgárd irodalom modellértékű alkotásaként tartja számon a szakirodalom, mely az író által alkalmazott különleges poétikai eljárások alapján új fejezetet nyitott a XX. századi orosz próza történetében. Pilnyak regényének sajátosságai közül talán a legszembetűnőbb a hagyományos értelemben vett hősök hiánya, szereplőinek séma- illetve prototípus-jellege, élettörténetük töredékessége. „A hősök a szerző tematikus téziseit szimbolizálják. Illusztrációként, példaként szolgálnak. Nincs pszichológiájuk és sorsuk – a témát kell kiszolgáltatniuk, mint a diapozitíveknek a tudományos-népszerűsítő előadást” (Гофман 1928: 20). A klasszikus regény cselekményszerkezetével ellentétben a pilnyaki hősök megjelenítése nem történetelvű, nincs meghatározott személyiségrajzuk, csak bizonyos „funkciójuk”, illusztratív szerepük a műben felsorakoztatott létértelmezési modellekre hangolva. Ezek párhuzamba állítása és ellenpontozása nem csupán szövegszervező eljárásként, hanem a szerző által dominánsnak minősített eszmei problémák modellálásaként is működik.

A regény minden figurája egy-egy létértelmezési kísérletre konstruált alakként jelenik meg, melyek a forradalom által szétzilált kaotikus világ képét, az orosz kultúra évszázadok alatt kiérlelt eszméinek kavargását reprezentáló sokszólamú poétikai rendszerbe ágyazottak. A hagyományos értelemben vett hősöket olyan „sémák” helyettesítik, melyek az adott történelmi pillanatban felszínre kerülő, múltat és jövőt összhangba hozó koncepciók, tervezetek, látomások „lenyomatai”. A regényben nincsenek „valódi” személyiségek, csak meghatározott cselekedetek, gondolkodás- és beszédmódok, melyek egy kiválasztott nézőpontnak alárendeltek.

A *Meztelen év* szereplői között kiemelt helyet foglalnak el az Ordinyin-család tagjai – mint a forradalomban talaját veszített nemesi értelmiség reprezentánsai. A történelmi időn és téren kívül rekedt, szellemi távlatokat kereső ember katasztrófaélményét, megrendülését, vagy éppen messianisztikus hitét, megváltásigényét az egyes családtagokra „osztja le” az író, e hősök „szólamai” képezik a mű egyik meghatározó tematikus vonulatát. Az Ordinyin-család széthullása egy örök érvényűnek tartott értékrendre épülő világkép megroppanását, a zárt, patriarchális életforma csődjét, az individuális lét leértékelődését, a hit, a vallás nyújtotta biztonság, egyfajta „belső rend” megszűnését jelzi. A család bemutatását cél-

zó fejezet a következő mottóval indul: „*Kőből épült város. És nem tudni, kit kiről: az Ordinyin hercegeket nevezték-e el a várossól, vagy Ordinyin várost a hercegekről?*” (Pilnyak 1979: 53). Pilnyak névválasztása jelképértékű, része a fragmentumokra szétesett világot egységbe rendezni, rejtett összefüggéseit felmutatni szándékozó tudatos alkotói törekvésnek. A megnevezés egyértelműen asszociálja azt a történelmi-kulturális kontextust, mely az Arany Horda nevével fémjelzett: az *opda* (horda) szóból származtatott *ордынун* (hordabeli) meghatározás a regény egészét behálózó, az orosz eszmétörténet kulcsfontosságú kérdését, a Kelet–Nyugat, Európa–Ázsia dilemmát „tárgyasítja”. A város és a család ilyen azonosítása még hangsúlyosabbá teszi az értékvesztés univerzális jellegét, a helyszín és a hősök egyaránt jelképei lesznek a tágabb és szűkebb világ válságba kerülésének, káoszba hullásának. E belső törés mindenekelőtt a regény konstrukciójában érhető tetten: a mozaikszerűen egymáshoz illesztett eseményrészletek, dialógus-törédek, belső monológok, hangutánzó és indulatszavakkal tűzdelt leírások, szépirodalmi, publicisztikai és tudományos szövegek bonyolult nyelvi-stilisztikai hálójában.

A regény „hőseinek” hitét, meggyőződését folyamatosan próbára tevő esemény, a forradalom, nem pusztán történelmi tényként, hanem egyfajta transzcendens élmény individuumhoz kötött „objektívációjaként” artikulálódik a szöveg egészében. Ennek plasztikus megjelenítését az ifjú Ordinyin-hercegek, s a velük polémiát folytató megelőző generáció, az „apák” nemzedékének megnyilatkozásai biztosítják. A három testvér, Borisz, Gleb és Jegor alakjának modellértékűségét már nevük is magában foglalja. Borisz és Gleb, a szentté avatott testvérpár, a Vlagyimir fejedelem halála utáni trón- és testvérharc vértanúi Pilnyak regényében a kétségekkel küzdő „örökösök” prototípusai. A hitük megingását sokkoló egzisztenciális élményként megélő Ordinyin-fivérek e szentek „profanizált” változatai, olyan áldozatok, kik az általuk elkövetett, s a másoktól átvállalt bűnök súlya alatt szenvedve keresik a megváltás lehetséges útjait. Borisz, az idősebb testvér önpusztító életmódja, az individuum leértékelődésének tapasztalatából fakadó kiábrándultsága olyan krízishelyzetet körvonalaz, mely általános érvényűnek tekinthető a forradalmat transzcendens katasztrófaként megélő értelmiség nézőpontjából: „*Tavasszal egyszer ott álltam az Orlov-hegyen, és néztem a Vologán túli ártereket. Tavasz volt, a Vologa kiöntött, kék volt az ég – tombolt az élet – körülöttem és bennem is. Akkor azt gondoltam, hogy én vagyok a középpont, ahonnan minden sugár kiindul, hogy én vagyok minden. Aztán rájöttem, hogy az életben nincs semmiféle sugár és középpont, hogy végül is a forradalom és minden egyéb bábu csak az élet mancsai között*” (Uo., 60). Gleb, az ikonarcú ifjabb herceg vívódásaiban szemléletes módon ütközik a múlttal való szakítás fájdalma, s egy újjászülető világ vonzó távlatának eufórikus élménye. Önmagával is viaskodva keresi az új világ igazságát, azt az „abszolút igazságot”, mely az ősi orosz létben, a romlatlan lélekben, a tiszta hitben fogant. A festő, a művész szemével látja a világot,

a forradalom természeti őserőként érzékelt tisztító viharában újjászülető Oroszországot. „*És bíbor pirkadattal eljött a júniusi reggel, az áldott. Gleb magára, a fivéire, a Szűzanyára, Varahiil arkangyalra gondol, akinek ruhája bizonyára csupa virág, fehér liliom... A forradalom fehér hóviharokkal és májusi zivatarokkal jött el. Festészet – ikonfestészet – öreg fehér templomok máriaüveges ablakokkal*” (Uo., 64). A „cilinderes európai kultúrát” az orosz „organikus kultúrával” szembeállító nézete azokra a szlavofil eszmékre rímel, melyek szerint Oroszország útja nem Európába vezet: „*ez az Európa maskara Oroszországon – I. Péter imperátor aggatta rá (és akkor befalazták az öreg fehér templomokat): – nem májusi zivatar-e a mi forradalmunk? – és nem márciusiak-e a vizek, melyek lemosják két évszázad rühét?*” (Uo., 64). Jegor, a harmadik fiútestvér számára a forradalom csak a „külső világ” igazsága, melynek érvényesülése lehetetlenné teszi az igazság „belsővé tételét”, az egyén törvényének megtartását. Dilemmáját nevének kettős kötődése is jelzi. Profán mártíriuma felidézi a legendabeli Bátor Jegorij¹ alakját, de kapcsolódik a György-nap (*Юрьев день*) idején végzett pogány termékenységi szertartásokhoz is, melyeket a tisztátalan erőtlől való megszabadulás nevében végeztek. Különleges adottsága, zenei tehetsége révén „kiválasztott” volta szintén összefüggésbe hozható a legendás Jegorij alakjával: „*A fiút Jegorijnak nevezték el; nem is napról napra, de óráról órára növekedett. S Jegorij elméje sem gyermeki volt: csak meghallott egy imádságot, s máris énekelt, de olyan hangon, hogy még az angyalok is örvendeztek a mennyekben.*”

Jegor Ordinyin belső világát is meghatározza a tiszta hangzás iránti vágy és a harmóniát szétziláló káosz együttes érzékelésének tapasztalata: „*Szeretném eljátszani az egész világ előtt, hangtompító nélkül, az Internacionálét!.. és – és beleolvasztani halkan a »Gretchen«-t, mint Pjotr Verhovenszkij a kormányzóknál az »Ördögök«-ben – anyuskának!.. és Borisznak! A-eh!..*” (Uo., 74).

Az apák nemzedékét két szereplő illusztrálja, a részeges hercegből aszkétává lett, büneiért vezeklő apa, s testvére, Szilveszter érsek, világi életében Kirill Ordinyin herceg. Ebben a vonatkozásban is figyelemre méltó az a pilnyaki fogás, mely a névválasztás maximális tudatosságát, a nevek által is reprezentált gondolati vonulat érvényességét jelzi. Az orosz kultúrtörténeti hagyományban gyökerező elképzelések modellálásakor Pilnyak gyakran fordul hiteles dokumentumok, különböző írott források, irodalmi művek felidézéséhez, melyek mellett párhuzamosan szerepelnek a mítoszok, legendák, a népi kultúra ismert narratívái. A valós történelmi személyiségek és fiktív hősök vonásaiból ötvözőtt alakok lehetőséget

¹ „*Sok kalandja volt Jegornak, / Mérhetetlen szenvedése, / Elszenvedett különféle kínokat, / Mindezt a mi igen bűnös lelkünkért.*” Az idézet forrása: Bátor Jegorij. In: Zöldhelyi, Zs. – Szőke, K. 2001 (szerk.), *Az orosz irodalom antológiája a kezdetektől 1940-ig*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 16. (Orosz György fordítása)

adnak az általuk jelzett gondolati rendszer többszintű interpretációjára, egy adott szövegkörnyezetben betöltött funkciójuk értelmezésére.

Míg az Ordinyin-család legidősebb tagja, az apa névtelenül, „öreg hercegként” szerepel a vele kapcsolatos történet-részletekben, melyek gerincét főként a fiaival folytatott zaklatott dialógusok képezik, testvérének kettős neve hangsúlyozza az alakjával reprezentált tematikai vonal kitüntetett voltát. A „világi” és „egyházi” név egymásra vetítése része annak az írói koncepciónak, mely az „orosz eszme” megragadásának különböző kísérleteit kapcsolja egybe. A Kirill név egyértelműen összefüggésbe hozható II. Kirill metropolita (1231–1261) történelmi alakjával, aki rosztovi érsekként 1253-ban két alkalommal is megfordult Berke kán udvarában, s a legenda szerint szentelt vízzel meggyógyította annak beteg fiát. Pilnyak regényében e történet kapcsán rejtett utalásokat találunk az óorosz irodalom egyik izgalmas dokumentumára, mely az *Elbeszélés az Arany Horda-beli Péterről* (Повесть о Петре, царевиче Ордынском) címet viseli, s amely érzékletesen illusztrálja a pravoszláv egyház, a korabeli orosz ember és az Arany Horda világa közötti kulturális és egyéb természetű összefonódásokat. A pogányság és kereszténység bonyolult viszonylatrendszerének érzékeltetésére Pilnyak „mögöttes szövegként” szerepelteti az *Elbeszélés...* alaptörténetét, mint az „igaz hit” keresésének egyik lehetséges útját. „Egy fiatal tatár herceg, Berke kán unokaöccse, kit mindenkor a kán kíséretében lehetett látni, hallván Kirill püspök intelmeit, felindultságában könnyekre fakadt. Sietvén a sztyeppére ment, hogy magába szállván eltöprenkedjék a hallottakon, s ezt gondolta: »A mi kánjaink a napban s a holdban hisznek, a csillagokban és a tűzben. De miben van az igaz Isten?« Imigyen töprengett, mint egykoron ősatyánk, Ábrahám. Ám az áldott nemzetségnek sarja volt, míg eme ifjú gonosz törzsének vala nemes lelkű ivadéka. Elhatározta hát, a püspökkel elhagyja az Arany Hordát, hogy megnézhesse Oroszföld szent templomait, s láthassa a szentek csodáit. »Hisz a mi földünkön nincsenek csodái sem a napnak és a holdnak, sem a csillagoknak és a tűznek« – mondotta. Akkorra már atyja elhagyta eme árnyékvilágot, s özvegy anyja igazgatta házuk minden javait. Megismervén fia szándékait, az anya szemét könnyek boríták el, s megmutatta fiának az atyai kincseket, hogy azok eltántorítsák őt szörnyű elhatározásától. Ám a fiú szétoztotta eme javakat a nincstelen tatárok között, sok kincset pedig Kirill püspök gondjaira bízott. És elrejtőzött a hozzá közeli elöl, elnyervén az Istennek kegyelmét még azelőtt, hogy a szent keresztségben részesült volna. Elhagyván a palotát, így lett pappá egykoron a királyok sarja, Melkizedek. Ezekről mondá az Evangélium: »Így lesznek az utolsóból elsők, és az elsőből utolsók«” (Повесть 1984: 21, 23).

Az egykori Kirill Ordinyin, a „volt herceg és lovastestőr” a regény jelenében már Szilveszter érsek, „óorosz dalokat dúdolgató fekete csuhás szerzetes”, ki- nek az ifjú herceggel, Glebbel folytatott dialógusa a regény egyik kulcsfejezetének (*Két beszélgetés, Öregek*) – mind az eszmei problémák súlyát, mind a

megformálás sajátosságait tekintve – legerőteljesebb része. Neve a XVI. századi orosz történelem egyik ismert személyiségének, Rettegett Iván gyóntató atyjának és tanácsadójának alakját idézi. Gyakorlati tevékenysége mellett vélhetően az ő nevéhez fűződik a XVI. századi etikai kódex és szabálygyűjtemény, a *Domosztroj* végső formába öntése. Szilveszter gyakran szélsőséges formában fogalmazza meg „életbölcsségeit”, s ez a hangnem a pilnyaki hős „tanító célzatú” eszmefuttatásainak is modelljéül szolgál.

Szilveszter érsek párbeszéde az „istent, hitet, abszolút igazságot” kereső herceggel nem is valódi dialógus, sokkal inkább egy „őrült papocska” szenvedélyes, szinte eksztatikus monológja, mely a történelmi emlékezet archaikus rétegeit ötvözi a jelenkor szellemiségével. Alakja kapcsolódik a hercegi Ordinyin család képviselte létfelfogáshoz, ugyanakkor önkéntes kivonulása a „világi életből”, tudatos elzárkózása a „külső” történésektől ellenpontoszza az individuális létet felértékelő, a személyiség primátusát hirdető arisztokratikus magatartásformát. Figurájában groteszk módon keverednek az „élettelen”, halált idéző, gyakran démoninak tűnő motívumok, s a nagyon is eleven szellemre utaló, a megújuló életet vizionáló jegyek. „Eretnek nézeteit” cellájában hirdeti: „*A sötét cellában magasból pislog a bazsalikomos ablakocska, fénytelenek a falak, az asztalon, papírok között, korszó víz és kenyér – és a cella messze van, egy távoli sarokban, a mohával benőtt torony közelében. A mohával benőtt papocska magas zsámolyon ül az asztal mellett, és vele szemben, egy alacsony zsámolyon, Gleb Jevgrafovics. [...] A papocska arca szürke szőrszálakkal benőtt, átzsírosodott, cserzett pergamén, apró szeme ravaszul és fürkészően néz ki a szőr közül, szakállából egyetlen megsárgult szemfog meredez, és a meztelen koponya – mint a koporsó fedele*” (Pilnyak 1979: 75). Gleb és Szilveszter érsek beszélgetésében két határozott szellemi pólus rajzolódik ki: a pravoszláv kulturális hagyomány, s az abból építkező művészet szentsége, s a keresztény történelmi múltat deszakralizáló, a pogány világ szellemiségét „rehabilitáló” tendencia. Gleb hitvallása a művészet katartikus szerepéről egyben a megtisztulás örök emberi vágyának, a jelen bűnöktől terhes világában különösen aktuális kontextusába is illeszkedik: „*A művészetnek hősinek kell lennie. A művész, a mester – egy ügy harcosa. És témául a magasztosat és gyönyörűt kell választania. Mi a magasztosabb Krisztusnál és a Szűzanyánál – különösen a Szűzanyánál? A mi régi mestereinknél a Szűzanya a legédesebb titok, az anyaságnak – általában az anyaságnak – a leglelkibb titka. Nem véletlen, hogy mind a mai napig a mi orosz asszonyaink – minden anya – a Szűzanyához imádkoznak, neki gyónják meg bűneiket: ő megbocsát, megérti a bűnöket, az anyaság kínjaiért...*” (Uo., 75). Az Istenanyának, mint az emberi sors legfőbb patrónájának a művész Gleb által vizualizált alakja szervesen illeszkedik ahhoz a pilnyaki gondolati rendszerhez, mely egy megrendült, pusztulásba hullani látszó világban elevenen tartja a termékenység kultuszát, egymásra vetítve a keresztény és po-

gány hagyományt.² Gleb, a regény több szereplőjéhez hasonlóan érzékeli, hogy Oroszország válaszut előtt áll. Számára is alapvető dilemma, hogy e „nyitott világban” kirajzolódó perspektívák közül melyik „realizálódik”, meghatározva egy eljövendő élet szellemi és gyakorlati arculatát. *„Azt mondják, hogy az orosz értelmiség őse Ragyiscsev. Nem igaz: Péter. Ragyiscsevvvel kezdődött az orosz értelmiség büntudata, vele kezdett az értelmiség gyónni, gyónni és keresni anyját, Oroszországot. Mindegyik értelmiségi gyón, és mindegyik rajong a népért, és egyik se ismeri a népet. A forradalomnak pedig, a népfelkelésnek, nem kellett az idegen. A népfelkelés – hatalomra kerültek és a maguk igazságát teszik... Igazi oroszok igazi orosz igazságot. És ez áldás!.. A muzsik-Oroszország egész története – a szektásság története. Ki győz majd ebben a harcban – a gépi Európa vagy a szektás, pravoszláv, hívő Oroszország?”* (Uo., 77).

Szilveszter érsek az ifjú herceg vívódásaira reflektálva fejti ki nézeteit „Nagy-Oroszországról”, a történelemről, az államiságról, a hitről. Számára a forradalom az organikuság, az egység helyreállításának, a népi tudatban és életformában rejtőző tartalmak felszínre hozásának kísérlete. Az orosz történelem e radikális eseményét transzcendens távlatokba helyezett katasztrófaaként megélő ifjú Ordinyin-hercegekkel ellentétben Szilveszter érsek az ősi, barbár szellem kiteljesedését, a vitalitás megnyilvánulását, egyfajta öserő felszínre törését látja e lázadásban az idegen hatalom, az államiság és a pravoszlávia ellen – az évezredekkel előbbi egyenlőség nevében. Az érsek megszállottan hirdeti az új világ és új hit eljövételét, a hatalom és erőszak nélküli világét, a muzsikhitét: *„Nézd a muzsikok történetét: mint az erdei ösvény – egy ezredév, lakatlan pusztaságok, irtások, temetők, ugarok – egy ezredév. Állam állam nélkül, de nő, mint a gomba. És hát, muzsik hit lesz. Amikor Kijevből elmenekültek, erdőkön, mezőkön, tisztásokon, ösvényeken, dűlőutakon, mit gondolsz, mit vittek magukkal? – énekeket, az énekeiket vitték magukkal, a szertartásokat, azt mentették át, át ezer éven, az éltető énekeket, az erőseket, a tavaszhívogatókat, a szertartásokat, ahol a tehén – a család tagja, a pej ló pedig – testvér a balsorsban; ők húsvét ünneplése helyett lányokat raboltak az erdőkben, mocsarakban; a dombokon, a tölgyesekben Jegorijhoz, a baromistenhez imádkoztak. A pravoszláv kereszténység pedig a cárokkal jött, az idegen hatalommal, és a nép előle – szektákba, kuruzslásba, amit akarsz, ahogy a Donhoz, a Jaikhoz –, a hatalom elől. No, keresd csak, találsz-e valamit a mesékben a pravoszláviáról? Erdei szellemek, boszorkányok, még véletlenül se Zebaoth, a Seregek Ura”* (Uo., 78). Ősiség és jelenkor elválaszthatatlansága, a barbárság vonzó és egyben taszító életre keltése, az individuális lét közösségben való feloldódásának lenyűgöző, s ugyanakkor riasztó perspektívája bontakozik ki az érsek fantasztikus látomásaiban. Az ősi szláv mitológia elemei keverednek a forradalom realitásával, konkrétságával, a szintek egy különös vízió megdőbbsé

² Erről részletesen l. Sarnyai 2010.

univerzalitásában vetülnek egymásra. Az író következetesen váltogatja, montírozza az örültség és a gondolati tisztaság jegyeit, gyakran még ugyanazon a szövegrészen belül is. A látszólag legellentétesebb pólusok egybeötvözését, a különböző világok egymásra vetítését jól példázza a hóvihar tombolását idéző, a forradalom intézményeinek mozaikszavas elnevezéseiből álló akusztikai vezérmotívum. „Á, á, vér nélkül? – minden vérrel születik, minden vérben, vörösben! A zászló is vörös! Mindent összekevertél, összezavartál, nem értesz semmit! Hallod, hogy süvölt a forradalom – mint boszorkány a hóviharban! hallgasd csak: – Gviiuu, gviiuu!, sooja, soooja... gaau. És az erdei szellem dobol: – gla-vbum! gla-vbuumm!.. A boszorkányok pedig seprűn lovagolnak fel-alá: kvart-hoz, kvart-hoz! Az erdei manó tombol: nacs-evak! nacs-evak! hmu!.. A szél, a fenyők, a hó pedig: – sója, sooja... sooja... hmuuu... És a szél: gviiuuu... Hallod?” (Uo., 80).

Az érsek világképe, groteszk megváltás-konceptiója leginkább „alkotásaiban”, a krónikában és a *Történetben* (Nagy-Oroszország, az Egyház és a Forradalom története) válik szemléletessé. „Minden le van írva a Történetemben: Ereklýeket törtek fel: – szalma?.. Ide hallgas, a szektások a hitért máglyára mentek, a pravoszlávokat meg az állami egyházba a nyakuknál fogva cipelték: – tetszik, nem tetszik, hidd a pravoszláv Istent! Most viszont, hogy muzsikhatalom van, a pravoszláv egyház éppen olyan lett, mint bármelyik szekta, egyformák a jogaik! hihhi!.. Pravoszláv szekta! [...] A pravoszláv egyház, a görög-orosz, mint eszme már az egyházszakadás óta halott. Most aztán vonulnak majd Oroszország-szerte Jegorij, a vízimanók meg a boszorkányok, vagy Lev Tolsztoj, sőt akár Darwin is...” (Uo., 79). Az érsek okfejtésében az „eleven élet igazsága” áll szemben egy letűnt világ kiüresedett sémájával – a forradalom az élet racionális szemléletének csődjét, egy önmagát mesterségesen fenntartó és újratermelő létforma szükség-szerű összeomlását példázza.

Pilnyak koncepciójában a forradalom olyan esemény, mely lehetőséget kínál a történelem transzcendens jellegének s konkrét „evilágiságának” együttes értelmezésére. A regény e sajátosságára már a korabeli kritika is reflektál: „Pilnyak műveiben megtalálható a forradalom elfogadásának szándéka – amelyet kikezdenek a kétségek. A hit harcol bennük a hitetlenséggel, s egyik sem büszkélkedhet vele, hogy szilárd és végső győzelmet aratott a másik felett. Ebből adódik Pilnyak legjobb forradalmi művének, a *Meztelen évnek* kétarcúsága, kétsíkúsága” (Полонский 1927: 102). A *Meztelen év* egyfajta „művészi krónika”, mely a forradalom által felszínre hozott, addig láten sen létező történelmi alternatívákat szembesíti, s a műalkotás poétikai rendszerén belül „tárgyasítja”. Szilveszter érsek, Kirill Ordinyin hangja egy szólam a regény polifonikus rendszerében, mely a forradalom nem szociális, etikai, politikai, hanem elsősorban eszkatologikus értelmezésének egyik leképeződése: „Mert a forradalom keresztje – Pilnyak szemében – a megváltás keresztje is az orosz nép, az orosz történelem számára” (Szilágyi 1989: 163).

IRODALOM

- Pilnyak, B. 1979, *Meztelen év*. Budapest: Európa Könyvkiadó. (Kántor Péter fordítása)
- Sarnyai, Cs. 2010, Orsó és kereszt: A sorsistennők alakjának transzformációi a keleti szláv hitvilágban. In: Sarnyai, Cs., *Keresztvilágok: Szláv mitológia és orosz irodalom*. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 29–43.
- Szilágyi, Á. 1989, Borisz Pilnyak prózája. In: Szilágyi, Á., *Hamu és mamu: Az orosz irodalmi avantgard 1917 előtt és után*. Budapest: Holnap Kiadó, 135–169.
- Гофман, В. 1928, Место Пильняка. In: Борис Пильняк, *Статьи и материалы: Мастера современной литературы*. Ленинград: Академия.
- Повесть 1984 – Повесть о Петре, царевиче Ордынском. In: Дмитриев, Л.А. – Лихачев, Д.С. (szerk.), *Памятники литературы Древней Руси: Конец XV – первая половина XVI века*. Москва: Художественная литература, 20–37.
- Полонский, В.П. 1927, Шахматы без короля: О Пильняке. In: Полонский, В.П., *О современной литературе*. Москва: Госиздат.

Табор А. Балаж

ТИПОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ МОРФОЛОГИИ

Интерес к типологическим вопросам, явлениям и закономерностям диахронной морфологии в языкознании заметно возрос начиная с 60-х годов XX столетия. Важная заслуга при этом принадлежит пионерной статье У. Коу-гилла, который попытался выявить сходные черты в изменении родственных языков (Cowgill 1966). Он сопоставил типологии 14 индоевропейских языков (ведического и классического санскрита, раннего среднеиндийского, бенгали, древне- и современного персидского, клинописного хеттского, древнегреческого, новозаветного и современного греческого, готского, древне- и современного английского, старославянского), пользуясь 10 формально-структурными показателями, сформулированными Дж. Гринбергом на материале группы неродственных языков. В результате анализа параметров Коу-гилл пришел к выводу, что типология, даже в ее несовершенном виде, раскрывает определенные признаки индоевропейских тенденций, а именно: общее возрастание агглютинации, раннее возрастание, а потом убывание синтетичности, и общий упадок в пропорции префиксов и суффиксов (там же, 133). Хотя и сам Коугилл признал, что такие выводы приложимы только к данной группе языков, тем не менее он считал, что подобные исследования являются неизбежным этапом в поисках универсалий исторической морфологии.

В русскоязычной литературе наиболее основательной работой, посвященной вопросам исторической типологии, является монография М.М. Гухман, опубликованная в 1981 г. – *Историческая типология и проблема диахронических констант*. В книге отдельная глава занимается вопросом «типологических диахронических констант»¹ и развитием словоизменительной парадигматики в группе родственных языков. В качестве наиболее существенных показателей для типологии словоизменительных систем автор выделяет следующие: 1) набор средств грамматического маркирования, соотно-

---

¹ «В отличие от диахронических универсалий диахронические константы моделируют не только инвариантное общее содержание однонаправленных процессов, но и реальные модификации их осуществления в конкретных языках, раскрывая сложное соотношение общего и индивидуального в развитии языков мира» (Гухман 1981: 56).

шение синтетических и аналитических форм; 2) соотношение реляционных и деривационных категорий (степень обособления словоизменительных и словообразовательных моделей); 3) фonomорфологическая структура синтетических словоформ, их морфемный состав, соотношение лексической основы и словоизменительного показателя, степень инвариантности в пределах парадигмы; 4) наличие/отсутствие вариативности в оформлении отдельных маркеров и целостных парадигм; 5) структура аналитических словоформ, их соотношение со свободными сочетаниями частичного и полного слова; 6) степень замкнутости словоизменительной парадигматики по отношению к словообразовательным классам и синтаксическим словосочетаниям; 7) знаковая структура грамматических показателей, т.е. соотношение единиц плана выражения и плана содержания; 8) состав грамматических категорий и характер их членности. Поскольку эти показатели раскрывают внутренние механизмы словоизменительных процессов и типологическую специфику конкретных словоизменительных систем, «они являются единицами не только синхронного описания, но и историко-типологического анализа» (Гухман 1981: 61–62).

В основной части главы проводится системный анализ процессов а) германских, б) иранских, в) финно-угорских и г) тюркских языков. Каждой языковой группе отводится отдельный раздел, и подводятся итоги, основанные на частных наблюдениях относительно индивидуальных групп. В конце главы автор суммирует эти итоги в общие замечания. Итак, Гухман делает вывод, что «ведущим фактором, определившим в изменении словоизменительной парадигматики направление, объем и глубину диахронических констант, а тем самым интенсивность преобразования системы или ее устойчивость, была *специфика исходных систем* (выделение мое – Л.Г. Б.) в разных группах родственных языков». Внутри рассмотренных групп вырисовывается типологическая близость между германскими и иранскими языками, которая объясняется их генетической общностью, в конечном итоге – общностью исходной системы. Различия в развитии словоизменительной системы, в свою очередь, обусловлены разными факторами, которые не всегда поддаются учету. Выбор одной из конкретных возможностей в одном языке, а выбор другой в другом языке – пока часто оказывается необъясненным явлением. Кроме внутренних причин в изменении морфологических систем также важную роль играют и *внешние факторы* (выделение мое – Л.Г. Б.), как например «территория населения, длительность сохранения общих контактов в пределах центральных зон, характер иноязычных связей». Они «оказывают влияние на специфику диахронических констант в группе

родственных языков помимо определяющей роли исходной системы»² (там же, 123–128).

Тема последующей главы в книге Гухман – трансформация формально-структурных типов и проблема диахронических констант. По мнению автора, типологическая трансформация является возможной, но не обязательной формой изменения флективного типа языков. С другой стороны, исчезновение флективных черт не всегда сопровождается развитием признаков изолирующего или аморфного типа. Однонаправленные тенденции в связи с разрушением признаков-координат флективного типа не всегда ведут к типологической трансформации всей языковой системы. Этот факт объясняется и тем, что разные участки языковой системы оказываются не в одинаковой мере уязвимыми. Гухман приводит пример (между прочим) болгарского языка, в котором разрушение старого словоизменительного типа проявилось наиболее интенсивно в именной парадигме: на смену развитой древнеболгарской флексии пришла полностью аналитическая система, а старая падежная система была утрачена как у существительных, так и у прилагательных имен. В системе глагола, однако, сохранены старые флективные маркеры и категории, причем введены и аналитические конструкции, которые являются инновацией. Здесь практически сохраняются старые приметы флективного строя. О полной типологической трансформации не можем говорить и в случае имен, так как до сих пор сохраняются категории числа и рода, как и согласование по роду и числу прилагательных и даже нового постпозитивного артикля. В болгарском языке характерную для флективных языков примету согласования «можно отнести к ядру признаков-координат, характеризующих формально-структурный тип этого языка» (там же, 143–148). Нетождественность реализации преобразований в развитии именной и глагольной парадигматики является важным моментом типологических наблюдений. «Каждая типологическая доминанта как бы замкнута в пределах определенного сегмента словоизменительной системы, что, естественно, является тормозом однонаправленного преобразования языка.» Таким образом, возможна не только одна форма преобразования флективного типа, а соотношение формально-структурных типов не подчиняется какой-либо универсальной схеме исторической последовательности. Факторы, которые вызывают формально-структурные изменения, остаются во многом неясными. Возможность типологических сдвигов заложена в са-

---

² «...для проблематики данной работы существенно признание самого факта влияния внешних факторов на формы реализации диахронических констант, поскольку тем самым *подрывается идея прогнозирования результатов развития словоизменительных систем* (выделение мое – Л.Г. Б.) на основе анализа их исходного состояния» (там же, 128).

мом статусе формально-структурного типа, а абсолютно чистые типы реально не встречаются: в каждом языке помимо типологической доминанты сосуществуют на периферии словоизменительной системы единицы другой типологии. Так как набор формально-структурных языковых типов ограничен, и возможности их трансформаций ограничены. «Но вместе с тем трансформации не образуют последовательной однонаправленной константы и не соотнесены однозначно с развитием языка, а влияние внешних стимулов является дополнительным фактором, препятствующим построению универсальных схем» (там же, 149–150).

Несмотря на весьма интересные наблюдения Коугилла и особенно ценные теоретические утверждения основополагающей монографии Гухман, место типологического аспекта и направление последующих исследований в исторической морфологии авторам удалось наметить только частично. В этом отношении более надежные перспективы и теоретические рамки нам предоставляет *естественная морфология* (ЕМ).

В структуре теории естественности различаются пять уровней (подобно работам Л. Ельмслева и Э. Косериу): 1) уровень лингвистических универсалий, моделируемый в теории маркированности или в теориях предпочтений; 2) уровень языковых типов, моделируемый типологической теорией; 3) уровень языкоспецифичной компетенции, моделируемый в теории системной конгруэнции (системоадекватности), а уровни 4) нормы и 5) перформации рассматриваются в социолингвистических и психолингвистических разветвлениях теории естественности (Dressler–Mayerthaler–Panagl–Wurzel 1987: 9). Универсальными принципами первого уровня являются конструкционная иконичность (или диаграмматичность), принцип «одна форма – одно значение» (bi-uniqueness), прозрачность, индексальность, бинарность, оптимальная длина слов. О втором уровне подробнее буду писать ниже, а принципы третьего уровня – системная конгруэнция (системоподходящность) и стабильность флективных классов.³ В ходе (синхронического или диахронического) лингвистической обработки типологические принципы уточняют и фильтруют универсальные принципы, затем языкоспецифичные принципы в свою очередь уточняют и фильтруют типологические принципы. Таким образом типологический уровень или типология представляет собой органическую часть лингвистического анализа независимо от того, является ли этот анализ описательным или историческим.

Поскольку нас сейчас больше интересует типологический уровень, где происходят закрепление и модификация параметров естественности, посмотрим, как здесь реализуется основной принцип – принцип типологиче-

---

³ Подробнее см., напр., Dressler–Mayerthaler–Panagl–Wurzel 1987; Wurzel 1989; Dressler 1985, 2003.

ской системосообразности (системоадекватности). Параметры, с помощью которых возможно описание любой словоизменительной системы, следующие:

- (а) набор категориальных комплексов и категорий, примыкающих к ним;
- (б) флексия, прикрепленная к основе, которая может функционировать как самостоятельное слово, или флексия, прикрепленная к основе, которая не может функционировать как самостоятельное слово (*base-form inflection versus stem inflection*);
- (в) отдельное или комбинированное обозначение категорий;
- (г) отсутствие или наличие синкретизмов и их место внутри словоизменительных парадигм;
- (д) типы маркеров, применяемых для обозначения отдельных морфосинтаксических категорий;
- (е) наличие или отсутствие словоизменительных классов;
- (ж) появление или поддержание супплетивизма.⁴

В словоизменительных (под)системах отдельные структурные признаки конкурируют по отношению к параметрам (а)–(г). Как правило, один из возможных вариантов господствует в системе и таким образом формирует ее. Такое формирование системы проявляется не только в синхронической дистрибуции вариантов, но оно выражается и в «развитии» системы, и именно здесь оно становится особенно явным. Такие доминирующие варианты называются *системоопределяющие структурные признаки* (*system-defining structural properties*). Поскольку они зависят от конкретной языковой системы, системоопределяющие структурные признаки выделяются для каждой системы отдельно (Wurzel 1989: 75–80).

Приведенные параметры на поверхности действуют независимо друг от друга, но для определенных языковых типов можно обнаружить глубокую связь между отдельными параметрами (для флективных языков, например, характерны взаимоотношения между (б), (в), (г) и (е)).⁵

Небезынтересно отметить, что параметры ЕМ, определяющие типологическую принадлежность данного языка, отчасти совпадают с параметрами Гухман, изложенными выше. Например, параметр 1) у Гухман практически соразмерен с параметром (д), а 3) – с (б), 8) – с (а) и т.д. Это подчеркивает интуитивно удачный выбор отдельных параметров языковедами, работающими явно независимо друг от друга.

⁴ Первые шесть параметров выделил В.У. Вурцел (Wurzel 1989: 75), а последний параметр добавил А. Биттнер (Bittner 1988: 28).

⁵ См. Carstairs-McCarthy 1992: 230.

На основе выше представленных параметров болгарскую именную систему в разные периоды ее истории можно охарактеризовать следующим образом.⁶ В древнеболгарской системе существительных: (а) имелись два категориальных комплекса – число и падеж (род у существительных является лексической категорией); число реализуется в категориях ед., мн. и дв. ч., а падеж в категориях им., вин., род., дат., твор. и местн. п. (вокатив только формально относится сюда); (б) окончания всегда присоединяются к основе, а не к базовой форме (не к самостоятельному слову); (в) категории обозначаются совместно, т.е. нет отдельных маркеров числа и падежа (в отличие, напр., от агглютинативных языков); (г) относительно количества и распределения формально несовпадающих флексивных форм можно определить десять типов с различными проявлениями синкретизма; (д) как категория числа, так и категория падежа обозначается только суффиксами; (е) существуют словоизменительные классы (типы склонения); (ж) супплетивные формы появляются редко. Как известно, такое положение характерно лишь для раннего этапа истории болгарской морфологической системы. Под влиянием доминирующих признаков со временем постепенно исчезают конкурирующие непродуктивные, неадекватные системе признаки, в результате чего уменьшается количество словоизменительных классов. Параллельно с морфологическими процессами, однако, постепенно появляются и новые (морфо)фонологические черты, значительно изменяющие грамматическую структуру имен. Вследствие этих изменений резко модифицируется параметр (а) – из категориального комплекса числа исчезает двойственное число, а из комплекса падежа медленно исчезают местный, творительный, родительный и дательный падежи, в то время как винительный начинает выполнять функцию общего падежа (Дуриданов 1957; Иванова-Мирчева–Харалампиев 1999: 179–189; Н. Tóth–Balázs–Majoros 2011: 65–73). Значительно изменяется и параметр (г) – с устранением большинства падежей в конечном итоге остаются только два: именительный и общий, с единственными двучленными отношениями Им. = Общ. (синкретизм) и Им. ≠ Общ. (отсутствие синкретизма). Это касается и параметра (е) – вместе с падежами исчезают и словоизменительные классы. Параметры же (в), (д) и (ж) пока сохраняют свою характеристику, унаследованную от древнеболгарской грамматической системы. Теперь рассмотрим структурные признаки современной болгарской именной системы по данным параметрам: (а) остался категориальный комплекс числа с двумя категориями ед. и мн. ч., а категориальный комплекс падежа уже не существует (за исключением употребления двойной формы постпозитивного артикля м. р. для различения номинативного и «общего» значения в литературном языке); (б) окончания мн. ч. присоединяются к

⁶ Подробнее см. Балаж 2004.

базовой форме слова у существительных м. р. и также у существительных ж. р., оканчивающихся на согласный, а во всех остальных случаях флексия присоединяется к основе (не совпадающей с полным словом); постпозитивный артикль всегда присоединяется к базовой (неизменяемой) форме слова; (в) совместное обозначение различных категорий исчезает вместе с падежами; (г) типы синкретизма также перестают существовать; (д) главным грамматическим показателем остается суффикс, который в определенных случаях может сопровождаться с перегласовкой (умлаутом) типа *бръз-брегове*, которая, несмотря на свое фонологическое происхождение, является одним из структурных признаков современного болгарского языка; (е) из-за отсутствия падежей в именной системе нет словоизменительных классов; (ж) супплетивизм наблюдается лишь относительно категории числа.

Итак, в истории болгарской именной системы произошли весьма значительные преобразования, вследствие которых современная система имен коренным образом отличается от именной системы всех остальных славянских языков (за исключением македонского). Означает ли это, что болгарский язык изменил свой исходный тип? Едва ли. Потому что, во-первых, глагольная система – несмотря на инновации – до сих пор сохранила свой старый облик, а во-вторых, система имен вопреки «поразительным» изменениям не теряла таких важных признаков флективного типа как слабое противопоставление корневых и служебных элементов, четко выраженное противопоставление словообразовательных элементов и окончаний, сильное противопоставление частей речи, наличие формальных слов, *сильно развитое согласование* (ср. выше с выводами Гухман) и т.д.⁷ Несмотря на некоторые признаки изолирующего типа (напр., отсутствие падежей) болгарский язык пока остался флективным. Изменения отдельных его типологических параметров не привели к трансформации всей грамматической системы, а только к модификации одной (именной) подсистемы. Это обстоятельство подтверждает необходимость выделения независимого типологического уровня в модели языка, и указывает на важную роль этого уровня в уточнении и фильтровании универсальных принципов в ходе анализа изменений грамматических систем.

ЛИТЕРАТУРА

Балаж, Г.Л. 2004, Системна конгруенция в българската диахронна морфология. *Етископ-Константинови чтения* 9. Шумен, 9–16.

⁷ Приведенные качества взяты у Скалички, подробнее см. Скаличка 1966: 29.

- Гухман, М.М. 1981, *Историческая типология и проблема диахронических констант*. Москва: Наука.
- Дуриданов, И. 1957, Пътят на българския език от синтетизъм към аналитизъм. В кн.: *Христоматия по история на българския език*. София: Наука и изкуство (1983), 259–272.
- Иванова-Мирчева, Д. – Харалампиев, И. 1999, *История на българския език*. Велико Търново: Фабер.
- Скаличка, В. 1966, К вопросу о типологии. *ВЯ* № 4, 22–30.
- Bittner, A. 1988, Is anything «more natural»? Considerations on establishing a hierarchy of naturalness principles (NP). *Linguistische Studien* 188, (Series A: Arbeitsberichte), 23–35.
- Carstairs-McCarthy, A. 1992, *Current morphology*. London – New York: Routledge.
- Cowgill, W. 1966, A search for universals in Indo-European diachronic morphology. В кн.: Greenberg, J. H. (ред.), *Universals of language*. Cambridge, MA: MIT Press, 114–141, 2-е изд.
- Dressler, W. U. 1985, Typological aspects of natural morphology. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35, № 1–2, 51–70.
- Dressler, W. U. 2003, Naturalness and morphological change. В кн.: Joseph, B. D. – Janda, R. D. (ред.), *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackwell, 461–471.
- Dressler, W. U. – Mayerthaler, W. – Panagl, O. – Wurzel, W. U. (ред.) 1987, *Leitmotifs in natural morphology*. Amsterdam: Benjamins.
- H. Tóth, I. – Balázs, L. G. – Majoros, H. 2011, *Bolgár történeti nyelvtan: Hangtan, alaktan*. Szeged: JATEPress.
- Wurzel, W. U. 1989, *Inflectional morphology and naturalness*. Dordrecht: Kluwer.

JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ NIEKTÓRYCH NARODOWOŚCI W JĘZYKU POLSKIM I WĘGIERSKIM

Stereotypizacja jest, jak wiadomo, jednym ze sposobów kategoryzacji i konceptualizacji informacji pozajęzykowych, która odzwierciedla naturalne dążenie wspólnot kulturowych, grup społecznych czy etnicznych do zachowania własnej specyfiki kulturowej, tożsamości, mentalności, systemu wartości, własnego poglądu na świat itp., widząc przy tym innych, obcych w swoistym zwierciadle ksenofobicznym. Bariery kulturowe tworzone przez stereotypy mają przede wszystkim na celu obronę przed obcym, odgraniczenie własnej kultury od obcej, zachowanie własnych wartości i w tym sensie są środkiem integrującym daną społeczność. Stereotypy są zatem w tym ujęciu integralną częścią językowego i kulturowego obrazu świata jako swoistego oglądu rzeczywistości przez pryzmat własnego doświadczenia, własnego języka i kultury. Kategoria „*swój-obcy*” oraz „*my-oni*” jest głęboko zakorzeniona w świadomości ludzkiej. Wyraża ona negatywny stosunek do obcego i innego, będąc tym samym niekiedy kompensacją słabości własnego „*ja*”, usprawiedliwieniem własnej bezradności i jednocześnie próbą dowartościowania się w oczach innych.

W kontekście powyższych uwag warto dodać, że stereotypy, w tym i etnonimiczne, są twórcami specyficznymi dla danej wspólnoty językowo-kulturowej, których zakres wyznacza charakterystyczny dla niej system aksjologiczny. Potwierdzają to w całej pełni etnonimy w funkcji stereotypowej utrwalone w frazeologizmach i przysłowiach języka węgierskiego i polskiego.

Niemiec, w interesującym nas tu fragmencie obrazu świata języka węgierskiego, jest tym, którego nie stać na dobre jedzenie, nie ma dobrych koni, chociaż je dobrze karmi, nikt go nie rozumie, nikogo nie słucha, jest podły, nikczemny, zachłanny, nie dotrzymuje słowa, nie można na nim polegać, rozum przychodzi mu do głowy dopiero w wieku 40 lat, zawsze mówi to samo, ma cienkie nogi, jest wielodzietny, solidny: *A német is a szokásból eszi a levest* (dosł. Niemiec ze zwyczaju je tylko zupę); *A német mindig hájjal eteti a lovát, mégis rossz a lova* (dosł. Niemiec, chociaż zawsze karmi swego konia sadłem, ma złego konia); *Német asszony napján meglesz* (dosł. Będzie to w dzień Niemki (= tzn. nigdy)); *Akár a részeg németnek beszéj* (dosł. Możesz mówić do niego jak do pijanego Niemca); *Annyi, mint a német (török, tatár)* (dosł. Jest ich tyle, co Niemców (Turków, Tatarów); *Beszélhetsz német...* (dosł. Możesz mówić Niemcze... (= i tak cię nikt nie rozumie)); *Fele német, fele tót* (dosł. W połowie Niemiec, w

połowie Słowak (= podły, nikczemny)); *Félre német, jön a magyar* (dosł. Niemce z drogi, idzie Węgier); *Németre bort ne bízz!* (dosł. Nie powierzaj wina Niemcowi!); *Hajlik, mint a német imádság* (dosł. Jest skłonny do wszystkiego, jak niemiecka modlitwa); *Németnek 40 éves korában jön meg az esze* (dosł. Niemcowi rozum do głowy przychodzi w wieku 40-tu lat); *Nem félti a német a gatyáját / Nem fél a német, hogy gatyáját ellopják* (dosł. Niemiec nie obawia się o swoje kalessony (gacie) / Nie obawia się, że jego kalessony (gacie) ktoś ukradnie (= bo ich nie ma)); *Annyit ér, mint (a) német szóban a niks* (dosł. Jest tyle wart, co po niemiecku nicht); *Hajtja, mint a német a trallalát* (dosł. Powtarza, jak Niemiec tralala = zawsze mówi to samo); *Megjárta, mint német a borjúval* (dosł. Wyszedł na tym, jak Niemiec z cielęciami (= tzn. nieoczekiwany, niezgodny z zaplanowanym rezultatem)); *Sovány, mint a sváb lábszár* (dosł. Chudy jak szwabska noga); *Annyi, mint a sváb gyerek* (dosł. Jest ich tyle, ile szwabskich dzieci (= tj. bardzo dużo)); *Nekiszokott, mint sváb a fött krumplinak* (dosł. Przyzwyczaił(a) się, jak Szwab do ugotowanych ziemniaków); *német alaposág* (= niemiecka solidność) itp.

Przykłady polskie opisują nieco inny obraz Niemca, podkreślając przede wszystkim jego ujemne cechy charakteru, np. hardość, chytrość, skąpstwo, brak wymagań, oszczędność, dorobkiewiczostwo, niski stan umysłowy, dziwaczność stroju, odmienność przekonań religijnych, wrogość w stosunku do Polaków, obcość mowy niemieckiej, ale również i rozsądnosć oraz solidność, np.: *Głupi jak Niemiec*; *Kusy, jak Niemiec*; *Już to sęk twardy, że Niemiec hardy*; *Niemiec jak wierzba: gdzie go posadzisz, tam rośnie*; *Niemiec w radzie, koza w sadzie, wilk w oborze, za diabła to wszystko będzie*; *Siedzieć jak na niemieckim kazaniu* (= nic nie rozumieć); *Co Niemiec, to generał*; *Co Niemiec, to heretyk*; *Co Niemiec, to kupiec*; *Gadaj mu tam, kiedy to Niemiec*; *Przy Polaku i Niemiec się pożywi, a przy Niemcu ani pies*; *U Niemców ani mucha się nie pożywi*; „Przyszli Niemcy do kraju / Podług swego zwyczaju, Z cielęciami torbami / A teraz są panami” (fragment dawnej pieśni); *Zakochał się jak diabeł w niemieckim stroju*; *Póki świat światem, nie będzie Niemiec Polakowi bratem*; *Kto Niemcowi służy, temu diabeł płaci*; *U Niemca ucz się rozumu, a Polaka cnoty*; *niemiecka solidność* itp.

Słowakom, których Węgrzy pogardliwie nazywają „Totami”, przypisuje się w języku węgierskim takie cechy, jak: uwielbiają pogacze i kwaśne mleko, są bardzo wybredni, grymaśni, płaczliwi, zawadiaccy, zaczepni, niewdzięczni, mężczyźni fizycznie słabi, podli, nikczemni, bezecni, nieludscy, nierozważni, nie myją się, nic nie warci, nieudacznicy, normalni są tylko do południa, bo po południu są już pijani, np.: *Örül neki, mint tót a pogácsának* (dosł. Cieszy się jak Tót z pogaczy); *Szereti, mint tót az aludttejet* (dosł. Lubi jak Tot kwaśne mleko); *Válogat, mint tót a vadalmában / vadkertben* (dosł. Wybiera/przebiega jak Tot w dzikich jabłkach / w dzikim sadzie); *Tótul nevet* (dosł. Śmieje się jak Tot (= płacze)); *A tót is megnyugszik, amikor a lóról leesik* (dosł. Tot wtedy się uspokoi, kiedy z konia spadnie (= warchoł, zawadiaka)); *Adj a tótnak szállást, kiver a házból* (dosł.

Daj Totowi nocleg, a wygoni cię z mieszkania); *Erőtlen, mint a tót kaszás* (dosł. Słaby jak kosiarz u Totów); *Kása nem étel, tót nem ember* (dosł. Kasza nie jest potrawą, a Tot nie jest człowiekiem); *Mindenéből kifosztották, mint tótót az emberségből* (dosł. Ograbili go ze wszystkiego, tak jak Tota z człowieczeństwa); *Nekimegy, mint tót ökör a ködnek* (dosł. Wchodzi we mgłę, jak wół Tota (= postępuje nierozważnie)); *Pénzébe van, mint tótnak a szappan* (dosł. Płaci tyle, ile Tot za mydło (= nie myje się)); *Semmi sem lett belőle, mint tótnak a fiából* (dosł. Został nikim, tak jak syn Tota (= nic mu się nie udało)); *Tótnak délig van esze* (dosł. Tot ma rozum tylko do południa (= po południu jest zawsze pijany)); *Tótnak 40 éves korában jön meg az esze* (dosł. Totowi rozum do głowy przychodzi w wieku 40 lat (= tzn. jest głupi)); *Járja az országot, mint a csipkés tót* (dosł. Podróżuje po kraju, jak Tot w koronkach (= zwiedził wielkie tereny)); *Se kint, se bent, mint Tót Jankó a lakodalomban* (dosł. Ani wewnątrz, ani zewnątrz, tak jak Janek Tot na weselu (= być niepewnym, znaleźć się w krytycznej sytuacji)).

O Słowakach w języku polskim mamy bardzo mało przysłów czy też frazeologizmów. Poza archaicznymi zwrotami *Hóczy jak Słowak do godzin* i *Już mu Słowiok kurzy w oczy*, trudno chyba będzie znaleźć więcej przykładów. Podobną sytuację obserwujemy w przypadku Czechów: *Co za Czech słowo trzymać?* (Przysłowie to mówi o rzetelności i słowności Czechów); *Czech ma na dupie plech, a na plechu napisane, że na Śląsku nie zostanie* (Tak mówią dzieci polskie o czeskich); *Czy nie ściął to ty na ten czas Czecha?*; *Umkni, czechu, siłaś stawil* (Przysłowie to ośmiesza gracza, który mógł sobie pozwolić tylko na drobną stawkę); *Za każdym Czechem stoi czart; Znać się na czeskich kamieniach* (= tzn. nie dać się oszukać). O Czechach język węgierski utrwalił, ja się wydaje, tylko kilka wyrażen: *csehül vagyunk / csehül áll* (dosł. sprawy są / idą po czesku (= tzn. źle)); *Ha a cseh kőre a legszebb pecsétet metszik is, mégsem válik gyémánt belőle* (dosł. Jeśli na czeskim kamieniu wyrzeźbilibyśmy nawet najładniejszą pieczęć, nie będzie on diamentem).

O Morawianach zarówno w języku węgierskim, jak i polskim znaleźliśmy tylko po jednym przysłowiu: *Összemegy (összecsöpörődik), mint a morva posztó* (dosł. Kurczy się, jak morawskie sukno (= chodzi tu o starego człowieka)); *Adije, Morawa, pojadymy do Czech* (Żartobliwy zwrot pożegnalny).

W obrazie Cygana w języku węgierskim utrwalone zostały takie cechy, jak: brak honoru, zajmowanie się kradzieżą, mówienie nieprawdy, oszustwo, kłamstwo, zdrada, niekwapienie się do pracy, porywczosć, wybuchowość, brak ogłady, targowanie się: *Cigánybecsület – szalmatűz* (dosł. Cygański honor – słomiany ogień); *Ahány cigány, annyi lopó* (dosł. Ilu Cyganów, tylu złodziei); *Cigány, zsidó, meg a pap, hogy megcsaljon azon van* (dosł. Cygan, Żyd i ksiądz starają się zawsze oszukiwać); *A cigány is megesküszik rá* (dosł. Na to przysięga się również i Cygan); *Cigány nyelven beszél / Cigányul mond* (dosł. Mówi językiem cygańskim / po cygańsku (= kłamię, oszukuje)); *Cigány nem rágja a döghúst hiába* (dosł.

Cygan nie je padliny przypadkowo); *Nem szokta meg a cigány a szántást* (dosł. Cygan nie jest przyzwyczajony do orki (= nie lubi pracować)); *Cigánylakodalom* (dosł. Wesele cygańskie (= nie ma co jeść ani pić)); *Cigánydisznó* (dosł. Cygańska świnia (= kradzione rzeczy)); *Cigányútra ment (az étel)* (dosł. Weszła na cygańską drogę (potrawa) (= źle połknąć ikrztusić się)); *Kié lesz a cigánylány* (dosł. Czyja będzie Cyganka (= kto będzie ostatni)); *Megkóstolta, mint a cigány lovát a farkas* (dosł. Skosztował jak wilk cygańskiego konia (= Twierdzi, że tylko skosztował, a w rzeczywistości zjadł już większą jego część)); *Megszokta, mint a cigány lova a koplalást* (dosł. Przyzwyczaić się, jak Cygan do głodowania (= być zmuszonym pogodzić się z czymś)); *Szemmel tartja, mint cigány a lovát* (dosł. Mieć (kogoś, coś) na oku, jak Cygan konia); *Nyakas a cigány is, amikor akasztani viszik* (dosł. Cygan jest też uparty, gdy prowadzą go na szubienicę (= Każdy stara się omijać to, co jest złe i szkodliwe)); *Alkudj, mint a cigány, fizess igazán* (dosł. Targuj się jak Cygan, ale płac rzetelnie); *Gerjededzik, mint a cigányasszony dunája* (dosł. Napuszyć się, jak pierzyna Cyganki (= zapalić się, podniecić się)); *Meztelen, mint a cigánygyermek* (dosł. Nagi, jak cygańskie dziecko (= całkowicie nagi)); *Cigány a maga lábába nem veri a szeget* (dosł. Cygan nie wbije gwoźdźcia w swoją własną nogę); *Muzsikálnak valakinek a hasában a cigányok* (dosł. Cyganie grają w brzuchu (= tzn. mieć rozwolnienie)); *Nem úgy verik a cigányt!* (dosł. Cygana biją nie tak (= tzn. coś jest nie tak jak powinno być)); *Ha cigánygyerekek potyognak is az égből, akkor is / akkor se(m)* (dosł. Tak jest (nie jest), jeśli nawet cyganiątka spadają z nieba (= tzn. koniecznie (niekoniecznie), pod każdym względem)); *Cigánytól szenet bajos venni* (dosł. Kupić u Cygana węgiel jest kłopotliwe); *Úgy kell neki, mint cigánynak a lágy kenyér* (dosł. Potrzebuje (czegoś), jak Cygan miękkiego chleba (= bardzo potrzebować czegoś)) itp.

A oto przykłady polskie: *Bez Cygana wesele się nie obędzie; Będą ci się Cyganie śnili* (= będziesz głodny); *Ani Cygón by tego nie chciot; Chwoliła Cygónka robotę, a Cygón krod; Chytry jak Cygón; Ciekawy jak Cygón do pasieki; Cieszy się jak Cygan dziećmi; Co Cygan, to kowal; Cygan swymi dziećmi świadczy; Cygan się pyszni, kiedy czerwone spodnie nadzieje; Cygan w bieli* (= tzn. w dziwnym ubraniu); *Cygan w domu nie kradnie; Cygan za Cyganem, a ja za waspanem* (o stronnictwym świadku); *(Cyganie) Cygóni jadóm* (= tzn. nadciąga ciężka chmura); *Cyganowi z worka uciekł* (= tzn. nicpoń, urwis); *Cygański syn wielki, ale dureń; Cygańskie kupno* (= tzn. kradzież); *Cygańskie mięso* (= tzn. zdechłych zwierząt); *Darzy mu się jak Cganowi rola* (= tzn. nie wie mu się); *Kręci się jak Cygan na jarmarku; Niedźwiedź tańczy, a Cygan pieniądze bierze; Poczciwy jak Cgan* (= tzn. niepoczciwy); *Śpieszy się jak Cygan na wojnę; To Cygan na wszystkie zastawki!* (= tzn. oszust); *Zna się jak Cygan na koniach; Co Cygan, to szalbierz; Cygan Cyganem; Cygańskie poty* (= strach towarzyszący kradzieży); *Frymarczy, jak Cygan szkapami* itp.

Na stereotyp Francuza w języku węgierskim składają się takie cechy jak: nosi krótkie włosy i perukę, jest chudy, leniwy, nie rozumie innych, nikogo nie słucha, ma brzydki (wstrętny) nos, upudrowane włosy, lubi ciemny kolor sukna, choruje na kiłę, lubi śpiewać: *Lusta, mint a francia haj* (dosł. Leniwy, jak francuskie włosy (= noszenie peruki)); *Kurta, mint a francia haj* (= Coś jest krótkie, jak francuskie włosy); *Ragadós, mint a francia fene* (dosł. Zараźliwy, jak francuskie lichy (= kiła)); *Ritka francia dalolás nélkül* (dosł. Francuz bez śpiewu należy do rzadkości); *Sovány, mint a francia* (dosł. Chudy, jak Francuz); *Sötét, mint a francia posztó* (dosł. Ciemny, jak francuskie sukno (= głupi)); *Beszélhetnek neki, akár a beteg franciának* (dosł. Można do niego mówić, jak do chorego Francuza (= nic nie rozumie, nie słucha)); *Franciának hajpor, a magyarnak jó bor* (dosł. Francuzowi puder do włosów, a Węgrowi dobre wino (= Niech Francuzi noszą upudrowane włosy, a Węgrzy niech noszą swoje dawne stroje i zachowują męskie zwyczaje)); *Franciakór* (dosł. Francuska choroba (= kiła)) itp.

Polskie przykłady rejestrują nieco inny obraz Francuza ukształtowany z uwagi na strój, styl życia, sposób zachowania, nierozumienie jego mowy, podkreślając przy tym ważną rolę Francji w Europie: *Ustrojony jak Francuz* (= strojenie, ozdobnie); *Francuski piesek* (= wybredny, grymaśny); *Po francusku trzymaj język na łańcuszku*; *Żyje jak Pan Bóg we Francji* (= żyć rozkosznie); *Pamięta pierwsze Francuzy* (= dawne czasy); *Siedzieć jak na francuskim kazaniu* (= nic nie rozumieć); *Broda jak u francuskiego sapersy*; *Gdy Francja ma katar, cała Europa kicha* (= to co się dzieje we Francji ma wpływ na całą Europę); *To istny Francuz*; *Przeciw Francuzom i widły stają w szeregu* (= zwrot ten jest pogłosem wojny 1812 roku i oznacza wielką niechęć) itp.

Na obraz Turka we frazeologizmach i przysłowiaach języka węgierskiego składają się takie cechy jak: nałogowy palacz, nosi ostry nóż, jego mowy nikt nie rozumie, rzuca przekleństwa na innych, boi się śmierci, głupi, lubi się chwalić, pali fajkę, prześladowca, brutalnie traktuje swoich podwładnych, jest chytry, przebiegły, wyrządził wielkie szkody w podbitym kraju: *Dohányoz, mint a török* (= Pali jak Turek); *Éles, mint a török kés* (= Ostry jak nóż turecki); *Fejére szállt a török átka* (dosł. Przekleństwo tureckie padło na jego głowę); *Rossz szomszédság – török átok* (Zły sąsiad – tureckie przekleństwo); *Meglesz a török Húsvétján* (dosł. Będzie to na Wielkanoc turecką (= tzn. nigdy)); *Nem értem, törökül beszél-e vagy tatárul?* (dosł. Nie rozumiem, czy on mówi po turecku czy tartarsku? (= tzn. ktoś jest pijany)); *Húzza, halasztja, mint török a halálát* (dosł. Odciąga, odkłada jak Turek śmierć); *Töröknek 40 éves korában jön meg az esze* (dosł. Turkowi rozum do głowy przychodzi w wieku 40-tu lat (= tzn. jest głupi)); *Eldicséri, mint török a lova farkát* (dosł. Chwali jak Turek ogon swego konia (= tzn. chwalić rzeczy niegodne pochwały)); *Megszokta, mint török a pipát* (dosł. Przyzwyczaił się, jak Turek do fajki (= bardzo przyzwyczaić się do czegoś)); *Nem hajt (nem kerget) a török* (dosł. Nie pogania (nie goni) cię Turek (= tzn. nie spiesz się)); *Nincs török a*

hátunkon (dosł. Nie mamy za plecami Turka (= Nie trzeba się spieszyć)); *Úgy bánik vele, mint török a rabjával* (dosł. Obchodzi się z nim, jak Turek z jeńcem (= Obchodzić się z kimś brutalnie); *Inkább vesszen a törökre* (dosł. Lepiej stracić na korzyść Turka (tzn.= Wcale nie dbać o to, że coś się zmarnuje, zniszczeje, zginie)); *Törököt fogott / Törököt fogtam, nem ereszt* (dosł. Złapał Turka / Złapałem Turka i nie chce mnie odpuścić (= Trafiłem na chytrzejszego od siebie = Trafiła kosa na kamień)); *Török torok sok kárt tett az országbán* (dosł. Gardło tureckie wyrządziło duże szkody w kraju) itp.

Obraz Turka w języku polskim jest równie negatywny, o czym świadczą poniższe przykłady: *A niechże cię Turek zje; Czerwony jak Turek; Stąd Turcy, stamtąd wilcy* (= sytuacja bez wyjścia); *Zazdrosny jak Turek; Milczący jak Turek; Leży na żołądzu jak Turcy pod Wiedniem* (= Zwrot ten nawiązuje do zwycięstwa polskiego oręza nad Turkami pod Wiedniem); *Ubogi jak turecki święty / Goły jak derwisz / Naguteńki jak święty turecki* itp. (= Źródłem tego typu przysłów stali się półnaczy derwisze, którzy wprawiali w zdziwienie pielgrzymów do Jerozolimy); *Goły jak turecki pieprz; Cieszy się jakby ściął Turczyzna* (= być zadowolonym z dokonania wielkiego czynu); *Być (siedzieć, słuchać) jak na tureckim kazaniu; Rozparty jak basza turecki; Nad Turki i Tatary nie ma gorszej wiary; Wolałbym pod Turczyńcem być* (= Zwrot ten wyraża protest przeciw jawnej krzywdzie w życiu publicznym) itp.

W omawianym tu materiale węgierskim nieco zadziwia negatywny stereotyp Seklera, któremu przypisane są takie przymioty jak: jest zaczepny, za pieniądze gotów na wszystko, źle mu się powodzi, jest człowiekiem chytrym, przebiegłym, głupim, durnym i złodziejem: *Székely támad, székely bánja* (dosł. Jeśli Sekler napadnie na kogoś, tego pożałuje (= Zacznij ze mną, a pożałujesz)); *A székely a pokolba is elmegy, csak megfizessék* (dosł. Sekler i do piekła pójdzie, jeśli mu za to zapłacą (= tzn. za pieniądze gotów na wszystko)); *Jó dolga van, mint a székely kutyájának* (dosł. Dobrze mu się powodzi, jak psu Seklera (= tzn. źle idą sprawy)); *Két lelke van, mint a székelynek* (dosł. Ma dwie dusze, tak jak Sekler (= tzn. chytry, przebiegły)); *Ostoba, mint a székely* (dosł. Głupi jak Sekler); *Lopós, mint a székely* (dosł. Złodziej jak Sekler); *Újság, mint a székely pogácsa* (dosł. Nowość jak u Seklera pogacza (= Wiadomo, że Seklerzy nie znają tego rodzaju ciasta). Na temat Seklerów polskich przykładów brak.

Język węgierski w dość licznych przykładach utrwalił również obraz Wołocha: *Oláh csak sült jó, akkor is a fene egye meg* (dosł. Wołoch tylko pieczony jest dobry i nawet wtedy niech go diabli zjedzą); *Biztatja, mint oláh az ökrit* (dosł. Zachęca (popędza) jak Wołoch woła (= nieskutecznie)); *Erős az oláh ecet, még a halálos átkot is elöli* (dosł. Wołoski ocet zabije nawet śmiertelne przekleństwo); *Nyikorog, mint az oláh szekér* (dosł. Skrzypi jak wołoski wóz); *Ott hagyta, mint szent Pál az oláhokat* (dosł. Zostawić coś jak święty Paweł Wołochów); *Zöld lo-*

vat, okos oláhot látni ritkaság (dosł. Rzadko można zobaczyć zielonego konia, mądrego Wołocha); *Nyöszörög, mint az oláh duda* (dosł. Jęczy jak wołoska kobza); *Oláh után szökik a disznó* (dosł. Za Wołochem pędzi świnia); *Szuszog, mint az oláh disznó a búzában* (dosł. Sapie jak wołoska świnia w pszenicy); *Az oláh nép római salak* (dosł. Lud wołoski to rzymski żużel (= rzymskie męty)); *Megtanítlak oláhu! nevetni* (dosł. Nauczę cię śmiać się po wołosku (= płakać)); *Eb az oláh disznó nélkü!l* (dosł. Bez świni Wołoch jest psem)); *Rosszabb az oláh cigány-nál* (dosł. Wołoch jest gorszy od Cygana) itp. A oto przykłady polskie: *Czekaj, Wołoszynie, dam ci po czuprynie; Gospodarstwo wołoskie jak przepiórcze pole* (= krótkotrwałe); *Kto kocha ojczyznę, śpiesz na Wołoszczyznę; Wołoskie zaloty* (= zachowywać się obcesowo, grubiańsko); *Wołoszyn patrzy, skąd wiatr wieje*, itp.

Wyrażeń etnonimicznych dotyczących Włochów w języku węgierskim jest zaledwie kilka, np. *Ritka olasz macska nélkü!l* (dosł. Rzadko widać Włocha bez kota (= tzn. Włosi lubią koty)); *ravasz, mint az olasz* (= Chytry jak Włoch); *olasz fogadás* (dosł. (w wyścigach konnych) stawianie na drugiego konia).

Z etnonimem Włoch w języku polskim natomiast kojarzą się takie cechy jak: chytrość, niski poziom umysłowy, oszustwo, nie robią wystawnych przyjęć, a Włochy są takim samym krajem jak inne: *Chytry jak Włoch; Czasem i u Włocha bywa głowa płocha; Dobra dla Włocha żaba, a do niej sałata; I pod włoskim niebem pożegnaj się z chlebem* (= tzn. i we Włoszech nie ujdzie się śmierci); *Kto rozumu mieć nie będzie, we Włoszech go nie nabędzie; Niech cię włoski bankiet potka* (= tzn. liche przyjęcie, żartobliwe przekleństwo); *Włoska sztuczka* (= oszustwo); *Zarobić jak Telijan* (= tzn. mało).

Zarówno w języku węgierskim, jak i polskim znajdziemy takie wyrażenia etnonimiczne, w których występuje kilka etnonimów, np.: *Magyar ökor, német kutya, oláh disznó* (Węgierski wół, niemiecki pies, wołoska świnia); *Magyarnak korsó, németnek borsó, tótnak koporsó* (Węgrowi dzbanek (stągiew, kufel), Niemcowi groch, a Totowi trumne); *3 görög, 3 török, 3 zsidó – 9 pogány* (3 Greków, 3 Turków, 3 Żydów – 9 pogan). *Németnek, olasznak [az éhes németnek] kecskebéka: csibe* (Dla Niemca, Włocha (głodnego Niemca) żabą jest kurczę (= Cudzoziemcy lubią inne potrawy, niż Węgrzy). A oto przykłady polskie: *Polski most, niemiecki post, włoskie nabożeństwo – błazeństwo; Na to Pan Bóg stworzył Włochów, żeby Austriacy mieli kogo bić; Co Francuz wymyśli, Niemiec robi a Polak kupi; Hiszpańska prostota, włoska hojność, polski rząd, pruskie dworstwo, duńskie państwo, angielska wolność, francuski wstyd, niemiecka pokora, szkocki czas, tureckie małżeństwo, żydowskie nabożeństwo – to wszystko podejrzane rzeczy; W Hiszpanii praktyk, we Włoszech doktor, we Francji fryzjer, w Niemczech rzemieślnik, w Anglii kupiec, w Turcji żołnierz, w Polsce prokurator, w Moskwie łgarz pożywią się; We Włoszech się uczyć, w Niemczech się obłóczyć, we Francji dyskutować, w Polsce bankietować; Włoskie trele, francuskie fortele, niemieckie*

serdele kosztują wiele; Szczerłość Litwina, starość kobiety, pocziwość Żyda, na nic się nie przyda; Niemiec cały świat okpił, Żmudzina nie potrafił; Gdzie Węgier, tam gniew, gdzie Słowak, tam śpiew itp.

Wiele przysłów polskich przypisuje Litwinom takie cechy jak: niski poziom umysłowy, chytrość, tchórzliwość, niedbalstwo, niechlujstwo, rozpusta, łajdactwo, ubóstwo: *Litwin głupi jak świnia, a chytry jak wąż; Jeszcze się ten nie narodził, coby zbadał Litwina; Litwin z każdym pięknie, z nikim szczerze; Skryty jak Litwin; Mocne, jak litewska wiara* (= tzn. słaba); *Napaść z Litwy* (= tzn. niespodziewanie); *U Litwina zrodziła się boćwina, cóż kiedy chleba nie ma; „Jako jeden napisał. Idź tylko do Litwy, A przykładów aż nazbyt znajdziesz w takich razach. Przyjdiesz do cudzej żony, jeszcze podziękuje Mąż, czasem udaruje...”* (= <Opaliński, Satyry>). Na temat Litwinów przykładów węgierskich brak.

Wyrażenia etnonimiczne dotyczące Rosjanina w języku węgierskim mają przede wszystkim zabarwienie pejoratywne, w których przejawiają się takie cechy jak: niski poziom umysłowy, głośnie zachowanie się, pijaństwo: *Okos orosz ritkaság* (dosł. Mądry Rosjanin należy do rzadkości); *Ordít, mint az orosz az ólban* (dosł. Krzyczy jak Rosjanin w oborze (= bardzo głośnie)); *Orosznak csak délig van esze* (dosł. Rosjanin ma rozum tylko do południa (= po południu jest pijany)); *Zöld lovat, okos oroszt, kálvinista molnárt, döglött szamarat látni ritkaság* (dosł. Rzadko kiedy można zobaczyć zielonego konia, mądrego Rosjanina, kalwińskiego młynarza, zdechłego osła); *Annyian (vannak valakik), mint az oroszk* (dosł. Jest ich tylu (tyle), ilu Rosjan (= tzn. bardzo dużo); *orosz medve* (= (pogardliwie) rosyjski niedźwiedź). W języku polskim natomiast utrwały się nieco inne cechy: *Ruski miesiąc popamiętać* (= długo); *Jak w ruskim banku* (= tzn. bank, z którego nie można pobrać wcześniej włożonych pieniędzy); *I na Rusi robić musi; Musi to na Rusi, a w Polsce jak kto chce; Bywszy w Rusi, do domu musi* (= tzn. zażywszy dobrego bytu na Rusi, trzeba wracać na rodzinne piaski); *Chytry jak Rusin; Cztery rzeczy nie do rzeczy: noga w szczudle, a mysz w pudle, koza w sadzie, Rusin w radzie; Gdzie stąpi Ruś, tam nie rośnie guś; I Pan Bóg za Rusinami* (= tzn. zwrot żartobliwy, oznaczający najwyższą niesprawiedliwość); *Rusina kto oszuka będzie mądr; Ruski dar: dzisiaj dał, jutro odebrał; Śmieje się jak Rusin do białego chleba; Uparty jak Rusin; Z Rusinem gadaj, a w zanadrzu kamień trzymaj; Jak Lach, tak Rusin po szkodzie mądrzeje, niechaj się jeden z drugiego nie śmieje.*

Bardzo dużo przysłów polskich odnosi się do stereotypu Żyda. W największym zbiorze, w „Nowej księdze przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich” hasło „Żyd” ma 266 zapisów głównych i prawie dwa razy tyle różnych wariantów. W języku węgierskim natomiast przysłowia dotyczące Żyda (78 zapisów głównych z niewieloma wariantami) znajdziemy tylko w „Księdze przysłów i wyrażen przysłowiowych” autorstwa Ede Margalitsa („Magyar közmondások és közmondásszerű szólások”) z 1896 roku. W nowszych opracowaniach hasło to albo w ogóle nie figuruje, albo zawiera jedynie 1–2 przysłowia. A oto mały wybór

przysłów węgierskich z hasła „Żyd”: *Alkuszik, mint zsidó a gyapjúra* (dosł. Targuje się jak Żyd o wełnę); *Annyi a pénze, mint zsidónak a disznó* (dosł. Tyle pieniędzy, ile u Żyda świń (= tzn. nie ma pieniędzy)); *Annyit ér, mint pokolban a zsidó* (dosł. Jest tyle wart, ile Żyd w piekle); *Becsületes ember, ha zsidó nem volna* (dosł. Uczciwy człowiek, gdyby tylko nie był Żydem); *Benne van, mint zsidóban az ördög* (dosł. Jest w nim, jak w Żydzie diabeł); *Cigány kéz, zsidó kéz, utolsó kéz* (dosł. Ręka Żyda, ręka Cygana, ostatnia ręka (= tzn. Nie nadawać się do ciężkiej pracy)); *Csal, mint a zsidó* (dosł. Oszukuje jak Żyd); *Eb a zsidó kereskedés nélkül* (dosł. Bez handlu Żyd jest psem); *Élelmes, mint a zsidó* (dosł. Sprytny jak Żyd); *Jaj, kinek török, zsidó szomszédja* (dosł. Biada temu, kto ma sąsiada Turka lub Żyda); *Köpköd, mint a zsidó* (dosł. Pluje jak Żyd); *Megszokta, mint Ábrahám zsidó a csalást* (dosł. Przyzwyczaić się (do czegoś), jak Żyd Abraham do oszustwa); *Krími zsidó* (dosł. Żyd krymski (= okrutny)); *Nincs rosszabb a szegény zsidónál* (dosł. Nie ma nic gorszego od biednego Żyda); *Ravasz, mint a görög zsidó* (dosł. Chytry jak grecki Żyd); *Ritka vásár zsidó nélkül* (dosł. Rzadko jest jarmark bez Żyda); *Sok zsidó gyereket felnevelt már* (dosł. Wychował już dużo żydowskich dzieci (= tzn. płacić procenty)); *Szereti, mint zsidó a keresztet* (dosł. Lubi jak Żyd krzyż); *Zsidó nem ad a mültra, voltra* (dosł. Żyda nie interesuje to co przeszło, co było); *Zsidó szagú a kendőd, húgom* (dosł. Moja młodsza siostra, twoja chusta ma woń żydowską (= tzn. Kupiłaś chustę na kredyt)); *Zsidóban bízik* (dosł. Ufa Żydowi) itd. Przysłowia polskie w swej treści są bardzo podobne do węgierskich. A oto niektóre z nich: *Bogaty jak Żyd w świnie*; *Boi się jak Żyd święconej wody*; *Chciwy jak Żyd*; *Ciekawy jak Żyd do piekła*; *Co Żyd to arendarz* (karczmarz, lichwiarz, Cygan); *Czysty jak żydowskie pomyje*; *Dlatego Żyd bogaty, że żyje z cudzej biedy i straty*; *Jak bieda, to do Żyda*; *Gdy diabeł nie może, Żyd mu pomoże*; *Gdzie są Żydzi, tam człek grosza nie widzi*; *Jak sprzedać psa za lisa, żydowska jest sztuka*; *Jak Żyd klania się nisko, wielka bieda gdzieś blisko*; *Jak Żyd ciebie w oczy chwala, uciekaj, bo to lala*; *Każdy Żyd swój towar chwali*; *Mają pieniądze Żydzi, ale nikt nie widzi*; *Natrętny jak Żyd*; *Jednymi drzwiami Żyda wypchnąć, to drugimi wlezie*; *Sprawiedliwy jak żydowska waga* itd.

Przytoczmy teraz węgierskie wyrażenia etnonimiczne odnośnie Polaków i polskie odnośnie Węgrów. Przykłady węgierskie: *lesi a lengyel* (dosł. wyczekuje Polaka (= długo czekać)); *Búsul, mint a lengyel* (dosł. Smuci się jak Polak (= ktoś jest smutny)); *lengyel lopó* (dosł. polski złodziej (= dobry złodziej)); *Kérkedő, mint a lengyel* (dosł. Chwali się jak Polak (= chwalcący się)); *lengyel posta* (dosł. polska poczta (= wszystko zapominać)); *Adjon Isten minden jót, bort, pecsenyét, olcsó sót, a lengyelnek sok borsót, ellenségnek koporsót* (dosł. Daj Boże dużo dobra, wino, pieczeń, tanią sól, Polakowi dużo grochu, a nieprzyjacielowi trumnę); *Más a kengyel, más a lengyel* (dosł. Inne jest strzemie, a inny Polak). A oto przykłady polskie: *I na Węgrach nie położą chleba na węglach* (= tzn. wszędzie trzeba pracować); *Kto węgierskie wino pije, po śmierci nie gnije*; *Stary Węgrzyn dobry, ale*

stary kochanek diabła wart; Węgrzynowi wierzyć nie trzeba, ażeby miał trzy oka; Tłucz Węgrzyna w mózdzierz, przecie on będzie czosnkiem śmierdział po staremu (= Przymówka do Stefana Batorego, który uprawiał politykę prowęgierską); *Z kiepska po węgiersku* (= tzn. po błazeńsku); *Polak Węgier dwa bratanki i do szabli i do szklanki*.

Zarówno w języku węgierskim, jak i polskim znajdziemy również identyczne wyrażenia etnonimiczne, np. *angol humor* – angielska flegma; *angolosan távozni* – wyjść po angielsku; *bábeli zűrzavar* – istna wieża Babel; *cigányéletet él* – prowadzić cygański żywot; *német alaposág* – akuratny, jak Niemiec; *ravasz, mint az olasz* – chytry, jak Włoch; *Ahol a tatár (német) jár, ott fű nem terem* – Gdzie Tatar (Niemiec) przejdzie (stoi), tam trawa nie rośnie; *kopasz, mint a török – goły, jak święty Turecki*.

W świetle powyższych uwag popatrzmy teraz, jak widzą siebie Węgrzy i Polacy. Oto przykłady węgierskie świadczące o tym, że Węgrzy w oczach własnych są szlachetni, silni, dotrzymują słowa, dobroczynnici, dbają o jadło i napitek, nie są solidarni, są skłonni do megalomanii: *magyar anya szűlte* (dosł. Urodziła go matka Węgierka (= tzn. szlachetny)); *magyar vér folyik/folyt ereiben* (dosł. W jego/jej żyłach płynie krew węgierska (= tzn. szlachetn(y/a))); *magyar volt az apja* (dosł. Jego ojcem był Węgier (= tzn. silny)); *Magyar ember megtartja a szavát* (dosł. Węgier dotrzymuje słowa); *magyar kenyér* (dosł. węgierski chleb (= tzn. dobry chleb)); *magyarnak helyén a szíve* (dosł. Węgier ma serce na miejscu (= tzn. zawsze pomoże)); *ingét is odaadja a magyar* (dosł. Węgier odda nawet własną koszulę (= tzn. zawsze pomoże)); *Nehezen feledi a bosszút a magyar* (dosł. Węgier z trudem zapomina zemstę); *Rettegni, félni nem tud a magyar* (dosł. Węgier niczego się nie boi); *szemérmes, mint a magyar asszony* (dosł. Cnotliwy (wstydlivy) jak Węgierka); *Bort megissza magyar ember, jól teszi, okkal, móddal az meg nem árthat öneki* (dosł. Węgier pije wino, dobrze robi, przy okazji, umiarkowanie nie może mu zaszkodzić); *Ha két magyar együtt van, háromfelé hűz* (dosł. Jeśli dwóch Węgrów jest razem, ciągnie w trzy strony); *Sírva vigad a magyar* (dosł. Węgier cieszy się płacząc (= tzn. Radość idzie zawsze w parze ze smutkiem)); *Magyarország nem volt, hanem lesz* (dosł. Węgier jeszcze nie było, dopiero będą (= tzn. Przed Węgrami jest wielka przyszłość)); *Vakulj magyar!* (dosł. Węgrze, oślepnij! (= tzn. zastaw się, a postaw się)); *Háromszor iszik a magyar* (dosł. Węgier pije trzy razy (= tzn. Mówi się wtedy, gdy po dwóch kieliszkach ktoś wzbrania się od trzeciego)); *Magyar ember hallgat, mikor eszik* (dosł. Węgier milczy, gdy je). Przykłady polskie: *Dobra Francja, chwalebna Hiszpania, bogate Niemcy, ale najlepsza Polska; Francuz skacze, Niemiec płacze, Polak stoi, wąsy stroi i żadnego kpa się nie boi; Polak do korda, Włoch do akorda; Polaka Niemiec, Niemca Włoch, Włocha Hiszpan, Hiszpana Żyd, Żyda tylko diabeł oszuka; Co Polak to pan, co Czech to hetman; Co Polak to szlachcic; Co Polak wypije na dzień Niemca majątek stanowi; Czego inny uczyć się musi, z tym się Polak ro-*

dzi; W Koronie szukać rozumu, w Litwie pieniędzy; Gdzie dwóch Polaków, tam trzy strony; Jak Pan Bóg na Polaka wzgniewał, Niemca stworzył; Mądry Polak po szkodzie; Nigdy w Polsce nie zabraknie żelaza do broni, rycerstwa do koni, żyta, pszenicy, pełnej wina piwnicy; Polacy nie gęsi, a swój język mają; Polacy zawsze wiarę dzierżą; Aby Polska nie zginęła; Co Polak, to rycerz; Ej, Polacy, Polacy, abyście wiedzieli: czarci sejmu nie chcieli; Chcesz zamek mieć pusty, porucz go Polakom (Przysłowie o Bastylli przypisują dworakowi króla St. Augusta Poniatowskiego – Jezierskiemu); *Francuz zmyśli, Niemiec robi, Polak głupi wszystko kupi; Polak jak małpa: co ujrzy, to chce mieć; Polak swoją dobrotą często został gototą: by głodem umrzeć w domu, przecie swój chleb da komu; Polak zuch, kiedy ma pełny brzuch; Polska cnota: każdemu otworzyć wrota; Polskie serce każdemu otwarte; U Polaka: co w sercu, to i na języku* itp. Przytoczone przysłowia dowodzą, że Polacy uważają się za naród dzielny, zdolny, prawdomówny, dobroczynny, gościnny, skłonny do megalomanii, dbający o jadło i napitek, zafascynowany osiągnięciami zachodnich sąsiadów i podatny na ich wpływy, częściowo samokrytyczny i bardzo krytyczny w stosunku do sąsiadów.

Stereotypy, jako wynik funkcjonowania mechanizmów kształtujących językowy obraz świata, pod wpływem różnych czynników zewnętrznych i wewnętrznych mogą się relatywizować i ulegać zmianie. Jednak ich całkowite wyeliminowanie jest niemożliwe, gdyż stanowią one naturalną formę kognitywną pewnych uogólnień ludzkich. Stereotypy należy wyraźnie odróżniać od uprzedzeń jako wyrazu negatywnego nastawienia w stosunku do obcych.

BIBLIOGRAFIA

- Bárdosi, V. (red.) 2003, *Magyar szólástár: Szólások, helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Forgács, T. 2004, *Magyar szólások és közmondások szótára: Mai nyelvünk állandósult szókapcsolatai példákkal szemléltelve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kępiński, A. 1990, *Lach i Moskal: z dziejów stereotypu*. Warszawa–Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Krzyżanowski, J. – Świrko, St. (red.) 1969–1978, *Nowa Księga Przysłów i Wyrażeń Przysłowiowych Polskich I–IV*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- T. Litovkina, A. 2005, *Magyar közmondástár: Közmondások értelmező szótára példákkal szemléltelve*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Margalits, E. 1896, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest: Kiadja Kókai Lajos a Millénium Évén.
- Masłowsky, D. i W. 2000, *Księga przysłów polskich*. Kęty: Wydawnictwo Antyk.
- O. Nagy, G. 1976, *Magyar szólások és közmondások*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Nycz, M. 2002, Etnonimia – stereotyp – przekład. In: Skibińska, E. – Cieński, M. (red.), *Język: Stereotyp. Przekład*. Wrocław: Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne.

- Skorupka, St. 1974, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Ujváry, Z. 2001, *Szólásgyűjtemény*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Walas, T. (red.) 1995, *Narody i stereotypy*. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury.

КЪМ ОПИСАНИЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ГЛАГОЛНО СПРЕЖЕНИЕ

Известно е, че от теоретична гледна точка флективната морфология би могла да предостави изразяване на дадено граматическо значение с една морфема, т.е. да има съотношение едно към едно между форма и значение, но на практика това явление се наблюдава рядко и най-често в едно значение се съчетават различни флективни групи. По този начин именно се създават специфичните морфологични характеристики на всеки един език. Това са автономни морфологически структури, които трябва да бъдат описвани и анализирани в своя собствен път.

Така например, в съвременния български език език глаголите се делят на три спрежения без никакво различие в значението или функцията. Първо спрежение най-често се характеризира с твърд консонант (съотносителен по признака твърдост/мекост) на основата пред окончанието за първо лице единствено число и трето лице множествено число (*чета, четат*), понякога с несъотносителен по твърдост/мекост (*пиша, пишат; пия, пият*) и само в малка група е съотносително мек (*капя, капят*), второ спрежение – винаги с палатален консонант, обикновено съотносителен (*говоря, говорят*), по-рядко несъотносителен по признака твърдост/мекост (*уча, учат; броя, броят*), а трето спрежение окончава в първо лице единствено число на -м (-ам/-ям) (*обядвам, вечерям*).

Обект на настоящото изследване е една неголяма група глаголи от първо спрежение, която споделя фонологичната характеристика на глаголите от второ спрежение, а именно – в сегашно време в първо лице единствено число и трето лице множествено число крайният консонант е съотносително мек (*капя, капят*) или несъотносителен по признака твърдост/мекост (*пиша, пишат*). Общото в акцентната им характеристика е, че ударението не пада на последната сричка на основата. Изборът е продиктуван от факта, че глаголите се характеризират с тенденция към промяна на спрежението, като част от тях вече са преминали във второ спрежение, а при други се наблюдава колебание и в правописните речници се отбелязват като глаголи от първо и второ спрежение, като обикновено имат дублетни форми по отношение на спрежението и на аористната основа (*реша – ресах и реших, тътря – тътрах и тътрих* и т.н.). Поради това те представляват интерес от гледна точка на правописа и нормативността (вж. Костов 1948; Пашов 1966;

Станков 1977; Банова 2007 и др). Работата има стремеж изчерпателно да се представят този тип глаголи с оглед на правописа им (и правоговора) в съвременния български книжовен език.

Интересуващите ни глаголи са част от наследниците на трето старо-българско спрежение и при образуването на аористната основа се характеризират с консонантно редуване пред форманта *-а-*. Редуването на нечифтни по мекост/твърдост съгласни *ш, ч, ж* със *с, к, з* (*з*) (по терминологията на Пашов *историческа депалатализация*) и на чифтни по признака мекост/твърдост съгласни (по Пашов *съвременна депалатализация*) е в резултат от промените, които са се извършвали под влияние на праславянската наставка за сегашно време *-je-/-jo-* (ГСтБЕ: 274).

Глаголите¹ от първата подгрупа (по данни на ОРСБЕ) са: *пиша–писах, бриша, бърша, мириша, опаща, реша, чеша, уйдиша, уйдурдиша, курдиша; кажа–казах, лижа (и ближа), вържа, мажа, нижа, режа, харижа; лъжа–лъгах, стрижа, стържа; плача–плаках, дъвча, смуча, суча, тъпча*. В нормативните речници на БАН (ПРБКЕ и НПРБЕ) формите *уйдиша, уйдурдиша, курдиша* не фигурират, а са включени новите им форми, образувани от аористната основа *уйдисам, уйдурдисам, курдисам* (вж. Пашов 1966: 34). Глаголът *грача*, който е посочен с дублетно първо и второ спрежение от Н. Костов (1948) в посочените речници е само от второ спрежение.

Глаголите от другата подгрупа са: *скубя, зобя, бъбля, мъмля, пъпля, фъфля, стеля, меля, дремя, капя, клепя, къпя, сипя, трепя, хапя, щипя, бъбря, дъбря, къкря, мъмря, пъпря, треперя, тътря, хъхря, цъцря, бъхтя², везя*. Тази подгрупа е обект на моя предходна публикация (вж. Банова 2007), затова тук няма да се спирам подробно на нея. Ще отбележа само, че при посочените глаголи се наблюдава по-голямо колебание в спрежението и по-засилена тенденция за преминаване във второ спрежение. Според мене това явление е резултат от аналогично изравняване с парадигмата на второ спрежение. Така например, в НПРБЕ глаголите *зобя, пъпля, фъфля, стеля, меля, бъбря, къкря, мъмря, пъпря, треперя, хъхря, цъцря, бъхтя²* са отбелязани от второ спрежение с аористна основа по правилата за образуване на новото спрежение, т.е. с тематична гласна *-и-* и без звуково редуване на крайния консонант по признака твърдост/мекост. Фонетичният облик на *везя* е заменен с *веза* (с твърд краен консонант), който е от първо спрежение, а *мъмля*

¹ Имат се предвид основните глаголи. Тук не са включени глаголите, при които има редуване на групи от по две съгласни, последната от които в сегашната основа е мека (напр.: *глождя, драця*), тъй като при тях от аористната основа се образува по-нова форма за сег. вр. от трето спрежение (*гложгам, драскам*).

² Тези глаголи в предходните речници се посочва или само от първо спрежение, или от първо и второ спрежение (вж. напр ПРБКЕ).

не е включен в речника. От първо и второ спрежение са глаголите *дъдря* и *тътря*, съответно с две аористни основи – *дъдрах* и *дъдрих*, *тътрах* и *тътрих*. В първо спрежение са следните глаголи: *скубя*, *дремя*, *капя*, *клепя*, *къпя*, *сия*, *трепя*, *хапя*, *щипя*. Както се вижда, тенденцията е оставила незасегнати глаголите на палатални *п'*, *м'* и донякъде на *б'*, което ограничава корелативното противопоставяне по твърдост/мекост в една по-малка група, чиито предфлексийни съгласни могат да се опишат с общи признаци [+билабиалност], [+стоп], [α-звучност].

По отношение на първата подгрупа (с нечифтна по мекост/твърдост съгласна), като изключим глагола *реша* (*се*) и *грача*, който вече е от второ спрежение, засега не се забелязва тенденция към промяна на спрежението, т.е. те си остават в първо спрежение. Вероятно обяснение за това е, че историческото редуване се възприема като допълнителен маркер при определяне на спрежението.

Да разгледаме парадигмата на глагола *реша* (*се*), представящ ни интересни данни как е отразено колебанието в спрежението му в някои граматика и речници.

Справката с граматичната литература показва следното: според Л. Андрейчин *реша* (*се*) е от първо спрежение. Глаголите, при които има редуване на шушкови съгласни *ч*, *ж*, *ш* от сегашната основа със *с*, *к*, *з* (*г*) в аористната основа, той класифицира в първо спрежение, пети разред – *дъвча*–*дъвках*, *плача*, *смуча*, *тъпча*, *ближа*–*близах*, *нижа*, *режа*, *харижа*, *вържа*, *вежа*, *кажа*, *лижа*, *мажа*, *лъжа*–*лъгах*, *стрижа*, *стържа*, *бърша*–*бърсах*, *пиша*, *реша*, *чеша*, *мириша* (Андрейчин 1978: 153–154). П. Пашов в книгата си *Българският глагол* включва глаголът *реша* (*се*) към второ спрежение в „Особени случаи“ (1966: 50), като отбелязва, че този глагол е принадлежал към първо спрежение и поради това образува аористна основа по два начина. Първият начин е с наставка *-а-* и редуване на предфлексийната съгласна *ш/с* – *ресах*, а вторият е по правилото за образуване на аорист при глаголите от второ спрежение – *реших*, като отбелязва, че формите, образувани с първата аористна основа, „са по-употребителни“. В *Грамматика на съвременния български книжовен език*, т. 2: *Морфология* в раздела „Класификация на глаголите по основата на минало свършено време“ (автор П. Пашов) този глагол е във второ спрежение и е представен с двете си аористни основи (ГСБКЕ: 312). В речника на Н. Геров глаголът *реша* (*се*) е посочен от второ спрежение, макар че аористната му основа е само на *-са-х* (РБЕ: 100). В РППП глаголът *реша* (*се*) (и производните му) е от първо и второ спрежение, като са посочени двете аористни основи – *ресах* и *реших*. В ПРБКЕ и в

НПРБЕ³ глаголът *реша* (*се*) е от второ спрежение, но част от производните му са от първо спрежение. Направената кратка справка показва, че продължава да има колебание и неустановеност по отношение на глагола *реша*. Непоследователност се наблюдава и при производните му: *дореша*, *-еш*, *зареша*, *-еш*, *разреша*, *-еш* са от първо спрежение, а *пореша*, *-иш*, *посреша*, *-иш* и *среша*, *-иш* са от второ спрежение.

И така, разгледаната неголяма група глаголи проявява колебание в спрежението си и тенденция към промяната му. Тази тенденция може да се обясни, от една страна, като аналогично изравняване по фонологични причини с глаголите от второ спрежение и, от друга, като стремеж към свръхсистемност. При различните глаголи тя има различна сила на действие: промяната е по-напреднала в подгрупата с чифтна мека съгласна, като броят на глаголите, оставащи в първо спрежение и образуващи само една аористна основа, намалява. Разколебаване и промяна на парадигмата в подгрупата, характеризираща се с нечифтна съгласна по признака твърдост/мекост, се наблюдава в единични случаи. При тях се пази историческото звуково редуване на последната гласна между аористната и презентната основа и в парадигмата им има само една аористна основа.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин, Л. 1978, *Основна българска граматика*. София: Наука и изкуство.
- Банова, С. 2007, Промяна на парадигмата на някои глаголи: По данни на Нов правописен речник на българския език, изд. на БАН. *Български език* № 4, 92–95.
- ГСБКЕ – Стоянов, Ст. (гл ред.), *Граматика на съвременния български книжовен език, т. 2: Морфология*. София: БАН, 1983.
- ГСтБЕ – Дуриданов И. (гл. ред.), *Граматика на старобългарския език*. София: БАН, 1993.
- Костов, Н. 1948, Колебания в сегашната основа на някои глаголи. *Език и литература* № 1, 26–29.
- Пашов, П. 1966, *Българският глагол*. София: Наука и изкуство.
- Станков, В. 1977, За някои колебания в системата на българското спрежение и отражението им в правописа. *Български език* № 2, 152–154.

---

³ Новост в този речник е, че при глаголите от първо и второ спрежение освен формата за второ лице ед. ч. се посочва и формата за първо лице мн. ч. при глаголите от първо и второ спрежение (съответно *-еш*, *-ем* и *-иш*, *-им*). В статията за парадигмата на глагола *реша* (*се*) второличната форма за ед. ч. е от второ спрежение (*решиш*), а първоличната за мн. ч. е от първо спрежение (*решем*). Предполагам, че е техническа грешка.

РЕЧНИЦИ

- НПРБЕ – Станков, В. (отг. ред.), *Нов правописен речник на българския език*. София: Хейзъл, 2002.
- ОРСБЕ – Андрейчин, Л. (отг. ред.), *Обратен речник на съвременния български език*. София: БАН, 1975.
- ПРБКЕ – Георгиева, Ел. – Станков, В. (отг. ред.), *Правописен речник на българския книжовен език*. София: БАН, 1983.
- РБЕ – Геров, Н., *Речник на българския език: Фототипно издание, ч. 5*. София: Български писател, 1978.
- РППП – Попов, Д. (отг. ред.), *Речник за правоговор, правопис, пунктуация*. София: БАН, 1998.

NYIT: EGY LEXIKAI-KONSTRUKCIÓS ÉS LEXIKAI-PRAGMATIKAI ELEMZÉS

1. Bevezetés

A jelen tanulmányban bemutatandó elemzés keretét a szintaktikai argumentumszerkezet változásának, azaz a szintaktikai alternációnak a lexikai-konstrukciós felfogása, valamint a szójelentés lexikai-pragmatikai koncepciója szolgál. Az előbbi figyelemmel van mind a konstrukciós (vö. Pustejovsky 1995; Goldberg 1995, 2006), mind a lexikai (vö. Levin – Rappaport Hovav 1995, 2005) tulajdonságokra, köztük a lexikai-szemantikai reprezentáció megfelelőbb kidolgozásának szükségességére. Az utóbbi, amely a lexikai-konstrukciós elemzés kiterjesztéseként is felfogható (Bibok 2010a), a grammatika és a pragmatika összekapcsolódását kutatja a széles értelemben vett nyelvtan egyik területén, nevezetesen a lexikonban. A grammatika és a pragmatika interakciója nem más, mint a grammatikai és a pragmatikai kompetenciát modelláló nyelvelmélet két különálló, de nem független komponensének együttműködése a nyelvhasználat kontextusaiban. Ugyanakkor bizonyos kontextuális információk önállósodhatnak, elszakadhatnak a kontextusuktól, és így kontextusfüggetlenné válhatnak. Az ilyen enciklopédikus és a nyelvhasználatra vonatkozó információk megjelenhetnek a lexikai-szemantikai reprezentációk integrális részeként (Németh T. – Bibok 2010).

Következésképpen, a primitív predikátumokból felépülő jelentésábrázolások mellett a lexikai pragmatika (Bibok 2004, 2010a, 2010b) a jelentésmegadás egy másik módját is alkalmazza: jelentős szerep jut a prototípus-szemantikának (a hatalmas méretű szakirodalomból l. Kövecses és Benczes (2010: 25–39) áttekintését) és a lexikai sztereotípiáknak. Az utóbbiak nem azonosak a prototípusokkal: előírják az egyetlen lexémával és nem egy perifrasztikus konstrukcióval kifejezhető események megfelelő módját és célját (Gergely–Bever 1985).¹ Mivel a

---

¹ Megemlítendő, hogy számos más ábrázolási mód létezik arra vonatkozóan, hogy a jelentésábrázolások részben vagy egészben a világtudás elemeiből épülnek fel. Ilyenek, például, a hagyományosan jól ismert és a Mel'čuk (1989) által megújított konnotációk, Pustejovsky (1995) lexikai reprezentációi, beleértve a minőségek struktúráját, Fillmore keretszemantikája és Lakoff idealizált kognitív modelljei (Kövecses–Benczes 2010: 51–62). Figyelembe veendő még, hogy a primitív szemantikai komponensek mellett másfajta jelentéselemek feltételezése szintén előfordul a szakirodalomban. Utalhatunk újból a Mel'čuk-féle konnotációkra, valamint a Levin és Rappaport Hovav (1995: 20–30) által konstansoknak nevezett jelentés-összetevőkre, amelyek az igei jelentés idioszinkratikus

kétszintű koncepuális szemantika (Bierwisch 1996, 1997), a generatív lexikon elmélete (Pustejovsky 1995) és a relevanciaelmélet (Sperber–Wilson 1995) szerint a szavak jó része nem teljes fogalmat kódol, a lexikai pragmatika az alulspecifikált jelentésábrázolások széles skáláját használja: az opcionális részek zárójelezésétől a kettős interpretálhatóságon keresztül a változóig, a konkrét megnyilvánulásaiktól elvonatkoztatott jelentéselemekig stb. A szójelentések reprezentációi, amelyek magukba foglalják mind a szükséges szemantikai komponenseket, mind a kontextusfüggetlen pragmatikai tudás prototipikus és sztereotipikus struktúráit, szemantikailag és pragmatikailag elég informatívak ahhoz, hogy a megnyilatkozásokban konstrukcionálisan, ill. kontextuálisan előálló teljes, nem metaforikus, aktuális pragmatikai jelentések alapjául szolgáljanak. A megnyilatkozás-jelentések megkonstruálásának különböző módjai ismereteseek: a komplex lexikai-szemantikai reprezentációk segítségével (beleértve a kontextusfüggetlen pragmatikai tudást), valamint a megfelelő, közvetlen és a kiterjesztett, kontextusok alapján végrehajtható pragmatikai következtetések révén (Németh T. – Bibok 2010). A releváns interpretáció elérésében ezek a mechanizmusok hierarchikusan működnek, amit a kognitív relevancia Sperber és Wilson (1995) által megfogalmazott elve szabályoz. Sőt mi több, egy ilyen értelmezés csak tipikusnak tekinthető és elvethető vagy felülírható, ha kezdettől fogva valamilyen specifikusabb információ birtokában vagyunk.

A szintaktikai alternációval kiegészített lexikai pragmatika keretét használva, ebben a tanulmányban az erőteljesen poliszém és ebben a német *öffnen*-re hasonlító *nyit* igét, amelynek a tárgy szintén igen sokféle szemantikai típusból kerülhet ki, vizsgálom meg részletesen. Egyetértek Pausénak és Heitznek (1998) a német *öffnen* 'nyit' igére vonatkozó elemzése azon konklúziójával, amely szerint az alulspecifikáció itt csak korlátozottan alkalmazható. Mindazonáltal feltehető a kérdés, hogy az általuk megállapított öt jelentés, nevezetesen 'záró eszközök² nyitása', 'körbehatarolt térség nyitása', 'nyitva tartás megkezdése', 'nyílás létrehozása' és 'körbehatarolt térség létrehozása', csökkenthető-e. Jóllehet a nagyobb mértékű alulspecifikáltság több enciklopédikus információt és/vagy pragmatikai következtetést vonna maga után, a jelentésábrázolások számának csökkentése az alulspecifikáció révén azt eredményezhetné, hogy kiküszöböljük Pause és Heitz

---

részét kódolják, és amelyekkel szemben a primitív szemantikai predikátumok a grammatikailag releváns mozzanatokot ábrázolják. Az utóbbiak ilyen jellemzésével kapcsolatban azonban kritika is megfogalmazódott (Iwata 2002; Bibok 2010a), amely szerint gazdagabb jelentésreprezentációkra van szükség a szintaktikai alternáció kezeléséhez.

² A *záró eszköz* kifejezés a Pause és Heitz (1998: 16) által használt *closing* fordítása, és mind azoknak a tárgyaknak (pl. ajtónak, fedélnek, az ajtóban/ajtón, fedélben/fedélen vagy önállóan működtetett zárnak) az általános megnevezésére szolgál, amelyekkel bizonyos dolgokat zárttá vagy nyitottá lehet tenni.

(1998) elemzésének elismert hátrányát, azaz azt, hogy a közös szemantikai komponensek vonatkozásában meglévő részleges jelentésátfedés implicit maradt.

2.1. Záró eszközök és körbehatárolt térség nyitása

Tekintsük a következő példákat!

- (1) (a) Péter nyitja az ajtót/kaput.
(b) Péter nyitja a szobát/kalitkát/garázst.
- (2) (a) Péter nyitja a fedelet.
(b) Péter nyitja a dobozt/ládát.
- (3) (a) Péter nyitja a (befőttesüveg-)tetőt.
(b) Péter nyitja a (befőttes) üveget.
- (4) (a) Péter nyitja a kupakot.
(b) Péter nyitja a tubust/(ásványvizes) üveget.
- (5) (a) Péter nyitja a csapot.
(b) Péter nyitja a hordót/vízvezetékét.

Észrevehetjük a metonimikus, nevezetesen a rész–egész viszonyt az *ajtó* és a *szoba*, a *kalitka* vagy a *garázs* között, valamint a *kapu* és a *garázs* között az (1)-ben, a *fedél* és a *doboz* vagy a *láda* között a (2)-ben, és ehhez hasonlóan a többi példában. Az (1)–(5) alapján egy metonimikus viszonyt feltételezhetünk az (a) és (b) példában előforduló igék között. Ezért vonzó elképzelésnek tűnik, hogy ne két különálló jelentést ('záró eszközök nyitása' és 'körbehatárolt térség nyitása') állítsunk fel, hanem csak egyet, amely egybefogja a kettőt. A Pause és Heitz (1998) által bevezetett NYIT_v és ELÉRHETŐ_RÉVÉN komponenseket használva,³ ezt a következőképpen tehetjük meg:

- (6) (a) 'X azt okozza, hogy Y nyitottá válik a V zárórendszerhez képest úgy, hogy Z elérhetővé válik Y révén';
(b) [x OKOZ [[VÁLIK [NYITOTT_v y]]] : [VÁLIK [z ELÉRHETŐ_RÉVÉN y]]], ahol v = zárórendszer.⁴

³ Jelen céljaink szempontjából nem számít, hogy az ELÉRHETŐ(_RÉVÉN) komponens nem primitív egység, azaz hogy a jelentése tovább-bontható a morféma(ik)nak megfelelően: *el* + *ér* + *hető*.

⁴ A kettőspont „:” az aszimmetrikus konjunkció jele, azaz a [p : q] kifejezésben a p előfeltételnek fenn kell állnia, hogy a q igaz vagy hamis lehessen (Bierwisch 1997: 241).

A (6)-beli reprezentáció kapcsán azonban több probléma felmerül. Először, ha valaki nyitja az ajtót, nem szükségszerűen egy szoba belseje válik elérhetővé. Ha valaki az ajtónyitás után nem befelé megy, hanem kifelé, akkor a szobán kívüli térség vált elérhetővé. Ezért egy f függvénnyel z tárgyat egy bizonyos területhez kell kapcsolni, tipikusan z belsejéhez, de alkalmilag z szomszédos területei, pl. külső vagy felszíni térségei szintén szóba jöhetnek. Ez azt jelenti, hogy z helyett az ELÉRHETŐ_RÉVÉN predikátum első argumentuma a (6b)-ben az $[F z]$ kell legyen (vö. Pause–Heitz 1998: 19). A (6b) formula tehát kettős módon alulspecifikált: mind a NYITOTT-nál lévő v index, mind az f függvény vonatkozásában.

Másodszor, az imént említett korrekción túl, ha valaki nyitja az ajtót, nem szükségszerű, hogy a szobához kapcsolódó tér elérhető legyen. Két másik lehetőség is elképzelhető: valaki be akar lépni a szobába, de a nyílás más módon el van zárva, mondjuk, be van falazva, vagy pedig azért nem elérhető a szoba térsége, mert egy ajtó nemcsak mozgatással nyitható, hanem az ajtózár nyitásával is.

Harmadszor, nyithatunk egy önmagában álló zárat, és mint ilyen, az egyáltalán nem tartozik egy ajtóhoz.

Ha ez a helyzet, a lexikai pragmatika az alábbi megoldást kínálhatja a második és harmadik problémára. Az elérhetőséget tekinthetjük úgy, mint amely a (6)-beli formula opcionális (prototipikus) része. Ilyen módon még más problémás eseteket is kezelhetünk. Míg egy kapu nyitása tipikusan együtt járhat egy garázs nyitásával, amelyhez a kapu tartozik, az kétséges, hogy egy kapu nyitásához kapcsolódik-e metonimikusan egy kert vagy udvar nyitása, jóllehet, normális esetben, egy kapu része egy kertnek vagy udvarnak. Vö.:

- (7) (a) Péter nyitja a kaput.
(b) [?]Péter nyitja a kertet/udvart.

Az eddig említett esetek mindegyikére megoldást nyújtana, ha az elérhetőség nem szükséges, azaz csak fakultatív, lehetséges komponensként jelenne meg a *nyit* ige jelentésleírásában.

Mindazonáltal még a lexikai pragmatika számára is perdöntő a 'záró eszközök nyitása' és a 'körbehatárolt térség nyitása' jelentések elkülönítése szempontjából, hogy az utóbbi előfordul-e az előbbi nélkül. Másként kifejezve: használhatjuk-e a *nyit* igét olyan főnévvel, amely körbehatárolt térséget jelöl, míg az adott körbehatárolt térséghez tartozó záró eszközt jelölő főnévvel nem? Ilyen példapárt találunk a (8)-ban – (8a) nem elfogadható, míg a (8b) igen:

- (8) (a) *Péter nyitja a dugót.
(b) Péter nyitja a borospalackot.

Ezért a (6)-beli formulát ketté kell bontanunk a kétféle nyitási jelentésnek megfelelően, amint ezt a (9)-ben és a (10)-ben ábrázoljuk:⁵

- (9) (a) 'X azt okozza, hogy Y nyitottá válik a v zárórendszerhez képest';
 (b) [x OKOZ [VÁLIK [NYITOTT, y]]], ahol v = zárórendszer.
- (10) (a) 'X azt okozza, hogy bizonyos Z-vel kapcsolatban álló terület elérhetővé válik Y révén';
 (b) [x OKOZ [VÁLIK [[F Z] ELÉRHETŐ_RÉVÉN y]]], ahol F = a z-t a z-vel kapcsolatban álló területre leképező függvény.

Mielőtt továbblépnénk és a *nyit* más használataira tekintettel általánosítanánk ezt a két elkülönülő jelentést, három megjegyzéssel egészítem ki a (9)-ben és a (10)-ben adott reprezentációkat. Először, egy tartálynak a neve, mint pl. a *borospalack*, metonimikusan kapcsolódik ahhoz a szóhoz, amely megnevezi a benne tárolható folyadékot, azaz a *bor*-hoz. A „tartály–tartalom” metonimikus viszony fennállása kivétel nélkülinek tűnik. Vö.: *nyitja az üveget* → *nyitja a bort/sört*, *nyitja a borítékot* → *nyitja a levelet*, *nyitja a vízvezetékét* → *nyitja a vizet*.⁶ A *nyitja a vízvezetékét* kifejezésnek azonban némileg specifikus a jelentése, mert a vízvezetékkel való foglalatosság nem mindennapi tevékenység, hacsaknem vízvezeték-szerelő valaki.

Másodszor, bizonyos negatív szelekciós megkötések érvényesülhetnek a záró eszközök nyitását illetően. Az angol *open the lid (of a pot)* és a német *öffnen den Deckel* kifejezésekkel szemben ezek magyar megfelelője, a *nyitja a fedőt/födőt* nehezen értelmezhető. Ugyanakkor a kifejezés mégis használható, ha csak elcsúsztatjuk a fedőt az edényen vagy ha a fedő egyik részét kicsit megemeljük, míg a másik része mozdulatlan marad, jöllehet egy dobozt nyithatunk úgy, hogy teljesen levesszük róla a fedelét vagy a tetejét.

Harmadszor, a (9)-beli és a (10)-beli jelentésekkel kapcsolatban jól érzékelhető a prototipikus jelleg. Az előbb mondottakból világos, hogy a *fedő/födő* nem egy olyan záró eszköz, amellyel a *nyit* tipikusan előfordulhat.⁷ A szóban forgó jelentések prototipikus struktúráját esetenként az értelmező szótárak definíciói szintén jelzik. Pl. a *nyit* orosz ekvivalensének, az *otkryvat'*-nak a szócikkében (CPЯ) azok a tárgyak, amelyekre a nyitási esemény irányul (mindkét jelentésben), a következőképpen vannak felsorolva: *fedél/tető, ajtó-, ablakszárny és más ehhez*

⁵ A két jelentés elkülönítésének helyénvalóságát támogatja, amikor – szemben Pause és Heitz (1998) munkájával – lentebb ezeket általánosítani fogjuk.

⁶ Az utóbbi esetben – a (7)-től eltérően – a *nyit* használható egy záró eszközt jelező főnévvel is: *nyitja a (víz)csapot*.

⁷ Az orosz nyelv vonatkozásában ez szintén érvényes.

hasonlók.⁸ Sőt mi több, annak az eseménynek a legtipikusabb esete, amelyet a *nyit*-tal (és ugyanígy az orosz *otkryvat'* igével) megnevezhetünk az, amikor ezeket az igéket a rész–egész viszony mindkét tagjára alkalmazhatjuk (vö. fentebb: (1)–(5)). Másként megfogalmazva: ezt a prototipikus eseményt azokban a példákban láthattuk, amelyek főnevei metonimikusan viszonyulnak egymáshoz, és amelyek jelentéseit ezért egyetlen reprezentációval, azaz a fentebbi (6)-tal is megadhatnánk. Ugyanakkor a (9)-beli és a (10)-beli jelentések maguk is prototipikusnak tekinthetők, mert kiindulópontul szolgálnak a *nyit* további használatainak az általánosítás útján történő megragadására.

2.2. A 'záró eszközök nyitása' és a 'körbehatárolt térség nyitása' általánosítása

Most már hozzákezdhetünk, hogy kiterjesszük a (9)-ben és a (10)-ben felállított két jelentésreprezentációt a *nyit* más használataira. Javaslatom szerint az előbbinek a 'nyitott a V zárórendszerhez képest' fragmentumát, azaz a NYITOTT_V komponenst úgy általánosíthatjuk, mint NEM_AKADÁLYOZÓ. Ha nyitjuk a zsebkést, a körzőt, a könyvet vagy a fájlt, azok NEM_AKADÁLYOZÓ-akká válnak abban az értelemben, hogy bizonyos tipikus vagy nem tipikus funkcióik elérhetőek, hozzáférhetőek lesznek. Másként szólva: az ilyen nyitási eseményeket az első jelentés, nevezetesen a 'záró eszközök nyitása' kiterjesztéseinek kell tekintenünk. Ezt az állítást a következő érvekkel támaszthatjuk alá.

Egyfelől a fentebbi nyitási eseményeket nem lehet a NYITOTT_V komponenssel reprezentálni, mert a zsebkés, körző, könyv, fájl normális körülmények között nem záró eszközök. Továbbá az sem szükségszerű, hogy részeikként záró eszközök szerepeljenek, még akkor sem, ha előfordulnak csattal zárható/nyitható könyvek. Másfelől ez ellentétben áll Pause–Heitz (1998)-cal, ahol a kérdéses tárgyak (pl. eszközök és szöveghordozók) mint körbehatárolt térségek vagy tartályok vannak konceptualizálva. De ha így gondoljuk el őket, akkor elfeledkezünk a zsebkés, körző, könyv, fájl nyitásának kezdeti fázisáról, ti. arról a műveletről, hogy a fizikai tárgyak NEM_AKADÁLYOZÓ-akká válnak. Ráadásul a *könyv*-típusú főnevek poliszémája miatt (Bibok 2004 – 'fizikai tárgy' és 'információstruktúra'), a *könyv* nyitását a következő módon értelmezhetjük: 'X azt okozza, hogy Y, azaz a könyv mint fizikai tárgy, nem akadályozóvá válik úgy, hogy Z, azaz a könyv mint információstruktúra, elérhetővé válik (az olvasás számára)'. Mindazonáltal ez az interpretáció csak tipikus és kizárható (vagy felülírható) egy olyan kontextusban, ahol a könyv lapjaira semmi sincs nyomtatva. Tehát feltételezhetjük a NEM_AKADÁLYOZÓ_V komponenst, és a különböző tárgyak mint „akadályok”

⁸ Tipikus eszközökre vagy azok szűkebb körére utal egyes magyar és orosz vágásigék (*nyír*, *borotvál* – *strič'*, *brit'*) jelentése (vö. Bibok 2010b).

képzeltetők el, amelyek között a Pause és Heitz-féle (1998) záró eszközök csupán prototipikus akadályok.

Tovább általánosítandó a 'záró eszközök nyitása' és a 'körbehatárolt térség nyitása' jelentéseket, megmutatom, hogy a 'nyílás létrehozása', 'körbehatárolt térség létrehozása' és 'nyitva tartás megkezdése' jelentések külön-külön nem szükségesek. Ennélfogva a Pause és Heitz (1998) által felállított öt jelentésábrázolás kettőre redukálható. Nézzük, miként is történik ez!

Abban az esetben, amely számára a különálló 'nyílás létrehozása' jelentés lenne posztulálandó, azaz amikor egy lyukat, ajtót vagy ablakot nyitunk a falban, valami NEM_AKADÁLYOZÓ_v-vá válik úgy, hogy az LÉTEZŐ lesz. Ha az utóbbit mint a reprezentáció opcionális részletét kerek zárójelbe foglaljuk, amely csak a megfelelő kontextusban releváns, a (11)-beli egyetlen formulát kell feltennünk a 'záró eszközök nyitása'-ra és minden említett kiterjesztésére vonatkozóan.

- (11) (a) 'X azt okozza, hogy Y nem akadályozóvá válik egy akadály vonatkozásában (úgy, hogy Y létezni kezd)';
 (b) [x OKOZ [[VÁLIK [NEM_AKADÁLYOZÓ_v y]]] (: [VÁLIK [LÉTEZIK y]])], ahol v = akadály.⁹

Ami az ELÉRHETŐ_LÉVÉN predikátum általánosítását illeti a (10)-beli második jelentésben, itt is hasznosaknak bizonyulnak a NEM_AKADÁLYOZÓ_v szemantikai komponens kapcsán fentebb tett megállapítások. Mindenekelőtt, egy terület elérhetővé válhat egy nem akadályozó nyílás révén, amely LÉTEZNI kezd (pl. *nyitja a konzervdobozt* – van olyan konzervdoboz, amely nem tépőzáras). Egy terület elérhetővé lehet nemcsak akkor, ha egy nyílás, amelyen keresztül egy térség elérhetővé válik, keletkezik, hanem akkor is, ha maga az egész térség most kezd LÉTEZNI. Vö.: *nyit egy aknát/tárnát*. A LÉTEZIK komponens mint opcionális rész a következőképpen foglalható bele (kétszeresen is) a megfelelő alulspecifikált jelentésreprezentációba:

- (12) (a) 'X azt okozza, hogy bizonyos Z-vel kapcsolatban álló terület elérhetővé válik Y révén (úgy, hogy Y létezni kezd (úgy, hogy Z létezni kezd))';
 (b) [x OKOZ [[VÁLIK [[F z] ELÉRHETŐ_RÉVÉN y]]] (: [VÁLIK [LÉTEZIK y]]] (: [VÁLIK [LÉTEZIK z]])]], ahol F = a z-t a z-vel kapcsolatban álló területre leképező függvény.

---

⁹ Az inchoativitást kifejező predikátum metanyelvi nevéként nem az [x KEZD p]-t, hanem a [VÁLIK p]-t használjuk (vö. fentebb a (9)-cel és a (10)-zel).

Továbbá, az ELÉRHETŐ_RÉVÉN komponens az *iskola*-típusú poliszémiával rendelkező főnevek (*iskola, egyetem, múzeum, színház, bolt* stb.) esetében szintén alkalmazható. Ezen szavak lexikai struktúrájában az 'épület' és az 'intézmény' jelentések váltakoznak, amelyekhez újabb másodlagos jelentések kapcsolódhatnak. Ami az 'épület' mellett itt számításba veendő, az az 'intézményhez tartozó emberek által végzett tevékenység'. Ezért a (12)-beli ELÉRHETŐ predikátumot eléggé absztrakt komponensként kell elképzelnünk, amely kétféleképpen konkretizálódhat: fizikai térre, amelyben mozgunk, vagy tevékenységre utaló jelentésekként attól függően, hogy milyen szemantikai típusba tartoznak a (közvetlen) kontextusban található szintaktikai tárgyak.¹⁰ Tekintsük a (13)-at!

(13) 9-kor/szeptemberben nyitják a boltot/múzeumot.

A (13)-at két módon értelmezhetjük: 'az épület elérhetővé válik' vagy 'bizonyos tevékenységek elérhetőkké válnak'. Sőt mi több, a (13)-beli időhatározók tipikusan befolyásolják, hogy az adott tevékenységek rendszeres vagy újonnan induló elérhetőségéről van-e inkább szó.

2.3. A szintaktikai alternációk

A *nyit* ige nemcsak szemantikailag különböző szintaktikai tárgyakkal használható, hanem szintaktikai alternációk, nevezetesen ágens-eszköz és kauzatív–inchoatív váltakozások figyelhetők meg ezen igénél. Másként kifejezve: az alanyi szintaktikai pozíciót nemcsak az ágens, hanem pl. a szobák és az üvegek nyitásban részt vevő eszköz, sőt a téma (vagy a *patiens*) is betöltheti. Az utóbbi esetben, természetesen, az ige intranszítív módon viselkedik. Vö.:

- (14) (a) Péter nyitja a lakatot/ajtót/szobát a kulccsal.
(b) A kulcs nyitja a lakatot/ajtót/szobát.
- (15) (a) Péter nyitja a borospalackot/bort a dugóhúzóval.
(b) A dugóhúzó nyitja a borospalackot/bort.
- (16) (a) 9-kor/szeptemberben nyitják a boltot/múzeumot.
(b) A bolt/múzeum 9-kor/szeptemberben nyit.¹¹

¹⁰ Az alulspecifikáltságnak ezt a fajtáját, amely analóg a MOZOG interpretációival az olyan esetekben, mint pl. *elmegy az iskolából* 'az épületből/intézményből', egy korábbi munkámban írtam le először (Bibok 2004).

¹¹ Érdemes felfigyelni arra, hogy míg a (16a) szintaktikai tárgya értelmezhető mind 'épület', mind 'intézmény' jelentésben, a (16b) interpretációja: 'az adott intézményhez kapcsolódó emberek tevékenysége lesz elérhető'.

A lexikai-konstrukciós elemzésnek (Bibok 2010a) megfelelően, ezekről a szintaktikai alternációkról úgy adhatunk számot, hogy ha megint alulspecifikált jelentésábrázolásokat hozunk létre oly módon, hogy az opcionális részeket zárójel közé tesszük. Mindenekelőtt észre kell vennünk, hogy az ok, azaz az OKOZ első argumentuma igazából nem egyszerűen az ágens, mint azt hallgatólagosan feltételeztük a (11)-ben és a (12)-ben. Valójában egy cselekvés, vagyis a CSELEKSZIK szolgál okként. Így tehát az ágens nem más, mint a CSELEKSZIK első argumentuma. Ezután a tipikus esetekben releváns eszköz is bevezethető:

- (17) (a) 'X cselekvése (úgy, hogy X használja W-t) azt okozza, hogy...';
 (b) [[[X CSELEKSZIK] (: [X HASZNÁL W])] OKOZ...]

Mármint azt mondhatjuk, hogy a (14a)-ban és a (15a)-ban, ahol a (17)-beli fakultatív eszköz aktuálisan előfordul, az ágens eszközhasználata a NEM_AKADÁLYOZÓ-vá, ill. ELÉRHETŐ-vé válást okozza. Ezzel szemben a (14b)-ben és a (15b)-ben amik a NEM_AKADÁLYOZÓ-vá, ill. ELÉRHETŐ-vé válást okozzák, azok maguk az eszközök. A két jelentés pedig a már szokásos módon egy reprezentációba „sűrítendő” azoknak a komponenseknek a zárójelezésével, amelyek nem jellemzik mind a két jelentést:

- (18) (a) '(X cselekvése úgy, hogy X használja W(-t), azt okozza, hogy...';
 (b) [[[(X CSELEKSZIK) : [X HASZNÁL W]] OKOZ...]

A (16)-os példával kapcsolatban az egész okozást zárójelbe kell tenni, mert a (16b)-beli esemény egyáltalán nem kauzatív, azaz csak a NEM_AKADÁLYOZÓ-vá, ill. ELÉRHETŐ-vé válást tartalmazza az OKOZ predikátum nélkül. L. a (19)-beli formulát:

- (19) (a) '(X cselekvése úgy, hogy X használja W-t, azt okozza, hogy)...';
 (b) [[[[X CSELEKSZIK] : [X HASZNÁL W]] OKOZ...]¹²

3. Összegzés

A *nyit* ige tüzetes elemzése során arra jutottunk, hogy a lexikai ábrázolások kisebb halmaza is elegendő, mint amelyet Pause és Heitz (1998) szükségesnek vélt. A (9)-ben és a (10)-ben ábrázolt két jelentésvariánst feltételezve, valamint alulspecifikáltságot eredményező eljárásokat használva, a *nyit*-nak az ÉrtSz.-ban adott összes jelentését képesek vagyunk megragadni. Természetesen,

¹² További részletek ábrázolásától, amelyek a (18) és a (19) egységesítésével, valamint a kauzatív jellegnek és a körbehatarolt térség (valami révén való) elérhetőségének együttes előfordulásával függnek össze (vö. (16a) és (16b)), hely hiányában eltekintek.

kivéve a metaforikusakat és az idiomatikusakat. De – amint a Bevezetésből emlékeztetünk rá – ez utóbbi jelentésfajták nem tartoztak bele a vizsgálatba, hanem csak a megnyilatkozásokban kontextuálisan, ill. konstrukcionálisan fellépő, nem metaforikus aktuális jelentések magyarázatára vállalkozik az általam kidolgozott lexikai pragmatika.

A jelen tanulmányban bemutatott elemzések a szótárnak mint a nyelv-elmélet egyik összetevőjének olyan koncepcióját támogatják, amely szerint munkamegosztás működik a **primitív predikátumokból felépülő lexikai-szemantikai tudás** és a **kontextusfüggetlen pragmatikai (pl. enciklopédikus) tudás** között. (Ne feledjük, az utóbbi bizonyos körülmények fennállása esetén szintén a lexikai-szemantikai reprezentáció részévé válhat!) Továbbá, ezek a vizsgálatok egy másik munkamegosztást is feltártak, nevezetesen a konceptuálisan nem teljes, ugyanakkor egyes vonatkozásokban enciklopédikus **lexikai kódolás** és a **kontextuális interpretáció** között.

A lexikai pragmatika szerint a szavak teljes, aktuális jelentésüket a konstrukciók/kontextusok vagy a kontextusfüggetlen pragmatikai információk segítségével végrehajtható számottevő (pragmatikai) következtetés útján kapják meg. A lexikai pragmatika, beleértve a szintaktikai alternációk lexikai-konstrukciós megközelítését, ígéretes elméletnek mutatkozik, amelyet majd érdemes lesz összevetni olyan más irányzatokkal, amelyek ugyancsak komolyan figyelembe veszik a lexikai jelentés sematikus (nem teljes) fogalmi jellegét (pl.: Carston 2011).

IRODALOM

- Bibok, K. 2004, Word meaning and lexical pragmatics. *Acta Linguistica Hungarica* 51, № 3–4, 265–308.
- Bibok, K. 2010a, From syntactic alternations to lexical pragmatics. In: Németh T., E. – Bibok, K. (szerk.), *The role of data at the semantics–pragmatics interface*. Berlin: Mouton de Gruyter, 261–304.
- Bibok, K. 2010b, Encyclopedic information and pragmatic interpretation. Előadás a 4th *International Conference on Intercultural Pragmatics and Communication* c. konferencián (Madrid, 2010. november 15–17.).
- Bierwisch, M. 1996, How much space gets into language? In: Bloom, P. – Peterson, M. A. – Nadel, L. – Garrett, M. F. (szerk.), *Language and space*. Cambridge MA: MIT Press, 31–76.
- Bierwisch, M. 1997, Lexical information from a minimalist point of view. In: Wilder, C. – Gärtner, H.-M. – Bierwisch, M. (szerk.), *The role of economy principles in linguistic theory*. Berlin: Akademie Verlag, 227–266.
- Carston, R. 2011, Lexical pragmatics and lexical semantics. Kézi segédanyag a 12th *International Pragmatics Conference* c. konferencián (Manchester, 2011. július 3–8.).
- ÉrtSz. – *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959–1962.

- Gergely, Gy. – Bever, T. G. 1985, Az okozást kifejező igék mentális reprezentációja. *Pszichológia* 5, 379–434.
- Goldberg, A. 1995, *Constructions: A construction grammar approach to argument Structure*. Chicago IL: University of Chicago Press.
- Goldberg, A. E. 2006, *Constructions at work: The nature of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- Iwata, S. 2002, Does MANNER count or not? Manner-of-motion verbs revisited. *Linguistics* 40, 61–110.
- Kövecses, Z. – Benczes, R. 2010, *Kognitív nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Levin, B. – Rappaport Hovav, M. 1995, *Unaccusativity: At the syntax–lexical semantics interface*. Cambridge MA: MIT Press.
- Levin, B. – Rappaport Hovav, M. 2005, *Argument realization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mel'čuk, I. A. 1989, Semantic primitives from the viewpoint of the Meaning–Text Linguistic Theory. *Quaderni di Semantica* X, 65–102.
- Németh T., E. – Bibok, K. 2010, Interaction between grammar and pragmatics: The case of implicit arguments, implicit predicates and co-composition in Hungarian. *Journal of Pragmatics* 42, 501–524.
- Pause, P. – Heitz, D. 1998, *Verbale Polysemie: das Verb öffnen*. Fachbereich Sprachwissenschaft der Universität Konstanz, Arbeitspapier № 95.
- Pustejovsky, J. 1995, *The generative lexicon*. Cambridge MA: MIT Press.
- Sperber, D. – Wilson, D. 1995, *Relevance: Communication and cognition*. Oxford: Blackwell, 2. kiadás.
- СРЯ – Евгеньева, А.П. (főszerk.), *Словарь русского языка I–IV*. Москва: Русский язык, 1981–1984, 2., jav. és bőv. kiadás.

AZ OROSZ *быть* 'VAN' IGE LEXIKAI ÉS GRAMMATIKAI JELENTÉSEI

1. Bevezetés

A jelen dolgozat az orosz *быть* ige jelentésszerkezetével foglalkozik: célja a lexikai és a grammatikai jelentések közötti különbségtétel, illetve az ezeken belül található különböző aljelentések közötti összefüggések feltárása.¹

A második részben egy olyan elképzelést ismertetek, amely a *быть* ige-
nek az egzisztenciális, a predikatív lokatív és a birtokos² szerkezetekben kizárólag
grammatikai funkciót tulajdonít, amelyekben a *быть* kopula (Freeze 2001), a har-
madik részben pedig egy olyan elméletet, amely ezzel szemben a létige minden
előfordulásához lexikai jelentéseket rendel, a VAN szemantikai predikátum kü-
lönöző specifikációival ábrázolva ezeket (Jackendoff 1983). A negyedik részben
két lexikográfiai munkán keresztül olyan elképzeléseket mutatok be, amelyekben
a *быть* ige reprezentációja lexikai és grammatikai jelentéseket is tartalmaz
(Апресян 1995; Шведова 2007). Emellett Heine (1993) és Kenesei (2000) mun-
kája alapján meghatározást kapnak a *kopula* és a *segédige* fogalmak, aminek a
következtében el lehet különíteni egymástól a *быть* igenek ezt a két funkcióját. A
4.3. részben Chvany (1997a, 1997b) vizsgálataival ismerkedhetünk meg, amelyek
rávilágítanak arra, hogy a *быть* igével alkotott mondatok grammatikailag eltérő
tulajdonságokkal rendelkeznek. Ezek segítségével el lehet választani egymástól
néhány lexikai és grammatikai jelentést. Így nyilvánvalóvá lesz, hogy a *быть* ige
esetében figyelembe kell venni mind a grammatikai, mind pedig a lexikai jelen-
teket. Az ötödik részben az eddig ismertetett elméletek és elképzelések fényé-
ben egy új jelentésszerkezetet javaslok a *быть* számára, amelynek a meghatá-
rozásában a fő szerepet a vizsgált ige-
nek a különböző jelentésekben való gram-
matikai tulajdonságai játsszák.

2. A *быть* mint kopula

Annak a nézetnek az illusztrálására, hogy a *быть* ige csupán grammatikai
jelentéssel rendelkezik, Freeze (2001) tipológiai vizsgálatának az orosz nyelvre

---

¹ Köszönetemet szeretném kifejezni Bibok Károlynak és Jászay Lászlónak érté-
kes megjegyzéseikért.

² Jelen dolgozatban nincs megkülönböztetve az elidegeníthető és az elidegeníthe-
tetlen birtoklás, a **birtokos** kifejezés mindkettőt magába foglalja.

vonatkozó részeit használok. Freeze az egzisztenciális, a predikatív lokatív és a birtokos szerkezeteket tanulmányozta különböző nyelvekben. Az orosz nyelvben ezt a három szerkezetet a következő mondatok példázzák (Uo., 941, 945):

(1)	(a)	<i>На столе была книга.</i> ³	(egzisztenciális)
	(b)	<i>Книга была на столе.</i>	(predikatív lokatív)
	(c)	<i>У меня была сестра.</i>	(birtokos)

Freeze (2001: 941–943) szerint mindhárom szerkezet univerzálisan lokatív, és ilyen módon szorosan összefüggnek egymással. Az egzisztenciális és a birtokos mondatok közötti hasonlóságot az mutatja, hogy sok nyelvben ezek a mondatok: 1) ugyanazokat az összetevőket tartalmazzák: helyargumentum, témaargumentum és kopula; 2) az összetevők ugyanabban a sorrendben jelennek meg; és 3) sok nyelv ugyanazt a kopulát használja ezekben a szerkezetekben még akkor is, ha más kopulák is megtalálhatóak az adott nyelvben. A birtokos és a predikatív lokatív mondatok közötti kapcsolatot többek között az bizonyítja, hogy a birtokos sok nyelvben helyként van kezelve: prepozícióval vagy függő esettel jelölik.⁴ Freeze (2001: 947–948) szintaktikai elemzéséből pedig – amelyben a *быть* ige mindhárom szerkezet esetében a generatív grammatikában feltételezett funkcionális kategóriák egyike, nevezetesen az I⁵ alatt található – kitűnik, hogy a vizsgált igenek csak grammatikai funkciót tulajdonít, teljesen elutasítva ezzel a lexikai jelentések feltételezését.

3. A *быть* mint önálló jelentésű ige

Az (1a–c) alatt található mondatok sorát tovább lehet folytatni (vö. Jackendoff 1983: 194; Murphy 2010: 188):

(2)	(a)	<i>Чарльз был легкомысленным.</i>	(tulajdonság)
	(b)	<i>Элиз пианистка.</i>	(kategorizáció)
	(c)	<i>Семинар будет в 5 часов.</i>	(időbeli elhelyezkedés)

³ Ez a mondat típus az egzisztenciálisnak a legelterjedtebb mintázata a nyelvekben (Freeze 2001: 943).

⁴ A lokatív és a birtokos szerkezetek egymáshoz való viszonya abból a szempontból, hogy a birtokos milyen mértékben lehet hely egy mondatban, még további vizsgálatokat igényel. Az egyik érv Freeze állításával szemben arra, hogy a prepozíciós névszói kifejezés a birtokos mondatokban nem helyet fejez ki, az, hogy a birtokos mellett egy helyet meghatározó kifejezés is megjelenhet a mondatban: *У Ивана есть деньги у Ротшильда в банке* (Chvany 1997b: 35).

⁵ I = inflection 'ragozás' (Haegeman–Guéron 1999: 82).

Jackendoff (1983: 189–203) szerint ezekben a mondatokban szemantikailag a VAN predikátum különböző típusai találhatók meg: a tulajdonságot, a kategorizációt és az időbeli elhelyezkedést kifejezők.⁶ Az (1a–c) típusú mondatokkal kapcsolatban pedig azt állítja, hogy ezekben a VAN predikátum következő fajtái szerepelnek: az egzisztencialitást (VAN_{ex}), a térbeli elhelyezkedést (VAN_{loc}) és a birtoklást (VAN_{poss}) kifejező predikátumok.

Jackendoff a VAN predikátum különböző típusaival kapcsolatos elméletét a mozgást és a lokációt kifejező szituációk szemantikájára alapozta (Jackendoff 1983: 180–203; vö. Murphy 2010: 180–181). Szerinte mind a mozgást, mind pedig a lokációt kifejező szituációk a következő összetevőket tartalmazzák: 1) ALAK – az a dolog, amelynek a mozgásáról vagy elhelyezkedéséről szó van; 2) HÁTTÉR – az a dolog, amelyhez képest a mozgás vagy az elhelyezkedés meg van határozva; 3) POZÍCIÓ – az ALAK végső helyzete a HÁTTÉRHEZ képest; és 4) MÓD – az a mód, ahogyan az ALAK mozog vagy elhelyezkedik. A mozgást kifejező szituáció emellett tartalmaz még egy ÚTVONAL összetevőt is, amely az ALAK mozgásirányát fejezi ki a HÁTTÉRHEZ képest. A mozgást kifejező szituációban szemantikailag a $MOZOG_{loc}$, míg a lokációt kifejező szituációban a VAN_{loc} predikátum található meg. Jackendoff (1983: 180) szerint ezt az elemzést alapul véve más szemantikai mezőket is értelmezni lehet, ezért kiterjesztette elméletét, és a VAN predikátumnak a VAN_{loc} mellett többek között a következő fajtáit nevezte meg: a tulajdonságot és kategorizációt (VAN_{ident}), a birtoklást (VAN_{poss}), az időbeli elhelyezkedést (VAN_{temp}) és az egzisztencialitást (VAN_{ex}) kifejező predikátumokat. Jackendoff szerint ezeknek a szerkezete megegyezik a VAN_{loc} térbeli elhelyezkedést kifejező predikátum szerkezetével, a különbség csupán annyi, hogy más típusú argumentumok töltik ki a predikátum argumentumpozícióit.

Ebben az elméletben a VAN szemantikai predikátum különböző típusai és így a létige lexikainak feltételezett jelentései szorosan összefüggnek egymással.

4. A *быть* ige lexikai és grammatikai jelentései

Most pedig nézzünk meg három olyan elképzelést, amelyek a *быть* igehez lexikai és grammatikai jelentéseket is hozzárendelnek. Ebből kettő lexikográfiai munka: az Orosz Szemantikai Szótár (Шведова 2007) és a *быть* ige ún. lexikográfiai portréja (Апресян 1995, 2010: 74). Harmadikként Chvany (1997a, 1997b) vizsgálatait mutatom be, amelyek különböző grammatikai tulajdonságok alapján két homonim *быть* igét feltételeznek.

⁶ Jackendoff az első kettő reprezentálására a VAN_{ident} (BE_{ident}), a harmadikéra a VAN_{temp} (BE_{temp}) jelölést használja.

4.1. Az Orosz Szemantikai Szótár jelentésábrázolása

Az Orosz Szemantikai Szótár (Шведова 2007: 8, 88, 96) a *быть* igének öt jelentését határozza meg, amelyből három lexikai, egy grammatikai, egy pedig a frazeológiai kifejezéseket foglalja magába. Ez utóbbival jelen dolgozatban nem foglalkozom.

(3) **быть** (vö. Шведова 2007: 8, 88, 96)

1) существовать 'létezik': *Были люди в наше время; Помни о друге, когда его не будет.*

2) наличествовать, иметься, иметь место 'jelen van, található, lezajlik': *Ошибки есть, были и будут.*

3) присутствовать, пребывать где-нибудь 'jelen van, tartózkodik': *Вчера был в театре, завтра буду в гостях.*

4) kopula, amely kifejezheti az időt, illetve a realitását vagy a hipotetikus voltát annak, amiről szó van: *Сын был врачом; Холодно было.*

5) frazeológiai kifejezések: *Кем быть? Была не была!* stb.

4.2. Апресян lexikográfiai portréja

A *быть* igének Апресян (Апресян 1995, 2010: 74) által meghatározott jelentésszerkezete rendkívül részletes, a szerző igyekszik teljes képet adni a vizsgált ige jelentéseiről.

(4) **быть** (Апресян 1995; 2010: 74)

1.1) являться 'van': *Мой отец был архитектором.*

1.2) быть тождественным 'valamivel azonos': *Это был Иван.*

2.1) находиться 'található': *Дети были на озере.*

2.2) прибывать куда-л. 'megérkezik valahova': *Он сегодня будет в два часа; Врач сегодня уже был.*

3.1) иметься 'található, rendelkezésre áll': *У него была прекрасная библиотека.*

3.2) иметь в качестве части 'részeként birtokolni': *У него были ноги кавалериста.*

3.3) иметь возраст 'életkorral rendelkezik': *Ему было двадцать лет.*

4.1) существовать 'létezik': *Есть ещё добрые люди на свете!*

4.2) иметь место, случаться 'lezajlik, történik': *Был <будет> дождь.*

4.3) иметь место, наступать 'lezajlik, beköszönt': *Было пять часов.*

4.4) случаться с кем-чем-л. 'megtörténik valakivel': *С другом беда.*

5.1) уверенность в неизбежности события 'egy esemény elkerülhetetlenségének bizonyossága': *Быть грозе.*

5.2) уверенность в неизбежности плохого 'a rossz elkerülhetetlenségének bizonyossága': *Нам теперь крышка.*

- 5.3) надо прекратить воздействие 'be kell szüntetni a ráhatást': *Будет с тебя.*
 6.1) в составе аналитической формы будущего времени 'jövő idő analitikus formájának képzése': *Не буду Вам мешать.*
 6.2) в составе аналитической формы страдательного причастия 'szenvedő melléknévi igenév analitikus formájának képzése': *Проект был закончен.*

Ezek szerint a *быть* igének hat különböző jelentése van, és mindegyik jelentésben további aljelentések találhatók. Az alapjelentés a kopulajelentés (1.), amely megnyitja a szócikket. A 2. pontban találhatók a lokatív jelentések, majd utánuk következnek a birtokos (3.) és az egzisztenciális (4.) jelentések. Apresjan (Апресян 2010: 74) szerint a lokatív jelentések azért vannak a többi jelentésnél szorosabb szemantikai kapcsolatban a kopulajelentéssel, mert a *быть* igén kívül más igék esetében is lehet beszélni ún. kombinált kopula-lokatív jelentésről, pl.: *бывать несправедливым – часто бывать в городе, оказаться невозможным – оказаться на месте, стать мастером спорта – стать у стены, являться ответственным – являться на призывной пункт* stb. (Uo.). A birtokos jelentés is közel áll a kopulajelentéshez, amit Apresjan (Uo.) a következő mondatpárral támaszt alá: *Она обладала умом и красотой – Она была умна и красива.* E négy pontban található jelentések alkotják Apresjan szerint a vizsgált ige lexikai jelentéseit.⁷ Az 5. pontban vannak felsorolva a grammatikailag és szintaktikailag kapcsolódó etnospecifikus módális jelentések, melyekkel jelen dolgozatban nem foglalkozom. Az utolsó pontban nevezi meg Apresjan a grammatikai funkciót, amely magába foglalja a *быть* igének az analitikus jövő idő és a szenvedő melléknévi igenév analitikus formáinak képzésében betöltött szerepét. Ezekben a szerkezetekben a szerző szerint a *быть* segédige (Апресян 1995: 526–527).

Vegyük észre, hogy Apresjan a kopulajelentést a lexikai jelentések közé sorolja, míg az analitikus jövő idő és a szenvedő melléknévi igenév analitikus formáinak a képzésében részt vevő *быть* igét segédigének nevezi. Ezeknek az elnevezéseknek a motivációjára azonban nem ad magyarázatot. Mivel más lexikográfiai és az orosz nyelvet leíró munkák nem választják el következetesen egymástól a *kopula* és a *segédige* fogalmakat,⁸ célszerűnek látszik a Heine (1993: 22–24) és Kenesei (2000: 161) munkáiban olvasható meghatározásokhoz fordulni. Mindkét munkában grammatikai funkcióként értelmezik a kopulát és a segédigét. Kopulának nevezik az igét abban az esetben, amikor az névszókkal kapcsolódik össze,

⁷ A létigének ez a négy jelentése Apresjan (Апресян 2010: 74) szerint tipológiai univerzálét alkot.

⁸ Több munkában a *kopula* és a *segédige* fogalmak egymás szinonimájaként szerepelnek (Пулькина–Захава–Некрасова 1968: 102–103, 459, 462–467; Ожегов 1990: 109, 704). Az orosz akadémiai nyelvtan (Шведова 1980: I, 627, 636) pedig a *быть* igről – a *суть* szuppletív formától eltekintve (Uo., I, 663) – csak mint segédigéről beszél.

segédigének pedig többek között akkor, amikor más igéknek személyrag nélküli alakjaihoz járul.

4.3. Két homonim *быть* ige: az egzisztenciális *быть* és a kopula *быть*

Chvany (1997a: 20) az eddigi elképzelésekkel szemben két homonim *быть* igét feltételez: az egyik a logikából ismert egzisztenciális kvantorral megegyező jelentésű, a másik pedig a kopula. A kétféle *быть* igét tartalmazó mondatok szerint több tekintetben különböznek egymástól: az egzisztenciális *быть* igét tartalmazó mondat tagadásakor a tagadószó a *нет*, és a tagadott névszói összetevő birtokos esetben kerül (5a–b). Ezzel szemben a kopula *быть* igét tartalmazó mondatban a tagadás a *не* segítségével történik, és a tagadott összetevő nem kerül birtokos esetben (6a–b).⁹

(5)	(a)	<i>(В саду) есть единороги.</i>	(egzisztenciális <i>быть</i>)
	(b)	<i>(В саду) нет единорогов.</i>	
(6)	(a)	<i>Лингвистика (есть)¹⁰ наука.</i>	(kopula <i>быть</i>)
	(b)	<i>Лингвистика не (есть) наука.</i>	

Az egzisztenciális *быть* ige kritériumainak azonban a létigét tartalmazó lokatív és birtoklást kifejező mondatok is megfelelnek, ezért azt lehet mondani, hogy ezekben a mondatokban szintén az egzisztenciális *быть* jelenik meg (Chvany 1997b: 29):

(7)	(a)	<i>Самовар Ø у Ивана.</i>	(lokatív)
	(b)	<i>У Ивана нет самовара.</i>	
(8)	(a)	<i>У Ивана есть самовар.</i>	(birtokos)
	(b)	<i>У Ивана не¹¹ самовара.</i>	

⁹ Hozzá kell tenni, hogy birtokos eset nélküli tagadás más feltételek mellett is lehetséges, pl.: 1) ha a tagadott összetevő ismert, határozott *Документы не сохранились* ↔ *Документов не сохранилось*; 2) ha a tagadott összetevő élő és vagy soha, vagy egy meghatározott időn belül nem volt vagy nem kellett ott lennie a nevezett helyen *Саша неделю не была в библиотеке*; *Наши студенты ещё не были в Москве* stb. (vö. Пете 1991: 133–138).

¹⁰ Chvany (1997a: 20) szerint jelen időben a *есть* akkor hagyható el, ha előfeltételezett annak a dolognak a létezése, amelyről az állítást tesszük.

¹¹ Ezek a mondatok kétértelműek: a (7a–b) mondatok esetében a lokatív jelentés az elsődleges, míg a (8a–b) mondatokban a birtokos értelmezés a domináns (a (b) mondatot mindkét esetben mint az (a) tagadását értjük).

5. A *быть* ige jelentésszerkezete

Az eddig bemutatott munkákból kitűnik, hogy az orosz *быть* ige esetében a grammatikai jelentések nem lehetnek kizárólagosak, mint ahogyan ezt Freeze (2001) munkájában láthattuk, mivel számos érv szól a *быть* ige egzisztenciális jelentésének megléte mellett, amelyet bizonyos grammatikai tulajdonságok alapján el lehet különíteni a kopulajelentéstől (Chvany 1997a, 1997b). Jackendoff (1983) elméletéhez hasonlóan azonban nem lehet kizárólag lexikai jelentésekről sem beszélni, hanem említést kell tenni az ige grammatikai funkciójáról is. Ezt Апресян (Апресян 1995: 526–527, 2010: 74) a *быть* igeről mint segédigéről tett megállapításai, és Chvany (1997a, 1997b) a kopula *быть* grammatikai tulajdonságaival kapcsolatos vizsgálatai is alátámasztják. Az eddig elmondottak alapján a következő jelentésszerkezetet lehet javasolni.¹²

(9) **быть**

I. lexikai jelentés(ek)

egzisztenciális jelentés:

1) tisztán egzisztenciális jelentés:

a) térben: *В саду есть единороги* (Chvany 1997a: 20);

b) időben: *Было пять часов* (Апресян 2010: 74);

2) lokatív jelentés:

a) térben: *Самовар у Ивана* (Chvany 1997b: 29); *Дети были на озере* (Апресян 2010: 74); *Врач сегодня уже был* (Уо.);

b) időben: *Семинар будет в 5 часов пополудни* (Murphy 2010: 188);

3) birtokos jelentés: *У него была прекрасная библиотека* (Апресян 2010: 74); *У Ивана есть самовар* (Chvany 1997b: 29); *Ему было двадцать лет* (Апресян 2010: 74);

II. grammatikai jelentések

1) kopula:

a) tulajdonság: *Чарльз был легкомысленным* (Murphy 2010: 188);

b) kategorizáció: *Мой отец был архитектором* (Апресян 2010: 74); *Элиз пианистка* (Jackendoff 1983: 194); *Лингвистика (есть) наука* (Chvany 1997a: 20);

c) azonosítás: *Это был Иван* (Апресян 2010: 74);

¹² Azzal kapcsolatban, hogy a *быть* ige különböző jelentései egy vagy több lexikai tételhez tartoznak-e, a jelen dolgozat szerzője nem folytatott kutatásokat: mivel a bemutatott elméletek többsége egy lexikai tétel alatt sorolja fel a jelentéseket, ezért az itt javasolt jelentésszerkezetben is ez a szemlélet tükröződik. Emellett, mivel a frazeológiai kifejezésekkel nem foglalkoztam, ebben a jelentésszerkezetben ezek nincsenek feltüntetve.

2) segédige:

a) jövő idő analitikus alakjában: *He буду Вам мешать* (Uo.);b) szenvedő melléknévi igenév analitikus alakjában: *Проект был закончен* (Uo.)

A lexikai és a grammatikai jelentések közötti fő különbséget az adja, hogy míg a lexikai jelentések esetében tagadáskor a tagadott kifejezés birtokos esetbe kerülhet, addig a grammatikai jelentéseknél tagadáskor a birtokos eset agrammatikus mondatot vagy pedig nem az állító mondat tagadott párját fogja eredményezni.

Chvany (1997a, 1997b) véleményével megegyezően, de Švedovával (Шведова 2007: 8, 88, 96) és Aprjesjannal (Апресян 2010: 74) szemben úgy gondolom, hogy az egzisztenciális jelentést a lexikai jelentéseken belül egy alapvető jelentésként lehet felfogni. Ebbe tartozik bele a tisztán egzisztenciális, a lokatív és a birtokos jelentés. A lokatív és a birtokos jelentések egzisztenciális jelentésnek való alárendeltségét, és így az egzisztenciális jelentés elsőségét arra alapozhatjuk, hogy a létezés (egzisztencia) előfeltétele mind a lokációnak, mind pedig a birtoklásnak.¹³

A grammatikai jelentésekhez a kopulaként és a segédigeként való használat tartozik, melyek közötti különbséget az adja, hogy a *быть* ige kopulaként névszókkal, segédigeként azonban az igéknek személyrag nélküli alakjaival kapcsolódik össze (vö. Heine 1993: 22–24; Kenesei 2000: 161).

6. Összegzés

A jelen dolgozat az orosz *быть* ige lexikai és grammatikai jelentéseiről szóló elképzeléseket mutatta be számos kutató munkáján keresztül, majd egy olyan új jelentésszerkezetet javasolt a vizsgált ige számára, amelyben mind lexikai, mind grammatikai jelentések helyet kapnak, grammatikai viselkedésük alapján elválasztva ezeket egymástól, és egyúttal újra is rendszerezve őket.

IRODALOM

Chvany, C. V. 1997a, The role of presuppositions in Russian existentials. In: Yokoyama, O. T. – Klenin, E. (szerk.), *Selected essays of Catherine V. Chvany*. Bloomington: Slavica, 20–28.

¹³ A *быть* igét tartalmazó birtokos mondatokat Paducheva (2008: 150–151) szintén az egzisztenciálisok egyik alosztályának tartja. Ezt a véleményét első sorban arra alapozza, hogy jelen időben az egzisztenciális és a birtokos mondatok tartalmazhatják a *есть* (*быть*) igét, míg a lokatív mondatok nem. Ennek a hatása a *быть* ige feltételezett jelentésszerkezetére azonban még további vizsgálatokat igényel.

- Chvany, C. V. 1997b, When *byt'* means *have*. In: Yokoyama, O. T. – Klenin, E. (szerk.), *Selected essays of Catherine V. Chvany*. Bloomington: Slavica, 29–42.
- Freeze, R. 2001, Existential constructions. In: Haspelmath, M. – König, E. – Oesterreicher, W. – Raible, W. (szerk.), *Language typology and language universals, part 2*. Berlin: Walter de Gruyter, 941–953.
- Haegeman, L. – Guéron, J. 1999, *English grammar: A generative perspective*. Malden, USA: Blackwell.
- Heine, B. 1993, *Auxiliaries: Cognitive forces and grammaticalization*. Oxford: OUP.
- Jackendoff, R. 1983, *Semantics and cognition*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Kenesei, I. 2000, Van-e segédige a magyarban? Esettanulmány a grammatikai kategória és vonzat fogalmáról. In: Kenesei, I. (szerk.), *Igei vonzatszerkezetek a magyarban*. Budapest: Osiris, 157–196.
- Murphy, M. L. 2010, *Lexical meaning*. Cambridge: CUP.
- Paducheva, E. V. 2008, Locative and existential meaning of the Russian *byt'*. *Russian Linguistics* № 3, 147–158.
- Апресян, Ю.Д. 1995, Лексикографические портреты: на примере глагола *быть*. In: Апресян, Ю.Д., *Избранные труды, т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография*. Москва: Языки русской культуры, 503–537.
- Апресян, Ю.Д. (főszerk.) 2010, *Проспект Активного словаря русского языка*. Москва: Языки славянских культур.
- Ожегов, С.И. 1990, *Словарь русского языка*. Москва: Русский язык, 23. jav. kiadás.
- Пете, И. 1991, *Синтаксис русского языка для венгерских студентов-русистов*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Пулькина, И.М. – Захава-Некрасова, Е.Б. 1968, *Учебник русского языка для студентов-иностранцев*. Москва: Высшая школа, 4. kiadás.
- Шведова, Н.Ю. (főszerk.) 1980, *Русская грамматика, т. I*. Москва: Наука.
- Шведова, Н.Ю. (szerk.) 2007, *Русский семантический словарь, т. IV*. Москва: РАН.

AZ ÚJ BOLGÁR IRODALOM REGÉNYCÍMEINEK NYELVI SAJÁTOSságAI

A tanulmány célja, hogy bemutassa az új bolgár irodalmi korszak első felében megjelent regények címeinek nyelvtani sajátosságait. Nem tér ki a mű és a cím kapcsolatára, a cím megválasztásának okaira, csak a címek nyelvtani szerkezetét elemzi, valamint csoportokba osztja őket.

Az új bolgár irodalmi korszak hatalmas anyagot ölel fel, melyek közül figyelmünket csak egy műfajra összpontosítjuk – a regényekre. Az irodalomtörténeti korszakolásban az új bolgár irodalmi korszak kezdete a török uralom alóli felszabadulás időpontja (1878).

1396 és 1878 között Bulgária török uralom alatt állt, amely nemcsak a gazdasági, a pénzügyi, a közigazgatási életre volt nagy hatással, hanem az irodalmi életet is nagymértékben befolyásolta. Lelassította a bolgár irodalom fejlődését, megakadályozta az európai irányzatok megjelenését Bulgáriában. Nem állíthatjuk, hogy ebben az időszakban semmilyen irodalmi tevékenység nem zajlott Bulgáriában, de az élénk irodalmi élet a XVIII. század végén, az Újjászületés korszakának (a kollektív nemzeti öntudatra ébredés időszaka) elején alakult ki.

A Felszabadulás utáni irodalom jellemzője, hogy megpróbálta az évszázadokig tartó kulturális izoláció által elszenvedett hátrányokat pótolni, az európai irányzatokat utolérni. Az irodalmi megjelenési formák bővítésére törekedett, új műfajok és új témák jelentek meg. Megfigyelhető az európai irodalmi irányzatok hatása, főként a francia, olasz, orosz és német. Bojan Nicsev így ír a bolgár regényekről: „a mai bolgár regény akkor alakult ki, amikor a klasszikus európai regény már elérte tetőpontját” (Ничев 1978: 8).¹

A tanulmány az 1878 és 1950 között íródott 150 regény címét elemzi grammatikai felépítésük alapján. A regénycímeket *Az új bolgár irodalom szótárából* (РНБЛ) gyűjtöttük ki. Ebben az időszakban a következő regénytípusok jelentek meg Bulgáriában: gyermekregények, ifjúsági regények, történelmi regények, dokumentumregények, verses regények, valamint önéletrajzi regények. Különböztettük a gyermek- és ifjúsági regényeket, amelyeket külön elemeztünk, a többi regénytípus egy csoportba került.

---

¹ „...съвременният български роман се разви, когато класическият европейски роман бе преодолял своя зенит” (a szerző fordítása – D. M.).

1. A regénycímek nyelvi változatainak első nagy csoportját a rövid regénycímek alkotják. A tömörség jellemzi őket. A szerző regénye címéül mindössze egyetlen szót választ, amellyel meghatározza műve tárgyát. Szófajukat tekintve az egyszavú címek között a leggyakrabban főnevet találunk. A főnév lehet egyes számban álló köznév, pl. *Хоро* 'Horo' (А. Страшимиров, 1926); *Кръв* 'Vér' (К. Константинов, 1933); *Път* 'Út' (Ст. Даскалов, 1945); vagy lehet többes számban álló köznév, pl. *Братя* 'Fiútestvérek' (Д. Немиров, 1927); *Роби* 'Rabok' (А. Страшимиров, 1930); *Врагове* 'Ellenségek' (М. Марчевски, 1934).

Az egyes és többes számú főnév kiegészülhet határozott névelővel, amely a címet kiragadja viszonylagos elszigeteltségéből. Határozott névelővel bővített egyes számú főnevet csak két címnél találunk: *Изобретателят* 'A feltaláló' (Б. Шивечев, 1931); *Мансардата* 'A manzárd' (Ив. Мартинов, 1942), míg határozott névelős többes számú főnév nem fordul elő a regénycímek között.

A főnevek másik csoportja, a tulajdonnevek, a rövid címek megnevező fajtái közé tartoznak. A tulajdonnevek között találunk olyan személyneveket, amelyek keresztnévek: *Бена* 'Bena' (А. Страшимиров, 1921); *Ирина* 'Irina' (А. Карима, 1935); *Ангелина* 'Angelina' (К. Петканов, 1940). A keresztnévek között megfigyelhető, hogy mind a három regénycím női név. Csak egyetlen férfi-név fordul elő, amelyik azonban a női nevekkel ellentétben vezetéknévvel szerepel: *Споржиров* 'Sporzsilov' (Г. Караславов, 1931).

Nem az egyszavas címek közé tartoznak, mégis itt szeretnénk ismertetni a tulajdonnevek azon csoportját, amelyek teljes névvel, vezeté- és keresztnévvel ellátott címek. *Кръстю Асенов* 'Krasztju Aszenov' (А. Страшимиров, 1906); *Владо Булатов* 'Vlado Bulatov' (С. Чилингиоров, 1922); *Ангел Кънчев* 'Angel Kancsev' (А. Попова-Мутафова, 1938). A csak keresztnévből álló címekkel ellentétben itt gyakoribbak a férfinévek, csak egyetlen női név fordul elő *Ана Дюлгерова* 'Ana Djulgerova' (Я. Язова, 1936).

A tulajdonneves címek között a személynevek mellett helyszínnéveket is találunk. Ezek a címek nem a hősök nevével azonosítják a regényt, hanem a helyszínnével: *Балчик* 'Balcsik' (П. Карапетров, 1937); *Голгота* 'Golgota' (А. Карима, Ана 1938). Még egy regénycímet kell megemlíteni, amely egy ünnep neve: *Илинден* 'Piija-nap' (Д. Талев, 1930), amelyet Szent Ilija tiszteletére július 20-án ünnepelnek Bulgáriában.

A rövid címek között a főneveken kívül a következő szófajok jelennek meg. Két regény címében egyes számú, névelővel bővített melléknév áll: *Другият* 'A másik' (Д. Немиров, 1918); *Ангелогласият* 'Az angyalhangú' (Д. Немиров, 1938). Egy esetben a melléknév többes számban és határozott névelővel szerepel: *Кръвожадните* 'A vérszomjasak' (Н. Райнов, 1947).

A következő előforduló szófajok egy irányjelölő határozószó, amely egyetlen regénycímben fordul el: *Напред* 'Előre' (Д. Немиров, 1945), valamint

egy melléknévi igenév többes számban névelővel: *Непримиримите* 'A nyughatatlanok' (Е. Коралов, 1938).

A rövid címek szófaji arányát megfigyelve megállapítható, hogy a legtöbb esetben egy főnév – leginkább köznév – szerepel a címben. 18 regény címében áll a köznév egyes számban és 10 esetben többes számban. A határozott névelő használata elenyésző. A tulajdonneveket tekintve a keresztnévek és teljes nevek aránya megegyezik. A főnéven kívül csak egy-két regénycímben fordul elő további szófaj.

2. A regénycímek következő csoportját a szintagma szerkezetű címek alkotják. Ebben a csoportban több alcsoportot is megkülönböztetünk. A legnagyobb csoportot a főnévi szintagmák alkotják (Keszler 2000: 355). Először a melléknévvel bővített főnévi szintagmákat mutatjuk be: *Нова земя* 'Új föld' (Ив. Вазов, 1896); *Смъртна присъда* 'Halálos ítélet' (А. Гуляшки, 1940); *Мъртво сърце* 'Halott szív' (А. Карима, 1940). Az egyes számú példák után következnek a többes számban állók: *Тъмни зори* 'Sötét hajnalok' (К. Христов, 1920); *Жертвени ноци* 'Áldozati éjszakák' (П. Карапетров, 1937); *Осъдени души* 'Elkárhozott lelkek' (Д. Димов, 1945).

A főnévi szintagmák névelővel bővíthetnek. Egyes számban viszonylag sok címet találunk: *Чистата любов* 'A tiszta szerelem' (А. Карима, 1928); *Бялата пътека* 'A fehér ösvény' (О. Василев, 1929); *Гладният вълк* 'Az éhes farkas' (Вл. Полянов, 1936). Egyetlen regénycímben fordul elő a főnévi szintagma többes számban névelővel: *Белите извори* 'A fehér források' (К. Петканов, 1946).

A főnévi szintagmák első csoportjának bemutatása után a számnévvel bővített főnévi szintagmák következnek. Három regény címében található ez a szintagmaszerkezet, mind a három esetében névelő nélkül. Egy címben tőszámnévvel bővül a főnév: *Пет момичета* 'Öt lány' (А. Каменова, 1938), a másik kettőben sorszámnévvel. Az első példa egyes számú: *Първа жертва* 'Első áldozat' (С. Чилингиоров, 1935), a második többes számú: *Първи бразди* 'Első barázdák' (Д. Немиров, 1929).

A harmadik csoportba a prepozíciós szintagmák sorolhatók. Az első példákban egy főnévvel egészül ki a szintagma: *Под игото* 'Íga alatt' (Ив. Вазов, 1894), ez a példa azért is különleges, mert ez az első bolgár regény; *Без път* 'Út nélkül' (А. Страшимиров, 1919); *През огъня* 'Tűzön keresztül' (Д. Немиров, 1931). A szintaktikai szerepüket megfigyelve ezek az előljárószói szintagmák a leggyakrabban a helyhatározó szerepét töltik be.

A következő csoportba a prepozíciós szintagma két főnévvel egészül ki: *Шинел без пагони* 'Váll-lapok nélküli köpeny' (С. Чилингиоров, 1928); *Княз без корона* 'Korona nélküli fejedelem' (Вл. Полянов, 1937); *Стъпки в снега* 'Nyomok a hóban' (А. Гуляшки, 1946).

Ide tartoznak a birtokos jelentésű főnévi szintagmák: *Деца на ада* 'A pokol gyermekei' (С. Чилингиров, 1928); *Дъщерята на Калояна* 'Kalojan lánya' (Ф. Попова-Мутафова, 1936), *Героите на Белица* 'Belica hősei' (М. Марчевски, 1950).

Egyetlen olyan regénycímet találtunk, amelyben egy állandósult szókapcsolat, frazéma szerepel a címben: *Зъб за зъб* 'Fogat fogért' (О. Василев, 1944).

A szintagmák csoportjában a legnagyobb számban, összesen 26 esetben prepozíciós szintagma fordul elő. Közöttük szinte azonos arányban találhatók az egy főnévvel, valamint a két főnévvel kiegészült szintagmák. A birtokos jelentésű főnévi szintagmák száma megegyezik az előjárós szintagmák számával. A második leggyakrabban előforduló regénycímek a melléknévvel kiegészült főnévi szintagmák. Az elemzett regénycímek között 10 olyan regénycím van, amelyik névelő nélküli, és 15 olyan, amelyik névelővel bővített főnévi szintagma. Ez az arány ellentétben áll a rövid címekkel, ahol a névelő nélküli címek száma volt több, névelővel nagyon kevés címet egészítettek ki. A számnévvel bővült főnévi szintagma-címek száma elenyésző.

3. A regénycímek elemzésénél még egy csoportot kell kiemelni, a mondataalakú címeket. Ez a címadási forma a legtrikább. Összesen 10 regény jelent meg mondataalakú címmel az elemzett időszakban. Vannak olyan címek, amelyek csak alanyból és állítmányból állnak: *Вятър ечи* 'Zúg a szél' (К. Петканов, 1933); *Градът е същият* 'A város ugyanaz' (А. Каменова, 1933); *Теут се бунтува* 'Teut lázad' (Г. Илиев, 1933); *Живите помнят* 'Az élők emlékeznek' (К. Камен, 1950). A következő példában az alany és állítmány szerkezet bővítésménnyel, helyhatározóval bővül: *Драва тече през славянски земи* 'A Dráva szláv földeken folyik keresztül' (Ив. Мартинов, 1946).

Két címben találunk tagadást: *Черните не стават бели* 'A fehérek nem lesznek feketék' (Вл. Полянов, 1932); *Хайдутин майка не храни* 'Hajdut édesanyját nem etet' (О. Василев, 1937).

Az eddig bemutatott regénycímekre egyaránt jellemző, hogy jelen időben és kijelentő módban vannak. Kettő kivételével mindegyik állító mondat. Egyetlen cím tér el a felsorolt jellemzőktől: *Слънцето угаснало* 'Kialudt a nap' (Вл. Полянов, 1928), ahol a bolgár nyelvre jellemző közvetítő mód fordul elő, egy olyan eseményre utalva, amelyik már megtörtént és nem voltunk szemtanúi.

4. Az eddigi elemzés a címek összevetése alapján készült, de egy másik szempontból is meg lehet vizsgálni őket. A szerzők és az általuk választott címtípus viszonyának figyelembevételével. Az elemzett korszakban a legtöbb regényt К. Петканов írta, összesen 14-et 1930 és 1946 között. Címadását változatosság jellemzi. A legnagyobb számban, hat esetben választotta a melléknévvel bővített főnévi szintagmaszerkezetet, pl. *Старото време* 'A régi idő' (1930), ötször a

rövid címet, pl. *Магия* 'Mágia' (1941) és kétszer mondataalakú címet adott regényének, pl. *Вятър ечи* 'Zúg a szél' (1933). A. Sztrasimirov hét regényt írt. Jellemzően, 5 esetben rövid címet választott regényének, pl. *Среца* 'Találkozás' (1904); *Роби* 'Rabok' (1930). Sz. Csilingirov szintén hét regényt írt, de mindössze egyetlen regényének címe rövid: *Владо Булатов* 'Vlado Bulatov' (1922), a többi cím főnévi szintagmaszerkezetű, pl. *Невиждан враг* 'Nem látott ellenség' (1936). És végezetül, D. Nemirov hat regényt írt és szintén a rövid címeket részesítette előnyben, pl. *Другият* 'A másik' (1918).

A fent említett szerzők írták a legtöbb regényt az elemzésre kiválasztott korszakban, ezért a címadási jellemzőik szerint is elemeztük őket. A leggyakrabban – 15 regény esetében – választottak rövid címet, 10 regény kapott melléknévvel kiegészített főnévi szintagmát címnek. A többi címváltozat száma elenyésző. A szerzőket és a címválasztási szokásokat összevetve megállapítható, hogy a szerzők nem részesítenek előnyben egyetlen címtípust, hanem változatosságra törekcsenek.

5. Az elemzett korszak már ismertetett regénytípusai között viszonylag nagy számban találunk gyermek- és ifjúsági regényeket, melyeket külön csoportba soroltunk, mivel különbség figyelhető meg a címadásuknál.

Az ifjúsági regények között egyetlen egy regény kapott rövid címet, többes számú kicsinyítő képzővel (a bolgár nyelv gyakran előforduló sajátossága) bővített főnevet: *Сурачета* 'Árvák' (K. Малина, 1933).

A szintagmák csoportja a legjellemzőbb az ifjúsági irodalomra. Két regény kapott melléknévvel bővített főnéviszintagma-címet: *Златно сърце* 'Arany szív' (K. Малина, 1929); *Загадъчно отмъщение* 'Furfangos bosszú' (E. Коралов, 1938). Négy regénycímben a főnévi szintagma névelővel bővült: *Електрическият човек* 'Az elektromos ember' (E. Коралов, 1940); *Тайнствената подводница* 'A titokzatos tengeralattjáró' (E. Коралов, 1940); *Безсмъртният вожд* 'A halhatatlan vezér' (E. Коралов, 1941); *Летящият отряд* 'A repülő osztag' (E. Коралов, 1945).

A főnévi szintagmák legnagyobb csoportját a birtokos jelentésű címek alkotják: *Детето на затворника* 'A fegyenc gyermeke' (K. Малина, 1940); *Дворецът на свободата* 'A szabadság palotája' (E. Коралов, 1943); *Островът на щастието* 'A boldogság szigete' (E. Коралов, 1945). Egyes címekben a birtokos melléknévvel vagy számnévvel kiegészítve szerepel: *Съкровището на синята планина* 'A kék hegy kincse' (E. Коралов, 1938); *Островът на вечното слънце* 'Az örök nap szigete' (E. Коралов, 1940); *Животът на трима ученици* 'A három diák élete' (C. Красински, 1939); *Подвигът на едно момче* 'Egy fiú hőstette' (E. Коралов, 1947).

A következő prepozíciós szintagmák fordulnak elő az ifjúsági irodalom regénycímei között. Az első példában az előjárószo egy főnévvel egészül ki: *На*

село 'Falun' (Г. Караславов, 1942). A következő példában két főnévvel áll az előjárószoói szintagma: *Жари в Африка* 'Zsari Afrikában' (Е. Коралов, 1942), amelyet egy számnévvel kiegészülő példa követ: *Повест за една гора* 'Novella egy erdőről' (Е. Станев, 1948). Megemlítünk még két olyan címet, amelyben a prepozíciós szerkezet két főnévből és egy előjárószóból áll: *В царството на пигмеите* 'A pigmeusok királyságában' (Л. Станчев, 1939); *За честта на родината* 'A haza becsületéért' (П. Вежинов, 1949) – mind a két címben a birtokos jelentés egészült ki újabb előjárószóval.

Az ifjúsági irodalom címválasztására nem jellemző a mondatalakú cím, egyetlen mondatalakú regénycím sincs a korpuszban.

Az elemzett periódusban összesen 27 ifjúsági regény jelent meg. Ezt a regénytípust nem jellemzi a rövid cím. A regények felének főnévi szintagma áll a címében, amelyek között legnagyobb számban a birtokos jelentésűek találhatók. Az írók szívesen egészítik ki a címet melléknévvel, így színesítik őket.

Az ifjúsági regények író és cím kapcsolatának elemzésekor egy nevet kell kiemelni – Е. Кораловot, aki 16 regényt írt a gyermekek számára 1930 és 1949 között. Regényeinek címadását az jellemzi, hogy nem a rövid címeket választotta, hanem minden esetben hosszabb, főnévi szintagmák szerepelnek a címben. 10 regénye címében találunk az ifjúsági irodalomra jellemző birtokos jelentésű szintagmaszerkezetet, pl. *Закрилникът на планината* 'A hegy oltalmazója' (1945).

Az elemzésre kiválasztott korszak az új bolgár irodalom első fele, amikor több új irodalmi műfaj jelent meg és terjedt el Bulgáriában. A tanulmány célja a regények címeinek összevető tanulmányozása, melynek során megállapítható, hogy az első regénycím-adási szokások között is megfigyelhetők tendenciák.

Az első regénycímeket nem jellemzik a rövid címek. Viszonylag kevés az egyszerű cím, közöttük pedig elenyésző számban találunk névelővel bővített címeket. A rövid címek csak nagyon kis csoportja viseli a főhős vagy a helyszín nevét. A regénycímek között legnagyobb számban szintagma alakú címeket találunk. Általában főnévi és prepozíciós szintagmák fordulnak elő, gyakran melléknévvel vagy számnévvel bővítve. Külön csoportot alkotnak a birtokos jelentésű főnévi szintagmák, mert a legtöbbször ezek fordulnak elő. A harmadik típus a mondatalakú cím, amely szintén nem jellemző erre a korszakra. Frázis csak egyetlen regény címében fordul elő.

IRODALOM

Keszler, B. 2000, A szintagmák. In: Keszler, B. (szerk.), *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Trezor Kiadó.

Ничев, Б. 1978, *Съвременният български роман*. София: Български писател.
РНБЛ – Шишкова, М. (szerk.), *Речник по нова българска литература 1878–1992*.
София: Хемус, 1994.

AZ ÖNÉLETRAJZ MINT MŰFAJ MEGJELENÉSE A DÉLI SZLÁV IRODALOMBAN

Az *önéletrajz* mint műfaj sajátos megnyilatkozási forma, az emberi értelem fokozatos magára ébredésének bizonyítéka. A középkori déli szláv irodalomban az *önéletrajz* mint önálló műfaj még nem létezett. Az óbolgár irodalomban, D. Petkanova (Петканова-Тотева 1974) szerint, ritka esetekben találkozhatunk a szövegek mellett különböző *önéletrajzi* jellegű *széljegyzetekkel* is. Ezek általában arról adnak hírt, hogy az adott mű milyen körülmények között keletkezett. Az egyik szerző a rossz minőségű tollra és tintára panaszkodik, míg másik a hidegre és az éhségre, harmadik azt közli, hogy fáj a foga, a negyedik megköszöni barátainak, hogy ételt hoztak neki, míg dolgozott. Ezek a feljegyzések nagyon érdekesek és életszerűek, mentesek minden műfaji kötöttségtől. Rövidek, leggyakrabban csak egyetlen mondatból állnak, melyek betekintést engednek a szerző életének egy adott pillanatába, és azért is érdekesek számunkra, mert noha látszólag jelentéktelen dolgokról szólnak, mégis segítenek elképzelni azokat a körülményeket, melyek között a középkori szerzők dolgoztak.

A középkori bolgár és szerb irodalomban az egyik legelterjedtebb prózai műfaj a *zsitije* vagy *életírás* volt. Ez a műfaj eredetileg a keresztény vértanúk szenvedéseinek leírásaiból keletkezett, végleges formájában már ötvözte a hellenisztikus életrajzok, az *útleírások* elemeit, külön hangsúlyozva a szent életében véghezvitt csodákat. Az *életírás* története követi a szent életútját, de az *életrajzi* adatok, ha adva vannak is, csupán mellékesek, és inkább általánosak, mint egy konkrét személy *életrajzi* adatai.

Az *életírás* mellett széles körben elterjedt műfaj még az *oklevél*, mely már tartalmaz *önéletrajzi* elemeket is. Az *oklevél*, mint jogi jellegű szöveg, külön műfaji jellemzőkkel bírt, különös tekintettel a bevezető részre. Itt tulajdonképp két külön műfaj ötvöződik. Az *oklevelekben*, az *episztolához* hasonló, gyónó hangvételű, *önéletrajzi* elemeket tartalmazó részt *narrációnak* (*expozíciónak*) nevezzük. Az *oklevél* szerzője az *önéletrajzi* elemeket gyakran költői képeket használva mutatja be, erre példa Stefan Lazarević (1404–1405) *hilandari kolostorban* kiadott *oklevele* is. Az *önéletrajz* első elemeivel azonban már korábban, a II. Stefan Nemanja által kiadott *oklevelekben* is találkozhatunk. Ezek: a *mljetskai oklevél* (1195–1200) és a *hilandari oklevél* (1200–1202), melyek kitűnnek költői, *önéletrajzi* elemeket tartalmazó bevezetőjükkel. Szintén találhatunk *életrajzi* elemeket a Dusan cár által kiadott *oklevelekben* (1340, 1345, 1348).

Az első olyan szerző, aki valódi önéletrajzi művel jelentkezett a szerb és bolgár irodalomban, Partenije Pavlović XVIII. századi szerző, akiről – azon kívül, hogy bolgár származású, és hogy élete nagyobbik részét Szerbiában töltötte – viszonylag keveset tudunk (I. Бояджиев 1988). Ami izgalmassá teszi személyiségét, az az a tény, hogy egyszerre tartozik két kultúrához és irodalomhoz – a bolgárhoz és a szerbhez –, valamint hogy nevéhez köthető az első önéletrajzi mű megírása a déli szláv irodalomban (Glasnik 1891; Bogdanović 1991).

Paiszij Hilandarszki, Szofronij Vratsanszki és Dositej Obradović előde, Hristofor Žefarović, Zaharije Orfelin és Jovan Rajić kortársa jelentősen hatott a bolgár és a szerb nemzet kulturális felvilágosodására. Irodalmi alkotásai, melyeket többnyire már Szerbiában írt, részben eredeti művekből, részben fordításokból és másolatokból állnak, de ezek túlnyomó többsége sajnos mind a mai napig kézíratos formában maradt. Ami irodalmi munkásságát különösen jelentőssé teszi, az *önéletrajza*. Ez a mű elsősorban azért érdekes, mert új műfajt vezet be a déli szláv irodalomba.

Partenije Pavlović jelentős szerepet játszott a bolgár–szerb kulturális kapcsolatok történetében. Mivel személye nemigen van jelen a mai irodalomtörténetben, először ismerjük meg életét, mely gyakran volt kalandos. Sokat utazott, sőt néhányszor még börtönbe is került. De minden élethelyzetben, találékonyságának köszönhetően, sikerült áthidalnia a nehézségeket, és tovább folytathatta kijelölt életpályáját. Ez az út egy sikeres egyházi karrier felé vezetett a szerb pravoszláv egyházi életben.

Nem csak az egyházi élet megbecsült tagja volt, kultúrtörténeti szempontból fontosabb íróként betöltött szerepe, noha ezt a jelentőségét kora és környezete még nem tudta megérteni és értékelni. Ezt támasztja alá az a tény is, B. Marinković (1968) szerint, hogy amikor Partenije Pavlović váratlanul meghal, Pavel Nenadović érsek a szétküldött pásztorlevelében csak mint magas funkciót betöltött egyházi személyt méltatja, de nem tesz említést Pavlovićról, az íróról.

Valószínűleg 1695-ben született, Szilisztra városában. Szüleiről és gyermekkoráról keveset tudunk. Ami biztos, hogy édesapja bolgár volt és Pavelnek hívták. Tanulmányait Ohridban, majd Kasztóriában folytatta, ahol Metód szerzetes tanítványa lesz.

A Havasalföldre Stefan Kantakuzin uralkodása idején érkezik. További tanulmányainak helyszíne a bukaresti fejedelmi akadémia, a Szent Száva volt, az akkori Kelet-Európa egyik legjelentősebb szellemi központja. Ebben az időszakban a havasalföldi román fejedelemség jelentős gazdasági és kulturális kapcsolatokat tart fenn Olaszországgal. Birkovjan fejedelem román és görög fiatalokat küld ösztöndíjjal Olaszországba. Elsősorban a Padovai Egyetemen volt lehetőségük tanulni. Bukaresti tanulmányai után Partenije Pavlović is Padova felé indul. Körbeutazza Velencét, Padovát, Bolognát, Firenzét, Rómát, Nápolyt, de a katolikusokkal való állandó összetűzései miatt még az 1719-es év vége előtt kénytelen

elhagyni Olaszországot. Bariból Zarába megy, ahol Vićentije Zmajević katolikus püspök parancsára bebörtönzik. Három börtönben töltött nap után kiszabadul, és az adriai tengerparton végig haladva leutazik Drácsig.

Meglátogatja a Szent Naum kolostort Ohridban, utazgat az albán hegyekben. Itt, az Oszmán Birodalom határán két és fél hónapot tölt börtönben, és csak a szkadari pravoszláv lakosok segítségével sikerül kiszabadulnia. Albániából Ulcinjön keresztül a Kotori-öbölbe megy. Majd anyagi gondok miatt kénytelen egy ideig a dalmáciai Risan városában tanítóskodni. Itt figyel fel rá Dalmácia pravoszláv püspöke, Stefan Ljubibratić, aki nagyra értékeli az ifjú tanítót. Szerzetessé avatja és szolgálatot szerez számára, így lesz Partenije Pavlović diakónus a Herceg Novi melletti Száva-kolostor templomában.

1726 elején újabb késztetést érezve az utazásra, szakít a szerzetesi élettel, és ellátogat Mostarba, majd Szarajevóba. Szarajevó után Novi Pazarba érkezik, ami az akkori szerb pátriárka, Mojsej Rajović ideiglenes székhelye volt. Partenije Pavlović a pátriárkától olyan szolgálatot kért, mely megfelelt volna akkori viszonylatban magas iskolázottságának, és ahol használni tudná gazdag – bolgár, szerb, román, török, latin, görög és olasz – nyelvtudását. Mojsej Rajović azonban nem segít neki, ezért szolgálatot keresve tovább utazik Belgrádba. Itt megkeresi a karlócai érseket, Mojsej Petrovićot, aki kinevezi diakónussá. Ezután az érsekkel együtt Karlócára utazik, ahol a Szent Péter és Pál templomban megkezdik munkáját.

1730-ban, Mojsej Petrović halála után az új metropolita, Vićentije Jovanović Vidak püspöki efimériosszá nevezi ki, mindennapos istentisztelet-tartási kötelezettséggel.

1731-ben Vićentije Jovanović társaságában Bécsbe utazik. Hazafelé jövet megállnak Karlovi Varyban, hogy kipihenjék az út fáradalmait. Itt, a kellemes környezetben eltöltött idő alatt Partenije Pavlovićnak alkalma nyílik elgondolkodni további terveiről. Vonzza a német határ közelsége, ezért engedélyt kért Jovanović püspöktől, hogy elutazhasson Németországba, egyetemi tanulmányok folytatása céljából. Ellenben a püspök erről hallani sem akar. Ezek után úgy dönt, a püspök tiltása ellenére is útnak indul. Elhagyja Karlovi Varyt, de csak Bécsig jut el. Hamarosan innen is menekülnie kell egy katolikus templomban okozott botránya miatt. Pozsonyba érkezik, majd innen Horvátországon és Dalmácián át Pećre érkezik, ahonnan Niš és Szófia érintésével a rilai kolostorba utazik. A kolostorban néhány hónapot tölt el. Felébred benne a történelem iránti érdeklődés, ideje fő részét Ivan Sisman bolgár cár eredeti okleveleinek másolásával tölti. A rilai kolostorban megismerkedik Jozsif Bradati szerzetessel, akivel szoros barátságot köt. Majd 1733 elején a rilai kolostorból Pećre érkezik.

A törökök elleni 1737-es szerb felkelés sok szerb családot arra kényszerít, hogy észak felé meneküljön. Így Partenije Pavlović is elhagyja a patriarchátust. Az ipeki pátriárka érsekség nélkül marad, de Karlócán átveszi a nemrég elhunyt karlócai metropolita helyét, megőrizve jogát a pátriárkai titulusra.

Partenije Pavlović 1737-től egészen haláláig a Habsburg Monarchia uralma alatt élő szerbség körében él és dolgozik. 1742-ben Bécsbe utazik. Itt 1744-ig marad, innen Bukarestbe utazik, majd onnan egyenesen Karlócára. Itt 1748. szeptember 19-én megkapja az „Isten igéjének hirdetője” címet. Feladata, hogy a karlócai egyházmegye parókiáit járja, egyházi és falusi ünnepekkor előre meghatározott prédikációkat tartson.

Gyorsan kitűnik tehetséges szónoki képességeivel, és ez segíti karrierje előbbre jutását. Budán kinevezik a Szent Miklós-templom archimandritájává. 1749-ben Karlócán Pavle Nenadović érsek a karlócai egyháztanácsi bíróság rendes tagjává nevezi ki. Két évvel később, 1751. szeptember 14-én püspökké szentelik. Egészen haláláig folyamatosan utazgat a különböző püspökségekbe, hogy elvégezze a hatáskörébe tartozó feladatokat. Az egyházi feljegyzésekben az áll, hogy Partenije Pavlović püspök 1760. április 29-én hunyt el Karlócán. Tiszteletére Pavel Nenadović érsek a karlócai érsekség területén fekvő kolostorok vezetői részére két pásztorlevelet is küld, utasítva őket, hogy a szokásos istentisztelet során emlékezzenek meg Partenije Pavlović püspökről, egyik leghűségesebb szolgájáról.

Partenije Pavlović azok közé tartozott, akiknek lehetőségük volt megismerkedni a nyugat-európai kultúrával. Ebben a korban a humanista irányzat volt jellemző a nyugat-európai irodalomra. Partenije Pavlović felismerte, hogy a tanult embereknek fontos szerepük van a társadalomban, és hogy neki is, mint iskolázott és sokat tapasztalt személynek, megvan a saját helye és feladata.

Erre a felismerésre azonban nem azonnal jut. Saját önéletrajzát három évvel halála előtt írja meg, amikor már elég tapasztalatot gyűjt és véglegesen megerősödik benne a reneszánsz eszméje. Írói tapasztalatát, melyek nagyon hasznosak lesznek számára az önéletrajz írásakor, a különböző széljegyzetek bejegyzésekor szerzi meg. Ezek a széljegyzetek róla és élményeiről szólnak, és azokba a könyvekbe írta be őket, melyeket utazásai során olvasott. Hét ilyen önéletrajzi feljegyzést ismerünk.

A legtöbb megtalált jegyzetet Partenije Pavlović a panegirikuszokban hagyta. 1622-ben a cserepisi kolostor panegirikuszában hagyja a vidék leírását, a dátumot és aláírását tartalmazó jegyzetét. A mardarievi panegirikuszban lejegyzí, hogy volt Szófiában és a magyar királynál. Ezek a jegyzetek már rámutatnak arra az igényére, hogy saját magáról, és utazásairól írjon. Ezeknek a jegyzeteknek köszönhetően rálátásunk van érdeklődésére, és tehetségére, hogy az irodalomban egy új műfajt hozzon létre.

Azonban figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy önéletrajza írásakor nem rendelkezett semmilyen követendő példával, élete során nem volt alkalma találkozni az önéletrajzzal mint önálló műfajjal.

Oroszországban a XVII. század hetvenes éveiben két önéletrajz jött létre: az egyik Avvakum protopópáé, a másik Avvakum hasonló gondolkodású barátjáé, vagy ahogyan ő nevezi: szenvedőtársáé, Jepifanyijé. Ezek a szövegek kéziratos

formában maradtak egészen a XIX. század második feléig, ezért bizonyos, hogy Partenije Pavlović nem olvashatta őket. Német és olasz nyelven, mely nyelveket ismerte Partenije Pavlović, egészen a XVIII. közepéig nem jelent meg nyomtatott formában önéletrajz. Tulajdonképp azt mondhatnánk, hogy magától támadt az az ötlete, hogy önéletrajzot írjon.

Az irodalomtörténetben Partenije Pavlović önéletrajzát először Nikola Krstić említi, akinek az volt a feladata, hogy megállapítsa a kézirat értékét, és felajánlja a Szerb Tudós Társaság részére. A Szerb Tudós Társaság hírmondójában Krstić megemlíti egy kéziratot, melyet ő egy ismeretlen utazó „naplójának” nevez. Röviden leírja a mű tartalmát is. Írása végén Krstić a következőket mondja (saját fordítás – F. B. M.): „a második lap első oldalán írottakból megállapíthatjuk, hogy a kézirat szerzője bizonyos Partenije”, de a választ arra, hogy valójában ki is ez a Partenije, Krstić nem tudta megadni, ám mindenképp úgy látta, hogy valami értékeset fedezett fel és a Szerb Tudós Társaságnak javasolta a kézirat megvásárlását, valamint hogy más szakértő is nézze át, érdemes-e megjelentetni a szöveget. A kéziratot teljes terjedelmében D. Ruvarac jelenteti meg 1905-ben a *Srpski Sionban* (Ruravac 1905).

Maga az önéletrajz viszonylag rövid, mindössze 14 nagy nyomtatott folióból áll. 1749. június 21-én kezdődik, amikor Partenije Pavlović már egyházi személy. Először az időben nemrég történt eseményeket írja le, ezután áttér a múlt történéseire, majd később ismét a közelmúlttal foglalkozik. Ez az időbeni bolyongás, a nem kronologikus leírás jellemző Pavlović stílusára. Gyakran megszakítja az egyik történet elmesélését, hogy újabba kezdjen bele, melyet szintén félbehagy, hogy leírjon valamilyen vitát vagy egy szent csodatételét.

Az önéletrajz IV. Arsenije pátriárka 1746-os, Mária Teréziánál tett audienciájával kezdődik. Ezután adatok következnek Pavel Nenadovićról, aki 1749-ben szintén tett látogatást Mária Teréziánál, ahol jelen volt maga a szerző is. Partenije Pavlović hangsúlyozza, hogy Pavel Nenadovićnak nem volt szüksége tolmácsra, saját magát pedig „a szemtanú Partenijének” nevezi. Néhány nap múlva Konstantin Mavrokordat hívására Bukarestbe indul. Bukarestből visszafele jövet átutazik Temesváron, Szegeden és Budán. Ezután 16 hónapot tölt a bécsi börtönben – itt egy leírás szerepel egy börtönbeli barátjáról, aki kiszabadulása után felveszi az iszlám vallást Belgrádban. Majd egészségi állapotáról ír, hogy mennyire zúg a feje a sok ütéstől, amit kapott. Ohridban azért verik meg, mert egy dzsámiban harangozni kezd. Erdélyben bilincsbe verve viszik a nagyszebeni generális elé. Ezután felsorolja a helyeket, amerre utazott: Bánság, Szerémség, Szlavónia, Horvátország, Dalmácia és Olaszország. Nápolyban kizavarják egy templomból, mert szidja a pápát. Majd Róma, Velence, Firenze, Bari következik. Záróban a zárai katolikus püspök, Zmajević mesterkedésének köszönhetően ismét börtönbe kerül. Ezt követően albániai utazásáról mesél. Szkadarban újabb két és fél hónapot tölt börtönben, majd Ulcinjon, Báron és Kotoron keresztül megérkezik a dalmá-

ciai Risanba, ahol iskolát nyit és 30 diákot tanít egy éven keresztül. Innen a Száva kolostorba megy, ahol szerzetessé avatják. Újból úton van. A boszniai Mosztáron és Szarajevón keresztül Novi Pazarba megy Mojsej Rajović pátriárkához. Azt tervezi, hogy Moszkvába utazik Nagy Sándorhoz, de a törökök megakadályozzák ezt a tervét. Novi Pazarból Belgrádba megy Mojsej Petrovićhoz, aki kinevezi diakónussá. Mojsej Petrovićtal Bécsbe utazik. Visszatérve Karlócára, szerzetessé szentelik. Újfént Bukarestbe utazik, hogy találkozzon Hrisant, jeruzsálemi pátriárkával. Nem sokkal ezután azzal vádolják meg, hogy Konstantin Brankovićtal szimpatizál, így újból börtönbe vetik. Miután Mojsej Petrović közbenjárására kiengedik, Belgrádba utazik Brassó, Nagyszeben és Rizsnik érintésével. Mojsej Petrović halála után Vićentije Jovanović lesz az új érsek. Az új érsekkel együtt ellátogat Bécsbe, Prágába, Karlovi Varyba, utóbbi helyen 3 hónapot töltenek. Itt következik a fürdő gyógyhatásának leírása. Újabb utazásainak célja: Magyarország, Horvátország, Dalmácia, Dubrovnik, Niš, Szófia, Plovdiv, Rilai kolostor. Ezután szilisztrai és bukaresti tanulmányairól beszél, Metód szerzetesről, akitől kartezianus filozófiát tanult. Majd albániai élményeiről és benyomásairól ír. Sok adatot közöl különböző keresztény szentekről – hol találhatóak az ereklyék, milyen csodákat vittek véghez Ivan Vladimir, Teodóra császárnő, Szent Simeon, Csodatévő Nikolaj, Nikodim Srpski, Stefan Srpski, Milutin király és mások. Majd adatokat közöl az új vértanúkról, Georgi és Nikola Szofijszkiról, akiket a törökök kínoztak halálra. Megemlíti Pahomijt, Josif Bradati tanítványát. Arról értekezik, hogy Isten a pravoszláv vallás védelmezője, ezzel magyarázza az oroszoknak a törökök, svédek és tatárok felett aratott győzelmét. Sajnálatát fejezi ki a többszázezer halott miatt, aki a háborúban esett el. Csodálkozik, hogy a mindenható hogyan engedhette ezt meg. A világi uralkodókhoz fordul, hogy tekintsék a régmúlt császárait követendő példának, mert ők voltak a keresztény vallás igaz védelmezői. Nagyon bántja a keresztény egyház keletire és nyugatira való szakadása. Végül említést tesz az eretnek mozgalmakról – a lutheranizmusról és a kálvinizmusról – is, melyek szerinte még inkább szétszakították a keresztény egységet.

A mű ritkán közöl konkrét adatokat az események pontos időben és helyben való meghatározásához. Emiatt nehéz is követni azok kronológiai sorrendjét. Az önéletrajz nem alkot egy kompakt egészet. Darabossága és következetlensége miatt maga a mű olyan váratlanul ér véget, ahogyan el is kezdődik – az 1737-es évvel, ami sem logikailag, sem kronológiailag nem jelenti a mű végét. A szerkezetből hiányzik a szisztematikusság. A kézirat minden különösebb előzetes terv nélkül készült, tulajdonképp a szerző kalandos és küzdelmes életéből a fontosabb pillanatok és benyomások gyűjteménye.

A műben nem találunk vezérmotívumot. Nehéz megállapítani, hogy az önéletrajz fő vonalát mi adja, szenvedéseinek vagy számos utazásának leírása, esetleg a tudás utáni vágya, illetve szoros kapcsolata a pravoszláv vallással, melyet a katolikusoktól és más vallások híveitől elszántan védelmez. Talán az ese-

mények fő motívuma az a szenvedély lehet, ahogyan részt vesz különböző filozófiai és vallási vitákban, melyekben mindig a pravoszláv vallást védelmezi.

A műben az adatok minden különösebb szervezettség nélkül halmoznak el bennünket. Talán ez az oka annak, hogy B. Angelov (Ангелов 1963–1964) úgy véli, Partenije Pavlović önéletrajza teljesen szervezetlen, nem kellően kidolgozott mű. Lehet, hogy valójában csak egy szerzői vázlat, melyet még nem az olvasónak szánt, legalábbis nem ebben a formában. Valószínűleg készült arra, hogy munkáját még átdolgozza, olvashatóbb formát adva neki, de sajnos váratlan halála megátolta ebben.

A történetek mesélése közben Partenije Pavlović gyakran hangsúlyozza szenvedéseit, azonban történeteiből hiányzik az a művészi leírás, mellyel hangsúlyozná azon népek szociális és gazdasági helyzetét, melyek között élt. Eme háttér hiányának az a következménye, hogy saját szenvedései és küzdelmei gyakran nem tűnnek kellőképp motiváltk. Mivel nem említi meg szenvedéseinek valódi okait, így azok csak pusztán felsorolt tények maradnak.

Jellemző még Partenije Pavlovićra, hogy a népeket nem osztja fel nemzetiségük szerint. Ahogyan azt J. Ivanov (Иванов 1935) is megállapítja, Partenije Pavlović nem ismeri el a bolgárok, görögök, szerbek, románok, oroszok létezését. Csak egy össz-pravoszláv nemzetet ismer el, akinek a törökök és a katolikusok az ellenségei. Noha önéletrajzában két helyen is megemlíti szülőföldjét, Bulgáriát – egyszer, amikor szilisztrai tanulmányairól beszél, másodsor, amikor bulgáriai utazásait írja le –, de ez még nem jelenti a nemzeti öntudat meglétét nála. Esetében elsősorban a pravoszláv valláshoz való tartozás tudata dominál, ennél fogva számára a világ két részből áll – a pravoszlávok és a nem pravoszlávok világából.

Ami az önéletrajz stílusát, nyelvezetét, világszemléletét illeti, vitathatatlanul kapcsolatban áll a középkori irodalommal. Az utazása során érintett helyeket az alapján határozza meg, hogy az adott helyen mely szentnek vagy vértanúnak az ereklyéit őrzik, vagy mely szent élt az adott környéken.

Partenije Pavlović önéletrajza abban a korszakban született, amikor az irodalmi művek elsődleges szerepe az volt, hogy tanítsák az olvasót és felkészítsék a túlvilági életre. Ebben a szellemileg „sötét” korszakban szinte váratlanul jelenik meg Partenije Pavlović személye, hogy az irodalomba bevezessen egy addig ismeretlen, a korábbiakhoz képest teljesen új és szokatlan írói szemléletet. Munkásságnak jelentősége, hogy szakít az addigi hagyományokkal, és hasznos kísérletet tesz arra, hogy új kifejezésmódot hozzon létre a szerb és bolgár irodalomban. Ez az írói kísérlet néhány évtizeddel később, Szofronij Vratsanski művében fog kiteljesedni, aki, szakítva a középkori irodalmi hagyományokkal, népnyelven írja meg *A gyarló Szofronij élete és szenvedései* című önéletrajzi művét. Szofronij eleven stílusú, fordulatokban gazdag életrajzában leírja gyötrelmeit, a szenvedő és vétkező ember kínjait, de nem titkolja hibáit sem, őszintén, humorral és önjelentéssel vall saját gyengeségeiről is. Az ő művében már egyre inkább előtérbe kerül

az eseménytörténettel szemben az író személyének és lelki világának árnyaltabb ábrázolása, megfigyelhető az önéletrajzra jellemző lélek- és személyiségábrázolás kezdetleges formája.

IRODALOM

- Bogdanović, D. 1991, *Istorija stare srpske književnosti*. Beograd: Srpska književna zadruga. *Glasnik Srpskog Učenog Društva* 72. Beograd, 1891.
- Marinković, B. 1968, O piscu prve srpske autobiografije u XVIII stoleću. *Književnost i jezik* XV, № 4. Beograd.
- Ruvarac, D. (szerk.) 1905, *Avtobiografija Partenija Pavlovića, episkopa posvećenja. Srpski Sion: Sremski Karlovci* XV, № 14, 396–399, № 15, 430–432, № 17, 493–495, № 18, 526–528, № 19, 553–556.
- Ангелов, Б. 1963–1964, *Съвременници на Паисий 1–2*. София: БАН.
- Бояджиев, П. 1988, *Партений Павлович*. София: Наука и изкуство.
- Иванов, Й. 1935, Из автобиографията на Партения Павлович. In: Иванов, Й. (szerk.), *Старобългарски разкази*. София: Придворна печатница.
- Петканова-Тотева, Д. 1974, *Хилядолетна литература: Студии за развитието на българската литература от Кирил и Методий до Софроний Врачански*. София: Наука и изкуство.

MISCELLANEA: AD «SLANG» ET «ODESSA»

У всех книг своя извилистая судьба, независимая от обстоятельств возникновения. Она не подвержена ни воле автора, как не кончается и с выходом из печати.

Здесь мы коснемся лишь самого простого случая, каковым является естественное расширение и обогащение содержания (самим автором) за счет обнаруживания нового фактического материала.

Перебирая книги, вышедшие из-под нашего пера, не будем возвращаться к слишком далеким во времени, а ограничимся лишь двумя последними.

1. Orosz–magyar és magyar–orosz szlengszótár / Русско-венгерский и венгерско-русский словарь сленга. Budapest: Syca Kiadó, 2001, 633 p.

В надежде на дальнейшую жизнь словаря (второе издание и т.д.) как минимум должны быть учтены два труда русских ученых, вышедших до или одновременно с нашим.

1) *Словарь русского военного жаргона* В.П. Коровушкина (Екатеринбург: Уральский Университет, 2000, 371 с.), это первый словарь данного тематического профиля после 1917 года, содержащий 8000 слов и словосочетаний и охватывающий всю вертикаль темы с конца XVII века до 1996 г.

2) *Толковый словарь ненормативной лексики русского языка* Д.И. Квелевича (Москва: Астрель Асе, 2003, 1021 с.), около 16000 слов и свыше 4000 фразеологизмов. Его сближает с нашим словарем удивительное типологическое родство – теоретическое обоснование.

3) Невозможно пройти мимо и накопленного *интернетом* богатства, которое «в мое время» – в конце 90-х гг. было представлено лишь одним-двумя «строчками». Теперь же, если ограничиться лишь обширными разделами *Википедии* (венгерской и русской), уже это даст выход к ранее не вообразимым просторам. Один лишь пример из ожидаемых уже сто лет – *Словарь венгерского тюремного сленга* Э. Сабо (Szabó, E. *A magyar börtönszleng szótára*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008, 208 p.).

4) Невозможно обойтись впредь и без знакомства с невиданно оригинальным жанром, рожденным глубоким слиянием сленга и литературы – *Сленгблогом* (2009), как назвал скрывающийся за псевдонимом Иоська

Лингвист свой «*роман-словарь сленга*» (а этот дефиниционный труд принадлежит профессиональному языковеду Гезе Балажу).

Учет всего этого может помочь словарю обрести некое новое качество.

2. „Belénk sajdult Odessza...” A város a magyar művelődéstörténetben / «Нас покорила Одесса...» Город в истории венгерской культуры. Szeged: Bába Kiadó, 2006, 428 p.

В этой книге автор впервые представляет на суд читателя сумму тех сведений, которые накапливались у среднего венгра об Одессе в течение двух первых столетий существования Города, преподносит основные моменты творческих контактов в сфере науки, литературы и искусства, выявляет главные направления творческой энергии, излучавшейся ее носителями.

Отсылая читателя к резюме на русском языке (с. 413–425), указываем лишь места необходимых дополнений (№ и подзаголовки) с неразвернутым изложением нового фактического материала.

К **Введению** (раздел „Homo odessicus”) относим оригинальную мысль московского литературоведа, одного из лучших переводчиков с венгерского Ю.П. Гусева о специфических параллелях, возникающих в сознании русского интеллигента о соотношениях между Трансильванией и Одессой. Гусев усматривает их как места в сознании венгров и русских – соответственно. Это а) «отрезанный ломоть», б) «поликультурность», в) «чувство к своему языку», г) «своеобразие местного юмора», д) «своеобычие литературной оригинальности». Каждый из этих моментов, выявленных русским автором, нужно дошлифовать, пока они из «сырого рабочего момента» не превратятся в убедительный аргумент содержания страноведения (Ин. лит., 2005, № 6).

Необходим просмотр справочников энциклопедического характера (*Одесса: Кто есть кто. 1794–1994; Вся Одесса, 1794–1994*, Де Рибас; *Старая Одесса* и др., *Реалии и мифы Одессы* (Iowa без г.).

Глава 3 (главка о Ференце Листе). Представляется возможным перечитать опубликованные нами отзывы одесской критики в свете написанного намного позднее Б. Бартоком в статье *Музыка Листа и сегодняшняя публика*. Далее может показаться интересным привести текст франкоязычного стихотворения Альфонса Шапеллона, напечатанного в честь приезда пианиста в Одессу 1847 г.

В главе 4 (1849 г.) с одной стороны, нужно сопоставить имеющееся в книге содержание – описание битвы под г. Шегешваром, в частности, детали гибели Ш. Петефи – с данными в книге Г. Сюча *Смерть Петефи* (Szűcs, G. *Petőfi halála*. Budapest: Corvina Kiadó Kft., 2011). С другой стороны, необходима еще одна попытка заполучить копию архивного документа со с. 48 с дела рядового Одесского полка Якименко, осужденного во-

енным трибуналом за переход на сторону революции. Дело в том, что в годы редактирования книги в г. Санкт-Петербурге происходили капитальные ремонтные работы в соответствующих архивах.

Глава 6 (сегедские ученые в Одессе). Как отмечалось в книге, обмен учеными между вузами Одессы и Сегеда с конца 60-х гг. XX в. ежегодно охватывал около десятка профессоров и доцентов, но в тексте книги отражается лишь открытый доступ (пресса, интернет и т.д.). В этот «ограниченный контингент» входят новые находки, в частности, о сегедских ученых-юристах Л. Тоте и П. Бобвоше, социологе К. Такаче, инженере А. Мешко по линии заводов-побратимов и др. Сюда же отнесем и участие студентки М. Фонт (впоследствии профессора истории Печского университета) в одесской конференции СНО. В работе первой научной конференции по творчеству И. Бабея в 1989 г. приняла участие преподавательница (ныне профессор) Будапештского университета Ж. Хетени.

Глава 7 (перелом XIX и XX вв.). Сохранились путевые заметки консервативного писателя Ф. Херцга о России. В напечатанное, однако, по неизвестным причинам не вошли заметки об Одессе. Проводимые в настоящее время архивные разыскания могут пролить свет на их судьбу.

Обнаруженное в главе 14 воспоминаний Л. Ауэра *Среди музыкантов* (1927) дает яркую картину того, какой большой вклад в 1894–1895 гг. он внес в развитие музыкальной жизни города.

Важный для истории контактов момент заключался в регулярном приезде одесских художников в г. Надьбана в школу живописи Холлоши в 1890–1900-е годы. Найдены списки иностранных учеников.

Глава 9 (венгерское восприятие Л. Троцкого). В 1908 г. в Будапеште состоялась встреча секретаря Венгерской социал-демократической партии М. Бухингера с Л. Троцким. Прилагается обнаруженная в Анналах венгерского парламента фотография М.Б. Необходимо включение в книгу факта публикации двух отрывков произведений политика на страницах консервативного журнала «*Мадьяр фидьелё*» (*Magyar Figyelő*) в 1918 г.

Глава 12 (одесские писатели в Венгрии 1920–1945). Из трех одесских писателей-однофамильцев Бершадских Виктор и Рудольф фигурируют и в венгерских переводах, что делает правомерным помещение этих последних и в тексте монографии.

Глава 17 (венгерские писатели о городе). Вышедшая в 2005 г. книга С. Бароти *В час kota (A kandúr órájában)* представляет собой описание путешествия по СССР в годы перестройки в свете идей экологии. Приводится заключительный очерк книги, посвященный Одесской опере.

В 2011 г. вышел в свет роман И.Г. Бенедека *Очарование (Varázs)*. В нем повествуется о первых десятилетиях развития Одессы, о бегстве оттуда молодого караита в Венгрию. Зерном сюжета служит замысел Наполеона

переселить преследуемых евреев Восточной Австрии и Юго-Западной России на о. Сардинию, для создания там еврейского государства как финансового центра питания обширных планов будущего императора.

Глава 18 (изобразительное искусство и музыка, XX в.). В характеристику легендарной музыкальной школы П.С. Столярского вводится деталь о присвоении имени основателя еще при жизни: оно интерпретировалось популярным педагогом выражением «именименя».

В книге говорится о судьбе одесской клезмерской музыки, наиболее известным венгерским представителем которой уже в начале нашего века стал ансамбль *Водку в глотку*. Можно добавить, все более популярная в стране группа в последнее время выступает уже и на профессиональной сцене, в частности, в Театре им. Радноти помогает создавать подлинную одесскую атмосферу в пьесе И. Бабея *Закат*.

Ценным литературным памятником многочисленных гастролей великого скрипача является стихотворение видного нашего поэта З. Зелька *Вспоминая Давида Ойстраха*.

В 1949 г. в Одессе имела место персональная выставка скульптур Ж. Кишфалуди-Штробля.

Крупнейший скульптор Сегеда А. Тапай участвовал в выставке в Одессе в 1970 г.

К напечатанному в 2006 г. необходимо добавить сведения об участии в одесских выставках 1978 г. фотохудожника М. Дёмётёра, скульптора Ш. Тота и живописца Л. Зомбори. Из каталогов выяснилось: полотно Й. Пинтера *Памяти Эйзенштейна* существует в двух размерах (60x125 и 50x100).

Глава 19 (контакты городов и областей-побратимов). Необходимо отметить прежде всего контакты бытового (торгового) характера между нашими городскими самоуправлениями (напр., отправление нескольких тысяч штук марлевых масок в прошлые годы повышенной опасности).

Одной из последних новостей явилось напечатание путевых заметок путешествующего студента Л. Гарацци.

Из заметных контактов в области спорта заслуживает внимание участие международного гроссмейстера П. Леко в рапидном мировом кубке по шахматам в Одессе 2007 г.

Иштван Феринц

«ПОСЛАНИЕ ВЛАДИМИРУ МОНОМАХУ О ПОСТЕ» КИЕВСКОГО МИТРОПОЛИТА НИКИФОРА: К ХАРАКТЕРИСТИКЕ ВЛАДИМИРА МОНОМАХА

Митрополит Киевский и вся Руси Никифор является видным деятелем культуры Киевской Руси. Никифор, грек по национальности, происходил из Ликий Малоазийской, на Русь он пришел 6 декабря 1104 г., а 18 числа того же месяца был торжественно возведен на митрополичью кафедру, которую возглавлял довольно длительный срок: до своей кончины в апреле 1121 г. Таким образом Никифор был современником и свидетелем второй половины жизни великого князя Владимира Мономаха, и в течение семнадцати лет (1104–1121) имел возможность с ним общаться. Дата прибытия и год кончины этого митрополита ясно указаны в летописях (см. ПСРЛ: I, 280, 292). Под 1104 г. *Лаврентьевская летопись* сообщает о том, что «прииде митрополит Никифор в Русь». Однако, подробных биографических сведений о Никифоре не сохранилось. Исследуя религиозно-философскую проблематику в *Послании о посте* митрополита Никифора, С.М. Полянский пишет (2000: 270): «Несомненно, что он был личностью незаурядной, просвещенной и искушенной в тонкостях политических и духовных».¹ О религиозно-философских взглядах митрополита Никифора можно судить по содержанию сохранившихся его произведений. А для того, чтобы составить косвенное представление о той духовной среде, в которой сформировался мыслитель, исследователи вынуждены обращаться к историко-культурным наблюдениям над своеобразием современной Никифору эпохи. Ценная информация о состоянии культуры и образования в те годы, на которые приходится ученичество Никифора, содержится в исследовании З.Г. Самодуровой (1989). Следует отметить, что годы ученичества Никифора в столице Византии совпадают с мощным культурным подъемом «комнинского возрождения» (с середины XI в., особенно в правление Комнинов, 1081–1185 гг.). Это было временем неуклонного роста числа школ, создания научных кружков, а также повсеместного возрождения тяги к античному наследию. Несомненно, что Никифор был представителем византийской образованности, воспитанным в политических и мировоззренческих традициях своей родины, и,

---

¹ Многие наблюдения автора используются мною в этой статье.

как мне кажется, своими симпатиями он склонялся, может быть, не явно, иногда даже замаскированно, к платонизму.

Никифор, однако, на Руси не просто выполнял обязанности верховного пастыря, связанные с поставлением на церковные должности, разъяснением канонов и прочими заботами о церкви, но и заметную роль играл в современных ему событиях. Источники свидетельствуют об участии Никифора в прославлении русских национальных святых. В 1108 г. по ходатайству Киево-Печерского игумена Феоктиста великому князю Святополку по всем епархиям рассылается распоряжение об обязательном почитании Феодосия Печерского. 2 мая 1115 г. Никифор во главе русского епископата присутствует на торжественном перенесении мощей князей-страстотерпцев Бориса и Глеба во вновь выстроенный Вышгородский храм. Политическое участие Никифора проявилось лишь однажды – весной 1113 г., когда после смерти Святополка он содействовал Владимиру Мономаху в занятии Киевского престола и совершил над ним обряд посвящения на стол.

Писательская деятельность Никифора протекала в условиях, которые способствовали оживлению духовной жизни. Начало XII в. особенно важная страница в истории древнерусской письменности. Создаются такие произведения общерусского значения, как вторая (1117 г.) и третья (1118 г.) редакции *Повести временных лет*, редакции *Жития Феодосия Печерского* и *Сказания о Борисе и Глебе*, произведения Владимира Мономаха *Поучение*, *Письмо Олегу Святославичу*, *Молитвенное обращение*. *Хождение игумена Даниила* и другие факты свидетельствуют о том, что после разделения церквей и появления тенденции к разобщению с католической Европой, не ослабевают культурные связи с православным Востоком. В культурной среде того времени (политическая обстановка начала XII в. характеризовалась удачными достижениями Владимира Мономаха в противостоянии внешним врагам перед угрозой раздробления русских земель) (Орлов 1946: 74). Известно, что и многие десятилетия спустя политическое единство и культурное богатство государства Мономаха выглядели притягательными идеалами. Никифор выступал фигурой, обеспечивавшей посредничество в интеллектуальном взаимодействии Руси и Византии. На фоне культурного подъема времен Владимира Мономаха творчество Никифора предстает как одно из выдающихся направлений идейной жизни древнерусского общества. Для понимания особенностей древнерусской мысли Никифор важен как носитель двух глубоких традиций – эллинского философствования и византийской богословской школы. Его творчество также интересно для рассмотрения вопроса о взаимодействии наследия античной и христианской культур в Древней Руси.

Творческое наследие Никифора составляют пять дошедших до нас произведений. Это два послания Владимиру Мономаху (*О посте и воздер-*

жании чувств и *Послание о разделении церквей на восточную и западную*), послание, адресованное Волынскому и Муромскому князю Ярославу Свято-славичу (*Написание на латыню к Ярославу о ересях*), одно послание не названному по имени князю (два последних почти буквально сходны) и одно поучение, приуроченное к неделе сыропустной.

Послание Никифора, митрополита Киевского, к великому князю Владимиру, сыну Всеволода, сына Ярослава о посте и воздержании чувств является наиболее философской частью наследия митрополита. Послание свидетельствует о достаточно выраженных богословско-философских взглядах автора. В небольшом по объему произведении нашлось место для проблем онтологии, гносеологии, психологии, этики и проблем текущего дня.

В научный оборот *Послание о посте* было введено в начале XIX в. В 1815 г. Общество истории и древностей российских опубликовало полный текст по *Синодальному списку* (ОИДР).² В 1985 г. в Германии славистом А. Делькером осуществлено научное издание *Послания* с переводом на немецкий язык и комментариями по рукописи конца XV – начала XVI века (Dölker 1985). В книге *Философские и богословские идеи в памятниках древнерусской мысли* был напечатан полный древнерусский текст и его перевод на современный русский язык (*Послание*).³

Послание Никифора написано под предлогом наступления поста, когда, говорит автор, устав церковный и правило велят говорить нечто полезное и князьям. С точки зрения литературной формы, великопостное *Послание* к Владимиру Мономаху митрополита Никифора не представляет принципиально нового явления. Церковные послания являются одним из древнейших жанров христианской письменности. *Послания Святых Апостолов*, как известно, вошли в состав канонических книг *Нового Завета*. О посланиях как о форме общения между христианами говорят сами апостолы. Среди новозаветных посланий известны как адресованные отдельному лицу, так и церковным общинам. Постепенно церковными канонами были отмечены те случаи, в которых епископам надлежало рассылать послания. В частности, это касалось времени Великого поста. Таким образом, в XII столетии митрополит Никифор, адресуя послание великому князю Владимиру перед Пасхой, следовал давней традиции и мог сказать, что действует согласно «церковному уставу и правилу».

² Список XVI в. помещен в Макарьевских Четых Минеях под 20 июня.

³ Ссылки и цитаты в статье приводятся мною по этому изданию: *Послание. Древнерусский текст* приводится по рукописи XV в. ГИМ, собр. Синод. № 496 (№ 110 по А.И. Горскому), листы 346а–360а, 283–293. (Подготовка текста и перевод Г.С. Баранковой.)

Вопрос о конкретной датировке *Послания* в специальной литературе не рассматривался подробно. Разумеется, оно могло возникнуть только во второй период служения Никифора в Киеве, когда Владимир Мономах был уже великим князем. Из этого отрезка исключается 1113 г., так как Владимир Всеволодович сел на киевском столе в воскресенье 20 апреля, уже после окончания поста и праздника Пасхи. Следовательно, *Послание* могло быть адресовано Мономаху в период не ранее Великого поста 1114 г. – по 1121 г., и скорее всего, в первую половину этого периода, если мы принимаем 1117 г. возможной датой написания *Поучения детям* Мономаха. В свое время Ст. Шевырев, сравнивая *Послание* Никифора с *Поучением* Мономаха детям, говорит, что одно подтверждается другим: «к чести Владимира Мономаха, что он, в Поученья к детям своим предписывал то, что выполнял сам на деле, по свидетельству митрополита Никифора» (Орлов 1946: 53).

Среди причин написания *Послания* к Владимиру Мономаху, следует отметить не только великопостное назидание. Актуальными для Никифора являлись проблемы общественной жизни. В *Послании* автор со всей полнотой предстает как тонкий политик, который в завуалированной форме излагает ходатайство Владимиру Мономаху о ком-то, по мнению Никифора, осужденном несправедливо: «Вспоминай об осужденных тобой и исправляй, если кто-то кого-то оклеветал и сам рассуди их» (л. 358б: 15–16). Е.Е. Голубинский (1902: 551, 858) считал, что стремление митрополита предупредить князя от привычки внимать клеветникам из своего окружения было главной причиной *Послания*. Следовательно, тема поста служит лишь поводом и является общей сюжетной канвой для глубоких религиозно-философских рассуждений. В произведении характеризуется природа духовного и материального начал бытия, подчеркивается, что тело, дисциплинируемое постом, предопределяет душевные качества личности. Никифор так пишет о посте: (Бог), «как устроитель нашего спасения, во имя духовного очищения душ наших узаконил пост, и даровал нам лекарство для душевного здоровья, поскольку двойственна наша жизнь (образ жизни): разумная и неразумная, бесплотная и телесная. Разумное бесплотное ведь есть нечто божественное и чудесное, и касается бесплотного естества, а неразумное – исполненного [плотских] страстей (чувственного) и сластолюбивого [естества]. И поэтому внутри нас [идет] большая борьба, и противится (сопротивляется) плоть духу, а дух плоти. Поэтому нам поистине необходима постная растительная пища, ибо он [пост] укрощает телесные страсти, он обуздывает противоположные (враждебные, неугодные) стремления и духу дает власть над плотью. И так покоряется низшее высшему, (л. 347б) т.е. тело душе» (*Послание*: 288–293). Говоря о необходимости и силе поста, Никифор приходит к заключению, что «пост есть основание добродетели» (там же, 289).

Никифор, однако, не находит нужным много рассуждать о посте перед таким князем, «которого благочестие воспитало, и пост вскормил». Так характеризует его: «И много иного я мог бы сказать в похвалу поста, если бы к кому-нибудь другому было [адресовано] писание это. Но поскольку к тебе, доблестная глава наша и [глава] всей христолюбивой земли, [обращено] слово это, [к тебе], которого Бог (л. 348б) издалека предопределил и поставил, которого из утробы освятил и помазал, смесив царскую и княжескую кровь, которого благочестие воспитало, и пост вскормил, и святая Христова купель с младых ногтей очистила, то не нужно говорить тебе о посте, а тем более о неупотреблении вина или пива во время поста. Кто же не знает соблюдения тобой этих [заповедей]? Только полный невежда или бесчувственный человек не понимает этого. Все видят и все удивляются этому» (там же, 289).

В этой характеристике затрагиваются и вопросы теории власти, есть указание на то обстоятельство, что отцом Владимира Мономаха был князь Всеволод Ярославич, а матерью – дочь византийского императора Константина IX Мономаха, принцесса Мария. В честь венценосного предка, который согласно византийской традиции считался помазанником Божиим, Владимир Всеволодович был прозван Мономахом. Никифор не сомневается в том, что великий князь является примерным постником, его воздержание от винопития контрастировало с тогдашними привычками и даже в ближайшем окружении, реагировали на действия князя с удивлением. В целом этот отрывок можно трактовать как мягкую ненавязчивую критику митрополитом порядков дворцовых пиршеств во время поста, с которыми мирится Мономах, хотя сам в этом участия не принимает.

Заканчивая тему важности поста для падшего человека, Никифор переходит к рассуждению о троичности души. Но прежде чем приступить к изложению своей темы, он со следующими словами просит князя быть внимательным и осторожным в своих суждениях: «Внимай слову своему и делу своему. Неотделимо ведь зло от добра, но смешано зло с добродетелями, как плевелы с пшеницей. Поэтому нам следует быть внимательными, чтобы не принять злобу за добродетель» (там же). Для того, чтобы показать «откуда происходит доброе и недоброе» (там же), Никифор переходит к изложению деления души на части и объяснению этих сил на примере Священной истории: «Да будет тебе известно, благородный князь, что божественным дуновением сотворена была душа, которая, как сказано, была создана по образу Божию. Эта душа состоит из трех частей, то есть имеет три силы: разумное („словесное”), чувственное („яростное”) и волевое („желан-

ное»).⁴ Разум (разумное) – старше и выше всех; им мы отличаемся от всех животных, с его помощью мы понимаем небо и все остальное созданное (л. 350а) и восходим к пониманию Бога» (там же).

Потом Никифор так продолжает свою речь: «Ты узнал, князь чело- веколюбивый и кроткий, из этой речи о трех частях души. Узнай же и слуг ее, воевод и наставников, которые ей служат, поскольку она бесплотна.

Эта душа сидит в голове,⁵ имея в себе ум, как светлое око,⁶ наполняя все тело силою своею. Как ты, князь, сидя здесь, в своей стране, действуешь по всей земле через своих воевод и слуг, сам являясь господином и князем, так же и душа по всему телу действует пятью слугами своими, (л. 353а) т.е. пятью чувствами: с помощью двух глаз, слуха, обоняния, т.е. через ноздри, и осязанием, т.е. руками» (там же, 290).

Как видим, эта часть речи о пяти слугах души является логическим продолжением предшествующей части и составляет с ней логически единое целое. В *Послании* сформулирована гносеологическая концепция, согласно которой «князь» – разум, представляя высшее качество души, получает данные об окружающей действительности от «слуг» – чувств. В *Послании* создан идеальный образ общества, уподобленного некоей антропоморфной модели, где тело, символизирующее государство, подчинено властной царствующей душе. Руководство осуществляет ум, символизирующий княжескую власть. Он действует через своих слуг, которые по роду специализации уподобляются органам чувств – глазам, ушам или рукам власти.

Оценивая сравнительное достоинство этих слуг души, Никифор отдает предпочтение зрению перед слухом, который вместе с истиною передает иногда и ложь: «Зрение является чувством верным (чувственно верно), и то, что видит кто-то, если [он] не без ума, видим и мы. Слух же в одном случае правда, а в другом – ложь. [...] Поэтому следует верить единственно глазам (л. 353б), слуху же ни верить, ни не верить, но подвергнуть испытанию и неоднократному рассуждению (размышлению) слышимое и тогда только произносить ответ» (там же, 291).⁷ Из последующего содержания ясно, что Никифор это делает намеренно, с целью вступить за

⁴ Одним из возможных источников, которыми пользовался Никифор, ученые называют Григория Нисского, который использует платоновские понятия о трехчастной души.

⁵ Трехчастная душа и локализация ее в голове согласуется с платонической традицией.

⁶ Отождествление ума с оком души находим у Иоанна Дамаскина в *Точном изложении православной веры* (1894: 81).

⁷ Мысли о недоверии чувствам и требование проверять их данные рассудком встречаются у Платона.

оклеветанных, обосновывая несостоятельность оговора несовершенством сведений, которые воспринимаются на слух. Этим ухищрением Никифор мог дипломатички избежать прямого обвинения в адрес князя, и как бы оправдывает несправедливые и ошибочные действия князя несовершенством слуха, который не способен отличить ложь от правды.

Далее, применяя к князю испытание других сил души, Никифор дает такую высокую и похвальную характеристику его поведению: «О обонянии же, которое проводит благоухание, что следует сказать такому князю, который больше на земле спит и избегает дома и отвергает ношение светлых одежд, и, по лесам ходя, крестьянскую одежду носит, а входя в город, по необходимости облачается в княжеские ризы» (там же, 291).

«И о вкусе также, который проявляется в пище и питье. Мы знаем, что ты готовишь для других торжественные обеды и делаешь все (л. 354а), чтобы пригласить [на них] ради княжеского величия как живущих по закону, так и тех, кто живет вне его.⁸ А сам ты служишь и работаешь руками своими и доходит подавание твое до жилых помещений. Делаешь же ты это ради княжеской власти. И когда другие объедаются и упиваются, сам ты сидишь и наблюдаешь, как другие едят и упиваются, и [хотя] ты довольствуешься скудной едой и малым питьем, кажется, что ты с ними ешь и пьешь. И так ты угождаешь подданным твоим, и терпеливо сидишь и смотришь на тех упивающихся, которые являются твоими рабами. И этим поистине угождаешь им и покоряешь (л. 354б) их» (там же, 291).

«Что касается осязания, которое [проявляется через руки] и относится к имуществу, знаю, что с тех пор, как родился и укрепился в тебе ум, с того возраста, когда стало возможно заниматься благотворительностью, то руки твои, по Божьей благодати, ко всем простираются и никогда не было спрятано сокровище, никогда ты не считал ни золота, ни серебра, но все раздавая, черпал обеими руками и доселе. Но казна твоя, по Божьей благодати, неоскудеваема и неистощима, раздаваема и неисчерпаема.

Почему я говорю тебе эти слова и долго речь веду? Чтобы ты, князь мой, понял, что я болею за тебя. И как врачующие тело, если любят больного, то бодрствуют и ищут первую причину недуга и делают заключение о болезни известным (объявляют о нем), так и я сделал, искал первую причину и исследовал [твои] душевные струны и нашел [вот что].

---

⁸ В данном случае Никифор уподобляет добродетели Владимира Мономаха достоинствам апостола Павла (ср. Кор.9:19, 21, 22.)

По силе разума нашел я, что ты благоверен по Божьей благодати и не уклоняешься от первоначальной веры.⁹ В отношении «яростного» (чувственного) ты сохраняешь неповрежденной ревность о Боге и до сего дня. И я молю Бога, чтобы ты до конца сохранил себя непорочным (л. 355б). Это будет соблюдено тобой, если ты не дашь волку войти в стадо Христово, и если в виноградник, который насадил Бог, не дашь всадить терния,¹⁰ но сохранишь старинный завет отцов твоих».

Такие чувства, как обоняние, вкус и осязание, анализу не подвергаются, только использованы автором, как повод для руссуждения о деятельности князя. Этот раздел довольно целостная и законченная часть, играющая самостоятельную роль внутри произведения. Со стороны содержания тут даются характеристики правления и личных качеств Владимира Мономаха. Деятельность Мономаха характеризуется невероятно высоко, почти как идеальная.. Поэтому тут встает вопрос: чем в данном случае руководствовался Никифор? Стремлением отразить действительное положение вещей или желанием польстить правителю, чтобы добиться привлечения его внимания на «недостойно оклеветанных»?

После испытания князя по всем силам души, Никифор опять останавливается на слухе: «О втором же чувстве, слухе, не имею способности сказать, князь мой, что-либо определенное. Кажется (л. 356б) мне, что, поскольку ты не в состоянии сам видеть все очами своими, то от служащих орудием тебе и приносящих тебе слухи, иногда наносится вред душе твоей. И так как слух открыт, то только через него входит в тебя стрела. Поэтому Соломон повелевает нам, говоря: «Остерегайтесь, чтобы смерть не вошла в ваши оконца».

«Подумай об этом, князь мой, поразмысли о тех, кто был изгнан тобой, об осужденных тобой на наказание, об отвергнутых. Вспомни о тех, кого кого оговорил и кто кого оклеветал. И сам как судья рассуди их (л. 357а) и, будучи наставляем от Бога, помяни всех, и так сделай, и отпусти, да и тебе отпустится, и отдай, да и тебе отдастся» (там же, 292). «Не печалься же, князь, из-за этих слов. Или думаешь, что кто-то пришел ко мне печальный и

---

⁹ В рукописи «от первыя веры». Очевидно, что Никифор надеется, что князь остается верным ортодоксальной вере, не уклоняясь в «латинские прелести».

¹⁰ Намек на то, что митрополит озабочен какими-то действиями князя в церковной политике. Автор считает, что примерный своим правоверием князь не должен допустить действий во вред стаду (т.е. верующим), которое требуется оградить от волка (аллегория лихого пастыря). Возможно, речь шла о каком-то назначении, неугодном Никифору, или намерении князя внести изменения в церковную политику (аллегория: сохранить виноградник – сохранить предание отцов).

потому написал я тебе это? Нет, [это] для твоей правой веры, просто так написал я для тебя как напоминание, ибо великие властители (л. 357б) часто нуждаются в большом наставлении, ведь они многим пользуются, и многие изъяны имеют. И поэтому мы дерзнули [написать это], поскольку устав церковный и правило предписывает в это время говорить князьям о том, что полезно» (там же, 292).

Как мы видим, в анализе конкретных действий Мономаха четко выдерживаются сформулированные митрополитом исходные теоретические принципы. Например, защищая оклеветанных и осужденных, Никифор не только не обвиняет князя, а как бы извиняет княжеские действия несовершенством слуха, неспособностью отличить ложь от правды. Никифор избегает прямых высказываний, его *Послание* соткано из намеков, уподоблений, поэтому может быть охарактеризовано как хитросплетение, в то же время предупреждает, что власть в грехе проявляет себя как грубая телесная сила, яростное начало которой призваны сдерживать вера и пост, а также религиозные предписания и советы духовных наставников. Важно подчеркнуть продуманность и законченность произведения, цельность мировоззрения автора, соединившего относящиеся к теме поста христианские понятия с философскими экскурсами. Эти экскурсы основываются на реминисценциях древнегреческой философии и дополняются к тому же общественно-политическими рассуждениями и конкретными рекомендациями князю. Психологические экскурсы митрополита Никифора не были в его время каким-то исключительным явлением. *Послание* Никифора показывает, что вопросы, относящиеся к психической жизни человека, уже в Киевский период начинали прочно входить в русскую культуру и литературу.

ЛИТЕРАТУРА

- Голубинский, Е.Е. 1902, *История Русской Церкви*, т. I/1. Москва, изд. 2-е.
- Иоанн Дамаскин 1894, *Точное изложение православной веры*, кн. I. Санкт-Петербург.
- ОИДР – Русские достопамятности. В кн.: *Общество истории и древностей российских*, ч. I. Москва, 1815, 59–75.
- Орлов, А.С. 1946, *Владимир Мономах*. Москва–Ленинград.
- Полянский, С.М. 2000, Религиозно-философская проблематика в «Послании о посте» митрополита Никифора. В кн.: *Философские и богословские идеи в памятниках древнерусской мысли*. Москва: Наука, 270–283.
- Послание – Послание Никифора, митрополита Киевского, к великому князю Владимиру, сыну Всеволода, сына Ярослава. В кн.: *Философские и богословские идеи в памятниках древнерусской мысли*. Москва: Наука, 2000, 283–293.
- ПСРЛ – Полное собрание русских летописей, т. I. Москва: АН СССР, 1962.

- Самодурова, З.Г. 1989, Школы и образование. В кн.: *Культура Византии: Вторая половина VII-XII вв.* Москва.
- Dölker, A. 1985, Der Fastenbrief des Metropoliten Nikifor an den Fürsten Vladimir Monomach. In: *Skripten des slavischen Seminars der Universität Tübingen* 25. Tübingen.

A RUSZ FEJEDELMEINEK NÉVADÁSI GYAKORLATA MINT TÖRTÉNETI FORRÁS

A középkori névadás gyakorlatának vizsgálata nem új téma a kutatásban, és korántsem csak a Rurik dinasztia tagjainak körében lett vizsgálat tárgya (l. pl. Thoma-Beyer 1985; Stitzmann 2003). A Rusz fejedelmeinek esetében a névadás szokását számos tényező befolyásolta. A dinasztikus hagyomány tekintetében elsősorban az, hogyan hatott egymásra a skandináv (varég) és a szláv (keleti szláv) eredet. A kereszténység felvétele után ez a kettős hagyományvilág ötvöződött a bizánci keresztény hatással (annak eredete és természete szerint), és befolyásolta a latin kereszténység bizonyos elemeinek megjelenése – a szomszédos latin kereszténységhez tartozó dinasztiákkal való kapcsolatokon keresztül. Történeti szempontból a finn J. Korpela (1995, 2001) a korai, Vlagyimir Monomah uralkodásával záródó időszakra vonatkozóan vizsgálta a fejedelmek névadási szokásait, és arra a következtetésre jutott, hogy a szláv és skandináv elemek közötti különbségek lényegi tartalmat hordoznak. A lengyel A. Poppe (2007: 6–11) és G. Rostkowski (2007) a kereszténység felvétele időszakának névanyagára vonatkozóan tett észrevételeket. Történeti szempontból a névadás értékelése teljes mértékben nem történt meg; úgy véljük a névadás gyakorlatát feldolgozó nyelvészek (Успенский 2002; Литвина–Успенский 2002, 2006) nem voltak figyelemmel az egyes jelenségek kronológiai vonatkozásaira. Pl. figyelmen kívül hagyták azt a körülményt, hogy a névadásra vonatkozó adatok nem állnak teljességgel rendelkezésünkre. Ismereteink azokra az esetekre terjednek ki, amelyek fennmaradtak az elbeszélő források keletkezési szempontjaiban megjelenő „szűrőn”; a kortársak számára érdektelen adatok számunkra elvesztek. Nem lényegtelen, hogy csak azokról a fejedelmekről esik bővebben szó, akik a *Povest' vremennych let* (a továbbiakban: *PVL*) vagy egyes évkönyvi részek keletkezésekor uralmat gyakoroltak, vagy arra törekedtek; illetve e két csoport közvetlen felmenőihöz vagy leszármazottaihoz tartoztak (Font 2010). Aligha véletlen, hogy Vlagyimir Monomah ága került előtérbe, hiszen ő volt a kijevi nagyfejedeleme a *PVL* keletkezésekor. Mellette ellenfelére a csernyigovi Olegre és rokonságára irányult megkülönböztetett figyelem. A polocki fejedelmek csak akkor és csak addig voltak fontosak, amíg Kijev hatalmi viszonyaiba bele kívántak szólni: ez az időszak a X. század végére, illetve az 1060-as évekre korlátozódott.

Vlagyimir Monomah és közvetlen utódai a vlagyimir–szuzdali fejedelmek számára a családi múltat jelenítették meg, és egyúttal ők voltak a hatalom legiti-

mációjának hordozói is (Fennell 1983; Martin 1995: 169–181). Eltér ettől a vonaltól Halics és Volhínia annyiban, hogy a XII. század végéig Vlagyimir Monomah rokonságának oldalágához tartozó fejedelmek uralkodtak, de 1199-től már ez a terület is a Monomah-utódok kezére került (Font 1998: 68–70, 180–182; Крип’якевич 1984: 84–85, 1999: 109–113; Майоров 2001: 321–347). A másik eltérés az évkönyvírás hagyományából származik: a XIII. századi *Halics-Volhíniai Évkönyvek* (a továbbiakban: *GVL*) műfaji, szemléletbeli sajátosságokat tartalmaznak, de folyamatosságuk a XIII. század végével megszakadt.

A névadás jellemzőivel az alábbiakban csak a XIII. század végéig terjedő időszakban kívánunk foglalkozni, a teljesség igénye nélkül. A téma gazdag anyagához kérdésben kívánjuk a magunk álláspontját megfogalmazni:

1) hogyan érhető tetten a keresztény mentalitás ebben a szerteágazó névadási gyakorlatban, és kronológia szempontból megragadható-e;

2) mennyiben tekinthető speciálisnak ebben a folyamatban a délnyugati terület: Halics-Volhínia.

A személynevek előfordulását O. M. Rapov (Рапов 1977) lexikonnak minősíthető kötete alapján mutatjuk be, amelyben a X–XIII. századi dinasztiatagok többségének névanyaga tükröződik, de ez nyilván nem teljes, hiszen erre a forrásadottságok miatt aligha törekedhetünk. Első táblázatunk az első névelem alapján készült, a dinasztikus és keresztény névelemek kettősségének figyelembe vétele nélkül.

1. táblázat: Az egyes személynevek előfordulásának gyakorisága

Андрей (9)	Владимирко (1)	Давыд (10)	Илья (1)	Мстислав (24)	Святослав (25)
Александр (3)	Володарь (3)	Даниил (2)	Ингварь (3)	Олег (11)	Федор (2)
Борис (9)	Всеволод (19)	Дмитрий (1)	Иракий (1)	Рогволод (3)	Шварн (1)
Брячислав (4)	Всеслав (5)	Евстафий (1)	Константин (7)	Роман (13)	Юрий (13)
Василий (4)	Вышеслав (1)	Иван (10)	Лев (1)	Ростислав (22)	Ян (1)
Василько (9)	Вячеслав (6)	Игорь (8)	Микула (1)	Рюрик (3)	Ярополк (11)
Владимир (26)	Глеб (17)	Изяслав (18)	Михаил (7)	Святополк (5)	Ярослав (17)

A leggyakrabban adott nevek (*Vlagyimir/Vlagyimirko* 27, *Szvjatoszlav* 25, *Msztjiszlav* 24, *Rosztjiszlav* 22, *Vszevolod* 19, *Izjaszlav* 18, *Jaroszlav* 17) a di-

nasztikus hagyományoknak megfelelő kételemű személynevek, amelyek a skandináv és keleti szláv névadási szokásoknak egyaránt megfelelnek. A Litvina–Uspenskij szerzőpáros számos példája közül a skandináv eredetű névelemek: *Инз-(с)у* (*Yngi, Ingi*), *Инзвар* (*Ingvarr*), *Инзубьрг*, *Инзигерд* (*Ingigerðr*), amely szótöből az *Изгорь* név is származik (Литвина–Успенский 2006: 37–40, 65–68). Skandináv–szláv párhuzam mutatható ki a *-волод* (*Все-волод*), *волод-* (*Волод-и-мер*) szótőnél, amely a skandináv *valdr*-nak felel meg; illetve a szláv *-слав* a skandináv *-leifr/láfr* formával egyezik (Uo., 40–48, 61). Kizárólag szláv sajátosság hordozója a *-полк* alak. A szláv nyelvi formák túlsúlyba kerülése a szerzők szerint a kereszténységet felvevő Vlagyimir fejedelem idején következett be (Uo., 55).

A keresztény nevek megjelenése 988 után természetes, a keresztény védőszent nevét kapják a Rurik dinasztia fejedelmek az általános keresztény gyakorlat szerint (Литвина–Успенский 2006: 182–196). A dinasztikus és a keresztény név párhuzamos szerepeltetése a pogány/keresztény „átmeneti” időszak (l. Font 2005a: 87–97, 2008: 93–105) természetes jelensége, és nemcsak a keleti szláv térségben. Különösnek azokat az eseteket tarthatjuk, amikor csupán egyetlenként a keresztény név szerepel: azaz táblázatunk szerint úgy kerül az első helyre, hogy nincs mellette második (dinasztikus) név. A nevek ebben az esetben már szláv nyelvi formában jelentek meg: pl. *Andrej, Vaszilij, Jurij* stb. Akad olyan eset is, amikor párhuzamosan két keresztény név szerepel: pl. *Jurij-Grigorij*.

2. táblázat: A fenti személynevek az eredetük szerinti csoportosításban

Keresztény nevek (14)	Skandináv eredetű nevek (7)	Szláv eredetű nevek (13)	A szomszédos népektől átvett nevek (5)
Андрей Александр Василий (Василько) Давыд Даниил Дмитрий Евстафий Иван Константин Илья Михаил Роман Федор Юрий	Владимир (Владимирко, Володарь) Глеб Игорь Ингварь Олег Рогволод Рюрик	Борис (Борислав) Брячислав Всеволод Всеслав Вышеслав Вячеслав Изяслав Мстислав Ростислав Святополк Святослав Ярополк Ярослав	Ираклий Лев Микула Шварн Ян

Az első – tradicionális, illetve dinasztikus vagy már akként kezelt – nevekkel párhuzamosan a második helyen az alábbi keresztény nevek szerepelnek (ábécérendben, előfordulási esetük megjelölésével): *Андрей 3, Афанасий 2, Борис 5, Василий 4, Гавриил 5, Георгий 12, Глеб 2, Григорий 1, Давыд 1, Дмитрий 8, Иоанн 14, Константин 3, Кирилл 2, Кузьма 1, Михаил 7, Николай 3, Павел 1, Панкратий 1, Пантелеймон 1, Прокопий 1, Петр 4, Роман 1, Симон 2, Стефан 2, Федор 7, Яков 1.*

A 94 esetből a leggyakrabban szereplő nevek: *Иоанн, Георгий, Дмитрий, Михаил, Федор*; ez alapján joggal állapította meg Rostkowski (2007: 192), hogy a legnépszerűbbek a harcos szentek voltak: Szent György, Szent Demeter és Szent Theodor. A 26 név közül 10 első névként is előfordul, ezeket feltételezőleg a dinasztikus nevekkel egyenértékűnek tekintették: *Андрей 9, Василий 13, Давыд 10, Дмитрий 1, Иван 10, Константин 7, Михаил 7, Роман 13, Федор 2, Юрий 13.*

3. táblázat: A leggyakrabban adott személynevek (gyakoriságuk sorrendjében)

Keresztény nevek		A pogány múlt dinasztikus nevei
Első helyen	Második helyen	Első névelemként
Василий (13)	Иоанн (14)	Владимир (+ Володимир, Володимирко, Володарь) (30)
Роман (13)	Георгий (12)	Святослав (25)
Юрий (13)	Дмитрий (8)	Мстислав (24)
Давыд (10)	Михаил (7)	Ростислав (22)
Иван (10)	Федор (7)	Всеволод (19)
Андрей (9)	Борис (5)	Изяслав (18)
Константин (7)	Гавриил (5)	Ярослав (17)
Михаил (7)	Василий (4)	Глеб (17)
Александр (3)	Петр (4)	Олег (11)
Федор (2)	Константин (3)	Ярополк (11)
Дмитрий (1)	Николай (3)	Игорь (8)

Rapov adattárában a Rurik dinasztia 340 tagja szerepel. Közülük 87-en rendelkeztek mind pogány, mind keresztény névvel, 85-en csak keresztény nevet kaptak. Ez azt jelenti, hogy a fejedelmek mintegy fele csak a dinasztia hagyományos személynevét viselte. De korántsem lehetünk biztosak abban, hogy a Rurikok minden tagját ismerjük, és abban sem, hogy a krónikások minden kettős névadásról tudtak, illetve fontosnak tartottak feljegyezni. Az biztosnak vehető, hogy a krónikások saját környezetükben ismerték mind az első dinasztikus neveket, mind a másodikként adott keresztény nevet. Mégis, a krónikák eseményleírásakor többnyire a dinasztikus hagyományból eredő első neveket említik, emiatt

gyanítható, hogy a mindennapi életben ezt használták. A hagyomány fontosságára utal és a dinasztikus összetartozást kifejezésre juttatja az a fejedelmek szájából gyakran elhangzó mondat, hogy „egy nagyapa unokái vagyunk” (pl. ПСРЛ: II, 578.) Ez a felfogás megerősíti Litvina és Uszpenszkij tételét, amely szerint a hatalomhoz való jog kifejezését látja a névadásban, amikor megállapítják, hogy nem az apa, hanem a nagyapa illetve a nagybácsi neve jött számításba a névadásnál (Литвина–Успенский 2006: 265–266). Véleményünk szerint ebben a rangidősség megfogalmazása is tetten érhető, ami a voloszty megszerzéséhez való jogot is megjelenítette (Font 1999: 30–31).

A keresztény név kiválasztása összefügghet egyrészt a születés idejével, pl. mely szent ünnepén látta meg a napvilágot az illető fejedelem. Erről egyszerűen egyszerű említést is tesz a krónikás, de többnyire rejtve marad. Bizonyos keresztény nevek előtérbe kerülése a szent attribútumaihoz köthető, pl. a harcok szentek az állandó belső küzdelmek közepette kiemelkedő jelentőségre tettek szert. Uszpenszkij hangsúlyozza azt is, hogy az azonos nevű szentek közül sokszor nem állapítható meg, hogy kihez köthető a patrocínium. Pl. a *Ioann–Ivan* név esetében többek között számításba jöhet János apostol, Keresztelő Szent János, Aranyszájú Szent János – de még mások – is. Emellett szól a név gyakorisága és többféle nyelvi alakja is. Az apa és fia esetében az *azonos név – különböző védőszent* gyakorlata a XIV. századra alakult ki (Литвина–Успенский 2006: 237). Az apostolok neve közül kiemelkedő szerepe van a névadásban az Andrásnak, ami összefüggésbe hozható a *PVL*-ben felbukkanó (fiktív) hagyománnyal, mely szerint András Kijev környékén térített. Szórványosan fordul elő Péter, Pál, Simon és Jakab neve. Az Ószövetségből Dávid, illetve a Mihály és Gábiel nevek terjedtek el. Közvetlen bizánci hatást láthatunk a Bizáncban népszerű szentek (Kirillosz, Kozma, Nikolaosz, Panteleimon, Prokopiosz, Sztefanosz) és a keresztény bizánci császárok (Alekszandrosz, Baszileosz, Konsztantinosz, Romanosz) névanyagának adaptációjában

A nevek közül nem véletlenül a *Vaszilij* név került az első helyre, hiszen a kereszténységet felvevő fejedelem (*Vlagyimir*) keresztény neve és az egyidejűleg uralkodó bizánci császár személyneve. E két körülmény egymást erősítve teremtmelte meg a népszerűséget, és épült be a Vaszilij név gyorsan a dinasztikus hagyományt megjelenítő nevek közé. De a kereszténységet felvevő Vlagyimir névhasználatának gyakorisága is visszautal a dinasztikus ösre, bár itt nem egyértelmű, hogy a kereszténységet felvevő Vlagyimirt vagy Vlagyimir Monomahot tekintették annak. A *PVL* a két személyt párhuzamba állítja, ahogy ellenfeleiket is: hasonló a Szvjatopolk „Okajannij” és Oleg „Goreszlavics” alakja is. A XII–XIII. századi konfliktusokban Vlagyimir Monomah jelentette a viszonyítási alapot. Ez alól a halicsi névadás bizonyosan kivétel, hiszen Vlagyimir Monomahhoz képest a dinasztia oldalágát képviselték. Az 1280-as évek kanonizációja ismét a kereszténységet felvevő fejedelmet állította előtérbe, de a XIV. században a „Mo-

nomah-sapka” szimbóluma ismét Vlagyimir Monomahra utalt vissza. Időben később, minden valószínűséggel az 1072. évi kanonizáció után, hasonló módon vált gyakori, a dinasztikus és keresztény hagyományt együttesen megjelenítővé *Borisz* és *Gleb* neve. Dinasztikus nevükkel együtt keresztény nevük, Dávid és Roman, terjedése is adatolható.

A kettős névadás olyan esetben is előfordul, amikor az első helyen szereplő név is keresztény eredetű. Ekkorra minden bizonnyal a keresztény név beépült már a dinasztikus névadásba, pl. a Kalka menti csatában (1223) szereplő (közelebbi illetőségét nem tudjuk meghatározni) Jurij-Georgij Neszvezszkij (Папов 1977: 93). A kettős névadás elhagyását és a keresztény név kizárólagosságát regisztrálhatjuk a XIII. század középső harmadában a Vlagyimir-Szuzdali Fejedelemségben Vszevolod Bolsoe Gnyezdo (1178–1212) unokáinak sorában. Vszevolod fiai esetében a kép még vegyes: Konstantin, Borisz, Gleb és Jurij – úgy tűnik – csak keresztény neveket viseltek; Fedor-Jaroszlav, Dmitrij-Vlagyimir, Gavriil-Szvjatoszlav viszont mindkettőt. A tatár uralom alatt hatalomra jutott Jaroszlav (1190–1246) gyermekei keresztény neveket viseltek, a legidősebb ráadásul az apa keresztény nevét (Fjodor), ami a korábbi névadási gyakorlatban elképzelhetetlen volt (Литвина–Успенский 2006: 71–110). Jaroszlav nyolc ismert fia közül egyetlen kivétel akad, a sorban ötödik Jaroszlav-Afanaszij. Gondolhatnánk, hogy a tatárok-hozta pogány miliő következménye a kereszténység hangsúlyozása, de Jaroszlav idősebb fiai még bizonyosan a tatárok megjelenése előtt születtek. Fjodor 1233-ban meg is halt, Alekszandr (a későbbi Nyevszkij) már az 1230-as években fontos szerepet játszott, csakúgy, mint Andrej (Font 2004: 5–6; ПСРЛ: I, 523; Папов 1977: 184–185).

A későbbi Halicsban (Peremisl) Bölcs Jaroszlav legidősebb fia (Vlagyimir) halála után a tőle származó unokája, Rosztjiszlav jutott volosztyhoz. *Rosztjiszlav* a kevésbé magyarázott nevekhez tartozik. Egyértelmű skandináv párhuzama nincs, bár a *-pamu* morféma erre utalhat (Литвина–Успенский 2006: 55, 58–59, 97–98). Helyzete annyiban hasonló az Igor névhez, hogy szintén Jaroszlav Mudrij idején fordul elő, Rosztjiszlav egyik fia pedig a Rurik nevet kapta. Rosztjiszlav egy testvérének ismerjük nevét (Jaropolk), de sem ő, sem utódai nem jutottak szerephez. Rosztjiszlav fiai a Rurik, Volodar és Vaszilko nevet egyetlen névként viselték.¹ A skandináv eredetű nevet viselő Rurik még a XI. század végének konfliktusai előtt meghalt, és utódai sem ismeretesek. Testvérei mindketten a Vlagyimir fejedelemre utaló neveket viseltek. Volodar esetében még feltételezhetjük a nagyapa, Vlagyimir Jaroszlavics nevére való utalást, de Vaszilko (= Vaszilij) keresztény névviselete mindenképpen a keresztséget felvevő elődöt idézi. Mindkét név a kijevi nagyfejedelmekkel való rokonságot és az onnét származó

¹ Mind a XII. századi *Kijevi Évkönyv*, mind a XIII. századi *Halics-Volhíniai Évkönyv* őrizte a halicsi hagyományt (l. ПСРЛ: II; l. erről Font 2005b: 31–60).

jogokat hangsúlyozza. A halicsi fejedelemséget megeremtő Vlagyimirko és Halicsban uralkodó leszármazottai: fia, Jaroszlav Oszmomiszl és unokája, Vlagyimir a Kijevi Ruszt megeremtő fejedelmek nevét kapták. Ezen ág utolsóként ismert tagja ugyancsak a kereszténységet felvevő Vlagyimir/Vaszilijra utaló nevet kapott (Vaszilij). Véleményünk szerint a névadás mindvégig a XII. századi halicsi önállósodás gondolatát hangsúlyozza. Az említetteken kívül a halicsi ágon a skandináv eredetű Igor és Oleg nevek bukkantak fel egy-egy alkalommal a XII. század során; illetve a területet megszerző Rosztjiszlav neve ismétlődik e rövid idő alatt háromszor, mindegyik esetben a nagyapa személyére utalóan. A névadás alapján úgy tűnik, hogy a halicsi fejedelmek a dinasztia archaikusabb névadási gyakorlatát követték: hiányoznak a keresztény nevek. A XII. században bizonyosan tudjuk, hogy keresztények voltak: bár püspökségről csak az 1150-es évekből van ismeretünk (Щапов 1989: 212), de templomokról korábban is tudunk (Томенчук 2005). Ezen kívül adományt tettek a szávaszentdemeteri ortodox monostor javára. (Györffy 1952–1953). Ezzel egyidejűleg haderejükben a steppére támaszkodtak (Font 2005c).

Halics 1199-től a Volhíniát bíró Monomah-ág – Vlagyimir Monomah legidősebb fia, Msztjiszlav utódainak kezébe került. Ezen ágon kijevi nagyfejedelmi múlttal rendelkezett Vlagyimir Monomah (1113–1125), Msztjiszlav (1125–1132), Izjaszlav Msztjiszlavics (1146–1154) és Msztjiszlav Izjaszlavics (1167–1169). A legutóbbi fia volt Roman volhíni (1170–1199) és halics-volhíni (1199–1205) fejedelem. Roman Fedora nevű leányát 1189-ben házassította össze a halicsi ág utolsó tagjával, Vaszilijjal (Dąbrowski 2002: 45–48; Войтович 2006: 491). Roman második házasságából származott Danyiil és Vaszilko, akik apjuk 1205. évi halálakor apró gyermekek voltak. A második feleség nevét nem ismerjük, a későbbi halicsi események alapján magyar, illetve bizánci származása is felmerült (GVL: 184–189 – N. F. Kotljár). A legutóbbi genealógiai munkák szerzői, a lengyel D. Dąbrowski (2002: 34–44) és az ukrán L. Vojtovics (Войтович 2006: 481–487) egyértelműen a bizánci származás mellett szólnak. Ezt erősítik meg azok az építkezések, amelyek a legfrissebb ásatások nyomán kerültek elő és egyértelmű bizánci hatást mutatnak (Buko 2010). II. Andrással kapcsolatban viszont egyetlen alkalommal sem vették tekintetbe a *Halics-Volhíniai Évkönyvhöz* kommentárt készítő (GVL: 184–189 – N. F. Kotljár) azt, hogy anyja, illetve nővére révén bizánci rokonsággal rendelkezett. II. András anyja Antiochiai Anna, Constance antiochiai hercegnő és a második keresztes hadjárattal a Szentföldre érkező Reginald Châtillon egyik leánya. Anna testvére, Mária pedig Mánuel császár felesége lett (I. KMTL: 47 (Makk Ferenc); Angold 1984: 184–185; Zsoldos 2005: 189). II. András nővére, Margit 1185-ben Iszakiosz Angelosz bizánci császár felesége lett. Ebben az összefüggésben értelmezhetővé válik a gyermekei pozíciójáért küzdő fejedelmi özvegy és II. András rokonsága. A korabeli felfogás szerint nem kell feltétlenül közeli rokonságra gondolnunk, az 1205. évet követő segít-

ségkérésekhez a rokonság bármilyen foka megfelelő indoklásul szolgálhatott. Ez esetben esélyünk lehet Roman második felesége személyének közelebbi meghatározására. Roman első házassága apósával, Rurik Rosztjiszlavics kijevi fejedelemmel való konfliktusa miatt bomlott fel, feleségét kolostorba kényszerítette (Dąbrowski 2002: 33; Войтович 2000: 223–224, 2006: 477). Roman fejedelemnek 1199-ben regionális központot kiépíteni szándékozó elképzelései voltak, amint terjeszkedő törekvései mutatják: nyugaton konfliktus Mazóviával, és a Dnyeszter mellett dél felé; ami az északkeleti régióval egyenrangú szerveződés jeleit mutatja. A regionális vezető szerepre törő fejedelem számára presztízs-növelő lehetett egy bizánci házasság. Roman gyermekei közül a fiatalabb (Vaszilko) neve illeszkedik a dinasztia a Rurikok névadási szokásához, új elem a Danyiil (Daniel) név felbukkanása a fejedelmi környezetben. A Danyiil név korábban is ismert volt a Rusz területén, de viselőit egyházi körökben találjuk, l. pl. a Szentföldre zarándokló Danyiil szerzetest vagy Danyiil Zatocsnyikot (Podskalsky 1982: 195; Font 2009: 296–297).

Kevés példa van arra, de van, hogy az anya családjának névadási gyakorlata nyomot hagyott. Uszpenskij valószínűsítette azt, hogy az Igor név Ruszbeli népszerűsége Bölcs Jaroszlav skandináv származású feleségével (Ingigerd), illetve rokonságával hozható összefüggésbe (Литвина–Успенский 2006: 38). A Danyiil névadás is származhat az anyai rokonságból, amely ennek nyomán a steppe megkeresztelkedett előkelőire is hatással volt. Korábbi felfogás szerint magának Danyiilnak a második felesége kun származású volt, a legfrissebb genealógiák a litván eredet mellett szólnak (Dąbrowski 2002: 75–76; Войтович 2006: 494; Литвина–Успенский 2006: 167–168). De ez nem cáfolja a steppei politikai szálakat. Danyiil gyermekeinek névadása kevésbé kidolgozott a nyelvi megközelítésű monográfiában, egyedül Danyiil egyik unokájának neve (Svarn) lehetséges cseh eredete került alaposabb vizsgálat alá (Uo., 168, 368–381).

A Rurikok névadási gyakorlatából a felsorolt példák alapján a következőket állapíthatjuk meg:

– A névadás jellemzőinek vizsgálata megerősíti azt a korábbi, a történetírás kezdeteire – nevezetesen a *PVL* keletkezési idejére – vonatkozó megállapításunkat, mely szerint a skandináv, a keleti szláv és a bizánci hagyományok összeolvadásának időszaka Vlagyimir Monomah idejére esik (l. pl. Vlagyimir Monomah legidősebb fia, Msztyiszlav a nemcsak bizánci hagyományt jelző második nevet kapott (Fjodor), hanem a skandináv hagyományra utaló harmadikat (Harald) is).

– A korai időszakban feltételezhető, hogy a pogány név mellett mindig szerepelt keresztény név is, ezek hiánya a krónikaíró kevésbé informáltságára vagy arra vezethető vissza, hogy az eseményekben nem meghatározó személyekre

kevesebb figyelem irányult. A dinasztia fontos szereplői esetében mindig ismerjük mindkét nevüket.

– A pogány kori és a keresztény névadás párhuzamossága évszázadokon keresztül fennmaradt, annak ellenére, hogy a keresztény nevek közül több első névelemként is megjelent, és ilyenkor (többször) elmaradt a második név. A Kijevi Rusz régióin belül területi különbségek mutathatók ki.

– A pogány–keresztény névadás párhuzamossága a vlagyimir–szuzdali nagyfejedelemségben a XIII. század közepétől szűnt meg. Feltehetőleg a kizárólagosan megjelenő keresztény nevek ekkorra jelenítették meg egyszersmind a dinasztikus hagyományt is.

– Halicsban a pogány hagyományt az igen intenzív hatalmi törekvések tartották fenn, a keresztény mentalitás kialakulása ellen hatottak a folyamatos steppei kapcsolatok, amit Bizánc befolyása (házasságok) ellensúlyozhatott. E ket-tősség hatásának is gondolhatjuk a XIII. század közepének ellentmondásos egy-házipolitikáját (pápai korona és egyházi unió) (Stökl 1966; Angold 1984: 272–275; Font 2009: 273–274).

– Kevés eset van, amikor a feleségek (anyák) hatással voltak a névadásra. Korai példa Bölcs Jaroszlav és Vlagyimir Monomah egyik-másik fia esetében a skandináv névadás korabeli újdonsága: előbbi esetben az Igor név felbukkanása és további jelenléte; az utóbbi esetben a harmadikként megjelenő skandináv név. A halics-volhíniai Roman Msztiszlavics második házasságának bizánci voltát erősíti az addig ritka Danyil név megjelenése a dinasztiaiban. Bizánc felé vezető nyomokat látunk az Roman özvegyének II. András királlyal való rokonsága mögött is.

IRODALOM

- Angold, M. 1984, *The Byzantine Empire 1025–1205: A political history*. London–New York: Longman.
- Buko, A. 2010, Pomiedzy Polską a Rusią: Z nowszych badań archeologicznych nad wczesnym średniowieczem w ziemi chełmskiej. In: Bartoszewicz, A. – Myśliwski, G. – Pysiak, J. – Żmudzki, P. (szerk.), *Świat średniowiecza: Studia ofiarowane Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi*. Kraków: Wydawn. Uniwersytetu Warszawskiego, 107–128.
- Dąbrowski, D. 2002, *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wotyńskich*. Poznań–Wrocław: Wydawn. Historyczne.
- Fennell, J. 1983, *The crisis of Medieval Russia 1200–1304*. London–New York: Longman.
- Font, M. 1998, *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Font, M. 1999, A kijevi (nagy)fejedelmi hatalom jellegéről. *Aetas* 14, № 3, 22–33.
- Font, M. 2004, Alekszandr Nyevszkij. In: Csibi, N. – Mészler, T. (szerk.), *Orosz arcképcsarnok*. Pécs: PTE, 3–14. (= Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 3.)

- Font, M. 2005a, *A keresztény nagyhatalmak vonzásában*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Font, M. 2005b, *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. (= Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.)
- Font, M. 2005c, Old Russian principalities and their Nomadic neighbours: Stereotypes of chronicles and diplomatic practice of princes. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 48, № 3, 267–276.
- Font, M. 2008, *Im Spannungsfeld der christlichen Grossmächte: Mittel- und Osteuropa im 10–12. Jahrhundert*. Herne: Schäfer.
- Font, M. (szerk.) 2009, *Dinasztia, hatalom, egyház: Régiók formálódása Európa közepén 900–1453*. Pécs: PTE BTK Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék.
- Font, M. 2010, *A Povest' vremennych let szerkezete és hitelessége*. In: Font, M. – Fedeles, T. – Kiss, G. (szerk.), *Aktualitások a magyar középkorkutatásban: In memoriam Kristó Gyula (1939–2004)*. Pécs: PTE BTK Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, 307–325.
- Györffy, Gy. 1952–1953, A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. *Az MTA II. Osztályának Közleményei* II–III, 325–362, 69–104.
- KMTL – Kristó, Gy. (főszerk.) *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994.
- Korpela, J. 1995, *Beiträge zur Bevölkerungsgeschichte und Prosopographie der Kiever Rus' bis zum Tode von Vladimir Monomah*. Jyväskylä: Jyväskylän Yliopisto. (= *Studia Historica Jyväskyläensia* 54.)
- Korpela, J. 2001, *Prince, saint and apostle: Prince Vladimir Svjatoslavič of Kiev, his posthumous life and the religious legitimization of the Russian great power*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Martin, J. 1995, *Medieval Russia 980–1584*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Podskalsky, G. 1982, *Christentum und theologische Liteartur in der Kiever Rus' (988–1240)*. München: Beck.
- Poppe, A. 2007, *Christian Russia in the making*. Aldershot: Ashgate. (= *Variorum Collected Studies Series* 867.)
- Rostkowski, G. 2007, The christian names of some members of the Rurik dynasty as a testimony of Byzantine cultural influences in Kievan Rus' from Olga's baptism to 1139. *Byzantina et Slavica Cracoviensia* V. Cracow, 183–192.
- Sitzmann, A. 2003, *Nordgermanische-ostslavische Sprachkontakte in der Kiever Rus' bis zum Tode Jaroslavs des Weisen*. Wien: Edition Praesens.
- Stökl, G. 1966, Kanzler und Metropolit. In: *Studien zur Geschichte: Osteuropeas, Bd. 3*. (Gedenkschrift für H. F. Schmid.) Graz–Köln, 150–175.
- Thoma-Beyer, G. 1985, *Namensänderungen in Herrscherfamilien des mittelalterlichen Europa*. Kallmünz: M. Lassleben. (= Hlawitschka, E. (Hrsg.), *Münchener Historische Studien. Abteilung Mittelalterliche Geschichte, Bd. 3*.)
- Zsoldos, A. 2005, *Az Árpádok és asszonyaik: A királynői intézmény az Árpádok korában*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete. (= *Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok* 36.)

- Войтович, Л. 2000, *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*. Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича.
- Войтович, Л. 2006, *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. Львів–Біла Церква.
- Крип'якевич, І.П. 1984, *Галицько-Волинське князівство*. Київ: Наукова думка. (Репринт – Львів: Світ, 1999.)
- Литвина, А.Ф. – Успенский, Ф.Б. 2002, Пути усвоения христианских имен в русских княжеских семьях XI – начала XIII в. In: Назаренко, А.В. (szerk.), *Религии мра: История и современность*. Москва: Наука, 36–109.
- Литвина, А.Ф. – Успенский, Ф.Б. 2006, *Выбор имени у русских князей в X – XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики*. Москва: Индрик.
- Майоров, А.В. 2001, *Галицко-Волынская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период*. Санкт-Петербург: Университетская книга.
- ПСРЛ – Полное собрание русских летописей, т. I: *Лаврентьевская летопись*; т. II: *Ипатьевская летопись*. Москва, 2001.
- Рапов, О.М. 1977, *Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII вв.* Москва: МГУ.
- Томенчук, Б. 2005, *Олешківська ротонда: Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст.* Івано-Франківськ: Гостинець.
- Успенский, Ф.Б. 2002, *Скандинавы, Варяги, Русь: Историко-филологические очерки*. Москва: Языки славянской культуры.
- Щапов, Я.Н. 1989, *Государство и церковь в Древней Руси X–XIII вв.* Москва: Наука.

RUMY KÁROLY GYÖRGY ANTON BERNOLÁKRÓL

Jóllehet a nyugat-szlovák nyelvjárás „irodalmi” múltja és a magyar művelődés egy jelentős iránya Pázmány Péter, Nagyszombat, az ott létesült egyetem, az ahhoz fűződő írásbeliség, valamint a római katolicizmus révén számos ponton érintkezik, sőt számos átfedésre tud rámutatni a kutatás, ennek a nyelvjárásnak a szlovákság egészét átfogni akaró irodalmi nyelvvé emelését megtervező, az „önálló” szlovák nyelviséget standardizálni és kodifikálni kívánó Anton Bernolák magyar kapcsolatai még nincsenek a kellő mélységben feltárva. Ez annál is nagyobb hiány, mert a XVIII. században érvényesülő és a szlovák–magyar viszonylatokra (persze, nemcsak azokra) alkalmazható „hungarus patriotizmus”-nak egyik, e szempontból szintén nem kellő mértékben méltatott reprezentánsa Anton Bernolák, kinek nyelvteremtése és az ehhez hasonló magyar nyelvi törekvések között párhuzamok vonhatók; a nyelvterület egy meghatározott nyelvjárását kívánta olyan irodalmi nyelvvé emelni, amely a nyelvhasználat minden szegmensét tekintve rendelkezik a már differenciáltabb kultúrák valamennyi nyelvi sajátosságával. Másképpen fogalmazva, kilép a nyelvjárás szűkkörűségéből, s az élet szinte minden területén „jogaiba” léptethető. Bernolák törekvéseibe erősen belejátszott a szlovákság nyelvi és vallási megosztottságának kérdése, ennek körében a cseh és a magyar (kisebb mértékben a német) nyelviséghez, (kulturális) hagyományokhoz fűződő viszonya, a kortársaknak eleinte a háttérben megbúvó, majd fokozatosan előtérbe kerülő gondolata a nép- és nemzetegyhénység helyéről a szűkebb regionális, majd tágabb európai közösségben; mindez összefüggésben a tudományos szlavisztikában egyre határozottabban körvonalazódó szlávizmusokkal. Nyilván másképpen konstituálódik a történelmi Magyarország különféle szláv és nem szláv lakosainál, megint másféleképpen a XVIII. század első felében, utóbb II. József „reformkorá”-ban, a „visszarendeződés” évtizedeiben, illetőleg a nyelvi nacionalizmusok periódusában. A szlovák művelődésen belül differenciálódnak az álláspontok és a fejlődési tendenciákról szőtt elképzelések. A szlovák evangélikusok igen erőteljes és gyümölcsöző, adaptálható német kulturális kapcsolatokkal rendelkeztek, nem utolsósorban a német egyetemjárások következtében, így befogadási stratégiájuk jellegét illetően a német egyetemi tényező (s ezzel összefüggésben a német antikvitás-felfogás, a klasszicizmus német változata etc.) játszott elhanyagolhatatlan szerepet, a szlovák katolikusok másfelé tekintettek, a latinnyelvűséget ők sem tudták vagy akarták mellőzni, de magyar és ausztriai, esetleg itáliai – egyházi – orientációjuk nem hagyható figyelmen kívül.

Bernolák nyelvészeti tevékenységével (amely éppen úgy latin nyelven történt, mint jórészt a vele kortárs magyar nyelvészeké, Révai Miklóssé és Verseghy Ferencé, akik ráadásul még költők is voltak, ráadásul Révai Miklós jeles latin nyelvű poéta) megalapozta és kidolgozta azt a szlovák irodalmi nyelvet, amelytől reményei szerint a szlovák nyelv és ezen keresztül a szlovák nyelvi (és nemzeti) tudat egységesülését lehetett várni, mind a szorosabb értelemben vett grammatika, mind a helyesírás problémakörében állást foglalt, szótári munkásságával azt az ekvivalenciát, azonos értékűséget sugallta, amely a szlovák, a magyar, a német és a latin nyelv rangjára emelte volna az általa irodalmi nyelvként ajánlott nyelvváltozatot. S tette mindezt úgy, hogy nem szakított a XVIII. században többnyire általános többnyelvűséggel, a különféle nyelveket a különféle helyzetekben használta, a magyart például alkalmi beszédeiben, míg a latin továbbra is a tudomány nyelve maradt. Ismét csak utalok a hasonló magyar jelenségekre, továbbá arra, hogy a szlavisztika alapító atyjai, Dobrovský és Kopitar tudományos munkássága sem csehül vagy szlovénül került a nyilvánosság elé, náluk a németül írás–levelezés–szólás lényegi tényező.

A dolgozat címében megnevezett Rummy Károly György beszédesen példázta a hungarus patriotizmust, a nem a nyelvi hovatartozással jellemezhető „hazaszeretet” megnyilatkozását, amely nem kényszeríti aktánsát választásra abban a tekintetben, melyik – nyelvileg, hagyománytudatát meghatározó – etnicitás esetleges kizárólagosságát fogadja el: többnyelvűségével, többkulturáltságával mindekelőtt a *natio hungarica* tagjának érzi és tudja magát; ezt viszont az államként elismert közösség résztvevői szerepében érvényesíti, a kormányzás, a közös (latin) nyelvi hagyomány, a történelmi múlt azonossága a további meghatározók. Miközben aligha feledtethető (s ezt senki nem kívánja meg tőlük), melyik nyelvi közösségbe születtek, melyik nyelvi kultúrát érzik magukhoz a legközelebb. A történeti Magyarország soknyelvűsége olyan adottság, amely népek, társadalmi osztályok, kulturális összefüggések közösségében jelöli meg a „mi-tudat”-ot, és nem előlegezi meg (már megneveztem) a nyelvi nacionalizmust, amely viszont a nyelvi hovatartozást, a nyelvi dominanciát jelöli meg a közösségszerveződés lényegi kritériumául. Rummy Károly György göttingai egyetemi éveinek tanulságával tért haza a Szepességbe, amelynek soknyelvűsége, egymásba épülő, egymásra ható kultúrái még a XX. században is, nem egyszer nosztalgikus formában, emlékidézőként fölmerültek, tudományos értekezésekben is, a szépirodalomban is. Rummy életpályája első szakaszában többnyelvű városokban volt tanár, illetve lelkes, ez a többnyelvűség Sopronban is élménye volt, a rövid keszthelyi kitérőt követően Karlócán a szerb egyházi és részben világi művelődést ismerte meg, majd Pozsonyban lett a líceum tanára. Pályája során levelezésével a cseh, a magyar, a szlovák, a szerb, a horvát és természetesen német nyelvű világgal létesített kapcsolatot, így Kazinczy Ferenc, P. J. Šafárik, B. Kopitar, a pozsonyi líceum tanára, J. Palkovič volt levelezőtársa, az osztrák és a német sajtót ellátó írásaiban főleg a

magyar tudományos és irodalmi/nyelvi problémákkal foglalkozott, de szinte valamennyi szláv művelődés (a horváton, a szerben, a csehen, a szlovákon kívül a lengyel is) tárgya tudósításainak, ismertetéseinek. Szétszóródott hagyatékában az egyik tétel így hangzik: Tót és illir dalok gyűjteménye, egy szlovák népdalközlésről tudunk, Vuk Karadžić gyűjtéséből maga is fordított németre, magyar gyűjtése Erdélyi Jánoshoz került.

Pályája elején olyan folyóiratot tervezett, amely az egész Monarchia olvasóit célozta volna meg, Musen-Almanachjának megjelent egyetlen kötetében a latin mellett, német, magyar és bibliai cseh nyelvű anyag is található. Pályája első két évtizedében a szláv kultúrákból elsősorban a szlovák evangélikusok irodalma érdekelte, említett tudósításai azt az írásbeliséget mutatták be, amely a bibliai cseh nyelven (bibličina) alkotók munkáiban kapott formát, s amelyet a Szepességben már megismert. Érdeklődése kiterjedt a legkülönbébb tudományterületre, a magyar nyelv lehetséges szláv és más jövevényszavaira, a fordításiirodalomra, a szépirodalomra, a tudományos jellegű könyvekre, részint a néprajzra (és a természettudományokra). Az 1810-es években a bécsi lapokban lezajló, a nyelvhasználat, a szlavisztika érintő vitának résztvevője lett, kibontakozó levelezése Kopitarral figyelmét részint a többi szláv nyelvre irányította (ez mélyült el 1816 és 1821 között karlócai tanári éveiben), részint a nyelvészet időszerű kérdéseire vonatkozott. Rummy kiterjedt levelezésében hatalmas mennyiségű információ halmozódott föl, enciklopédikus jellegű műveltsége, nyelvismerete, kapcsolatrendszere (egyszerre előnyként és hátrányként) több diszciplína szorgalmas művelését tette lehetővé (a neohumanista eszmeiségű esztétikától a mezőgazdaságig, a nyelvésztől a történetírásig, az etnográfától a könyv- és sajtótörténetig); ennek következtében alkalmassá vált a kultúrák közvetítői szerepre, a különféle nyelvi kultúrákról a más nyelvű sajtóban közölt ismertetéseket, és ennek a szerepnek felértékelődése a korszakban tevékenységének pozitív hozadéka. Viszont egyetlen (rész-)diszciplínában sem mélyült el annyira, hogy annak elsőrendű szakértőjévé váljon. Közleményeinek mennyisége jelzi, hogy nem utolsósorban megélhetési okok miatt (rá volt szorulva a honoráriumokra) szétaprózta magát, vitathatatlan tehetsége ellenére sem alkotta meg azokat a műveit, amelyekre egész életében készült: jegyzetek, töredékek, adalékok formájában kéziratban maradt sokat ígérő vállalkozása, amely tudományos lexikon formájában örökítette volna meg a „magyar tudós köztársaság”-ot, azaz olyan magyarországi tudós lexikont tervezett, amely valamennyi népből származó tudósok, művészek tevékenységének leírását tartalmazta volna. Líceumi előadásainak túlnyomó többsége szintén kéziratban maradt, a megjelentetett írások között igen sok az apró hír iskolákról, tudományos előmenetelekről, megjelenésekről, kitüntetésekről, pályafordulatokról. Viszont a megjelentetett ismertetések, tanulmányok nem pusztán sokoldalú érdeklődésről tanúskodnak, hanem egyfelől sok, másuttalig fellelhető adatot hoznak fontos szerzőkről (az ellenőrizetlen közlések miatt néha hiba csúszik be, Rummy olykor nem győz

magyarázkodni), másfelől a közlések, nem egyszer ötletszerűen, kevésbé kidolgozottan, olyan problémákat pendítenek meg, amelyek vagy az alaposabb kortársaknál, vagy a következő nemzedékekben visszhangzanak, netán bővebben, jobban alátámasztva kifejtetnek. Itt jegyzem meg, hogy Rummy fokozatosan bővülő, mindenekelőtt a német nyelvterületen számottévvé váló kapcsolataival elérte, hogy a XIX. század első három évtizedének a legtöbbször foglalkoztatott szerzőjévé vált. S azt sem felejtethetjük, hogy a magyar, a szlovák, a szerb, a horvát szellemi élet fordulatairól az ő közleményei is tájékoztattak, noha – ezt el kell ismerni – ez a tájékoztatás korlátozott tudást eredményezhetett csupán. Az azonban újólág érdemű tudható be, hogy a figyelmes olvasó előtt sokszínű, soknyelvű, érdekes szellemi élet bontakozott ki, a fordítások hiánya, véletlenszerűsége ellenére Magyarország magyar, német, latin és szláv művelődéséről az érdeklődő beható ismeretekre tehetett szert. Az megint más kérdés, hogy Rummy nem tartozott erényei közé a mérlegelés, a fontos és a kevésbé fontos között elmosódott a különbség. S ezt még akkor is állíthatjuk, ha utólag más tűnik fontosnak, mint az 1810-es években. Még egy szempont hangsúlyozása kívántatik: Rummy Károly György kultúraközvetítése kétirányú. Első megközelítésben feltétlenül érdeme, hogy Magyarország szellemi termékeiről a németül olvasóknak, elsősorban németeknek adott hírt, főleg a tudományos közvéleménynek, és kisebb mértékben a német könyvek és sajtó anyagából szemelgetve Magyarország szellemi életét is gazdagította. A mai nézőpontból (és talán a kortársak számára) legalább oly fontosnak és eredményesnek bizonyult, hogy Magyarország különféle nyelvű és műveltségű körei tájékozódásához járult hozzá német nyelvű közleményeivel. Hiszen a német nyelv nem pusztán az arisztokrácia társalgási nyelve volt még a XIX. században is, hanem részben a tudományé, illetőleg a tudományos közvetítése. Amellett, hogy a német nyelvű közlések révén Magyarország szellemi élete bekerülhetett az európai tudományos „világ”-ba, a szláv–magyar párbeszéd németül (is) folyt, nem egyszer a különféle szláv kultúrák képviselői is németül érintkeztek egymással (csak emlékeztetnék Dobrovskýnak a latin mellett német nyelvű levelezésére). Függetlenül attól, hány személyiséghez jutottak el például Bécs vagy Jéna, Weimar vagy Lipcse, akár Prága vagy Pest-Buda német nyelvű (tudományos) orgánumai, az ott közzétett tanulmányok az ismeretszerzés többnyire megbízható forrásai voltak. E téren nem lehet eléggé becsülni Rummy igyekezetét, lényegében a magyar és a szláv művelődések német befogadástörténetében mellőzhetetlenek. Még akkor is, ha a kortársi recepció számára jelentősebbek; a történeti kutatás inkább elfeledkezett róluk, mint számon tartaná. Pedig feltárásuk számos meglepetés forrása lehetne: Rummy elfogulatlanságra törekvő, a közvetítést hivatássá emelő munkálkodása a hungarus patriotizmus egyik példászerű megvalósulása, nem teljesen egyedi eset (hozzá a szlovák költőként, német és magyar nyelvű etnográfusként, Magyarországot Európa kicsiny méretben jellemzőként emlegető Johann-Ján-János Čaplovič–Csaplovics volna párosítható).

Meglepő is, nem is, hogy a *Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung* számára Rummy írta meg Bernolák nekrológját (1813). Meglepő, mert az evangélikus–katolikus nyelvi ellentét egyelőre feloldhatatlannak bizonyult a szlovák egyházi és irodalmi nyelvi kultúrában. Rummy munkatársi kapcsolat fűzte a bibliai cseh nyelvű irodalom két kiemelkedő képviselőjéhez, J. Palkovičhoz és B. Tablichhoz, az előző *Musen-Almanach*-jába adott anyagot, az utóbbinak a tervezett lapban biztosított volna szerepet. Ugyanakkor ezt a meglepő eseményt színezi, miszerint Rummy kívülállónak számított, igaz, az evangélikus szellemiség, oktatás elkötelezettje volt, a szláv irodalmakat hungarus volta miatt tartotta számon. Úgy vélte, hogy a nyelvi sokféleség gazdagít, a többkulturáltság egy ország szellemiségét emeli, hiszen a tudomány és a művészet egyetemes értékeket őriz, fejt ki – legfőlegbb különféle nyelveken. Minél több irodalom virul egy országban, annál több népegyéniség járul hozzá az emberiségi értékekhez. S ha a vallási korlátokat sikerül átlépni (s erre göttingai egyetemi éve alatt is kapott ösztöndíjat), akkor a művészet és tudomány igazi egyetemessége igazolódik. A magyar irodalomból először Debrecenben kapott leckét, bizonyára itt olvasta Csokonai műveit, de legalább is itt hallott róla először, 1807-től pedig Kazinczynak lett levelezőtársa, (német nyelvi lektora), Kazinczynak a patriotizmust a kozmopolitizmussal árnyaló nézeteivel értett egyet. A vallási béke és türelem példáját érzékelte Kazinczy házasságában. Ennek következtében a jelentékeny nyelvésznek (joggal) elkönyvelt Bernolákról hitelt érdemlő nekrológra volt képes, pozíciójánál fogva nem kellett a szlovák nyelvi megosztottságnak nagyobb jelentőséget tulajdonítania. Még ennél is fontosabb egy másik írása, amelyben nem egyszerűen Bernolák teljesítményéről emlékezik meg, hanem a Bernolák képviselte nyelvváltozat értékéről is megnyilatkozhat. A még alakuló szlovák olvasóközönségért folyik a küzdelem, a nyelvi/kulturális probléma hamar átcsap a szlovák érdekek (kizárólagos) képviselőjének igényébe. Így nem teljesen ártatlan Rummy kiállása Bernolák és nyelvváltozata mellett, az a tény, hogy egy (nyelvileg) kívülálló értékelte Bernolák munkálkodását, ráadásul a német nyelvű nyilvánosság előtt, fokozott figyelmet kelthetett a rokonszenvező és az ellentétes táborban. Ennek megértéséhez kissé messzebbre kell indulnunk.

Rummy életművében külön fejezetbe tartozik közreműködése az osztrák–német lexikonokban. Munkatársi viszonyát már említett anyaggyűjtése tette lehetővé, ez a bibliográfiai jellegű gyűjtés a levelezésre, a személyes érintkezésre, valamint újságcikkekre (nekrológok, köszöntések, recenziók) alapozódott. A XIX. század tízes éveiben igen sokat ígért Johann Gottfried Gruber és Johann Samuel Ersch lipcsei vállalkozása, amely címében hirdette a felmutatandó tárgykört: *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*. A próbafüzet 1817-ben, az első kötet 1818-ban látott napvilágot, és meglehetősen sok magyar közreműködőre számított. Rummy kívül Berzeviczy Gergely és Kazinczy Ferenc (s még sokan mások) ígérték részvételüket, a magyar irodalmi címszavakat végül is Kazinczy lemondása folytán Rummy készítette el, de számos szláv tárgyú szócikknek is ő

lett a szerzője, a kilencedik rész (Bene–Bibel kötet) Bernolák címszaváé is. A címszó a nekrológhoz képest alig tartalmaz újat, ellenben a címszóval egyenértékűek a terjedelmes lábjegyzetek, amelyek az új szlovák irodalmi nyelvet méltatják. Bernolák törekvését Rummy beágyazza a szláv nyelvi megújulás mozgalmaiba, vállalkozásának mozgató rugójaként azt jelöli meg, hogy a szláv irodalmak Csehországban, Lengyelországban, valamint a szerbeknél, a horvátoknál és a dalmátoknál számottevő haladást értek el, és Bernolák igen sajnálta, hogy a magyarországi szláv tudósok (Rummy így írja) elhanyagolják ezt az erőteljes és jól csengő nyelvjárást, mely szerinte a kihalt szlávval, amely az orosz és a szerb egyházi nyelvvel van legközelebbi rokonságban, a cseh dialektus kedvéért. Lábjegyzetben Johann Christoph Jordan *De originibus slavicus: Opus chronologico-geographico-historicum...* című, bécsi kiadású munkájára hivatkozik (egy 1788-as kiadásra, magam csak egy korábbi kiadást találtam), valamint „Domherr Dalimil”-ra, két latin idézettel támasztva alá a „hungaro-slavica” nyelv régiségét. Az utóbbi forrás a szlovák (itt így!) dialektus tisztaságát méltatja. A lábjegyzet perdöntő érvét a nagy szláv filológustól, B. Kopitartól kölcsönzi, aki több helyütt, például a *Wiener Allgemeine Literatur-Zeitung*ban kedvezően ítélt meg a szlovák nyelvjárásról. S miközben Rummy sajnálkozik, hogy a nyelvi/nyelvészeti vitába vallási antagonizmus keveredett, méltatja Bernolák grammatikai, helyesírási, etimológiai, filológiai tevékenységét, a szócikk utolsó mondatában említi meg a Bernolák-hagyatékban maradt szótárat, melynek kiadását kíváncsún tartaná. A szótár végül 1825–1827-ben jelent meg. A második lábjegyzetben Rummy önmagát protestáns létére eléggé tárgyilagosnak minősíti ahhoz, hogy ne értelmezze félre Bernolák fáradozásait, meggyőződése, nagy nyereség volna, ha a szláv tudósok a szlovák nyelvjárást mint anyanyelvüket kiművelnék könyveikkel. A legtöbb szláv író cseh nyelvű művei – nyilván a bibliai cseh nyelvről van szó – hemzsegek a szlovákizmusoktól; a szlovák köznép sok cseh kifejezést nem ért meg, és lelkészeik prédikációiból jónéhány kifejezést ért félre. Független mindez attól, mily fejlettség tulajdonítható a csehnek. A szlovák nyelvjárás kevésbé kemény, mint a cseh, és a jóhangzás meg könnyedség tekintetében nem szorul a szerb, a horvát, a vend, a lengyel meg az orosz mögé, sőt, azzal egy fokon áll, valójában gazdagabb a csehnél (ha elvonatkoztatunk ama sok, újonnan képzett technikai kifejezéstől, amelyeket cseh írók alkottak meg), s a tökéletességnek oly magas fokára juthat el, amelynek analógiáját a kihalt szláv nyelv esetében a nagy nyelvtudós Schlözer mutatta ki, aki viszont nem joggal vetette egybe a göröggel. A harmadik lábjegyzetben Rummy megadja Bernolák-nekrológiájának adatait.

Noha Rummy szócikke egy helyén apologétának nevezi Bernolákot, valójában ez a minden fenntartást nélkülöző szócikk igazolja, helyesli és bevezetésre javasolja a szlovákok kikülönülését megcélzó nyelvválasztást, amelynek érvrendszere megegyezni látszik a nyelvi megújulás „apologétái”-nak érvrendszerével. Ezt tömören úgy foglalhatnám össze, hogy egy nyelv kiképzése, grammatikai

rendszerének, helyesírásának egységesítése, a tájnyelvi körbekerítettség köréből a nyelvi közösség egészének nyelvvévé elfogadtatása egyben emancipációs szándékot jelent be. A nyelvi mozgalom első fokán a nyelvhasználat célzata az adott anyanyelv egyenértékűségének tudatosítása más nyelvekkel. Rummy cikkének érvelésében az a két szempont játszik (fő)szerepet, amely a nyelvi öntudat ébresztőinek gondolatmenetében is. Az első helyre itt a nyelv ősisége tétetik, amelyből következik a kontinuitás elvének hangoztatása. A szlovák nyelv azáltal, hogy látványosan rokonítható az óegyházi szlávval, mintegy történeti jogi alapon támasztja alá, hogy irodalmi nyelvként funkcionáljon. Régi és új, szláv és szlovák találhat egymásra ebben a folyamatban. A második, nem csekélyebb hatáspotenciállal rendelkező érv inkább nyelvesztétikai jellegű. A Rummyéval rokon nézetek képviselői egy-egy nyelv jóhangzását a költészetre különösen alkalmas voltának elismertetésével párosítják. S ha ebben az esetben ez a közvetlen utalás elmarad is, közvetetten, kevésbé az eufónia kiemelése révén nagyon is odagondolható. S ha a nyugat-szlovák dialektusra támaszkodó irodalmi nyelven nem fakadt föl számottevő költészet (a később megszülető Ján Hollý-életművet leszámítva), a Rummy által jegyzett szócikk gondolatmenetét ez nem hitelteleníti: jellegzetes XIX. század eleji érvelés konstatálható, Rummy hasonló nyelvhasználatok segítségével másutt a magyar nyelv pontosságát és tömörségét állítja.

Rummy Károly György szócikke érdekes epizódja a szlovák nyelv magyarországi és európai emancipálását sürgető mozgalomnak. A bibliai cseh nyelv némi „idegen”-ségével szemben a nyugat-szlovák nyelvjárás érthetőségére céloz, jellemző módon hittársai bibliai cseh nyelvviségét csehként, Bernolák nyelvét szlovákként nevezi meg, halványan utalva a bibliai cseh nyelv szlovákizmusaira. Az irodalmi nyelvek története sem feltétlenül egyenes vonalú, akadnak kitérők, meglepő fordulatok. Ezt tanúsítja Rummy szócikke.

Синяя ли синица?

У сомбатхейских славистов сложилась традиция изучения редких и аномальных цветовых (про)явлений в языке. Данная публикация, посвященная уважаемому Юбилею, продолжает эту традицию.

В славянских языках и диалектах нередки случаи номинации диких и домашних животных и птиц, мотивированные названиями цвета и масти. В одних случаях их цветовые характеристики очевидны. В других случаях они не всегда видны с первого взгляда (Моисеенко 2006). Существует два типа общеславянских наименований птиц, связанных своим происхождением с цветовой семантикой. К первому типу можно отнести прилагательные *вороной*, *голубой*, *рябой*, которые восходят к праславянским существительным – названиям птиц **vorna*, **golǫbь*, **jaręb-* ('куропатка', 'рябчик'). Цветообозначениями они стали еще в праславянскую эпоху, и свое происхождение ведут от характерной эталонной окраски оперения вороны, голубя, куропатки, рябчика. Ко второму типу относятся названия птиц – имена существительные, происходящие от праславянских наименований цвета. Например, укр. *бусель*, *бузыка*, белор. *бусел*, польск. *busel*, *busiel*, *bocian*, (пра)лехитск. **botъjanъ*, в.-луж. *bacon*, н.-луж. *bósan*, *bósen* – все в значении 'аист', восходят к единому праславянскому прилагательному **bosъ/*bosъjь* со значением 'темно-серый, пепельный' (Булаховский 1948: 182–183; Фасмер 1974–1979: I, 251–252 и IV, 310; Андерсен 1996: 65; Bernecker 1908–1913: I, 78; Brückner 1974: 33). К этому же второму типу относятся и праславянские образования **solvijь* – рус. *соловей*, укр. *соловій*, чеш. *slavík*, хорв. *slavuj*, польск. *stowik*, словен. *slavec* и др., являющиеся производными от наименования цвета **solъ* – 'желтовато-серый'. К этому же типу относится и **sinica*, мотивированная цветоименованием **sinъ(jь)*. Ср.: рус. *синица*, укр. *синиця*, хорв. *sinica*, *senica*, *sjenica*, болг. *синьогушка*, *синигер*, *синигир*, верх.-луж. *syniška*, кайк.-хорв. прекмурск. *sinica*, венг. *cinke* и *cinege*.¹ По-

¹ В венгерском языке немало названий птиц славянского происхождения: *csíz*, *galamb*, *szarka*, *varjú*, *veréb* и др. Напрашивается гипотетическая возможность славянских корней в венгерских названиях синицы: *cinke* и *cinege* (ср. чешск. *sněhule* (птица 'подорожник зимний'), болг. *синегир*, *сенегир* ('синица'), рус. *снигирь*, укр. *снігар*, *снігур*, *снигир* ('снигирь'). Удивительная близость звучания венгерских и славянских наименований синицы не выглядит как случайное совпадение. Вопрос этот, однако, требует серьезного этимологического рассмотрения и аргументации.

путно отметим, что в разных славянских языках имеется несметное количество местных и диалектных названий синицы. Ср. рус. *зинька, гаечка, лазоревка, ремез*, хорв. *zenica, seničica, sinac, sinđa, cicibaj, cicigoj, cvinčić* и множество других. Лишь только в одном хорватском языке П. Скок насчитал 26 разных диалектных названий синицы (Skok 1971–1974: III, 251).²

Почему именно синица стала предметом нашего рассмотрения? Если взглянуть на эту элегантную юркую птичку глазами лингвиста-колориста, невольно возникают вопросы: «В какой цвет на самом деле окрашены синицы? Ведь реальный цвет их оперения явно не синий. Если птица не синяя, то почему она так названа?». В этом же контексте вызывает удивление общность и сохранность наименования этих птиц, которое восходит к **sinica* в абсолютном большинстве славянских языков и диалектов, разбросанных на огромных славянских языковых пространствах.

Семейство синицевых (Paridae) из отряда воробьиных разнообразно.³ Самыми узнаваемыми и привычными среди птичьих обитателей парков, садов и лесов Европы являются две синицы: *большая синица* (Parus major) неопределенного темного серо-черного цвета, а также *лазоревка* (Parus caeruleus) – (от рус. ‘лазоревый’ – голубой), самая пестрая среди синиц (Феликс 1980: 48–49, 50–51, 92–93). Примечательно, что синего оперения не имеет ни один вид Paridae. У Parus major – ‘большой синицы’ – цвет в названии отсутствует. В отличие от нее, Parus caeruleus в славянских названиях, как правило, сохраняет «голубую» цветовую семантику: в хорв. – *plavetna sjenica*, в рус. – *лазоревка* и т.д. Интересны эти два имени синиц в венгерском

² По наблюдениям акад. П. Скока, в хорватских диалектах насчитывается 26 ономастических вариаций названия общеславянского *sinica* (Skok 1971–1974: III, 251). Ср. также некоторые этимологические наблюдения над словоформой **sinica*. В современных сербском, хорватском, черногорском и боснийском стандартных языках на новоштокавской основе (со)существуют три варианта названия синицы: *sinica–senica–sjenica*. С лингвистической точки зрения в хорватском йекавском кодифицированном варианте *sjenica* представляется парадоксальным появлением так называемого «секундарного *je*» как результата рефлексии *я*тя. Но эта рефлексия *я*тя [ě] здесь произошла явно по ложной аналогии. В первоисточнике, в праславянском **sinica* этимологического (исторического) [ě] не было и не должно было быть по определению.

³ В. Даль в своем толковом словаре посвятил синицам целый орнитологический очерк: «Синица, синичка, птишка Parus, в Европе восемь видов: Parus major – кузнечик, зеленоватая, белошекая; Parus caeruleus – лазоревка, поменьше, темя голубое; Parus ater – лесная; Parus palustris – болотная, еще меньше и много черни в пере; Parus cristatus – хохлатая; Parus caudatus – долгохвостая; Parus biarmica – усатая, черноусая, она же зинька; Parus pendulinus – ремез, гаечка, самая крохотная, крылья и хвост рыжеваты» (Даль 1882: IV, 187).

языке. Это обобщающие венгерские названия синиц *cinke* и *cinege*, а также отдельные виды: *Parus major* – *széncinke* – букв. ‘цвета угля, угольного цвета’ и *Parus caeruleus* – *kékcinke* – букв. ‘голубая, лазоревая’. Венгерский термин *kékcinke* формально значит ‘синий’, но его можно перевести на другие языки и как ‘голубой’. А вот наименование цвета *caeruleus* в латинской орнитологической номенклатуре строже: оно значит только ‘голубой’ (‘синий’ по-латыни *caeneus*, которому соответствует спектральное в венгерском наименование *cián* (‘синий’)).

Глядя на лазоревку (*Parus caeruleus*), сразу видишь, что у нее самое яркое оперение среди других представителей семейства синициевых: верх головки – «шапочка» у нее ярко-голубая (но не синяя), «щечки» серо-белые, спинка пестрая, коричневая с зеленцой, грудка и брюшко ярко желтые, цвета эти видны издали. В оперении большой синицы полностью отсутствует голубой и желтый цвет, тельце у нее темно-серое, а головка черного, «угольного» цвета. В окрасе оставшихся четырех видов синиц цветные вкрапления отсутствуют. *Визуальные наблюдения общего плана позволяют сделать заключения о том, что птицы, называемые в разных славянских языках синицами, на самом деле синими не являются.*⁴

По поводу происхождения общеславянского **sinica* существуют два основных мнения. В соответствии с одним, название этой птицы происходит от праславянского цветоименования **sinь(jь)*. В соответствии с другим, в основе наименования **sinica* лежит ономастическое (звукоподражание). Первая точка зрения традиционна. Ее придерживаются (или во всяком случае не оспаривают) авторитетные этимологи (А.Г. Преображенский, М. Фасмер, В. Махек, Э. Бернекер, П.Я. Черных, А. Глухак и др.). В. Махек, в частности, пишет и о том, что само прилагательное *siný* (из **sinь*) сохранилось только в некоторых чешских диалектах и словацком языке. В литературном чешском языке из средневековых письменных памятников его возродил Й. Юнгманн в начале XIX в. (Machek 1957: 444–445). От А. Брюкнера узнаем, что современным полякам *sinica* уже неизвестна, хотя сохранилось прусское *sinico* как соответствие современному польскому *sikora* – ‘синица’

---

⁴ К сожалению современные русские толковые словари предлагают неинформативные в плане цветового содержания дефиниции типа: «синица – небольшая птица с пестрым оперением из отряда воробьиных» (ТСРЯ: 186). Почти дословно повторяет ее 17-томный академический словарь: «синица – певчая птичка с пестрым оперением» (ССРЛЯ: XIII, 832). Как видим, эти толкования не обладают цветовой информацией, поскольку понятие «пестрый» во многих современных языках не входит в систему цветообозначений, и поэтому не имеет определенного семантического ярлыка.

(Brückner 1974: 491). А.Г. Преображенский *синицу* связывает с *синий* (Преображенский 1910–1914: II, 287). М. Фасмер (1974–1979: III, 625) предполагает, что первоначально это название, вероятно, обозначало разновидность *Parus caeruleus*. П.Я. Черных (1994: II, 163) сообщает о том, что общеславянское **sinica* несомненно восходит к прилагательному **sinjъ(jь)*, которое, в свою очередь, является производным от глагольного корня **si-* (**si-jati*), к которому восходят и такие праславянские наименования цвета как **sivъ(jь)*, **sědъ(jь)*, **sizъ(jь)*, **sěръ(jь)*. А. Глухак в общих чертах придерживается той же точки зрения (Gluhak 1993: 548).

Сторонниками второй точки зрения о звукоподражательном происхождении синицы являются украинский славист Л.А. Булаховский и хорватский этимолог П. Скок. Академик Л.А. Булаховский в свое время опубликовал обстоятельный очерк *Славянские наименования птиц* (Булаховский 1948, 1978), в котором затронул также и вопрос о цветной семантике в общеславянских наименованиях некоторых птиц, в том числе синицы. Автор очерка излагает версию этимологии славянского **sinica*, в соответствии с которой свое название эта птица получила благодаря характерному пisku, транскрибированному Булаховским как [zizigäg].

Академик П. Скок о происхождении названия синицы высказывался безапелляционно. Он писал: «Нет смысла связывать многочисленные названия синицы с *sinъ* „plav“». Об этом прилагательном можно говорить только в связи с народной этимологией» (Skok 1971–1974: III, 251) (перевод с хорватского наш – К. Г. – В. М.). П. Скок связывает название этой птицы только с ономотопеей, с характерным звуком, издаваемым ею, рассуждает также о сближении ономотопейного материала с лексическим, «который находится в языковом сознании» (там же).

В отличие от мнения двух уважаемых нами ученых, мы считаем, что все же есть прямой смысл связывать название синицы именно с «цветным» корнем **sinj-*. А вот сама возможность формирования еще в глубокой древности единого для всех славян наименования на основе звукоподражания на огромных пространствах праславянской диалектно раздробленной Славии нам представляется неубедительной. Практически невозможно трансформировать, свести к единому образцу [sinica], предлагаемые Л.А. Булаховским и П. Скоком ономотопозитические формы: с одной стороны [zizigäg], а с другой [ciciban], [cicibaj], [cicibag], [cicigoj], [cicmiga], [cicikur], [cicigunj] и др. (Skok 1971–1974: III, 251). Подобная возможность нам представляется далекой от языковой реальности. Хотя, бесспорно, ономотопея играла важную роль при возникновении языка. Но корневые звукоподражательные слова образуются по определенным моделям. Ср., например, «прозрачное» общеславянское звукоподражательное имя птицы «щегол» от корня **šče-* в начале слова «щебетать» (укр. *щиголь*, словен. *ščegljes*, чеш. *stehlík*, польск.

szczygieł, нем. *Stieglitz*, заимствованное из западославянского (Фасмер 1974–1979: IV, 447–498; Bernecker 1908–1913: 545; Brückner 1974: 545)). Зная характер звучания денотата, конечно можно предсказать фонетическую структуру звукоподражательного слова. Предсказуемость возможна в терминах акустических фонемотипов, но не отдельных конкретных фонем.

В пользу же цветовой этимологии синицы свидетельствует один, но важный фактор, который заключается в уникальных свойствах свето-цветовой семантики праславянского **sinyь*: многозначности, размытости и некоторой закодированности смыслов, содержащихся в этом общеславянском наименовании цвета.

В связи с нашей темой считаем уместным вспомнить, что существует общепринятое мнение психологов, культурных антропологов и офтальмологов о том, что все народы в глубокой древности проходят общие или сходные ступени в различении и обозначении цветов. Существуют наблюдения, что именно синий цвет в разных языках различается и называется позже других. В частности, для эпохи древнерусских письменных памятников, начиная с XI в., характерны гипертрофированная полисемия и неопределенность семантики этого прилагательного именно как цветообозначения (Бахилина 1975: 174). Можно предположить, что на начальной стадии прилагательное *синий* обозначало не цвет, а значило ‘темный’. Словом *синий* в древнерусских контекстах часто переводится греч. *μελας*, для которого словари дают целый ряд значений: ‘черный, темный, мрачный, зловещий, глухой, тусклый’ и прочее.

В словаре И.И. Срезневского (1893–1912: III, 356) зафиксировано 13 значений *синии*: темно-голубой, синий, синеватый, отливающий синим (эпитет молнии), посиневший от кровоподтеков (ср. совр. «синяк»), багровый, налитый кровью, темный, иссиня темный, темнокожий, черный, потемневший, сумрачный. Показательно, что такого количества значений одновременно не имело и не имеет ни одно славянское цветоименование.

Исследователи считают, что в праславянскую эпоху наши далекие предки понимали цвет в полной неотрывности от самого предмета, т.е. они больше интересовались интенсивностью, яркостью, чем оттенками красок (Бахилина 1975: 35; Ивић 1998; Колесов 2004). Лексические данные, характерные для языка древнейших русских письменных памятников, свидетельствуют в пользу такого заключения.⁵

---

⁵ В древнерусских и других славянских письменных памятниках цвет – одна из немногих описательных характеристик животных и птиц. Ср. в *Слове о полку Игореве*, где «окрашены» волк, горлица, сокол и др. представители животного мира. Хроматические характеристики в подобных текстах имеют мало общего с

В связи с этим, представляют интерес наблюдения Н.Б. Бахилиной (1975: 35), которая сообщает о том, что в древнерусских письменных памятниках XI–XII вв. вся группа синего цвета представлена только единственным цветообозначением *синий*. *Синий* имело сложную систему значений, которая, видимо, обусловлена его генетической историей. Однако основное его значение в древних памятниках все же совпадает с современным значением в русском для названия цвета неба и водных поверхностей (моря и рек), описания природных явлений, внешности человека и др. Н.Б. Бахилина пишет: «Можно думать, что в этот древнейший период прилагательное *синий* еще не выкристаллизовалось окончательно как цветообозначение, называющее один из основных цветов спектра. В нем еще сохранились какие-то черты более древнего состояния, когда оно было либо более многозначно, либо, напротив, называло **просто темный цвет**» (там же), (выделено нами – К.Г. – В.М.). В древнерусских памятниках XI–XII вв. встречаются не единичные примеры во фразеологии, где *синий* значит ‘темный’ в выражениях *ни на синь ноготокъ, ни синь пороха (въглазоу)*, или значит ‘черный’ в выражении *сина гако сажа* (Иванова 1974; Ивић 1998; Моисеенко 2000). Оно обозначало и неопределенный «сизый» цвет в выражении «*синий как пуп*» (Моисеенко 2010).

Н.Б. Бахилина (1975: 177) делает весьма логичное предположение: «Если допустить, что прилагательный *синий* в эпоху древних памятников было где-то на границе свето- и цветообозначения, или может быть вернее, будучи *цветообозначением*, в какой-то мере сохранило свои старые качества *светообозначения*, то станут более ясными и некоторые другие примеры из древних памятников».⁶

Факты языка свидетельствуют, что в глубокой древности, на начальной стадии развития цветового зрения, преобладающим был фактор света, освещенности объекта, а не цветовой фактор, который наши предки воспринимали и дифференцировали очень слабо. Древние славяне, наряду с другими индоевропейцами, понимали цвет в полной неотрывности от самого

цветом реальных животных, что подтверждается не только описанием, но и изображениями зверей и птиц в лицевых рукописях. В западноевропейских бестиариях встречаются голубые антилопы, волки, бобры, красные и розовые львы и др. Даже хорошо знакомые животные и птицы окрашены условно: красный баран, зеленый еж, синий попугай. Подобная условность, но в более сдержанной цветовой гамме с преобладанием темно-серых, грязно-зеленых, охристых цветов присутствует и в древнерусских рукописях.

⁶ Ср. в церковнославянских контекстах: *синець* – «черный» (бесъ (дьявол); эфіопъ, муринъ (мавр)) (Дьяченко 1993: 600). В некоторых случаях оно имеет переносное значение, не являясь цветообозначением.

объекта. Их больше интересовала его освещенность, яркость, нежели им еще неведомая спектральная сущность цвета, колористическое восприятие окружающего пространства (Моисеенко 2009). На начальной стадии формирования древнейшая славянская (микро)система наименований цвета состояла преимущественно из лексем, маркированных не по хроматическому принципу, а по иным дифференциальным признакам. Этой системе, в частности, была присуща другая, архаичная когнитивная модель преимущественного реагирования на цвет как символ (Панченко 1968). У древних славян оппозиция по признаку «темный цвет/светлый цвет» являлась очень важной, может быть даже основополагающей (Колесов 2004; Ивић 1998).

Сегодня можно лишь строить предположения относительно исходной мотивированности, возникшей в праславянскую эпоху, которая моделировала примерную номинацию **sinь*. Поэтому невозможно с полной уверенностью утверждать, какой вид семейства синицевых «ведет» свое название от цветообозначения. С большой долей вероятности первоначально это имя, перешедшее потом и на другие виды, получила *Parus major*, самая крупная из семейства *Paridae*, в оперении которой преобладает черно-серый, «темный» цвет. Если учитывать отмеченные выше древнейшие особенности «синего», а именно цветовую полисемию и способность обозначать преимущественно темные несектральные цвета, то наша гипотеза выглядит логичной и уместной. В какой-то мере ее подтверждают данные венгерского языка – более чем тысячелетнего территориального соседа южных, западных и восточных славян. В этом языке наиболее точно подмечен и закреплен цвет «большой синицы», где *széncinke* – буквально значит: «угольного цвета» синица. А вот *Parus caeruleus* на эту роль едва ли подходит, т.к. эта птица визуальна в цветовом плане маркирована. Она разноцветная, пестрая, с вкраплениями ярко желтого и голубого цветов. Ср. венгерск. *kékcinke* – буквально «голубая» или «синяя» синица.

Настоящая публикация – это всего лишь небольшой штрих в описании терминологии природной среды, которая может быть подвержена культурным изменениям в той же степени как и другие сферы лексики. Попытки ее реконструкции, включающие, в частности, особенности номинации животного и растительного мира, расширяют наши представления о культурном содержании, приписываемом природной среде.

Этимологические исследования древнейших цветовых названий животных и птиц проливают свет на интегрированность природы в доисторическую культуру, способствуют идентификации отдельных культурных ареалов Старого Света. Однако этимологическим исследованиям, часто интересным и удачным, по-прежнему не хватает нужной убедительности главным образом из-за недостатка документированной доказательной базы при-

нимаемых семантических параллелей, которую, особенно для доисторического периода, для палеославистики, вынуждены собирать буквально по крупiciам.

Поэтому перед исследователями еще стоит непростая задача осмысления глубинных разнонаправленных семантических трансформаций в архаичной микросистеме славянских наименований цвета на фоне нынешнего ее состояния.

ЛИТЕРАТУРА

- Андерсен, Х. 1996, Взгляд на славянскую прародину: Доисторические изменения в экологии и культуре. *ВЯ* № 5, 65–106, № 6, 31–40.
- Бахилина, Н.Б. 1975, *История цветообозначений в русском языке*. Москва: Наука.
- Булаховский, Л.А. 1948, Семасиологические этюды: Славянские наименования птиц. Ученые записки Львовского гос. ун-та им. Ив. Франко. *Вопросы славянского языкознания*, т. I. Львов, 153–197.
- Булаховский, Л.А. 1978, Славянские названия птиц. В кн.: Булаховский, Л.А. *Избранные труды в 5-ти томах*, т. 2.: *Украинский язык*. Киев: Наукова думка.
- Даль, В.И. 1882, *Толковый словарь живого великорусского языка*, т. I–IV. Санкт-Петербург–Москва.
- Дьяченко, Г. (сост.) 1993, *Полный церковно-славянский словарь*. Москва: Издательский отдел Московского Патриархата.
- Иванова, Т.И. 1974, К истории фразеологизмов, включающих сочетание «синь порох». В кн.: Филин, Ф.П. – Аванесов, Р.И. (ред.), *Вопросы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков*. Москва: Наука, 264–269.
- Ивић, М. 1998, Поводом изрза *ни на синь ноготок*. В кн.: *Слово и культура: Памяти Н.И. Толстого*, т. I. Москва: Индрик, 105–111.
- Колесов, В.В. 2004, Свет и цвет в «Слове о полку Игореве». В кн.: Gadányi, K. (ред.), *Свет и цвет в славянских языках*. Melbourne: Academia Press, 35–48.
- Моисеенко, В.Е. 2006, О Шарики, Жучке, Мурке и сером волке: ономазиологические заметки. *Studia Slavica Hung.* 51, 155–168.
- Моисеенко, В.Е. 2009, О радуге цветной и нецветной. *Studia Slavica Savariensia* № 1–2. Szombathely, 247–264.
- Моисеенко, В.Е. 2010, О семантике выражения *синий как пуп*. (In honorem Janusz Bańczerowski.) *Studia Slavica Hung.* LV, № 2. Budapest, 389–394.
- Моисеенко, Л.Н. 2000, Еще раз о цвете и цветовых символах в «Слове о полку Игореве». В кн.: Gadányi, K. (ред.), *Слово и цвет в славянских языках*. Melbourne: Academia Press, 148–156.
- Панченко, А.С. 1968, О цвете в древней литературе восточных и южных славян. В кн.: *ТОДРЛ*, т. 23. Ленинград: Наука, 7–26.
- Преображенский, А.Г. 1910–1914, *Этимологический словарь русского языка*, т. I–II. Москва: Типография Г. Лисснера и Д. Собко.

- Срезневский, И.И. 1893–1912, *Материалы к словарю древнерусского языка по письменным памятникам, т. I–III*. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1-е изд.
- ССРЛЯ – *Словарь современного русского литературного языка в 17 томах*. Москва–Ленинград: АН СССР, 1950–1965.
- ТСРЯ – Ушакова, Д.И. (ред.) 1940, *Толковый словарь русского языка, т. IV*. Москва.
- Фасмер, М. 1974–1979, *Этимологический словарь русского языка, т. I–IV*. Москва.
- Феликс, И. 1980, *Птицы садов, парков и полей*. Прага: Артия.
- Черных, П.Я. 1994, *Историко-этимологический словарь современного русского языка, т. I–II*. Москва: Русский язык.
- Bernecker, E. 1908–1913, *Slavisches etymologisches Wörterbuch I–II*. Heidelberg: Winter.
- Brückner, A. 1974, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Gluhak, A. 1993, *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- Machek, V. 1957, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Československé Akademie Věd.
- Skok, P. 1971–1974, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika, knj. I–IV*. Zagreb: JAZU.

Елвира Катуш

ЗА ФРАЗЕОЛОГИЗМИТЕ ОТ СВЕТОТО ПИСАНИЕ В БЪЛГАРСКИЯ И УНГАРСКИЯ ЕЗИК*

Библията, Книга на книгите е част на световното културно наследство. Векове наред е единственото нещо, което служи за ограмотяване на повечето народи.

Водещото основание за съпоставката ни е етнокултурно и исторически ориентирано: и двата народа са християнски. Българите са най-вече православни (има и неголям брой католици, протестанти и др.). Етническите турци и роми, които са мюсюлмани, не са обект на изследването.

Унгарците са главно католици – около 60% от населението; към 30% са протестанти, а останалите са от други вероизповедания.

Протестантството има много важна роля още от XVI век насетне, както за оформяне на облика на културния живот в Унгария като цяло, така и за затвърждаване на така наречените библейски фразеологизми.

По политико-исторически причини в страните от бившия „източен блок“ изучаването на библейските изрази в художествената литература, в публицистиката и говоримия език по-открито се забелязва като научна продукция след 90-те години на XX век. В България покрай отделни студии и съобщения през 1999 г. излезе книгата на проф. Ив. Радев *Библията и българската литература: XIX–XX век*. За отбелязване са още трудът на В. Въттов *Библията в езика ни: Речник на фразеологизмите с библейски произход* (2002) и от С. Сивриев *Книга Псалтир и българската поезия* (2004).

В речника на Въттов често срещаме фразеологизми, за чиято генеалогия се изписва напр. следният текст: „представен в ФР, без посочен произход“. Авторите на двутомния фразеологичен речник по всяка вероятност са били запознати с произхода, примерно на израза *смъртен грях*, но обществено политическата ситуация в България през 70-те години не е била подходяща да се публикуват данни от подобно естество.

---

* Статията представлява разширен, преработен вариант от интернетa: Фразеологизми от Светото писание в българския и унгарския език [Frazeologizmusok a Szentírásból bolgár és magyar nyelven]. In: Abonyi, R. – Janurik, Sz. – Zoltán, A. (szerk.), *Köszöntő könyv: Hollós Attila 70. születésnapjára*. Budapest, 2003, 205–209. <www.btk.elte.hu/eastslav/tartalom.html>

В Унгария ситуацията е била малко по-различна. Авторът на многократно издавания сборник, в който се обяснява етимологията на различни поговорки и пословици – Г. О. Над (O. Nagy), *Mi fán terem?*, още в първото издание през 1961 г. отбелязва библейския произход на някои изрази. Аз бях ученичка през шейсетте години и помня, че в часовете по унгарска литература ни посочваха кое стихотворение се основава на библейска парафраза.

Носителите на български език като роден и съответно унгарски като роден, ползват във всекидневната си реч библейски фразеологизми без да осъзнават произхода им, напр.: *като трън в очите* (4Моисей 33:55) – *szálka valakinek a szemében*; *отварям очите на някого* (среща се и в *Стария* и в *Новия Завет*, вж. Вътов 2002: 285) – *felnyitja valakinek a szemét*; *вързани ми са ръцете* (2Цар. 3:34, вж. Вътов 2002: 365) – *kötve van kezem, meg van kötve a kezem*.

От *Новия завет* имаме достатъчно много съвпадения в двата езика и по значение, и по структура. Да вземем само някои от най-известните примери:

Тома неверни – *Hitetlen Tamás* (Йоан 20:24–29). В унгарския език този израз е толкова фреквентен, че даже образуваният от него глагол *tamáskodik* означава ‘вечно съмняващ се човек’.

Блудният син – *tékozló fiú* (Лука 15:3–32). Притчата за ‘блудния син’ е изключително популярна в литературата на християнските народи. „Ако се опитаме да проследим българската литература от втората половина на 19 век до днес, ще срещнем поредица от повествователни и главно поетически творби, които имат за сюжет или прибягват до образа на ‘блудния син’“ (Радев 1999: 396).

На седмото небе съм – *a hetedik mennyországban érzi magát*. Този фразеологизъм може да бъде мотивиран от *Второто послание на св. ап. Павел до Коринтяните* – „зная един човек в Христа, който преди четиридесет години (с тяло ли, не зная; без тяло ли, не зная: Бог знае) *беше грабнат и отнесен до третото небе*“ (2Кор. 12:2). Цитатът е доказателство за това, че и в християнското вероизповедание е било възможно повишаване на небесното щастие. Българските езиковеди извеждат дълбоките корени на изрази от Аристотеловото учение за строежа на небето от седем сфери, а унгарските езиковеди – от вавилонски и мохамедански тълкувания.

Изразите *Юдина целувка* или *целувката на Юда* – *júdáscsók*, със значение ‘предателство от близък човек’, съвпадат в двата езика. Диалектният израз *юдино желязо* в български е със значение ‘пари’, а в унгарски *júdás-rézn* означава възнаграждение за предателство.

Тези фразеологизми се мотивират от евангелските текстове, в които се говори за предаване на Иисус Христос от Иуда Искаротски (вж. при четиримата евангелисти).

За разработката на настоящата тема твърде интригуващ се оказва фактът, че занимавайки се с друга тематична група фразеологизми, не намерих в българския език фразеологизма *седемте гладни години*. Фразеологизмът има две основни значения: а) 'много слаб човек'; б) 'голяма беднотия'. Той е известен и широко употребим в говоримия унгарски език. В изследването на Вътов обаче изразът не е споменат.

В основата на този фразеологизъм е библейският сюжет (Битие, гл. 41) за сънищата на фараона. В българския език *седемте гладни години* са известни само в книжовния език, но когато питах различни мои познати българи, висшисти, сред които и филолози, не на всекиго бе известно какво е значението на фразеологизма. Затова оттук нататък ще отделим внимание на фразеологизми от *Стария завет*, които често се употребяват в говоримия унгарски език, (а в българския се срещат само във висок стил или изобщо не се срещат), като ще се направи опит за обяснение на причините.

В работата си използвам изрази от българската православна Библия (1995); от българска протестантска Библия (1924); унгарската протестантска (калвинистка) Библия (1943); от католическата Библия на унгарски език (1976), от двутомния български фразеологичен речник (ФРБЕ) и от „библейския речник“ на В. Вътов (2002).

Понасям се (на) ветрени криле – *szelek szárnyán*. Вътов регистрира този израз, в ФРБЕ не го намираме. Вътов дава следните значения на израза: 1. 'тръгвам за някъде много бързо'; 2. 'с голяма готовност и желание се заемам да извършвам нещо'. Библейският първообраз Вътов намира в 2Цар. 22:11. Според мен първообразът се намира и в 103 Псалом 3: „Ти градиш над водите Твоите чертози, правиш облаците Своя колесница, шествуваш върху ветрени криле“.

Българският фразеологизъм *понасям се на ветрени криле* според мен се употребява само във високия стил, но не в народния език.

Докато унгарският *szelek szárnyán*, със значение 'много бързо', е широко известен и използван в народния език. Затова днес унгарецът, който го употребява, няма да знае, че изразът има библейски произход. Данни за употребата на този фразеологизъм в унгарската художествена литература имаме отдавна.

Обяснението за фреквентността на *szelek szárnyán* е следното.

В протестантските черкви от XVI век богослужението се провежда на националния език, в случая на унгарски. В протестантското богослужение вярващите заедно с хора пеят два-три псалма. Те носят със себе си книга на псалмите, в която има текст на унгарски и ноти. Това се прави от векове, така този красноречив израз *szelek szárnyán* (*на ветрени криле*) е станал дори всекидневен.

Matuzsálemi kor, matuzsálemi korú (Битие 5:25): „Матусал живя сто осемдесет и седем години и роди Ламеха“, А в 5:27 четем: „А всички дни Матусалови бяха деветстотин шестдесет и девет години; и той умря“. От цитата става ясно, че в унгарския език *матусалова възраст* означава много стар човек. В българския език този израз не е фразеологизъм. Има други народни изрази за преклонна възраст, с друга стилистична стойност – напр. *от време оно, от памети века*, – които не са от библейски произход.

В унгарския език употребяваме за обозначаване на преклонна възраст и *pátriárkai korú* (с възраст на патриарха). Първообразът на патриарха са праотците на израилците: Авраам, Исаак и Иаков.

Козел отпущения – bűnbak. В ФРБЕ се дава този израз с уточнението *книжовен* и със значение: ‘човек, върху когото постоянно се стоварват чужди грешки, чужда вина, който изкупва чужди провинения’. Първообразът на израза е в библейския сюжет за особения обред на старите евреи, при който греховете на целия еврейски народ се прехвърлят от първосвещеника върху един козел, изгонван след това в пустинята.

За книжовен фразеологизъм смята *козел отпущения* и Вътв.

Според устните сведения на С. Сивриев в съвременния език този израз се употребява само във висок стил или в публицистиката. Употребата му е била по-честа през XIX век.

В унгарския език на мястото на този израз срещаме сложната дума *bűnbak*. Това е превод на немския *Sündenbock*, употребяван за първи път в немската художествена литература в едно писмо на Гьоте от 1798 г. Унгарският *bűnbak* се среща за пръв път през 1863 г. А в съвременния унгарски език тази сложна дума е във всекидневна употреба, без да се сещаме за библейския ѝ първообраз.

Тук трябва още да отбележа, че през XIX век в унгарския език често се срещат подобни преводи. В книжовния език имаме напр. *hióbbír* (неприятна новина). Първообразът му е в Книгата на Йов – на унгарски *Jób* би следвало да бъде **jóbbírek*, обаче това у нас е полупревод на немския *Hiobsbotschaft, Hiobspost*.

Sursum corda! ‘горе със сърцата’ със значение: *Не се отчайвай!* Такъв израз не може да има в българския език, защото той е свързан с богослужението на латински език. За този израз, който се употребява в книжовния унгарски, можем да сме благодарни на католическата църква. Католиците още след Втория Ватикански събор (под папството на Йоан XXIII и Павел VI) провеждат литургиите си на национален език.

Изразът *sursum corda* е оцелял от *Плач на Иеремия* 3:41 – „*Levemus corda nostra cum manibus ad Dominum in coelos*“, т.е. *Да вдигнем сърцата и ръцете си до(в?) небето до Бога*.

В унгарската литература *Sursum corda!* срещахме като заглавие на стихотворение при Д. Юхас от ранния му творчески период през 1903 г. Той е католик по вероизповедание. Десетилетия по-късно другият велик унгарски поет – А. Йожеф, в своето стихотворение на унгарски език използва този израз: *Emeljétek fel sziveteket!*

Разбира се, в българския и в унгарския език еднакво се употребяват такива фразеологизми, които водят началото си от *Стария завет*, напр. *Содом и Гомор*, *вавилонско стълпотворение*, – които обаче смятам за част от международното културно наследство.

В солидния си речник Вътов тълкува 1878 фразеологизми с библейски произход, сред които има в изобилие изрази от *Стария завет*. Вътов, обаче, пише във въведението на книгата си: „Този речник дава чудесна възможност на любознателния читател, който днес трудно чете Библията, да получи лесен достъп до символните, образните и словесните тайнства на нейния свят“. С други думи, той не твърди никъде, че тези фразеологизми са в употреба в говоримия български език.

С културно исторически причини, мисля, може да се обясни различната фреквентност на употребата на фразеологизмите от *Стария завет* в двата езика.

В православните черкви литургията се основава на *Новия завет*. *Старият завет* се чете само през страстната неделя.

Дамаскинската книжнина обработва сюжети от *Новия завет*. Българинът от векове по-добре е запознат със съдържанието и езика на *Новия завет*, отколкото на *Стария завет*.

В протестантските богослужения всеки път цитират и *Стария*, и *Новия завет*. Освен това вярващите заедно с хора пеят псалмите. Всичко това се провежда на унгарски език.

В края на XVI век протестантството е разпространено почти из цяла Унгария. По време на контрареформацията католицизмът се връща, но във всяко унгарско населено място смесено живеят католици и протестанти, които всеки ден общуват помежду си.

Както се вижда от това кратко изложение, в българския и в унгарския език има много съвпадения сред фразеологизмите от *Новия завет*. В унгарския говорим език дори за всекидневна употреба са оцелели повече фразеологизми от *Стария завет*, отколкото в българския. Това може да се обясни с културноисторически причини.

ЛИТЕРАТУРА

Библия. София, 1924. (протестантска)

Библия. София, 1995. (православна)

Вътов, В. 2002, *Библията в езика ни: Речник на фразеологизмите с библейски произход*. Велико Търново: Слово.

Радев, Ив. 1999, *Библията и българската литература: XIX–XX век*. Велико Търново: Абагар.

Сивриев, С. 2004, *Книга Псалтир и българската поезия*. София: Карина–Мариана Тодорова.

ФРБЕ – Ничева, К. – Спасова-Михайлова, С. – Чолакова, К. (ред.), *Фразеологичен речник на българския език, т. 1–2*. София: БАН, 1974–1975.

Biblia. Budapest: Szent István Társulat, 1976.

O. Nagy, G. 1961, *Mi fán terem?* Budapest: Gondolat Kiadó.

Szent Biblia. Budapest, 1943. (Károli Gáspár fordítása)

EGY ELFELEDETT PROFESSZOR: ADALÉK AZ UKRÁN HELYESÍRÁS TÖRTÉNETÉHEZ

Az ukrán helyesírás történetében – az 1993-ban elfogadott, jelenleg érvényben lévő szabályzat előszava szerint – 1798 és 1905 között körülbelül ötven rendszerezési kísérlet létezett (köztük olyan helyesírás is akadt, amelyet kizárólag az alkotója használt). E folyamatban a legfontosabb nevek: O. Pavlovs'kyj, P. Kuliš, Je. Želechivs'kyj, valamint a *Dnyeszteri habléány* (Русалка Дніпрова) c. antológia (Buda, 1837) és az *Orosz Földrajzi Társaság Délnyugati Osztályának Közleményei* (Записки юго-западного отдела Русского географического общества) I. kötetének (Kijev, 1873) szerzői (Правопис: 3–4). Az 1997-ben kiadott irodalomtudományi tanácsadó szótár helyesírásról szóló szócikke a XIX. század jeles helyesírási szakemberei közül kiemeli még M. Maksymovyc̣h és M. Drahomanov nevét (Словник-довідник: 568–570).

E kutatási terület legtekintélyesebb kortárs képviselője, Vasyl' Nimčuk professzor több terjedelmes tanulmányban foglalkozott az ukrán helyesírás történetével. 2002-ben megjelent kismonográfiájában – a XIX. századról szólva – O. Pavlovs'kyj, P. Kuliš, Je. Želechivs'kyj mellett még S. Smal'-Stoc'kyj és F. Gartner jelentőségét hangsúlyozza (Німчук 2002: 6–7). A két évvel későbbi helyesírás-történeti szöveggyűjtemény előszavában – a korszak történéseinek ez az általunk ismert legrészletesebb bemutatása – az eddig megismert nyelvészek, filológusok, etnográfusok mellett olvashatjuk Luts kay Mihály nevét is, akinek 1830-ban jelent meg Budán *Grammatica slavo-ruthena* c. nyelvtana; szerzője ebben a műben a központi kárpátaljai nyelvjárást rendszerezte (Німчук 2004: 7).

A 23 európai nyelv helyesírását bemutató gyűjtemény ukrán fejezetét Zoltán András és Bárányné Komári Erzsébet írta. A történeti részben Oleksij Pavlovs'kyj nyelvtanát (1818), a *Dnyeszteri habléány* c. antológiát (1837), Pantelejmon Kuliš grammatikáját (1857), Jevhen Želechivs'kyj szótárát (1882–1886), továbbá Stepan Smal'-Stoc'kyj és Fedir Gartner rutén nyelvtanát (1893) nevezik meg mint főbb XIX. századi állomásokat (Zoltán – Bárányné Komári 2009: 254–255).

Az utolsó húsz esztendő említett tudományos munkáiban tehát hiába keressük Amvrosij Luk'janovyc̣h Metlyns'kyj (1814–1870) nevét. A harkovi, majd kijevi egyetemi professzor, költő és néprajztudós a már említett helyesírás-történeti szöveggyűjteménynek nemcsak a bevezető tanulmányában (Німчук 2004), hanem a törzsanyagában sem kapott helyet (ahol mellesleg kilenc XIX. századi

filológus írása olvasható), sőt, az 569–580. oldalon található névmutatóból is kimaradt. Ezért olvastuk különös meglepetéssel Ivan Franko még 1894-ben írt sorait: „Mint látjuk, Metlins’kyj – Kotljarevs’kyj, Bodjans’kyj, Sreznjevs’kyj és a *Molodyk* szerzőinek követése során – arról volt meggyőződve, hogy az etimológia és a fonetika közötti helyesírást találta fel, ugyanakkor mit tett valójában? Elvetette a ъ-t, a ы-t, a ґ-ot, az etimológiai o-t és e-t új и betűre cserélte, elhagyván ugyanakkor az i-t is, mellyel Kuliš az и-t helyettesítette; illetéknéppen Metlins’kyj „középutas” helyesírása szinte teljesen fonetikus volt” (saját fordítás – K. M.) (Франко 1961: 29).

Franko írásában a professzor szerepének méltatása kiemelt helyet foglal el: csaknem három oldalt, a teljes tanulmány egyötödét. A passzust Metlins’kyjnek az 1848-ban Harkovban kiadott *Déli orosz gyűjtés* (Южный русский сборник) c. kötetéből átemelt idézet indítja (Uo., 27):

Де недавно козак гомонив,
Його кинь тупотив;
Він на Ляха, Татар налітав,
Смерть и спис напускав;
Там по-степу тихо
Туман розлягається,
А місяць з-за хмари
Погляне и ховається.

E néhány sor teljes mértékben igazolja Franko korábban már idézett véleményét: a mai is érvényben lévő helyesírás (az ún. *kulišivka*¹) csupán annyiban tér el Metlins’kyj professzor rendszerétől, hogy az и betű (továbbá az и ’és’ kötőszó) helyett i-t kell írunk.

Metlins’kyj azonban nem elégedett meg a néprajzi anyag közlésével, hanem kis bevezető tanulmányt is írt hozzá az ukrán helyesírásról. Franko szerint ez a cikk tekinthető az ukrán fonetikus helyesírás első rendszerezési kísérletének (Франко 1961: 27). A bevezető megállapítja, hogy kétféle helyesírás létezik. Az egyikben minden külön hangnak külön betű felel meg (l. görög, római, német, cseh és új szerb), a másik őrzi a régi, a kiejtésnek már meg nem felelő betűket (l. francia, angol, orosz és régi szerb). Cirill és Metód helyesírása az előbbiekhöz, a fonetikai elvűekhez tartozott. Egyes szláv írások (pl. az orosz) még őrzik a régi írásmódot, holott ma már más a kiejtés.

---

¹ Nimčuk professzor, miközben tanulmányában nem említi Metlins’kyj nevét, ugyanott vitatja Ahatanhel Kryms’kyj akademikusnak azt a kijelentését, mely szerint „most a *kulišivka* szerint írunk”. Nimčuk szerint ugyanis Kuliš helyesírása „nagyon különbözik a modern ukrán helyesírástól” (saját fordítások – K. M.) (Німчук 2004: 9).

A Metlyns'kyj által délorosznak nevezett nyelvnek (szerinte ide tartozik a kisorosz vagy ukrán és a vörösorosz vagy galíciai) még azért nincs helyesírása, mert:

1) egyesek a helyi kiejtés minden jellegzetességét jelölnék, bár a délorosz kiejtés nem homogén;

2) mások túlságosan ragaszkodnak az ősi betűkhöz, s ezzel elrettentik az olvasót;

3) s nagyon sokan vannak, akik a középutat képviselik: ez lényegesen jobb, mint két szélsőség, mert a középutas helyesírással könnyebb a szavak megértése és nem nehéz az olvasás sem. Maga Metlyns'kyj a harmadik utat tartja követendőnek (Uo., 27–28). Láttuk, hogy ezt az ön-besorolást Franko mennyire vitatta, s a felsorakoztatott tények a XIX. századvég nagy irodalmárának igazságáról győznek meg bennünket.

Az már nem jelen kis írásnak a célja, hogy kutassa: mi az oka annak a csendnek, mely a mai helyesírás-történeti művekben Amvrosij Luk'janovyč Metlyns'kyj professzor munkásságát övezi.

IRODALOM

Zoltán, A. – Bárányné Komári, E. 2009, Ukrán. In: Balázs, G. – Dede, É. (szerk.), *Európai helyesírások: Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője*. Budapest: Inter Kht. – PRAE.HU, 253–263.

Німчук, В.В. 2002, *Проблеми українського правопису XX – початку XXI ст.ст.* Київ: НАНУ.

Німчук, В.В. 2004, Переднє слово. In: Німчук, В.В. – Пуряєва, Н.В. (szerk.), *Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія*. Київ: Наукова думка, 5–26.

Правопис – *Український правопис: 4-те видання, виправлене й доповнене*. Київ: Наукова думка, 1993.

Словник-довідник – *Літературознавчий словник-довідник*. Київ: Академія, 1997.

Франко, І. 1961, Етимологія і фонетика в южноруській літературі. In: Тимошенко, П.Д. (szerk.), *Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: Частина II*. Київ: Радянська школа, 22–37. (Eredetileg megjelent: *Народ*, 1894, № 13–15.)

A ZOBORI BENCÉS APÁTSÁG KEZDETEI: MORVA KONTINUITÁS VAGY PASSAUI TÉRÍTÉS

A magyar krisztianizáció bemutatásánál megkerülhetetlen, hogy áttekintsük a honfoglalás előtt Kárpát-medence keresztény kapcsolatait, ezek X–XI. századi továbbélésének lehetőségeit és a XI. század elején kiépülő magyar egyházszervezetre gyakorolt hatásait. Ebből a szempontból elsősorban a Szerémség, Zalavár vidéke és Nyitra érdemel figyelmet, mint olyan területek, ahol a IX. században jelen volt a kereszténység, sőt bizonyos mértékig a kontinuitás is feltételezhető. Az elmúlt időszakban a három szóba jöhető terület közül a folyamatos régészeti ásatásoknak köszönhetően a magyar szakirodalomban Zalavár korai története került inkább előtérbe.¹ Az utóbbi másfél évtizedben a magyar középkorkutatásban viszont nem kapott hangsúlyos szerepet a IX. századi Moravia, vele összefüggésben Nyitra korai története és hatása a magyar krisztianizációra. A szlovák középkorkutatásban ezzel szemben erőteljesen jelen van ez a kutatási terület. A szlovák szakirodalom a korábbiakhoz hasonlóan hangoztatja a népesség és ezzel együtt a kereszténység kontinuitását a mai Szlovákia nyugati és középső vidékein. Sőt néhányan a morva fennhatóság IX. századi területét és ezzel a morva kereszténység hatását egészen a Felvidék keleti részéig kiterjesztik. Ezzel munkáikban szinte kirajzolódnak a IX. század második felében a XX. században megszűlő Szlovákia politikai határai. Kimondatlanul is a IX. századi Moraviához tartozó hajdani Nyitra és környéke a mai Szlovákia történeti előképeként jelenik meg, a modern államhatárok pedig történelmi dimenziókat, helyenként igazolást nyernek.

Ebben a megközelítésben komoly szerepet kap Nyitra kora Árpád-kori története, a XI. században említett templomok, azok védőszentjei, a Nyitrával szomszédos zobori apátság, és a XII. század elejétől igazolható nyitrai püspökség históriája. A morva hagyományok, a honfoglalás előtt kereszténység hatásának felmérését is szolgálja a terület kora Árpád-kori, XI. századi egyházszervezetének

---

¹ Elsősorban Zalavár környéki ásatásokkal kapcsolatban pl. Szőke, B. M. 1998, A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. *Ars Hungarica* № 2, 257–319; Uő 1999, A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. In: Horváth, I. (szerk.), *Magyarok térben és időben*. Tata, 73–103; Uő 2005, Templom, egyén és közösség a Karoling birodalom keleti peremterületén. In: Ritoók, Á. – Simonyi, E. (szerk.), „a halál árnyékának völgyében járok”: *A középkori templom körüli temetők kutatása*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 19–30. (= *Opuscula Hungarica* 6.)

vizsgálata. Kézenfekvő a feltevés, hogy ahol nagyszámú népesség élt már a XI. század elején, sőt ez a lakosság keresztény hagyományokkal rendelkezett, ott jelentős egyházi intézményeknek kellett volna létre jönniük, és már korán jól strukturált egyházszervezetnek kellene kiépülnie. Több bencés monostornak és püspökségnek kellene így az ilyen területen működni. A Felvidéken, tehát a mai Szlovákia területén a XI. században azonban egyetlen egy püspöki székhely sem jött létre és nagyon kevés korai bencés monostorról van tudomásunk.² Ezek egyike, sőt a legkorábbi felvidéki bencés monostor a Nyitra közvetlen közelében létrejött, már a XI. század elején bizonyosan létező zobori apátság. A monostor kialakulásának körülményei adalékul szolgálnak a Felvidék nyugati részén az egyházszervezet kialakításához és morva kereszténység feltételezett, esetleges továbbélésének kérdésköréhez.

A XIX–XX. század fordulóján, sőt még a XX. század elején is a magyar szakirodalom a zobori bencés monostor korai történetének kezdeteit a morva időkben, tehát a IX. században kereste, vagy helyesebben mondvá, inkább sejtette. Mások viszont konkrétan nem foglalva állást az apátság alapítását illetően, a Szent Istvánt megelőző időszakra tették létrejöttét. Pauler Gy. szerint a Zoborhegyen már jóval a magyar honfoglalás előtt remeték éltek. Megemlíti, hogy a későbbi hagyomány szerint Szvatopluk támogatását is élvezték, sőt élete végén a morva fejedelem is belépett a monostorba.³ Dedek Crescens L. hasonlóan vélekedett, amikor azt írja, hogy Szent István Nyitrán, illetve a mellett álló Zoborhegyen bencéseket talált, akiknek egy közeli barlang lehetett a lakóhelyük.⁴ Karácsonyi J. nem foglalt állást a zobori alapítás idejét illetően, de hangsúlyozta, utalva a nagyobb *Gellért-legenda* híradására, hogy az innen kikerülő, például Csanádra áttelepült szerzetesek mindegyike tudott magyarul. Zobor jelentőségének tudja be, hogy Lengyelországból is érkeztek ide remeték, Zoerard-András és Benedek. A monostort hallgatólagosan Szent István alapításának tartotta, de a zobori Szent Ipoly (Hippolitus) patrocíniumot és vele együtt a nyitrai Szent Emmerám templomtitulust a frank Wiching IX. századi püspöki tevékenységéhez kötötte. A nyitrai és a zobori egyházakat, véleménye szerint, Géza fejedelem idején újjították meg a régi védőszentek tiszteletére.⁵ A magyar bencés történetírás is a kontinuitás mellett foglalt állást. Sörös P. a megszűnt bencés monostorokat számba vevő munkájában Zobor gyökereit a IX. században kereste és szerinte a monostor Szvatopluk idején keletkezett, majd Szent Istvántól jelentős adományokat kapott, mely-

² Kristó, Gy. 2004, Tatárjárás előtti bencés monostorainkról. *Századok* 138, 404–408.

³ Pauler, Gy. 1984, *A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt I.* Budapest: MTA, 47. (reprint)

⁴ Dedek Crescens, L. 1898, Történet. In: Sziklay, J. – Borovszky, S. (szerk.), *Nyitra vármegye: Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest: Apollo Irodalmi Társaság, 534.

⁵ Karácsonyi, J. 1904, *Szent István élete*. Budapest: Szent István Társulat, 36–39.

nek köszönhetően „új virágzásra” jutott.⁶ A Pannonhalmi Rendtörténet nyomán a bencés rendtörténetírás kitarzott Zobor eredeténél a kontinuitás mellett. Mihályi E. 1938-ban a Szent István-émlékkönyvben,⁷ majd Csóka J. L. összefoglaló munkáiban is ezt hangoztatta.⁸ Csóka szerint Wiching, miután átvette 880-ban a nyitrai püspökséget, a St. Pölten melletti St. Hyppolitus apátságából bencéseket telepített a Zoborhegyre és számukra monostort alapított. A bencés szerző Münchenben németül megjelent munkájában is ezt a nézetet képviselte,⁹ így Zobor kontinuitása utat talált a nemzetközi bencés rendtörténetírásba. Zobor morva gyökereit legutóbb a bencés kutatók közül Sólmos Sz. képviselte és szerinte egy IX. század végén létrejött remeteközösséget szerveztek Szent István idejében szabályos bencés apátsággá, de a monostorban, mint ahogy Zoerard-András és Benedek élete mutatja, fennmaradt a remete életforma hagyománya.¹⁰

Hóman B. Szent Istvánról készült monográfiájában és a *Magyar Történet* c. összefoglaló munka általa írt részében a korai bencés monostorokat bemutatva nem említi Zobornál a morva előzményeket, és azokat kizárólag magyar alapításúnak tartja.¹¹ Hóman Szent István könyvével egyszerre jelent meg Váczy P. nagy összefoglaló tanulmánya a honfoglalás előtti Kárpát-medence kereszténységéről, amelyben elfogadta Zobor IX. századi alapítását. Szerinte 874 és 892 között, talán éppen a nyitrai püspökséggel összefüggésben, 880-ban alapították a zabori bencés monostort. Tagjai St. Pölten szerzetesei közül kerültek ki.¹² Az 1950-es években az egyháztörténeti témák háttérbe szorulása következtében részletesen már nem foglalkoztak a bencés monostorok létrejöttével. Bónis Gy. rövid Szent István-életrajzában is csak néhány szóban említi a bencés apátságokat és

⁶ Sörös, P. 1912, *Az elenyészett bencés apátságok: A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története XII/B.* Budapest: Szent István Társulat, 401–409.

⁷ Mihályi, E. 1938, Szent István monostorai. In: Serédi, J. (szerk.), *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III.* Budapest: Szent István Társulat, I, 382–383 (a továbbiakban Serédi 1938).

⁸ Csóka, J. L. 1970, *Szent Benedek fiainak világtörténete I–II.* Budapest, I, 269.

⁹ Csóka, J. L. 1980, *Geschichte des benediktinischen Mönchtums in Ungarn.* München: EOS Verlag Erzabtei St. Ottilien, 22.

¹⁰ Sólmos, Sz. 1990, *Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek élete és kultusza Magyarországon.* Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközössége, 9–15.

¹¹ Hóman, B. – Szekfü, Gy. 1941⁷, *Magyar történet I.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 197–198; Hóman, B. 1938, *Szent István király.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 169.

¹² Váczy, P. 1938, Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Serédi 1938, 247–248.

véleménye szerint „a zoborhegyi monostor a nyitrai fejedelemség hagyományait folytatta”.¹³

Az elmúlt évtizedekben Györffy Gy. több munkájában érintette Zobor és általában Nyitra környékének államalapítás kori szerepét, illetve Árpád-kori történetét. Az 1950-es évek végén Györffy még elfogadja a monostor morva kezdetét.¹⁴ Az 1977-ben azonban a monostort Szent István alapításának tartotta és Gizella szerepét emelte ki azzal, hogy az Ipoly patrocínium a királyné közvetítésével került Zoborra. Györffy ekkor sem zárta ki, hogy Zobornak lehettek morva előzményei.¹⁵ A későbbi munkáiban viszont már nem utalt Györffy a monostor morva gyökereire. 1983-ban az ún. tízkötetes *Magyarország története* I. kötetében az alapításnál csak Gizella szerepét emelte ki.¹⁶ Györffy a Nyitra megyét bemutató történeti földrajzi kötetben ugyan utalást tesz a Prágai Kozma történetíró által feljegyzett hagyományra, de kizárja, hogy morva előzményei lennének a bencés apátságnak.¹⁷

A magyar középkorkutatás az 1970-es évektől nem tekinti morva indításának a zobori monostort, jóllehet éppen hogy csak említést tesznek Zoborról. Az összefoglaló munkák általában kiemelik, hogy alapításának körülményei bizonytalanok, és a patrocínium alapján az esetleges német hatásra (St. Pölten, Passau, Regensburg) utalnak.¹⁸ Hervay L. bencés adattárában pedig azt feltételezi, hogy Zobort talán a környéken élő remeték alapították Szent István segítségével.¹⁹

A szlovák kutatásban – ha nem is kivétel nélkül – a kontinuitást hangsúlyoztatják Zobor történetében, és a 880-ban létrejött nyitrai püspökséggel hozzák kapcsolatba. Sőt megfogalmazódott az is a kontinuitás mértékét illetően, hogy a zo-

¹³ Bónis, Gy. 1956, *István király*. Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 130.

¹⁴ Györffy, Gy. 1959, *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 100.

¹⁵ Györffy, Gy. 1977, *István király és műve*. Budapest: Gondolat, 115.

¹⁶ Székely, Gy. (szerk.) 1983, *Magyarország története tíz kötetben I.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 776. (A vonatkozó rész Györffy György munkája.)

¹⁷ Györffy, Gy. 1998, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 491; Györffy, Gy. 1997, Zobor. In: Kiss, G. – Zaicz, G. (szerk.), *Szavak–nevek–szótárak: Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 113–117.

¹⁸ Mezey, L. 1979, *Deákság és Európa: Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 97, 99; Török, J. 2002, *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*. Budapest: Mikes Kiadó, 25, 92; Engel, P. 2001, *Szent István birodalma*. Budapest: História–MTA Történettudományi Intézete, 41; Kristó, Gy. 2001, *Szent István király*. Budapest: Neumann Kht., 95.

¹⁹ Hervay, F. L. 2001, A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon. In: Takács, I. (szerk.), *Paradisum plantavit*. Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Főapátság, 526.

bori monostor 1111-ben és 1113-ban említett birtokainak egy része a magyar honfoglalás előtti időre megy vissza, így az apátság birtokainak folytonosságát is feltételezik.²⁰ J. Lukačka szerint is Nyitrán a Szent Emmerám és a Szent Ipoly patrociniumok a morva időkből származhatnak. A zobori monostor alapítója Szvatopluk lehetett. A kegyurai pedig az Árpád-korban nem a királyok voltak, hanem a Hontpázmány-nemzetség tagjai.²¹ R. Marsina úgy gondolja, hogy a monostor alapítása legkésőbb a X. század harmadik harmadáig megtörtént, azon a helyen, ahol a IX. században remetek éltek és ahová Szvatopluk templomot épített.²² A bizantinológus A. Avenarius viszont kétségesnek tartja Zobor morva eredeztetését. Kozma krónikájának közlését nem tekinti hitelesnek a IX. századra nézve, mivel szerinte a monostor létrejöttéről szóló leírás inkább a XI–XII. századra illik.²³ A morva hatás helyett inkább a palesztin szerzetesség tradíciójának hatásával számol. Zoerard-András remete böjtölési szokásait Zozimas VI. századi palesztin szerzetes böjti gyakorlatával rokonítja, és a palesztin szerzetesek szigorú aszkéziséhez igazodott Zoerard élete.²⁴

A zobori monostor Szent István kori alapításának hozzávetőleges idejéről sincs általánosan elfogadott álláspont. A régebbi szakirodalom (Pauler, Karácsonyi, Sörös) – részben a kontinuitásra tekintettel is – a monostor korai alapítását/újraszervezését hangoztatta és Szent István egyik első bencés monostorának tekintette a zoborit, sőt néhányan Géza fejedelemsége idejére, 997 elé helyezték kezdetét. Karácsonyi J. szerint Zobor volt az első magyar bencés monostor.²⁵ A korai-ság mellett foglalt állást Hóman B. is, aki a X. század végére tette alapítását.²⁶ Györffy Gy. véleménye is hasonló, Pannonhalma után Pécsváraddal együtt a legkorábbi bencés monostornak tartotta Zobort. Létrejöttét a X. század végére, még

²⁰ Osalinský, F. 1997, O pisomnych pramenoch na Slovensku v sredoveku. *Historicky časopis* 45, 400.

²¹ Lukačka, J. 1997, Nitra und Nitraer Fürstentum im 10. Jahrhundert. In: Čaplovič, D. (szerk.), *Mitteuropa im 8–10. Jahrhundert*. Bratislava: Slovenská akadémia ved, 210.

²² Marsina, R. 2000, A nyitrai hercegség és Magyarország. In: Wiczorek, A. – Hinz, H.-M. (szerk.), *Európa 1000 körül*. Stuttgart: Theiss Verlag, 362.

²³ Avenarius, A. 2000, *Die byzantinische Kultur und die Slawen*. Wien: R. Oldenbourg, 126. Nem tartja továbbá vitán felülinek, hogy a Zobor név az ószláv *sobor* 'kolostor' szóból származna. Véleménye szerint a Zobor elnevezést a szláv *zubr* 'vadállat' szóból is le lehet vezetni.

²⁴ Avenarius 2000: 130–131. A szent 1070 táján készült legendája utal Zozimas apát böjti gyakorlatára; Szentpétery, E. (szerk.) 1938, *Scriptores rerum Hungaricarum I–II*. Budapest, I, 358 (a továbbiakban: SRH).

²⁵ Karácsonyi 1904: 36.

²⁶ Pannonhalma és Pécsvárád után a harmadik monostornak tartja Zobort, amely 1019 előtt, a zalavári alapítása előtt jött létre (Hóman 1938: 169).

Géza fejedelem uralkodására, István általa feltételezett nyitrai hercegségéhez kötötte.²⁷ Török J. Györffyhez hasonló véleményen van, és a X. század végére helyezi az alapítást.²⁸ Bónis Gy.,²⁹ Mezey L.³⁰ és Engel P. viszont Zobort az utolsó Szent István-i bencés apátságnak tartotta,³¹ Kristó Gy. pedig nem foglalt állást az alapítás még hozzávetőleges idejével kapcsolatban sem.³²

Az utóbbi években megkezdődött a zoborhegyi monostor régészeti feltárása, de egyelőre csak a bencés apátság megszűnése után létrejött kamalduli kolostor egy cellájának maradványait találták meg. A feltárást nehezíti, hogy a középkori monostor helyén ma egy tudószanatórium van. A bencés monostorból eddig csupán egy másodlagos beépítésből előkerült román kori, esetleg XI. századi oszlopfőtöredék került elő.³³ A régészeti feltárás jelen állás szerint nem tud támogatni a zobori monostor kezdeteiről és esetleges előzményeiről.³⁴

Zobor IX. századi létéről nincsen korabeli írott forrásunk. Moravia egyháztörténetébe nehéz beilleszteni egy bencés monostort. Nem tudunk a bencések szerepvállalásáról a morva, illetve a pannóniai misszióban sem.³⁵ A frank birodalmi egyház részéről a terület krisztianizációjában a salzburgi érsekség valamint a passauai püspökség játszott szerepet. A morva fejedelmek, Raszisztzláv, majd Szvatoptluk, végül II. Mojmír is politikai szempontból, a morva területek önállóságának biztosítása érdekében az episzkopális egyházszervezet kialakítására, illetve reorganizálására törekedett. Ennek megfelelően II. Adorján pápa előbb létrehozta

²⁷ Györffy 1998: IV, 491.

²⁸ Török 2002: 25.

²⁹ Nem ad időpontot, de a monostorok valószínűleg időrendi felsorolásában ötödik helyen említi (Bónis 1956: 130).

³⁰ A negyediként létrejött bencés monostornak tartja Pannonhalma, Pécsvárad és Zalavár után (Mezey 1979: 97).

³¹ Engel 2001: 41.

³² Kristó 2001: 95.

³³ Nevizsánszky Gábor régész szóbeli közlése 2008. júniusában.

³⁴ A. Avenarius (2000: 126) szerint is a zobori monostor helyén nem került elő a probléma megoldásában hasznosítható régészeti lelet. G. Fusek és P. Bednár is azt írja, hogy a kisebb leletmentő ásatásokból csupán néhány kerámiatöredék került elő a hajdani monostor környezetében, bár ebből azt a következtetést vonták le: ezek a fontos terület nagymorva kori benépesülésére utalnak, l. Fusek, G. – Bednár, P. 2008, *Die (vermutete) Kirche am Burgberg von Nitra (Slowakei)*. In: Pippal, M. – Daim, F. (szerk.), *Die frühmittelalterliche Wandmalereien Mährens und der Slowakei: Archäologischer Kontext und herstellungstechnische Analyse*. Innsbruck: Wagner, 37.

³⁵ M. Eggers is azon a véleményen van, hogy Metod érseki működésének területén sem az írásos források, sem a régészeti leletek nem utalnak monostor létezésére. A később felbukkanó kolostorok visszavetítése a IX. századra tisztán spekuláció, l. Eggers, M. 1996, *Das Erzbistum des Method: Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission*. München: Otto Sagner, 81. (= Slavistische Beiträge 339.)

a pannóniai érsekséget, amelyet VIII. János pápa morva érsekséggé alakított át, majd 880-ban Szvatopluk kérésére Nyitrán suffraganeus püspökséget alapított.³⁶ II. Mojmir, amennyiben hitelesnek tekintjük Theotmár érsek levelét, 899–900 táján kezdeményezte a morva érseki tartomány reorganizációját, az érsekség újjászervezését, sőt a kánoni előírásoknak megfelelően már három suffraganeus püspökség létrehozását tervezték.³⁷ Az egyházszervezeti törekvések kivétel nélkül tehát az érsekség és a püspökségek életre hívását ösztönözték. Egyetlen egy esetben sem hallunk monostor alapításáról, vagy annak tervbe vételéről. A krisztianizációnak Cirill és Metód Morvaországba érkezése adott lendületet. Mindketten szerzetesek voltak, jóllehet nem bencések, hanem bizánci rítusúak voltak, de missziójuk idején nincs információnk arról, hogy monasztikus közösség kialakítását kezdeményezték volna. Nem törekedtek arra Moraviában sem a fejedelmek, sem a tértést végzők, hogy monasztikus egyházszervezetet is kiépítsenek.

Néhányan azonban az Uhersko Hradiště mellett fekvő Sady nevű IX. században létező morva településen monasztikus közösség létezését feltételezik. Sadyn régészeti leletek tanúsága szerint fokozatosan épült ki egy egyházi centrum, amely temploma mellett egy jelentős méretű, nagy teremből álló faépület volt. A templom másik oldalán kis épületek (cellák?) maradványait figyelték meg. Úgy gondolják, hogy nem egy hagyományos templomi közösség emlékei rajzolódnak itt ki. Van olyan nézet, amely bizáncias jellegű kolostorépület-együttesnek tartja a feltárt maradványokat. Mikulčice volt Moravia világi központja, az egyházi centruma pedig Sady. L. Galuška szerint esetleg Metód érseki székhelye lehetett a sadyi egyházi központ.³⁸ P. Sommer, a korai cseh szakrális emlékekkel foglalkozó régész viszont azt hangoztatja, hogy nem lehet egyértelműen szerzetesi közösséghez kapcsolni az említett épületegyüttest.³⁹ A bizonytalanul értelmezhető régészeti leletek és a monasztikus közösségre utaló írásos források teljes hiánya, véleményem szerint is, inkább azt az álláspontot erősítik, hogy Moravia köz-

³⁶ Grivec, F. 1960, *Konstantin und Method: Lehrer der Slaven*. Wiesbaden: O. Harrassowitz, 87–109; H. Tóth, I. 2003, *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése*. Szeged: Bába Kiadó, 131–150.

³⁷ A levél legújabb kiadása és eredeti voltának problematikájáról I. Lošek, F. 1997, *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. Hannover, 55–87, 138–157. (= Monumenta Germaniae Historica: Studien und Texte 15.)

³⁸ Galuška, L. 2001, Staroměstsko-uherskohradišťká aglomerace – vývoj osídlení a přírodní podmínky v 6–10. století. In: Galuška, L. (szerk.), *Velká Morava mezi Východem a Západem*. Brno, 135 (a továbbiakban Galuška 2001).

³⁹ Sommer, P. 2005, Sázava und böhmische Klöster des 11. Jahrhunderts. In: Sommer, P. (szerk.), *Der heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa*. Praha, 157–159. (= Colloquia mediaevalia Pragensia IV.)

ponti területén nem jött létre a IX. század folyamán szabályszerűen intézményesült monostor.

Hasonló figyelhető meg a frank birodalmi egyház missziója alá tartozó Pannóniában, Pribina, majd Kocel vezette területen. Ott is csak a világi egyház-szervezet kialakítására irányuló törekvés figyelhető meg.⁴⁰ A források, a terület missziójának jellege és az egyházszervezet kiépítésének módja azt bizonyítja, hogy Moraviában nem jött létre bencés monostor, de még törekvés sem mutatható ki szerzetesi közösség alapítására. Mindez azt jelenti, hogy a zabori bencés monostor gyökereit nem lehet a morva krisztianizációból levezetni, sőt annak jellege éppen cáfolja Nyitra melletti korai, IX. századi bencés vagy remete közösség feltételezését.

Zobor első említése a XI. század második feléből származik. A Nyitra közelében a XI. század elején élt két, valószínűleg lengyel származású remete, Zoerard-András és tanítványa, Benedek életét bemutató legenda említi első alkalommal a zabori monostort, annak védőszentjét és ezzel együtt a nyitrai Szent Emmerám-egyházat.⁴¹ A Mór pécsi püspök által – valószínűleg Géza herceg ösztönzésére – összeállított legenda 1064 után, valamikor 1070 táján készülhetett el. A szerzője, Mór püspök a saját maga írta legenda és a Szent Imre hercegről szóló legenda információi szerint Szent István kortársa volt, személyesen ismerte a két Nyitra vidéki remetét.⁴² A Zoerard-András és Benedek legenda így annak ellenére, hogy a XI. század második felében keletkezett, Szent István uralkodására is megbízható, szinte kortárs forrásnak tekinthető.

A legendából egyértelmű, hogy a XI. század elején működött már a zabori apátság és védőszentje Szent Ipoly (Hippolitus) volt. Korai, talán az első apátját, Fülöpöt is megemlíti a Mór püspök készítette életrajz. A monostorhoz, hasonlóan a bakonybéli bencés apátságához, remeteség is tartozott, tehát a monasztikus életforma kiegészült, mint oly sok más korabeli bencés konvent esetében, remeteséggel.⁴³

Mór püspök legendája természetesen a két szentéletű remete életét állította előtérbe, így nem szól a zabori monostor alapításáról. A legenda szerint a Lengyelországból érkező Zoerard belépett a zabori monostorba. Fülöp apát előtt

---

⁴⁰ Wolfram, H. 1987, *Die Geburt Mitteleuropas*. Wien: Kremayr und Scheriau, 291–301; Váczy P. (1938: 226) viszont Zobor mellett Pannóniában is feltételez egy bencés monostort. Szerinte a zalavári Szent Adorján egyházhoz Pribina egy bencés kolostort (officium ecclesiasticum) is csatolt.

⁴¹ SRH: II, 357–361.

⁴² Koszta, L. 1994, Mór pécsi püspök. In: Kristó, Gy. (főszerk.), *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 466.

⁴³ Koszta, L. 2008, Remeték a 11. századi Magyarországon. *Aetas* 23, 50–51.

tett szerzetesi esküt és vette fel az András nevet.⁴⁴ A lengyel remete Magyarországra költözésének idejét pontosan nem lehet megállapítani, de a legenda belső kronológiája és Mór életéről fennmaradt információk alapján ezt a XI. század első két évtizedében kereshetjük.⁴⁵ Talán nem tévedünk, ha ezt inkább 1002/1003 és 1010 közé helyezzük. Zoerard, úgy tűnik, hogy egy már működő, szervezett monostorba lépett be, így Zobor alapítását a korábbi időre, Szent István uralkodásának első éveire tehetjük.

Zobor korai történetére fontos forrás az a két XII. század eleji oklevél, amely felsorolja a monostor birtokait.⁴⁶ Az 1111-es oklevelet Zobor létrejöttének időpontjával kapcsolatban is idézni szokták. 1111-ben a Szent István király által a monostornak adott bizonyos birtokok és jövedelmek ügyében vita keletkezett és a per lezárásaként oklevélben erősítették meg ezek felett Zobor birtokjogát. A Mór püspök készítette hagiografikus forrás mellett tehát oklevél is megerősíti Zobor XI. század eleji, Szent István kori létezését. Az 1111-es oklevélre azonban a kontinuitást hangoztatók is utalni szoktak. Az oklevél első része egyértelműen szól a Szent István által tett adományokról, de a királyt nem alapítóként említi, hanem csupán mint donátort.⁴⁷ Többek ebből azt a következtetést vonták le, hogy a XII. század elején még tudott dolog volt, hogy Zobort nem Szent István alapította, hanem csak adományokkal látta el, esetleg újjászervezte. A monostort szerintük így korábban alapították. Hangoztatják gyakran azt is, hogy Szent Istvántól, különösen három évtizeddel a szentté avatása után, kultuszának kialakítása idején bizonyosan nem vitattak el alapításokat, inkább mások által létrehozott egyházi intézményeket is a nevéhez kötöttek. Az utóbbit mutatja a (6)budai társaskáptalan alapításának a magyar krónikairódalomban fennmaradt hagyománya.⁴⁸

Véleményem szerint az 1111-es oklevelet nem lehet úgy kezelni, mintha egyik perdöntő bizonyítéka lenne annak, hogy Zobort nem Szent István alapította, hanem az már jóval korábban is létezhetett volna. Fontos kiemelni, hogy az ok-

⁴⁴ SRH: II, 357–361.

⁴⁵ Zoerard-András Vág menti remetéskedésének időpontjához a Mór püspök által írt legendája, és a Mórt mint pannonthalmi szerzetest említő *Szent Imre-legenda* szolgáltat támpontot. Az *Imre-legenda* szerint a szent herceg pannonthalmi látogatásakor Mór még csupán szerzetes volt. Imre 1031-ben szenvedett végzetes vadászbalesetet, így a látogatás mindenképpen ezt megelőzően történt. Mór azt írta magáról, hogy Zoerard-András életéről iskolás gyermekként Zoerard halála után, annak tanítványától és az életformáját követő, gyakran Pannonthalmán is megforduló, Benedek remetétől hallott, l. SRH: II, 357–361, 452–453.

⁴⁶ Györffy, G. (szerk.) 1992, (1111) *Diplomata Hungariae antiquissima I.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 382–383, (1113) 392–396 (a továbbiakban: DHA).

⁴⁷ „...facta est discussio de donariis, quibus sacratissimus rex Stephanus dotaverat monasterium Sancti Ypoliti de monte Zobur” (DHA: I, 382).

⁴⁸ SRH: I, 316–318.

levél nem az alapítólevél kivonata, nem az alapítás tényét és módját kívánta bizonyítani, hanem csupán néhány korai birtok és jövedelem kétségbe vont tulajdonjogát akarta rendezni. Egy peres ügy lezárását jelenti, a jogvitát eldöntő tanúskodást kívánta írásban megörökíteni. Megfordítva, az alapítás tényét, annak módját és az alapító személyét azért sem kellett az oklevélbe belefoglalni, mert az még pontosan tudott volt a XII. század elején. Az 1111-es zobori oklevél utal az emlékezet korabeli határára. A XII. század elején ez valahol Szent István uralkodásának második feléig, végéig terjedhetett ki.⁴⁹ A Szent István-i alapítás nyomtatékosítását az emlékezetben megerősítette Zoerard-András és Benedek 1083-as szentté avatása.

Az 1111-es oklevélen kívül kora Árpád-kori birtokösszeíró oklevelek között több is van, amely nem utal az alapítóra közvetlenül, hanem csak mint adományozót nevezi meg az adott monostor létrehozóját. Ilyen például a vitán felül Szent István alapította bakonybéli monostor 1086-os birtokösszeíró oklevele, amelyet a XII. század folyamán interpoláltak. Az oklevél hivatkozik István birtokadományára, de *expressis verbis* nem nevezi őt alapítónak.⁵⁰ Hasonlóan csak utalás van az 1090-es évek elején készült pannonthalmi összeírásban a Szent István által tett adományokra, de nem említik meg, hogy a monostort a szent király alapította.⁵¹ A királyi kegyuraság alatt álló bencés apátság két birtokösszeíró oklevele bizonyítja, hogy nem szabad a zobori monostor létrejöttét azért a XI. század elé helyezni, mert egy birtokvitát lezáró oklevél csupán az adott peres birtokok adományozójaként és nem mint alapítóként tesz említést Istvánról.

---

⁴⁹ „...insurrexere viri timorati et optimates XII Nitrienses, quorum memoria per temporum successiones a diebus sancti regis usque ad tempus discussionis supra memorate indubitanter vigeat contigua. Isti itaque testimonium perhibere veritati. Quorum primus, Una nomine, multis annis comes eiusdem extitit civitatis Nitrie; sed et alter, Bacha nomine, similiter multis comes eiusdem Nitrie annis fuit. Tercius vel quartus Deda et Cace, qui ambo filii Buquen, eiusdem civitatis Nitrie olim comitis fuerunt. Hi duo, Deda videlicet Cace, filii Buquen comitis, octoginta annis et eo amplius in civitate Nitrie vixerant iam, cum hec facta esset discussio” (DHA: I, 383). A történeti emlékezetet a korai magyar középkorban általában hetven év körülre teszik. Györffy, Gy. 1969, A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 18, 223–225.

⁵⁰ „Hac ordinacione rex Sacro Beatoque Mauricio ordinavit sanctus Staphanus rex, quam autem et renovavit rex piissimus Ladislauus” (DHA: I, 254).

⁵¹ „...beatissimus rex Stephanus suisque successores reges, duces, pontifices, comites, ceterisque religiosi homines, et ego rex Ladislauus monasterium Sancti Martini [...] prout regia vis concessit, multis condonavimus opibus” (Uo., I, 299).

Zobor összekapcsolása a morva krisztianizációval Prágai Kozma⁵² krónikájára megy vissza. Kozma mesészerű elbeszélése szerint 894-ben a bűnbánó Szvatopluk vétkeiért úgy próbált vezekelni, hogy a Zobor-hegyre ment, megölte lovát, kardját elásta, majd csatlakozott az ott élő három remetéhez és egy templomot építettek a helyen. Végül személyét csak közvetlenül a halála előtt felfedve a morva fejedelem Zoborban hunyt el.⁵³ Zobor kontinuitását vallók a XII. századi krónika tudósítását összekapcsolják azzal, hogy az 1111-es zobori oklevél Szent Istvánt nem alapítónak, hanem csak a bencés monostor donátorának említi, így két különböző forrástípusban is igazolva látják Zobor morva gyökereit.⁵⁴ A cseh krónika idézett helyének IX. századra vonatkozó forrásértéke azonban több mint kétséges. Az sem növeli a történet hitelét, hogy a cseh krónikás már maga is két változatban tárgyalja a morva fejedelem halálát. Kozma a XI. század második felében élt és a krónikáját a XII. század elején írta. Több mint kétszáz esztendővel Szvatopluk halála után hallunk tehát először Zobor állítólagos morva kapcsolatairól. Kortárs, IX. század végi forrás viszont nem támasztja alá Kozma tudósítását. A Zobor és a morva fejedelem állítólagos kapcsolatát említő későbbi középkori történeti munkák (*Annales Gradicenses*, *Dalimil*, *Pulkava Krónika*, *Aeneas Sylvius Piccolomini*) pedig Kozmától merítettek.⁵⁵ A Szvatopluk haláláról szóló tudósítás, úgy tűnik, több hagyományból állt össze, illetve több – XI. században élt – Szvatopluk nevű fejedelem sorsa tükröződik benne.⁵⁶ Bizonyosan hatott a

⁵² Grauss, F. 1986, Cosmas von Prag. In: *Lexikon des Mittelalters III*. München, 300–301.

⁵³ „Anno dominicae incarnationis 894 [...] Zuatopluch, rex Moraviae [...] penitentia ductus, mediae noctis per opacta, nemine senciente, ascendit equum, et transiens sua castra fugit ad locum in latere montis Zober situm, ubi tres heremitae inter magnam et inaccessibilem hominibus silvam eius ope et auxilio aedificaverant ecclesiam. Quo ubi pervenit, ipsius silvae in abdito loco equum interficit, et gladium suum humi condidit, et ut lucescente die ad heremitas ascendit, quis sit illis ignorantibus, est tonsuratus et heremitico habitu indutus, et quamdiu vixit omnibus incognitus mansit, ubi cum iam se mori cognovisset, monachis semetipsum, quis sit, innotuit et statim obiit” (Pertz, G. H. (szerk.) 1851, *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores IX*. Hannover, 44 (I/14. cap.) (a továbbiakban: MGH SS)); Gombos, A. F. (szerk.) 1937, *Catalogus fontium historiae Hungaricae I*. Budapest: Szent István Akadémia, 801 (a továbbiakban: CFH).

⁵⁴ A Moraviát délre, a mai Szerbiába helyező Boba I. a Kozmánál szereplő Zober helynevet nem a Nyitra melletti Zobor-heggyel azonosítja, hanem egy Sirmiumtól délre, a Drina mentén létezett, ma már elpusztult Samobor települést, esetleg Zágráb melletti Samobor, illetve egy boszniai Sombor nevű települést lát benne, I. Boba, I. 1996, *Morávia története új megvilágításban: Kísérlet középkori források újraértelmezésére*. Budapest: METEM, 110, 119.

⁵⁵ Eggers, M. 1995, *Das „Grossmährische Reich” Realität oder Fiktion?* Stuttgart: Anton Hiesemann, 374 – 375.

⁵⁶ Uo., 375.

történetre a hatalomról lemondó, szerzetesnek, remetének álló és így vezeklő uralkodó koraközépkori fabulisztikus toposza.

Zobor környékén élő remetéről az első konkrét adatunk a XI. század elejéről maradt meg. A Mór pécsi püspök készítette legenda részletesen bemutatja a két Nyitra vidéki remete életét. Nem említi azonban azt, hogy ennek a területnek korábbi remete tradíciói lettek volna. Mór a XI. század elején élt, Pannonhalmán volt szerzetes, majd apát. A monostorával kapcsolatot tartott – a legenda szerint – Fülöp zabori apát, és maga Benedek remete is több alkalommal ellátogatott Pannonhalmára.⁵⁷ Amennyiben Zoborban és környékén a XI. század elején élt volna a hagyománya a korábbi időkre visszanyúló remeteségnek, akkor bizonyosan említést talált volna a két remete legendájában. Mór elbeszélése nyomán a vidéken a remeteség a Lengyelországból érkező Zoerard-Andrással kezdődött, és nem helyi hagyományhoz kapcsolódott. A morva krisztianizáció idején, a IX. században sehol sem említenek remeteséget. Ezzel szemben a XI. század elején a magyar egyházszervezés első évtizedeiben több kapcsolat is kimutatható a remeteséggel. Zobor mellett a bakonybéli bencés apátság közelében is működhetett egy remeteközösség, amelyet Szent Gellért itt-tartózkodása bizonyít. Pannonhalma kapcsolatot tartott a Zoborhoz tartozó remetékkel. Gellért még csanádi püspökként is időnként visszavonult a püspöki székvárosa közelében kialakított remeteségbe. A tihanyi bencés apátság közvetlen szomszédságában bazilita remeteközösség élt. A Dunakanyarban, Zebegényben is kimutatható egy bazilita remetetelep. A XI. század elején pedig Szent Romuald Pereumból térítő remetét küldött Magyarországra. A magyar krisztianizációt több irányból, a lotharingiai reform, az itáliai bencés reform és a bizánci kereszténység felől is érték remetehatások. A XI. század első felében bizonyosan jelen volt Magyarországon a remete életforma,⁵⁸ addig a IX. század végi Moraviáról ezt kortárs forrással nem tudjuk igazolni.

Zoerard-András és Benedek révén a Felvidék nyugati, északnyugati részén, Csehországgal határos területen tehát ismert volt ez az életforma. Sőt a két mártír remete XI. század második felétől kibontakozó kultusza, amelyet Géza és László hercegeként, majd mindketten uralkodóként is felkaroltak, ismertté is vált a szomszédos cseh és morva területeken,⁵⁹ különösen 1083 után, szentté avatásukat

⁵⁷ SRH: II, 357–358, 360–361.

⁵⁸ Koszta 2008: 42–55.

⁵⁹ Géza és László hercegek testvére, Eufémia Ottó olomouci morva herceg felesége lett. Ottó morva herceg pedig támogatta Gézát és Lászlót Salamon királlyal szemben. Így a két szomszédos hercegség közötti rokoni kapcsolatok is hozzájárultak ahhoz, hogy a Géza herceg által 1064-től bizonyosan felkarolt, egykori szentéletű remeték híre korán, még a hivatalos kanonizációjuk előtt ismertté vált Csehországban is. A Géza herceg kezdeményezte szentiszeleltre I. Koszta, L. 2009, A nyitrai püspökség létrejötte: Nyitra egyháztörténete a 9–13. században. *Századok* 143.

követően. A két remete kultuszának központja a nyitrai várban álló Szent Emmerám-templom lett, amelynek kanonizációjuk után társpatrónusa lett a két szent.⁶⁰ Nyitra, a két remete tiszteletének központja, a Prága felé haladó útvonal fontos települése volt,⁶¹ ez is segítette kultuszuk csehországi megismerését.

A Zoborhoz tartozó két remete kialakuló tiszteletét ismertté tette továbbá Prágában, illetve cseh–morva területen az, hogy a XI. század második felében élénkek voltak a cseh–magyar egyházi kapcsolatok. Ezt mutatja, hogy az előző százai bencések néhány évig Magyarországon telepedtek le.⁶² Jaromir-Gebehard prágai püspök unokatestvére volt és jó viszonyt ápolt Szent László királlyal, sőt 1090-ben éppen a vele való tárgyalások után betegedett meg, majd hunyt el Esztergomban a cseh főpap.⁶³ Az első zágrábi püspök, Duh is Csehországból érkezett.⁶⁴ 1099 nyarán Esztergomban Szerafin érsek szentelte pappá a cseh herceg kérésére Hermann választott prágai püspököt.⁶⁵ Bizonyos, hogy pontos ismereteik voltak Prágában az 1083-as szentté avatásokról, így Zoerard-András és Benedek Zoborhoz kapcsolódó tiszteletéről. A Szvatopluk zobori elvonulását említő Kozma is tudott a remetéről. Vélhetőleg már Prágában is értesült róluk, de ha korábban nem, akkor 1099-ben biztosan, mert ebben az évben a cseh krónikást, prágai kanonokot Esztergomban szentelték pappá. Útban Prága és Esztergom között pedig Nyitrán kellett átutaznia. Kozma krónikájának írása közben a XII. század elején az egy évszázaddal korábban a XI. század elején Zobor mellett élő remeték történetét vetítette vissza a IX. század végére és kapcsolta össze Szvatopluk fe-

⁶⁰ 1111. „...in eadem civitate Nitrie in ecclesia Sanctorum Emerami, Andree et Benedicti”, l. DHA: I, 383.

⁶¹ Koszta 2009: 275–276.

⁶² H. Tóth, I. 1993, Sázava–Visegrád–Kijev. In: Fejér, Á. – H. Tóth, I. – Bogárnár, F. – Bibok, K. (szerk.), *Magyarok és szlávok*. Szeged: JATE, Szláv Filológiai Tan-szék, 6–16.

⁶³ Hilsch, P. 1991, Familiensinn und Politik bei den Přemysliden: Jaromir-Gebehard, Bischof von Prag und Kanzler des Königs. In: Mordek, H. (szerk.), *Papsttum, Kirche und Recht im Mittelalter. Festschrift für Horst Fuhrmann zum 65. Geburtstag*. Tübingen: M. Niemeyer, 215–231; Pražák, R. 2006, Szent István és az Árpád-házi királyok képe a régi cseh irodalomban. In: Bene, S. (szerk.), *„Hol vagy, István király?”* Budapest: Gondolat Kiadó, 292.

⁶⁴ Györffy, Gy. 1977, A „lovagszent uralkodása” (1077–1095). *Történelmi Szemle* 20, 549; Duhról, mint az első, cseh származású zágrábi püspökről az egyházmegye kezdeteit érintő 1134-es váradi zsinaton történt döntés tesz említést; Knauz, F. (szerk.) 1874, *Monumenta ecclesiae Strigoniensis I*. Strigonii, 58.

⁶⁵ MGH SS: IX, 105; CFH: I, 805; Gerics, J. – Ladányi, E. 2001, A honi néptudat Közép-Európában a 11. század történeti eseményeiben. *Századok* 135, 377; Koszta, L. 2003, Szerafin érsek. In: Beke, M. (szerk.), *Esztergomi érsekek 1001–2003*. Budapest: Szent István Társulat, 33.

jedelemmel. A történet igen meseszerű, középkori krónikás toposzok köszönnek vissza benne, a visszavonuló, remeteként élni, vezekelni kívánó és remeték templomába temetkező uralkodóról. Kozma híradása tehát nem hiteles bizonyíték Zobor IX. századi előzményeire.

Egy-egy egyház alapításának körülményeire, idejére, politikai és művelődéstörténeti összefüggéseire gyakran értékes adalékokkal szolgál templomának védőszentje. A zobori monostor létrejöttének vizsgálatánál is érdemes a Szent Hippolitus titulus eredetét áttekinteni. Zobor és vele együtt a nyitrai Szent Emmerám patrocíniumot gyakran a morva krisztianizációhoz kötik és XI. századi említésükben a IX. századi kereszténység kontinuitását látják. A két szent kultuszának Nyitra környéki jelenlétére azonban csak XI. századi adatok vannak. Mindkettőt első alkalommal Szent István korára utalva az 1070 táján keletkezett *Zoerard-András és Benedek-legenda* említi.⁶⁶ IX. és X. századi forrásunk nincs ezekről a templom-védőszentekről a Kárpát-medencében.⁶⁷

A morva kereszténységet természetesen érték bajor hatások, így elvileg nem zárható ki a bajor szentek bizonyos ismertsége a területen. Azonban még közvetett módon sem igazolható Hippolitus és Emmerám jelenléte ebben az időben Nyitrán, illetve környékén. A 827 táján Adalwin salzburgi érsek által felszentelt első nyitrai templom titulusát nem ismerjük. A salzburgi érsek szerepvállalásából pedig nem feltétlenül kell Szent Emmerámra gondolni, mivel a szent tiszteletének központja Regensburg volt. Az érsek nyitrai templomszentelése pedig a salzburgi egyház kísérlete volt arra, hogy befolyását a Dunától északra is kiterjessze. Ez pedig inkább cáfolja azt, hogy a régióban, cseh területen szintén pozíciókat építő Regensburg védőszentjét választotta volna az érsek Nyitrán a Salzburg törekvéseit megjelenítő templom számára.

A templomépítő Pribinának voltak bajor kapcsolatai, sőt felesége is egy olyan előkelő bajor családból származott, amelynek összeköttetései voltak az Emmerám-monostorral. Pribina bajor házassága azonban inkább a Nyitráról kiszorítása után történhetett. Fia, Kocel adománya a regensburgi Emmerám-egyház számára pedig bizonyosan a mosaburgi évekre helyezhető.⁶⁸

Egyesek a 880-ban felállított nyitrai püspökség védőszentjét keresik Emmerámban. A források azonban hallgatnak a IX. századi nyitrai egyházmegye patrónusáról. Nyitra első IX. századi főpapja, Wiching ugyan bajor származású volt, de a püspökség éppen a frank birodalmi egyháztól, így a bajor érseki tartománytól való függetlenedés érdekében létrejött morva érsekség alá tartozott. Nem

⁶⁶ SRH: II, 357 (Hippolitus), 358 (Emmeram).

⁶⁷ Eggers 1996: 42–43.

⁶⁸ Koszta 2009.

tűnik hihetőnek, hogy a bajor egyháztól való különállást hangoztató érsekség suffraganeus püspöksége regensburgi kötődésű titulust kap a pápától.⁶⁹

A zobori Hippolitus patrocíniumot – a nyitrai Emmerámhoz hasonlóan – Bajorországból eredezteti, mind a kontinuitást,⁷⁰ mind a XI. századi alapítást képviselő szakirodalom. Alsó-Ausztria egyik legrégebbi monostorának, a Hippolitus titulusú St. Pölten-i apátságnak szerepét látják a szent tiszteletének Zoborra kerülésében. Meg kell tehát nézni St. Pölten történetét, Hippolitus kultuszának alakulását ahhoz, hogy állást tudjunk foglalni a szent zobori megjelenésében és így a Nyitra melletti apátság létrejöttében.

Hippolitus római katonaként annak a börtönnek volt a parancsnoka, ahol Szent Lőrinc mártírt őrizték. Szent Lőrinc megtérítette és megkeresztelte Hippolitust családjával együtt. Végül Hippolitus temette el a mártírrhalált szenvedett Szent Lőrincet. Miután kiderült, hogy Hippolitus keresztény lett, bíróság elé állították és őt is megölték.⁷¹ Hippolitus tisztelete Rómából indult ki és a VIII. században közepén került át Galliába. Fulrad St. Denis-i apát, mint Pippin király tanácsadója, rész vett 756-ban az itáliai hadjáratban és Rómában a pápától a szent ereklyéit kapta ajándékba. Fulrad az ereklyék számára Elszászban (St. Pilt) épített egy templomot, majd Jámor Lajos alatt a IX. század elején St. Denis-be kerültek a relikviák.⁷² A VIII. században kimutatható a kapcsolat St. Denis és Bajorország között. Fulrad neve szerepel például a salzburgi necrologiumban. Feltételezhető, hogy az apátnak voltak kapcsolatai a bajor nemességgel és ismerte Odegariust, Pippin követét, aki a tegernsee-i bencés monostor filiájaként megalapította a St. Pölten-i apátságot. Hippolitus ereklyéi Rómából St. Denis és esetleg Tegernsee közvetítésével kerültek St. Pöltenbe.⁷³ A XII. századi Passio Quirini viszont úgy tudja, hogy Odegarius közvetlenül Rómából hozta az ereklyéket.⁷⁴

⁶⁹ A két szent kultuszának Nyitra vidéki gyökereire l. Koszta 2009: 261–262, 277–278.

⁷⁰ Többek szerint Nyitra a IX. században hosszú ideig a passauai püspökség joghatósága alatt állt és ezzel van összefüggésben Hippolitus tiszteletének megjelenése. Összegyűjti az erre vonatkozó irodalmat: Eggers 1996: 42.

⁷¹ Schlemmer, E. 1947, *Entstehung und Entwicklung Sankt-Pöltens bis 1338*. Wien, 42. (Kéziratos doktori disszertáció az Österreichische Nationalbibliothek-ben.)

⁷² Hippolitus kultusza még a XII. században is élénk volt az apátságban. A Suger apát által épített templomban is kápolnát szenteltek tiszteletére, l. Marosi, E. 1997, *A középkori művészet történetének olvasókönyve*. Budapest: Balassi Kiadó, 100.

⁷³ Löwe, H. 1937, *Die karolingische Reichsgründung und Südosten*. Stuttgart, 34–39. (= Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte 13); Wodka, J. 1939–1940, *Personalgeschichte Studien über das ehemalige Chorherrenstift St. Pölten*. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederdonau* 28 [1944], 164.

⁷⁴ Löwe 1937: 34.

A St. Pölten-i monostor alapításának körülményei és létrejöttének pontos ideje még nincs teljesen tisztázva. Több, gyakran egymásnak ellentmondó feltételezés is megfogalmazódott ezzel kapcsolatban. Nehezíti az események tisztázását, hogy csak a XI. századból származó tegernsee-i források utalnak a monostor korai történetére. Az Enns és a Bécsi-erdő közötti területen valószínűleg St. Pölten volt a legkorábbi bencés monostor, amelynek eredete talán egy Tegernsee-ből alapított cellára megy vissza. Létrejöttének idejét egyesek a frank hódítás előtt az Agilofinger időkben keresik. Valószínűbb azonban, hogy a Tegernsee környékéről származó Odegarius és testvére, Adalbert csak azután tudta megalapítani a monostort a keleti területen, hogy az avarok politikailag és katonailag feladták a vidéket. Vélhetőleg még a VIII. század vége előtt, tehát a korai karoling időkben jött létre St. Pölten.⁷⁵

A monostor IX. századi történetéről semmit sem tudunk, létezése is csak a X. század második felétől bizonyított. A forráshiányban tükröződhet az, hogy St. Pölten nem is lehetett jelentős apátság ebben az időben. Az is kérdéses, hogy mikor került St. Pölten Tegernsee-től a passauai püspökség joghatósága alá. Lehetséges, hogy a frank hadjáratok megindulása után Passau szerzett már birtokokat a Traisen folyó vidékén.⁷⁶ St. Pölten környéki passauai birtokokról hiteles oklevél azonban nem maradt fenn a IX. századból.⁷⁷ A IX. század közepén Isker apát halála után Tegernsee Hartwig passauai püspök kormányzása alá került⁷⁸ és talán ekkor Passau a filiára, St. Pöltenre is kiterjeszthette befolyását. Tegernsee hanyat-

---

⁷⁵ St. Pölten alapítására l. Löwe 1937: 34; Wodka, J. 1959, *Das ehemalige Augustiner Chorherrenstift St. Pölten*. In: Gutkas, K. (szerk.), *Beiträge zur Stadtgeschichtsforschung*. St. Pölten, 156–159; Schlemmer 1947: 15–28; Lechner, K. (szerk.) 1970, *Handbuch der historischen Stätten Österreichs I*. Stuttgart, 519; Schragl, F. 1985, *Geschichte des Stiftes St. Pölten*. In: Fasching, H. (szerk.), *Dom und Stift St. Pölten und ihre Kunstschatze*. St. Pölten–Wien, 16–22; Wolfram, H. 1987, *Die Geburt Mitteleuropas: Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung (378–907)*. Wien: Kremayr & Scheriau, 163, 191, 254; Störmer, W. 1989, *Frage zum bayerisch-ostfränkischem Kirchenbesitz im karolinger- und ottonenzeitlichen Niederösterreich*. In: Feigl, H. (szerk.), *Die bayerischen Hochstifte und Klöster in der Geschichte Niederösterreichs*. Wien: Selbstverlag des NÖ Instituts für Landeskunde, 138–139; Röhrig, F. 1991, *Die kirchliche Entwicklung*. In: Drabek, A. (szerk.), *Österreich im Hochmittelalter (907 bis 1246)*. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 343; Gutkas, K. 1995, *Sankt Pölten*. In: *Lexikon des Mittelalters VII*. München, 1194–1195.

⁷⁶ Wodka 1959: 157.

⁷⁷ Schlemmer 1947: 31–32.

⁷⁸ Boshof, E. 1992, *Die Regesten der Bischöfe von Passau*. München: Beck, 32 (125. reg.); Weißensteiner, J. 1989, *Die bayerischen Klöster und Hochstifte und ihre Pfarren*. In: Feigl, H. (szerk.), *Die bayerischen Hochstifte und Klöster in der Geschichte Niederösterreichs*. Wien: Selbstverlag des NÖ Instituts für Landeskunde, 180–181.

lása, illetve magyar betörések⁷⁹ következtében az anyamonostor már nem tudta érdekeit képviselni az Ennsen túli területen és így St. Pölten fokozatosan Passau joghatósága alá került.⁸⁰ Más vélemény szerint a X. század elején, az Arnulf-féle szekularizáció idején vesztette el Tegernsee St. Pöltent, ahol ezután meg is szűnt a szerzetesi élet.⁸¹ Nem lehet azt sem kizárni, hogy Arnulf bajor herceg a magyarok okozta pusztítások, illetve az ellenük való harcban való részvételért kárpótlásként vagy a szekularizációs politika bizonyos ellentételezéseként adta Passaunak St. Pöltent.⁸² Összefoglalva, nagyon bizonytalan, hogy mikor került Passau tulajdonába a St. Pölten-i apátság.⁸³ Nem valószínű, hogy St. Pölten már a IX. században tartósan Passau alá tartozott volna. Tegernsee a IX. században nem kapcsolódott a morva misszióhoz, így innen és az alá tartozó, egyébként is jelentéktelennek tűnő St. Pöltenből nem kerülhetett Hippolitus-ereklye Nyitra vidékére a IX. században. Többen úgy vélik, hogy Passaunak voltak kapcsolatai a morva krisztianizációval, esetleg missziót is folytattak a morvák között,⁸⁴ de ha esetleg számolhatunk is ezzel, ez nem lehet kapcsolatban St. Pöltennel, ugyanis – mint előbb érintettem – a monostor valószínűleg ekkor még nem Passau alá tartozott. Nem tudunk arról sem, hogy ebben az időben a passauai püspökség rendelkezett volna Hippolitus-ereklyével. A passauai püspökségre vonatkozó források kiadásával és az egyházmegye történetével az utóbbi évtizedekben monografikus igény-nyel foglalkozó E. Boshof szerint nincs nyoma annak, hogy Passau a IX. században komoly térítést folytatott volna morva területeken. Véleménye szerint Reginhar passauai püspök (814–838) 13. század elején említett *apostolus Maravorum* titulusa a passauai legendaképzés késői gyümölcse.⁸⁵ Összegezve kizárható, hogy a

⁷⁹ Egy XVIII. századi évkönyv szerint St. Pöltent, St. Floriannal és Kremsmünsterrel együtt 909-ben fosztották ki a magyarok, l. Preuenhuber, V. 1740, *Annales Styrenses*. Nürnberg, 4.

⁸⁰ Schlemmer 1947, 33–37.

⁸¹ Löwe 1937: 35.

⁸² Boshof, E. 1994, Die Reorganisation des Bistums Passau nach Ungarnstürmen. In: Boshof, E. – Wolff, H. (szerk.), *Das Christentum im bairischen Raum: Von Anfängen bis ins 11. Jahrhundert*. Köln: Böhlau, 464–465; Brandmüller, W. 1998, *Handbuch der Bayerischen Kirchengeschichte I*. St. Ottilien, 147–148 (a vonatkozó rész F.-R. Erkens munkája).

⁸³ Uo., 119–120.

⁸⁴ Pl. Vavřinek, V. 1963, Die Christianisierung und Kirchenorganisation Großmährens. *Historica* 7, 23–25.

⁸⁵ Passau elsősorban az Enns és a Bécsi-erdő közötti területen térített, de XIII. századi munkák Reginhar passauai püspököt (817–838) „apostolus Maravorum”-ként említik, illetve 831-nél megjegyzi, hogy az összes morvát megtérítette. Boshof, E. 1997, Die Passauer Mission. In: Stirnemann, A. (szerk.), *1000 Jahre Ostarrichi – seine christliche*

XI. században Zoborban feltűnő Hippolitus patrocínium kezdeteit a IX. században keressük.

Elsősorban 976-ban említik St. Pölten, amely ekkor már a passauai püspökség magánmonostora volt Kremsmünsterrel és St. Floriannal együtt.⁸⁶ A monostor újjászervezésére csak a magyar támadások elmaradása, 955 után volt lehetőség, és ez valószínű, hogy Adalbert passauai püspökhöz (940–970) köthető. Így a X. század második felétől St. Pölten mint a passauai püspökség magánmonostora működött. St. Pölten a X. században fontos szerepet játszott Passau Duna menti keleti terjeszkedésében és az egyházmegye Ennsen túli területeinek reorganizációjában. A monostor Passau egyik legfontosabb bázisa lett az Ostmarkban.⁸⁷ A kolostorhoz tartozó Treisma is jelentős településsé vált, sőt fontos rév is működött közélében. Szoros kapcsolat alakult ki Passau és St. Pölten között. A monostor ügyeiben, mint területileg illetékes püspök, ordinárius, másrészt mint kegyúr is befolyással rendelkezett a passauai főpap. Piligrim püspök keleti politikájában is szerepet kaphatott a St. Pölten-i magánmonostor. Így lehet, hogy a 972–973 táján beindult Kárpát-medencei latin térítésben, amelybe bekapcsolódott Passau, St. Pölten is valamilyen szerepet kapott. Legalábbis úgy, mint Passau és az Árpádok hatalmi területét összekötő út egyik állomása, a passauai püspökség keleti bázisa. Bizonyosan tudhattak így a monostorban a magyar földi térítésről a X. század második felétől.

A IX. századdal ellentétben Hippolitus kultusza a X. század második felében felerősödött a német területeken. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy kultu-

---

Vorgeschichte. Innsbruck: Tyrolia Verlag, 140–148; Brandmüller 1998: 124–132 (a vonatkozó rész E. Boshof munkája); Eggers 1996: 35–37.

⁸⁶ „...cum pertinentibus monasteriis, id est cella Sancti Floriani martiris atque Traisma ad monasterium sancti Ypoliti necnon Crhemisa”, I. Lampel, J. (szerk.) 1891, *Urkundenbuch des aufgehobenen Chorherrenstiftes Sanct Pölten I. (976–1367)*. Wien: Verein für Landeskunde von Niederösterreich. Erscheinungsort, 1–3; *Monumenta Germaniae Historica: Diplomatum regum et imperatorum Germaniae II*. Hannover, 1894, 151; Boshof 1992: 62 (232. reg.), a regeszta apparátusa rövid összefoglalását adja St. Pölten korai történetének és Passauval való kapcsolatának; Boshof 1994: 472–480; II. Henrik bajor herceg egy 985 után kelt oklevele újra megerősíti Passau birtokjogát St. Pölten fölött: „deinde Treismam civitatem monasterii sancti Yppoliti martiris”, Lampel 1891: 4; de az oklevélben szereplő birtokfelsorolás eredetisége kérdéses I. Boshof 1992: 72–73 (241. reg.); Erkens, F.-R. 1992, Piligrim, Bischof von Passau (971–991). *Ostbairische Grenzmarken* 34, 28; Giesler, J. 1997, *Der Ostalpenraum von 8 bis 11. Jahrhundert, Teil: II. Historische Interpretation*. Rahden: Verlag Marie Leidorf, 268–269.

⁸⁷ Wodka, J. 1964, Das Nekrologium des einstigen Chorherrenstiftes St. Pölten. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 36, 259; Winner, G. 1964, Passau, Lorch und das Erzbistum Wien. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 36, 386; Lechner, K. 1976, *Die Babenberger*. Wien: Böhlau, 100–101.

szá összekapcsolódott a lechfeldi csatában Nagy Ottó csapatait győzelemre segítő Szent Lőrinc tiszteletével. A császári propaganda a X. század második felében éppen a kalandozó magyarok felett aratott győzelem jelentőségének ébrentartása érdekében tudatosan felkarolta Lőrinc birodalmon belüli kultuszát. Ez pedig hozzájárult Hippolitus ismertebbé válásához. Ennek egyik jeleként Nagy Ottó 962-ben, a császárkoronázás évében Hippolitus-ereklyéket küldött Rómából Quedlinburgba. Az ezredfordulón egy ereklyefelsorolás a salzburgi Szent Péter monostorban, a XI. század második felében pedig Benediktbeuernben említ Hippolitus-relikviákat.⁸⁸ A két szent tiszteletének összekapcsolódását bizonyítja, hogy 1012-ben a bambergi dóm felszentelésénél a nyugati kereszthajó déli részén lévő oltárt Lőrincnek és Hippolitusnak is egyaránt dedikálták, és egymás után szerepeltek.⁸⁹ A bambergi oltárszentelés azért is figyelemre méltó, mert az újonnan létrehozott püspökség II. Henriknek, Gizella királyné testvérének fontos alapítványa volt. Érzelmileg nagyon közel állt hozzá, személyesen felügyelte és alakította szervezését. Mindez mutatja, hogy II. Henrik családja számára fontos volt Hippolitus tisztelete és ez Szent István környezetében is utat találhatott.

A St. Pölten-i bencés apátság megerősödéséből és a keleti misszióban érdekelt Passau alá tartozásából, valamint Hippolitus kultuszának X. század második felében megfigyelhető előtérbe kerüléséből következik, hogy a szent zobori jelentkezésének idejét nem a IX. században, hanem sokkal inkább a X–XI. század fordulóján kell keresni. A Gizella Magyarországra költözésével jelentkező bajor hatásra vezethető így vissza Hippolitus kultuszának Zoborra kerülése. Gizella szerepét mutatja az is, hogy a középkorban Veszprémbe, a bajor hercegné közbenjárásával még a X. század legvégén létrejött püspökség székhelyén őrizték Szent Hippolitus fejereklyéjét.⁹⁰ Úgy tűnik, hogy Hippolitus-relikviák később nemigen kerültek az országba, mert a zobori apátságon kívül csupán egy templom, a Baranya megyében fekvő Gétmonostora viselte ezt a titulust.⁹¹ A szent elterjedt tiszte-

⁸⁸ Löwe 1937: 37–38.

⁸⁹ „Sinistrum altare occidentalis altaris consecravit Megigaudus Treverensis archiepiscopus in honorem sanctorum martirum Dionisii, Rustici et Eleutherii, Laurencii, Ypoliti et Viti. Reliquie vero in eodem posite sunt [...] Laurencii [...] Ypoliti”, I. Pertz, G. H. (szerk.) 1861, *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores* XVII. Hannover, 635.

⁹⁰ Solymosi, L. 2000, Veszprém korai történetének néhány kérdése. In: Kredis, L. (szerk.), *Válaszúton. Pogányság–kereszténység: Kelet–Nyugat*. Veszprém: MTA Veab, 134. Az ereklye idekerülésének ideje ismeretlen, de nem kizárt, hogy Gizella hozta azokat az alapítás érdekében Veszprémbe, úgy ahogy azt bátyja, II. Henrik később Bambergben tette.

⁹¹ Mező, A. 2003, *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest: ME-TM, 124.

letének bizonyítéka azonban, hogy az Árpád-kori keresztény névadásban a Hippolitus gyakran előfordult keresztnévként.⁹²

A Hippolitus patrocíniumot a Zobor gyökereit a IX. századi morva kereszténységre visszavezető szlovák kutatók gyakran az általuk tényként kezelt kontinuitás bizonyítékaként említik. Szerintük ugyanis a patrocínium Nyitra vidékén kívül a Znojmo morva kori várában állt templom védőszentjeként is feltűnik. Úgy gondolják, hogy mivel Znojmban jelen van a IX. században a Hippolitus-kultusz, így a morva kereszténységre jellemző ennek a szentnek a tisztelete, illetve templomtitulusként való alkalmazása, tehát a zobori Hippolitus patrocínium is a morva időkből származik. Az indoklásnál azonban súlyos logikai problémával szembesülünk. A cseh és a morva kutatók ugyanis gyakran azért tartják IX. századnak Znojmon a Hippolitus titulust, mert a szlovák kollégák szerint Zoboron a IX. században jelen volt a szent tisztelete. Így a zobori patrocínium igazolja a znojmoi morva eredetét. Valójában sem Znojmo, sem Zobor esetében nem tesz említést morva időben keletkezett forrás erről, hanem a kutatók egymásra hivatkozva igazolják a Hippolitus-kultusz állítólagos IX. századi jelenlétét Moraviában.⁹³ Mindenképpen meg kell vizsgálni a znojmoi Hippolitusz patrocínium és a titulushoz kapcsolt templom történetét, hogy ne essünk a két bizonytalannak tűnő állítás egymással való igazolásának logikai csapdájába.

Znojmo minden kétséget kizáróan a IX. században valamifajta központi jellegű település volt Moraviában, mivel a ma Hradiště, másnéven Pöltenberg nevű területen egy korabeli vár állt. A hajdani morva vár sajnos nehezen kutatható, mivel egy sziklás altalajú dombon állt. A kiemelkedésen csupán vékony talajréteg van és a különböző korszakok építkezéseinél eltüntették, elbontották az előző időszak hagyatékát. A hajdani várhegy az utóbbi évtizedekben beépült, de a lakóházak építésénél nem volt leletmentő ásatás. A IX. század második felében a morva várakban gyakran építettek templomot, így Znojmo esetében sem zárható ki egy templom hajdani létezése. B. Dostál 1949–1957 között végzett ásatásokat a terület egy részén, a ma álló prépostság kertjében. A kutatás lehetőségeit behatárolta, hogy a prépostság építése és átépítése kapcsán a XVII–XIX. század folyamán több alkalommal terepkiegyenlítést végeztek. A Dostál által feltárt sírok két csoportba sorolhatók. Az egyik réteg XI–XII. századi, a másik XVII–XVIII. századi. A temetkezések a XI. század közepén vagy valamivel korábban kezdődtek és a XII. század közepéig, esetleg második feléig tartottak. A középkori sírok feltárását nehezítette, hogy a későbbi temetkezések gyakran megbolygatták a ko-

⁹² Fehértói, K. 2004, *Árpád-kori személynévtár*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 426–427.

⁹³ A Sankt Pölten-i helytörténetírásban is van példa arra, hogy a monostor fontosságát kiemelendő, morva területen folytatott állítólagos missziós tevékenységére hivatkozva IX. századnak tartják a znojmoi Hippolitus-patrocíniumot, l. Wodka 1959: 184–185, 9. jegyzet; Schragl 1985: 21–22.

rábbi sírokat. Néhány előkerült fülbevaló alapján Dostál nem zárta ki, hogy bizonyos sírok IX. századiak is lehettek. Véleménye szerint a középkori sírokról nem bizonyítható, hogy templom körüli temetőhöz tartoztak volna. A legkorábbi templomhoz tartozó falmaradványok a XIII. század elejére datálhatók, amikor a prépostságot alapították.⁹⁴

Az egykori várban álló barokk Szent Hippolitus-templom szentélyében a korábbi gótikus épület alatt egy rotundát „tártak fel” 1988-ban, amelyet a morva időkre datálnak. Így a IX. századtól a mai napig folyamatosan templom állt volna a területen és néhányan úgy gondolják, hogy ez a korai körtemplom is már a Hippolitus titulust viselte volna. Az állítólagos rotunda léte azonban nagyon kérdéses. A mai barokk templom alapfalának alsó részén ténylegesen megfigyelhető egy körívesnek tűnő nagyon rövid falszakasz, amely nehezen datálható.⁹⁵ Nagyon problémás egy ilyen kisméretű kőtöredékből kirajzolni egy teljes rotundát. Az állítólagos rotunda igazolására a mai templom teljes szentélyrészében kellene régészeti feltárást végezni. A kis falszakasz körtemplom részeként való értelmezésénél felhozzák, hogy a közelben morva időkre datálható sírok vannak. A feltételezett rotundát így a sírok datálásához kapcsolják. A hajdani sírok, amelyeket Dostál bizonyos fenntartással helyezett a IX. századra, azonban nem közvetlenül a feltételezett körtemplom mellett kerültek elő, így azok templomhoz kapcsolása kétségesnek tűnik.

1996-tól ifjabb B. Klima végzett ásatásokat a morva vár területén és az újonnan feltárt falszakaszokból arra következtetett, hogy a várban állt egy egyhajós négyszögletes szentéllyel rendelkező templom is, amely a IX. század első felében épült a Passauból kiinduló térítéshez kapcsolódva. Véleménye szerint ez lehetett a Hippolitus-templom. A templomot a IX. század végé bővítették és egy nyugati előcsarnokot építettek hozzá. Klima úgy véli, hogy a passauai térítés eredményeként létrejött templom után Metód tevékenységéhez kapcsolódik a rotunda és így Znojmo két templommal jelentős központja volt Moraviának.⁹⁶

Klima ásatásainak eredményeit a korszakkal foglalkozó morva régészek és történészek egyaránt problémásnak tartják. Az ásatásokat egy helyi alapítvány finanszírozza, amely magánadományokból működik és a támogatások érdekében gyakran felnagyítják az előkerült leletek jelentőségét. Az újonnan feltárt és Pas-

⁹⁴ Dostál, B. 1968, Spätburgwallzeitliche und neuzeitliche Grabstätte in Znojmo-Hradiště. In: *Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské University Ročník XVII*, Řada Archaologicko-Klasická (E), č. 13. Brno, 7–47, 64–65.

⁹⁵ Klima, B. 2001, Archeologický výzkum MU na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojme. In: Galuška 2001, 239. A feltételezett templom feltárásának képei és alaprajzának rekonstrukciója: <<http://www.znojmo-hradiste-archeo.wz.cz/kostell.pdf>>.

⁹⁶ Uo., 239.

sauhoz kapcsolt templomot így többen egy gazdasági épület maradványainak tartják.⁹⁷ Minden kétséget kizáró régészeti bizonyíték tehát nincs arra, hogy IX. századi morva erődben akár csak egy templom is állt volna. Az ásatási eredmények alapján úgy tűnik, hogy a kalandozó magyarok kifosztották a znojmoi várat. Legálábbis az ott talált, hajdan a magyarok használta rombusz alakú nyílcsúcsok ezt sejtetik.⁹⁸ A morva erődhöz tartozó lakosság továbbélésének kérdése még nem kidolgozott, de valószínű, hogy a népesség más helyre költözött. Talán oda, ahol ma a XI. században épült Szent Katalin-körkápola áll. A Přemyslek a XI. században már nem a hajdani morva erőd helyén alakították ki helyi központjukat, hanem a vele szemben fekvő magaslaton.⁹⁹ A znojmoi vár kontinuitása kizárható, így a benne feltételezett, de régészetileg nem bizonyított templom(ok) továbbélése se fogadható el.

Nézzük meg, hogy a bizonytalan templom(ok) védőszentjeként számba vehető egyáltalán a Hippolitus-titulus.¹⁰⁰ Mikortól adatolható valójában Znojmon ez a patrocínium? A XX. század elején a település történetével foglalkozó helytörténeti irodalom még nem említi, hogy itt a IX. században Hippolitus-templom állt volna.¹⁰¹ Az 1950-es évek közepén L. Havlik Znojmóról készített útikönyvében még csak feltételelesen valószínűsíti, hogy a morva időkben itt állt templom

⁹⁷ Poláček, L. 2004, 15.

⁹⁸ L. Havlik szerint 924-ben vagy 933-ban támadták meg a magyarok a települést és régészeti leletek igazolják ezt a támadást. Havlik, L. 1998, *Toto sole oriente: K identifikaci patrocínií zaniklých raněstředověkých kostelů. Slavia Antiqua* 39, 21 (másik kiadása In: *Moravský historický sborník: Ročenka Moravského národního kongresu 1996–1998*. Brno, 1998, 13). A magyar támadás régészeti leleteire lásd újabban: Kouřil, P. 2003, *Starí Maďaři a Morava z pohledu archeologie*. In: Třeštík, D. – Klápště, J. – Plešková, E. – Žemlička, J. (szerk.), *Dějiny ve věku nejistot: Sborník k přiležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*. Praha: Nakl. Lidové Noviny, 124–126.

⁹⁹ Novotný, B. 1979, *Feudale Lehen der mährischen Přemysliden im 11. – 13. Jh. und der Machtzentren in Konfrontation der archäologischen und schriftlichen Quellen*. In: Choropovský, B. (szerk.), *Rapports du III. Congres International d'Archéologie Slave I*. Bratislava: Slovenská Akadémia vied, 577. A Znojmo-Hradiště régészeti kutatásában való eligazodásban nagy segítséget kaptam két brnói kollégától, J. Macháček régész és M. Wihoda történetész professzoroktól. Támogatásokat ezúton is köszönöm.

¹⁰⁰ Magyarországhoz hasonlóan a középkori Cseh- és Morvaországban szintén nem volt népszerű templomtitulus Hippolitus, mivel csupán kétszer fordul elő. Popp, E. 1972, *Die Patrozinien der böhmischen Länder in vorhussitischer Zeit: Ein Besandsaufnahme. Bohemia* 13, 127.

¹⁰¹ A. Vrabka szerint Znojmo történetében nagyon jelentős volt I. Ottokár uralma, aki sokat tartózkodott a településen és ő alapította Pöhltenbergben a Hippolitus-prépostságot a XIII. század elején. A szerző nem említette, hogy bármilyen IX. századi előzményre menne vissza a prépostság létrejötté, l. Vrabka, A. 1902, *Chronik der Stadt Znam. Znam*, 10–11, 22.

patrocíniuma Hippolitus lett volna.¹⁰² A neves történész későbbi munkáiban, például 1998-ban a morva templomok szentélytájolásáról írt tanulmányában már vitán felülinek tartja a Hippolitus templomtitulus IX. századi jelenlétét a znojmoi morva várban és a Klima által újonnan feltárt templom védőszentjének tartja. Úgy véli, hogy a morva idők után a világi igazgatás a Přemyslek alatt új központba került, mivel I. Břetisláv fejedelem új várat épített a XI. század közepén Znojmon, de az egyházi centrum a régi helyén maradt.¹⁰³ A kérdésben perdöntőnek tartom azt, hogy Znojmon először a XIII. század elején említik csak a Szent Hippolitus patrocíniumot.¹⁰⁴ Módszertani szempontból problémás egy 1220-as években először említett templomtitulust közel négy évszázaddal visszadatálni és meglétét tényként kezelni a IX. század első felében. Ezt a Hippolitus-kultusszal kapcsolatban hozható egyházi intézmények IX. századi története sem támogatja. A Sankt Pölten-i monostorról nem lehet bizonyítani, hogy a IX. században missziót folytatott volna Moraviában. A kultusz közvetítésében számba vehető passauai püspökség morva térítésben játszott szerepét – mint előbb érintettem – kétségbe vonja az újabb német szakirodalom. Sankt Pölten, úgy tűnik, hogy csak a X. század folyamán kerül a passauai püspökség tulajdonába. Így ha elfogadjuk azt, hogy Passau térített Moraviában, bár erre szintén csak XIII. század eleji forrás utal, akkor se kapcsolódhatott ebbe bele Sankt Pölten. Sankt Pölten és Moravia összeköttetéseire nincsen semmilyen adat a IX. századból. Ezzel szemben már a XI–XII.

¹⁰² Havlik, L. 1956, *Znojmo: Z minulosti města a jeho památek*. Brno: Krajské nakladatelství v Brně, 161.

¹⁰³ Havlik 1998: 21. L. Havlik módszerének problémáira lásd Dobrzycki, J. 2000, *Orientacje i partocinia kosciolów w ujęciu* Lubomíra E. Havlíka: *Od wykopalisk z IX wieku po trzynastowieczne bazyliki. Slavia Antiqua* 41, 211–214. vitacikkét. A Hippolitus-patrocíniumot morva eredetűnek tartja L. Jan is, aki szerint később, a XI. században egy archipresbiteratus működött a Hippolitus-templomhoz kapcsolódva és belőle alakították ki a XIII. században a prépostságot. Hasonló folyamat játszódhatott le szerinte Znojmonban, mind Brnóban, ahol a Szent Péter archipresbiteratusból prépostság lett, l. Jan, L. 1999, *Die Rolle des Brünner Kollegiatsstiftes zur Zeit der Luxemburger*. In: Šmahel, F. (szerk.), *Geist, Gesellschaft, Kirche im 13. – 16. Jahrhundert*. Praha, 223. (= *Colloquia mediaevalia Pragensia* 1.) A cseh szakirodalom az archipresbiternek a korai vártemplomok élén álló papokat tekintí, akik joghatóságot gyakoroltak a várkerületben álló templomok felett. Znojmo esetében véleményem szerint ezt a feladatot nem a bizonytalan létű nagymorva idők helyezett templom papja gyakorolhatta, hanem a XI. században a Přemyslek új vára mellett álló templom (rotunda) papja lehetett az, aki archipresbiterként funkcionálhatott.

¹⁰⁴ 1221-ben I. Ottokar egy oklevele több egyházi előkelő mellett tanúként említi „Marquardus prepositus sancti Ipoliti” l. Friedrich, G. (szerk.) 1912, *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II*. Prag: Comitia Regni Bohemiae, 205; ugyanezen uralkodó egy 1226-ban Znojmonban kiadott oklevele szintén a tanúk között említi „Wibertus prepositus sancti Ypoli” l. Uo., 288.

században komoly kapcsolatai voltak a dél-morva területeknek az osztrák Duna menti településekkel és ezek segítették Morvaországban a városiasodást.¹⁰⁵ Így sokkal valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a kereskedelmi és kulturális kapcsolatoknak volt köszönhető, hogy Znojmo és Sankt Pölten kapcsolatba került egymással és a Sankt Pölten-i ágostonos kanonokok prépostsága szerepet kapott a XIII. század elején az I. Ottokár Přemysl fejedelem támogatásával létrejött prépostság megszervezésében. A Hippolitus patrocínium tehát nem a IX. században a bizonytalan passauai térítés nyomán jelent meg a dél-morva területen, hanem a XI–XII. századi kapcsolatok eredményeként a XIII. század elején. Znojmban a IX. századi templom léte nem bizonyítható minden kétséget kizáróan, ennek összekapcsolása egy több évszázad múlva felbukkanó patrocíniummal pedig elfogadhatatlan. Nem lehet tehát analógiás bizonyítékként számba venni Zobor esetleges IX. századi gyökereinek igazolására a znojmoi Hippolitus templomtitulust.

Szent István uralkodása alatt, elsősorban 1030-ig, a rokon kapcsolatoknak és a földrajzi közelségnek köszönhetően köztudottan jelentős hatást gyakorolt Magyarországon a Bajor Hercegség. Az egyházszervezésben is kimutatható, hogy a szomszédos bajor egyházi központok mindegyike összeköttetésbe került Magyarországgal. Salzburg esetében ugyan nem ismerünk konkrét adatot a XI. század elejéről, de az egyházi kapcsolatok meglétét bizonyítja, hogy Szent Istvánt és Gizellát bejegyezték az ottani Szent Péter bencés apátság necrologiumába.¹⁰⁶ Gellért csanádi püspök *Deliberatio* c. művét egy bizonyos Isingrimus nevű salzburgi szerzetesnek ajánlotta.¹⁰⁷ Regensburggal is bizonyítható az egyházi összeköttetés. Gizella királyné keresztet készíttetett édesanyjának a regensburgi Niedermünster-kolostorban lévő sírjára.¹⁰⁸ A Szent Emmerám monostor és Esztergom közötti szoros összeköttetést mutatja, hogy Regensburgból Anasztáz érsekhez érkezett a tudós Arnold szerzetes, aki Esztergomban bemutatta és megtaníttatta Szent Emmerám tiszteletére írt antifonáit.¹⁰⁹ A Duna mentén fekvő Nie-

¹⁰⁵ Měřinsky, Z. 1993, Problematik der Entstehung der südmährischen Städte und deren Beziehungen zum donauländischen Gebiet. In: Marsina, R. (szerk.), *Städte im Donauraum*. Bratislava, 62.

¹⁰⁶ Forster, K. (szerk.) 1974, *Das Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg: Vollständige Faksimile-Ausgabe im Originalformat*. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt; Herzberg-Fränk, S. (szerk.) 1983, *Monumenta Germaniae Historica: Necrologia Germaniae* II. Dioecesis Salisburgensis. München, 46. (reprint)

¹⁰⁷ Karácsonyi, B. – Szegfű, L. (szerk.) 1999, *Deliberatio Gerardi Moresanae aecclisiae episcopi supra hymnum trium puerorum*. Szeged: JATE Központi Könyvtár, 2.

¹⁰⁸ Kovács, É. 2000, Gizella királyné keresztjének feliratai és ikonográfiája. In: *Gizella királyné (985k.–1060)*. Veszprém: Művészetek Háza – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 160–163 (a továbbiakban Homonnai–Koszta 2000).

¹⁰⁹ Pertz, G. H. 1849, *Monumenta Germaniae historica: Scriptores* IV. Hannover, 547; CFH: I, 308–309.

deraltaich bencés monostorával is élénk kapcsolatot ápolt a korai magyar egyház. Ennek a monostornak a szerzetese volt Szent Günter, akinek közbenjárására Gizella és István megalapította a bakonybéli bencés apátságot. Bakonybél és anyakolostora összefonódását mutatja, hogy a magyar monostor ugyanúgy a Szent Móric titulust viselte, mit Altaich.¹¹⁰ Az altaichi szerzetesek a későbbiekben is nagy figyelmet fordítottak Magyarországra, amely az *Annales Altahenses maiores* magyar vonatkozásaiból¹¹¹ kiderül. Salzburg, Regensburg és Altaich felsorolása után a X–XI. század fordulóján feltűnően hiányzik Passau említése. Ez különösen figyelemre méltó, mert Passau feküdt legközelebb a magyar területekhez, sőt az egyházmegyéje hosszan határos volt Magyarországgal. A Duna menti útnak köszönhetően Esztergomból könnyen elérhető volt Passau. Passau tradíciókkal rendelkezett a Kárpát-medencei térítésben már a IX. század elejétől fogva, amelyre a X. század második felében indult első magyar latin rítusú misszióban is építettek. A Bajor Hercegség regensburgi központjába, vagy az Altaichba igyekvőknek is át kellett menni Passaun. A passauai püspökség korai bekapcsolását a magyar misszióba jelzi a német uralkodónak 973-ban írt levele Piligrim püspökhöz.¹¹² A 970-es években Piligrim püspök ambíciójának köszönhetően Passau vezető szerepet is igényelt magának a magyar krisztianizációban. Kezdeti sikereit mutatja Piligrim püspöknek a pápához írt, de végül el nem küldött levelén¹¹³ túl Szent István protomártír tiszteletének erőteljes jelenléte a X. század utolsó harmadában Magyarországon. Minden bizonnyal Passau patrocíniuma hatásának, a passauai papok szerepének köszönhető az, hogy Géza fejedelem, majd később fia, István is Szent István protomártír nevét kapta a keresztségben¹¹⁴ és az esztergomi várhegyen épült első templomot neki szentelték.¹¹⁵

Az előzmények ismeretében joggal hiányolható Passau jelenléte a XI. század elején Magyarországon. Nehezen hihető el, hogy nem próbált Passau bekapcsolódni a Szent István-i egyházszervezésbe, és erre II. Henriktől, Szent Istvántól vagy Gizellától sem kapott volna ösztönzést. Passau és Magyarország XI. század eleji szoros kapcsolatát azonban sejteti, hogy Szent István halála után né-

¹¹⁰ Sörös, P. 1903, *A bakonybéli apátság története I. A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története VIII.* Budapest: Szent István Társulat, 11–20.

¹¹¹ CFH: I, 92–99; Stadtmüller, G. – Pfister, B. 1971, *Geschichte der Abtei Niederaltaich.* Augsburg: Kommissionsverlag Winfried Werk, 129–130.

¹¹² *Monumenta Germaniae Historica: Diplomatum regum et imperatorum Germaniae* I. Hannover, 1879, 586.

¹¹³ Marsina, R. 1971, *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I.* Bratislava: SAV, 41–43.

¹¹⁴ Pertz, G. H. (szerk.) 1841, *Monumenta Germaniae Historica: Scriptores* IV. Hannover, 129; CFH: I, 16.

¹¹⁵ Horváth, I. – H. Kelemen, M. – Torma, I. 1979, *Komárom megye régészeti topográfiája* (= Magyarország régészeti topográfiája V). Budapest: Akadémiai Kiadó, 91–95.

hány évvel Gizella királyné, elhagyva az országot, Passauban telepedett le és a püspöki székvárosban lévő Niedernburg apácamonostor vezetője lett.¹¹⁶ Bizonyosan konkrét egyházalapításokban is kifejeződött Passau és Szent István környezetének az együttműködése. Ennek egyik eredménye véleményem szerint a zobori bencés apátság megalapítása. A Hippolitus patrocínium, amely nem volt különösebben elterjedve Bajorországban,¹¹⁷ sőt a regensburgi püspökség területén a középkorban nem is mutatható ki,¹¹⁸ bizonyosan St. Pöltenből került Zoborra. Az Ostmarkon átvezető egyik úton, a Traisma folyó gázlója mellett fekvő¹¹⁹ St. Pölten-i bencés apátságban tudtak a magyar térítésről, már az átutazóktól is információhoz jutottak róla. St. Pölten, mint püspöki magánkolostor, azonban önállóan nem dönthetett arról, hogy aktív szerepet vállal-e a Kárpát-medencében. A kezdeményező, a döntést meghozó, bizonyosan a kegyúr, a passauai püspök volt,

---

¹¹⁶ Boshof, E. 2000, A niedernburgi apácamonostor a X–XIII. században. In: Homonnai–Koszta 2000: 101–102; Uzsocki, A. 2000, Az első magyar királyné, Gizella sírja. In: Homonnai–Koszta 2000, 112–153. Niedernburg és a passauai püspökség kapcsolatánál ki kell emelni, hogy 976-ban II. Ottótól Piligrim megkapta az apácamonostort, de az 1010-ben már újból birodalmi kolostorként szerepelt, l. Boshof 1994: 482.

¹¹⁷ Löwe 1937: 37.

¹¹⁸ B. Lehner, J. 1953, Die mittelalterlichen Kirchen-Patrozinien des Bistums Regensburg. In: *Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg* 94. Regensburg, 32–33.

¹¹⁹ St. Pölten-i bencés monostor eredendően egy római település maradványai mellett jött létre egy fontos római út átkelőhelyénél. Az egykori római út a koraközépkorban is fontos kereskedelmi és hadiút volt, l. Störmer 1989: 138–139. A XI. század első felében az Ostmark már kezdte kiheverni a magyar kalandozások okozta pusztításokat, előrehaladt az úthálózat reorganizálása. Magyarország felé már több útvonalat – a Duna északi és déli partján is haladt egy út és természetesen a vízi út is rendelkezésre állt – igénybe vehettek az utazók. A XI. század első felében ennek ellenére több esetben kimutatható, hogy a német uralkodók Magyarország felé vagy visszatérőben érintették St. Pöltent. Így 1043-ban III. Henrik visszatérőben a St. Pölten közelében fekvő Pöchlarnban tartózkodott. 1045-ben Székesfehérvárról visszafelé a St. Pöltenhez közeli Perschlingben adott ki oklevelet. 1058-ban IV. Henrik, miután megegyezett I. Andrással, visszatérőben szeptember 25-én a Dunától északra fekvő Trübensee-ben volt, október 1-én viszont a St. Pöltentől 10 km-re nyugatra fekvő Prinzerdorfban. Trübensee és Prinzerdorf között majd egy hétig tartott az út, amely azt mutatja, hogy IV. Henrik valahol hosszasabban időzött. Elképzelhető, hogy ez St. Pölten volt. A Magyarországra utazó német uralkodók 1043-ban, 1045-ben és valószínűleg 1058-ban is érintették St. Pöltent. Ez pedig azt igazolja, hogy St. Pölten gyakran érintett települése volt a Regensburg és Magyarország között utazóknak a X–XI. század fordulóján. A német uralkodók Ostmarkon keresztül történő utazásaira a XI. század elején l. Hechberger, W. 2002, Der König in Passau. In: Erkens, F.-R. (szerk.), *Von sacerdotium und regnum: Festschrift für Egon Boshof zum 65. Geburtstag*. Köln–Wien: Böhlau, 120–123.

aki kijelölte, jóváhagyta, hogy egyházmegyéje keleti központja, a X. század végén a magyar határokhoz legközelebb eső bencés monostor bekapcsolódjon a Kárpát-medence nyugati részén az egyházszervezet kiépítésébe. Véleményem szerint a Szent Hippolitus tiszteletére szentelt zobori bencés apátság megalapítása a passauai püspökség magyarországi szerepvállalásának bizonyítéka. Ahogyan Bakonybél átvette alapító egyházának, Altaichnak Mauritius (Móric) titulását, úgy Zobor is megkapta St. Pölten Hippolitus patrocíniumát. A passauai püspökség Magyarországon ott szervezte meg az új monostort, ahol meghatározó volt a német befolyás. Nyitrától nem messze jelentős birtokokat kaptak azok a német eredetű lovagok, akik Istvánt fegyverrel segítették az ellene lázadó Koppány legyőzésében és ezzel hozzájárultak ahhoz, hogy a fiatal uralkodó apja, Géza fejedelem örökébe lépjen.¹²⁰ A Zoborral szomszédos Nyitrán a XI. század elejétől igazolható Szent Emmerám patrocínium pedig megerősíti, hogy a Felvidék nyugati vidékén a bajor egyház intenzíven bekapcsolódott az egyházszervezet kiépítésébe, a német eredetű lovagok mellé bajor papok és szerzetesek is költöztek.

Zobor létrejöttének pontos idejét nem ismerjük. Bizonyos, hogy a monostor csak Gizella Magyarországra érkezését követően, 995 után jöhetett létre. Az alapítás megtörténtének felső határaként a II. Henrik császár halála (1024) és II. Konrád magyarországi hadjárata (1030) közötti idő kínálkozik. A német–magyar viszony változását mutatja, hogy Szent István király megakadályozta 1027-ben II. Konrád követének, Werner strasburgi püspöknek az átutazását az országon. A német követ csak nagy kerülővel tudott Konstantinápolyba utazni.¹²¹ A német–magyar kapcsolatok ellenségesse válása így már nem tette lehetővé, hogy Bajorországból, nem messze a birodalom határától, bencés monostort alapítsanak Magyarországon. A számba jöhető három és fél évtizeden belül – 995 és 1024–1030 között – talán valamelyest pontosítani lehet Zobor megszervezését. St. Pölten XI. század eleji története további támpontot adhat Zobor létrejöttéhez.

A St. Pölten-i apátság a XI. század első felében átalakult társaskáptalanná, ezzel a bencéseket felváltották a világi papok, a kanonokok. Kézenfekvő, hogy Zobor csak akkor kaphatott szerzeteseket St. Pöltenből, amikor az még bencés monostor volt. St. Pölten patrocíniuma is megváltozott az átalakítás követke-

¹²⁰ A Koppány elleni győztes csatában részt vevő Hont és Pázmány jelentős birtokokat kapott a Felvidék Esztergommal átellenben fekvő területén Hont, Bars, Nyitra és Pozsony megyékben, l. Pauler 1984: I, 60; Kristó, Gy. 2000, Gizella királyné magyarországi kísérete. In: Homonnai-Kosztó 2000: 61–64.

¹²¹ Pertz, G. H. (szerk.), 1854, *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* XI. Hannover, 267; CFH: III, 2666; Wolfram, H. 1992, Die Gesandtschaft Konrads II. nach Konstantinopel (1027–1029). In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 100, 163–165; Makk, F. 1996², *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged: Szege-di Nyomda, 63–64.

tében. Az egyház új védőszentje Szent Péter lett és ezzel Hippolitus másodpatrocíniummá vált, így a titulusváltás is megerősíti, hogy Zobor alapítása mindenképpen ez előtt történt. Sajnos St. Pölten átalakulásának pontos idejét nem tudjuk. A *St. Pölten-i necrologium*, amely már a kanonokok idejében készült, Berengár (1013–1045) és Egilbert (1045–1065) passauai püspököket nevezi *fundatores nostri*-nak,¹²² amely azt bizonyítja, hogy ők vezették be a kanonoki életformát. Az átalakítást III. Henrik is támogathatta, mert a káptalan a XI. közepén megkapta St. Pölten piacját.¹²³ A bencés monostor átalakítását minden bizonnyal már Berengár püspök megkezdte. Ezt mutatja, hogy a püspök három kápolnát a hozzájuk tartozó tizedekkel átadott St. Pöltennek.¹²⁴ A passauai magánmonostor átszervezéséből következik, hogy semmiképpen sem eshetett a zobori monostor alapítása Szent István uralkodásának második felére. Nyilvánvaló, hogy nem egy megszűnőfélben lévő, az átalakulás előtt álló monostor hoz létre Magyarországon egy újabb bencés közösséget. Zobor létrejöttét így mindenképpen Szent István uralkodásának első felére kell tennünk.

A Szent István alatt Magyarországon létrejött öt bencés férfi monostor alapítását nehéz pontosan megállapítani. Pannonhalma 996 táján vitathatatlanul az első. Zalavárt hamis alapítólevele szerint valószínűleg 1019-ben alapították. Bakonybél valamikor 1030 előtt, a német támadásokat megelőzően hozták létre, de mivel létrejöttében szerepet játszott az Altaich-hoz tartozó Günther remete, így az ő életének adatait is figyelembe tudjuk venni az alapítás idejének meghatározásánál. Ezek alapján Bakonybél kezdetét valamikor az 1010-es évek második felénél korábbi időre nemigen helyezhetjük.¹²⁵ Pécsvárad hamis alapítólevele 1015-ös dátummal lett kiállítva, amely talán megőrizhette az alapítás egykori idejét, bár az alapítólevél záró része ennél esetleg jóval korábbra, Szent István koronázása elé, 997-re teszi a monostor létrejöttét.¹²⁶ Összességében Pécsváradot sem sorol-

¹²² Fuchs, A. F. (szerk.) 1983, *Monumenta Germaniae Historica: Necrologia Germaniae V. Dioecesis Pataviensis*. München, 500 (a továbbiakban: MGH NG); Schragl 1985: 22–24.

¹²³ Wodka 1959: 158–159, Uő 1964: 254–255.

¹²⁴ MGH NG: V, 50; Boshof 1992: 92 (319. reg.).

¹²⁵ Szent Günter 1005 végén mondott le birtokairól, Rómába zárandokolt és 1007-ben tette le a szerzetesi fogadalmát, tehát csak ezt követően látogathatott el remeteként Gizellához és Szent Istvánhoz. Günter életére l. Grundmann, Herbert 1963, *Deutsche Eremiten, Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter* (10. – 12. Jahrhundert). *Archiv für Kulturgeschichte* 45, 73–77; Stadtmüller–Pfister 1971: 111–119; Pfeffer, K. 1971, *Der heilige Günter von Niederaltaich*. In: Schwaiger, G. (szerk.), *Bavaria Sancta II*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 103.

¹²⁶ DHA: I, 72–80; Györffy Gy. szerint az alapítólevélben megadott alapítási (997) és felszentelési dátum (1015) kétségbe vonható, és fenntartással számítható a korai monostorok közé, l. Györffy 1977: 187–188; Kristó Gy. viszont nem lát problémát az ok-

hatjuk a korai bencés apátságok közé, mert az 1015-ös alapítási dátum tűnik a legelfogadhatóbbnak.¹²⁷

A pannonthalmi alapítólevélben Szent István Pannonthalma alapításának kezdetét Géza fejedelem korára teszi¹²⁸ és megjegyzi, hogy ekkor még nem volt ezen a helyen kívül máshol az országban püspökség vagy apátság. Ez is megerősíti, hogy Zobor alapítására csak 996 után kerülhetett sor. Az oklevél kiadásának idején, 1001–1002-ben viszont már arra utalt, hogy több, tehát legalább kettő bencés apátság működött az országban.¹²⁹ A Szent István megszervezte bencés apátságok alapítását röviden érintve kitérünk, hogy Pannonthalma után egyedül Zobor tekinthető még korainak. A többit, úgy tűnik, hogy 1015 körül vagy azt követően hozták létre. A Zoerard-András és Benedek legendájának kronológiai utalásai is – mint fentebb érintettem – megerősítik Zobor koraiságát. Összegezve: a St. Pölteni bencés apátság X–XI. századi története, a többi magyar bencés monostor létrejöttének időpontja, a pannonthalmi alapítólevél azon utalása, hogy 1001–1002-ben már legalább két bencés apátság létezett az országban, valamint a Nyitra környéki szentéletű remetéről szóló legenda azt bizonyítja, hogy – Pannonthalma 996-os alapítását követően – 997 és 1001–1002 között Zoboron jött létre a második bencés monostor Magyarországon. Az alapításban a passai püspökség magánmonostora, a St. Pölteni bencés apátság vállalt szerepet. Vélhetően a Hippolitus-ereklyék mellett az első konvent szerzetesei is onnan érkezettek. St. Pölten kizárólag a kegyúr tudtával, a passai püspök jóváhagyásával, sőt kezdeményezésére hozhatott létre Északnyugat-Magyarországon apátságot. A zobori alapításban tehát végeredményben Christian passai püspök (991–1013) szerepét kell látnunk.¹³⁰ Gizella Magyarországra kerülése után Szent István támogatása érdekében a passai egyházmegye is újra bekapcsolódott a magyar egyházszervezet kiépítésébe. Passau szerepe a magyar krisztianizációban nem csupán a 970-es évekre, Pilgrim püspök idejére korlátozódik, hanem a többi bajor egyházi központhoz hasonlóan a X. század legvégén és a XI. század elején is hozzájárult Szent István és Gizella támogatásával a magyar egyházszervezet kiépítéséhez.

---

levél dátumsorában és elfogadja az 1015-ös alapítási évet, l. Kristó, Gy. 2000, Szent István pécsváradi okleveléről. In: Piti, F. – Szabados, Gy. (szerk.), „Magyarok eleiről”: *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 321.

¹²⁷ A korai bencés monostorok alapítására röviden l. Csóka 1980: 39–42.

¹²⁸ „...ab genitore nostro incepto” (DHA: I, 39).

¹²⁹ „...operis efficatia complere studui, necdum enim episcopatus et abbatiae preter ipsum locum in regno Ungarico site erant. Quod si, vos fideles, licuit mihi, quo volui loco, episcopatus et abbatias statuere, an non licuit cuipian loco, quod volui, ut facerem?” (DHA: I, 40).

¹³⁰ Mindezt megerősíti, hogy Christian folytatója volt Pilgrim politikájának, de arról lemondott, hogy Passaut érsekséggé tegye, l. Boshof 1994: 480–481.

ДЛИТЕЛЬНОСТЬ И ПРОЦЕСС В СЛАВЯНСКИХ ГЛАГОЛАХ*

1. Мы поставили себе целью рассмотреть «двойную теорию» А. Бергсона. Своей двойной теорией А. Бергсон разработал теоретические основы понятия «длительности» («durée») (Bergson 1923). Подвергая критике его теорию, Ч. Плех указывает на то, что в двойной системе Бергсона имеется много непоследовательностей: «В языковых примерах Бергсона смешиваются в современном смысле слова динамичность и статичность, акции и репрезентации, примеры, подчеркивающие эпизодические и категорические отношения» (Pléh 1998: 210). Некоторые философы особенно сожалеют о том, что у Бергсона отсутствует строгая и точная формулировка его центрального понятия длительности («durée») (Emmet 1993: 51).

А. Гаус (Gausz 1991) обращает наше внимание на ту опасность, что употребление терминов одерживает верх над смыслом текстов философии. Одерживают они верх над текстами и в семантике, когда при интерпретации терминов часто обнаруживаются противоречия и неточности. Недоразумения в терминологии легко могут приводить к противоречиям, как мы не раз имели возможность в этом убедиться.

2. А. Бергсон и его интерпретатор В. Диенеш рассматривают *длительность (живет)* и *процесс (пишет)* как двойное проявление *дуративности*, поэтому не обособляют их друг от друга формально (Bergson 1923; Dienes 1923).

2.1. А. Бергсон различает первичную и вторичную формы длительности (длительность₁ и длительность₂). Он присваивает слову «длительность» два основных значения: одно гетерогенное и одно гомогенное, т.е. различает гетерогенную и гомогенную длительность (Bergson 1923: 193). Гетерогенную длительность Бергсон полагает чистой длительностью, которую мы, со своей стороны, не считаем чистой или подлинной длительностью. Чистую длительность мы рассматриваем гомогенной т.е. действительной длительностью, характеризующейся только *временем* или *во времени*. Гетерогенным бывает только динамическое действие, которое как прогресс, развитие может осуществиться лишь постепенно (сукцессивно).

---

* Статья посвящается доктору филологических наук, профессору Имре Х. Тоту, с именем которого связаны огромные достижения венгерской славистики.

В теории Бергсона различие первичной и вторичной длительности имеет большое значение. Он рассматривает гетерогенную длительность как качественную, а гомогенную как количественную (там же, 188). Хотелось бы еще раз подчеркнуть, что *чистая длительность* всегда гомогенная, т.е. такая, которая характеризуется только *временем*.

2.2. В книге Бергсона (1923) во вступительной статье Диенеш замечает, что длительность неотделима от того, что длится (Dienes 1923: 15). Подчеркнем, что состояния имеются, длятся, что состояния носят в себе экзистенциальное значение, т.е. составляют чистую, собственную длительность (1).

(1) *Пиджак висит на нем.*

– *Да и я так думал недавно, но теперь я знаю, что скоро умру* (Л. Толстой, 342).

Итак, состояния имеются, существуют во времени. Не случайно называет Х.Р. Мелиг (2006) глаголы состояния эсентивными глаголами [esse].

3. При нашем структурно-функциональном анализе мы исходили из предположения, что отличную теорию Бергсона надо поставить с головы на ноги (придать ей противоположную интерпретацию).

3.1. Не только терминологические, но и языковые противоречия должны быть разрешены и сняты. Понятием «длительность» занимались многие философы, в том числе А. Бергсон, П. Болбериц и Б. Рассел. По мнению Болберица, длительность – это не что иное, как *существовать*, т.е. продолжать оставаться в каком-либо состоянии: «Duratio est permanentia in esse» (Bolberitz 1985: 254). *Постоянству и существованию* (т.е. времени) противостоят изменение и процесс. Настоящее изменение можно объяснить лишь настоящим процессом – подчеркивает Рассел в своей книге (Russell 1994: 657).

3.2. Болбериц в своем анализе превзошел Бергсона, он отличает перманентную длительность («duratio stans») от протекающей длительности («duratio fluens») (Bolberitz 1985: 255). Болбериц считает важным и поменять порядок расположения понятий. На первом месте стоит перманентная, т.е. первичная длительность, на втором месте – вторичная длительность со своими смешанными значениями акцидентальных ситуаций, которую мы называем *процессом*. Процесс – это движение событий, развитие, развертывание событий, изменение, но не длительность. И. Мадач подошел вплотную к этому вопросу, сказав, что «Не время идет, движется, это мы изменяемся!» (Madách, I., 31).

3.3. Размышления П. Болберица более близки к истине, когда он утверждает, что «время – это своеобразная данность бытия». Чистая дли-

тельность – это не что иное, как «продолжать оставаться в бытии» (Bolberitz 1985: 55).

3.4. Здесь речь идет о дистинкции длительности и процесса. Нам следует лишь выяснить, чем отличается длительность от процесса, что характеризует одно, а что – другое.

А. Бергсон присваивает слову «длительность» два значения, когда он говорит о гетерогенной и о гомогенной длительности. Гетерогенную длительность он считает «чистой длительностью», с чем мы не можем согласиться (Bergson 1923: 112). Подчеркнем, что настоящая, чистая длительность всегда есть гомогенная, однородная, т.е. длительность, характеризующая только *временем*.

Что обозначает «гомогенная» и что обозначает «гетерогенная» в значении глаголов? О гомогенных действиях или состояниях идет речь, когда действия или состояния построены однородно, т.е. когда они по своему составу или по своему происхождению одинаковы. Гетерогенными являются действия, когда они по своему внутреннему составу не однородны, состоят не из одинаковых, не из однородных элементов.

4. В семантике понятия процесса А. Бондарко (1987: 85) выдвигает два важных элемента: 1) *динамику*, т.е. динамику протекания действия от предыдущих моментов до последующих моментов, и 2) *среднюю фазу*, которая находится в фокусе действия. Эти последующие моменты действия от предыдущих (прежних) моментов отличаются своим сукцессивно восходящим характером: они гетерогенны, т.е. по своему внутреннему составу они не однородны.

5. По мнению Бергсона, Э. Кант ошибается, когда считает длительность гомогенным медиумом (Bergson 1923: 193). В их споре мы разделяем точку зрения Канта. Полагаем, что в данном вопросе логика Канта дает правильное решение. Моменты абстрактной, *чистой длительности*, следуя друг за другом, выстраиваются линейно в ряд (они стоят в очереди рядом друг с другом). В противоположность абстрактной длительности, моменты конкретного процесса, цепляясь друг за друга, объединяются в одно гетерогенное действие.

Мы согласны с Бергсоном, когда он утверждает, что длительность, подобно понятию времени, представляет собой мыслительное содержание нашего сознания (там же, 199).

Болберитц дефинирует сущность длительности, когда он отмечает, что длительность – это не что иное, как то состояние, в котором вещь моментально находится: «*Duratio est permanentia in esse*» (Bolberitz 1985: 254). Эту длительность мы считаем чистой, настоящей длительностью, которая

противостоит процессу, которую мы на третьем этапе развития нашей темы интерпретируем уже как процесс.

6. Актуально-процессное значение предполагает поднимающуюся тенденцию (направление развертывания), т.е. *ингерентное развитие*, проявляющееся в ком-либо или в чем-либо. Развитие действия направлено к одной цели, к одной ингерентной границе, которая достигается лишь парным глаголом совершенного вида. Это значение имплицитно динамике действия, которая развивается, развертывается, т.е. бывает гетерогенной, внутренне не однородной, т.е. не гомогенной (о понятиях *гомогенное* и *гетерогенное* см. Мелиг 2006).

6.1. Это моноситуативное действие в *актуально-процессной* позиции локализовано во времени, т.е. оно приурочено к одному соотносительному моменту времени. Это прогрессивное гетерогенное действие воспринимается нами в своей динамически поднимающейся форме. Актуально-процессное действие осуществляется постепенно, т.е. шаг за шагом оно доходит до новой (качественно лучшей и более высокой) фазы действия. Начало и фокус (середина действия) не однородны, внутренне не совпадают. В значении процесса «развивается» не только время, но и акцессорные элементы ситуации (т.е. само действие, аспектуальный акт, который претерпевает изменения действия) (см. Крекич 1989: 27). Позиция актуально-процессного значения имплицитно динамике действия; глагольное действие развивается, т.е. развертывается (2):

- (2) – Я *ищу* средства работать производительно и для себя и для рабочего (Л. Толстой, 117). – Я *теперь умираю*, я знаю, что умру, спроси у него (там же, 424). – Кити, *молоденькая, хорошенькая Кити*, и она так подурнела, а я беременная, *делаюсь* безобразна, я знаю (там же, 167).

6.2. Пантивно-результативные глаголы Д. Грубор, подобно З. Вендлеру (Vendler 1967) причисляет к «глаголам исполнения»: «Пантивни: постепено радња извршена сва, од почетка до краја, или који било њезин одређени дио сав» (Грубор 1953: 16). По характеру действия глаголы *исполнения* осуществляют процессное действие тройным образом: 1) *креативно*, 2) *трансформативно* или 3) *мотивно*:

1) *креативно*:

гради кућу	→	саградио кућу (сву)
строит дом	→	построил дом (весь)

2) *трансформативно*:

бели кућу	→	обели кућу (сву)
-----------	---	------------------

белит дом	→	выбелил дом (весь)
3) <i>мотивно:</i>		
враћа се	→	врати се са сајма
возвращается	→	возвратился с ярмарки

6.3. Хочется подчеркнуть, что границы процесса в актуальном настоящем размываются: начало и конец действия ингерентно не фиксируемы (см. Koschmieder 1930: 353). Высказывания в ситуации актуального настоящего могут передаваться следующими вариантами (3а), (3б), (3в):

- (3) (а) Сейчас (я) *пишу* письмо брату.
 (б) В данный момент (я) *пишу* письмо брату.
 (в) Сейчас именно *пишу* письмо брату.

7. Эту статью мы написали, чтобы распутать двойственность (длительность₁ и длительность₂) понятия длительности, потому что между ними обнаруживается дискрепанция. Эта дискрепанция (противоречие, существенная разница, несоразмерность) предсказывает распад этих значений. Вследствие дискрепанции члены двойственности теряют свою твердую когерентность, ослабляют значение друг друга.

8.1. В состоянии не осуществляется никакой развивающийся процесс, т.е. глаголы состояния не в силе реализовать ход развития; они имеют абстрактное, неконкретное значение. Из состояния исключен динамический элемент: динамика характерна лишь для терминативных (целенаправленных) глаголов. Хочу еще раз подчеркнуть, что состояния не развиваются, не протекают, а только длятся во времени (ср. Лухт 1982: 341) (4):

- (4) – И не для себя, – я *вижу*, что вы *страдаете* (Л. Толстой, 34). – *Отдыхаешь*, вальсируя с вами (там же, 81). – Вот мама, – сказала Кити матери, – вы *удивляетесь*, что я восхищаюсь ею (там же, 213).

Приведенные выше примеры показывают, что соотносимый момент («Bezugsmoment») в имперфективном действии приурочивается к середине ситуации. В этой позиции в нашем сознании «движется» лишь однородное время состояния: все моменты однородного времени состояния являются одинаковыми, т.е. однородными. Хочу подчеркнуть, что моноситуативное состояние выше приведенных глаголов осуществляет *актуально-длительное* действие (eine aktuell-andauernde Bedeutung), которое противопоставлено *актуально-процессному* действию.

8.2. Наряду с актуально-длительной ситуацией имеется и *неактуально-длительная* ситуация, в которой осуществляется одно гомогенное полиситуативное состояние, которое не приурочено к одному соотносимому моменту ситуации (5):

- (5) – *У меня брат живет* (Л. Толстой, 202). – *Я завидую тому, что он лучше меня* (там же, 123). – *Так нельзя жить! Это мученье! Я страдаю, ты страдаешь* (там же, 161). – *Я не жалею. Но я не могу не стыдиться пред людьми за то положение, в котором нахожусь* (там же, 74). – *И эта доброта противная, за которую все так любят его и хвалят: я ненавижу эту его доброту* (там же, 18).

9. В конце статьи кратко суммируем суть нашего изложения. Речь шла о том, что необходимо отделять процесс действия от длительности (от длительного характера) состояния в сфере специфических видовых значений. В заключение нами дается таблица противопоставлений, указывающая на то, чем отличается процесс от длительности и наоборот:

ДЛИТЕЛЬНОСТЬ

- 9.1.** Чистая, свободная от смешений значений.
- 9.2.** Длительность не развивается.
- 9.3.** Длительность гомогенна.
- 9.4.** Для длительности характерна статика.
- 9.5.** Моменты длительности присоединяются друг к другу (*reihen aneinander*).
- 9.6.** Длительность неразрывна с тем, что длится.
- 9.7.** Длительности не характерен признак сукцессивности, постепенности.
- 9.8.** Для длительности характерна персистенция.
- 9.9.** Перманентность.
- 9.10.** Количественное значение.
- 9.11.** Неконтролируемость ситуации.
- 9.12.** Неактивный субъект.

ПРОЦЕСС

- Смешивается с побочными (акцидентальными) элементами.
- Процесс развивается.
- Процесс гетерогенен.
- Для процесса характерны динамика, подвижность, размах.
- Моменты процесса соединяются, цепляясь друг за друга (*greifen ineinander*).
- Процесс образовывается, продвигается, развертывается, развивается, протекает.
- Процесс характеризует постепенность.
- Акцидентальное значение. (Смешивается с акцидентальными элементами.)
- Изменение.
- Качественное значение.
- Контролируемость процесса.
- Активный субъект.

9.13. Повторение не допускается.	Повторение допускается.
9.14. Конструкция не трансформируема.	Конструкция трансформируема.
9.15. Имеет атерминативное значение.	Имеет терминативное значение.
9.16. Передает абстрактное значение.	Передает конкретное значение.
9.17. Передает актуально-длительное значение.	Передает актуально-процессное значение.
9.18. Передает и неактуально-длительное значение.	—

ЛИТЕРАТУРА

- Бондарко, А.В. 1987, Лимитативные ситуации. В кн.: Бондарко, А.В. (ред.), *Теория функциональной грамматики*. Ленинград: Наука, 85–98.
- Грубор, Ђ. 1953, *Аспектна значења*. Загреб: Посебни отисак из књиге Рад 293 и Рад 295.
- Крекич, Ђ. 1989, *Семантика и прагматика временно-предельных глаголов: Изменения значений*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Лухт, Л.И. 1982, Предикаты состояния. В кн.: Селиверстова, О.Н. (отв. ред.), *Семантические типы предикатов*. Москва: Наука, 340–346.
- Мелиг, Х.Р. 2006, Глагольный вид и вторичная гомогенизация обозначаемой ситуации посредством квантификации: К употреблению делимитативного способа действия в русском языке. *Slavolinguistica* 7. München: Verlag Otto Sagner, 235–276.
- Bergson, H. 1923, *Idő és szabadság*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Bolberitz, P. 1985, *Lét és kozmosz*. Budapest: Ecclesia Kiadó.
- Dienes, V. 1923, *Bergson lélektana*. Budapest: Franklin-Társulat, 1–49.
- Emmet, D. M. 1993, Bergson Henri Louis. В кн.: Urmson, J.O. – Reé, J. (ред.), *Filozófiai Kisenciklopédia*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 49–51.
- Gausz, A. 1991, Nietzsche és Kant. В кн.: *Existentia: Meletai Sofias*. Szeged: Kner, 207–228. (= Pro Philosophia Szegediensi.)
- Koschmieder, E. 1930, Durchkreuzungen von Aspekt- und Tempussystem im Präsens. В кн.: *Zeitschrift für slavische Philologie* 7. Leipzig, 341–358.
- Pléh, Cs. 1998, *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Russell, B. 1994, *A nyugati filozófia története*. Budapest: Göncöl Kiadó.
- Vendler, Z. 1967, *Linguistics in Philosophy*. New York, Ithaca: Cornell University Press.

ИСТОЧНИКИ

- Толстой, Л. 1953, *Анна Каренина*. Москва: Художественная литература.
- Madách, I. 1986, *Az ember tragédiája*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

Каталин Куглер

АКТИВИЗАЦИЯ ЛАТИНИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Ut dies natalis bonus felix fortunatusque sit!

О колоссальных изменениях, произошедших с начала 90-х годов в лексике русского языка, сказано уже многое. В последние 15 лет написано множество статей и диссертаций об англицизмах, о субстандартных элементах, которые также хлынули в литературный язык за этот период. Эти лексические новшества уже зафиксированы в многочисленных словарях англицизмов, сленгизмов, бранных слов и т.п. Однако, по нашему мнению, стоит обратить внимание на одно явление, которое до сих пор оставалось в стороне, а именно на реактивацию латинизмов в литературном языке. Этот процесс, конечно, нельзя сравнивать по своим масштабам с названными выше тенденциями, однако, на наш взгляд, «релатинизация» лексики также заслуживает внимания, ведь в определенной мере она также отражает языковую картину начала XXI века.

Известно, что в начале прошлого века помимо ученых, поколение Цветаевой, Блока, Волошина, вообще творческая интеллигенция прекрасно владела латинским языком, о чем свидетельствуют названия стихов, цитаты на латыни в литературных произведениях и т.п. В 20-е годы началась травля старой интеллигенции, в редакциях появились, может быть, талантливые, но малограмотные журналисты, которые удовлетворяли идеологическим и пропагандистским требованиям. Они должны были писать на доступном каждому гражданину языке, в котором, конечно, не было мест для латинизмов. Поэтому, из публицистической речи исчезли латинские слова, которые однако хранились в речи старшего поколения, в языке некоторых научных дисциплин, как медицина, юриспруденция, и также частично сохранились в сфере образования (напр., *аспирант, аспирантура, аттестат, аудитория, декан, диссертация, доцент, ректор* и т.п.). В общеобразовательных школах прекратилось обучение латинскому языку. В работе специалистов с греко-латинским образованием почти не было надобности, следовательно подготовка филологов, владеющих латинским и греческим языками в значительной мере сократилась. Так медленно уходил латинский язык. Он не осваивался новыми поколениями и постепенно исчезал из речи интеллигенции.

В начале 90-х годов в духе всеобщей демократии произошла и демократизация публицистической речи. Страницы газет заполнили слова, заимствованные не только из английского языка, но и из блатной речи (напр., *беспредел, разборка, замочить* и т.п.). Напомним, что распространению вне-литературных слов вначале способствовали и депутаты, которые наконец заговорили без бумаги, правда, не всегда владея нормами литературного языка. Речь этих людей однако могла слышать вся страна.

После политических перемен отменили цензуру, и корректоры в редакциях явно стали снисходительными не только в отношении западных «варваризмов», но и малапонятных народу латинизмов. В этой благоприятной для лексических новаций обстановке появилась потребность называть своими именами те процессы, которые начались в обществе, в экономике. Этой необходимостью была вызвана реактивация латинизмов, которые были давно зафиксированы в словарях иностранных слов, но частично были исключены из активной лексики, и если они употерблялись в средствах массовой информации, то исключительно в отношении «буржуазных стран». Стали снова усваиваться такие латинские слова, как, например, *вето, вотум* ('доверия' или 'недоверия'), *дотация, консенсус* (ввел это слово в широкое употребление еще М. Горбачев), *коррупция, кооптация, либерализация, миграция, номенклатура* (с пейоративной окраской), *плюрализм, популизм, эмансипация, репатриация* (приволжских немцев), *геноцид* (в связи с голодомором в Украине). В советское время не употреблялись слова *депортация, депортировать, депортированный*, однако в 90-е годы в связи с воспоминаниями о сталинских временах, они вошли в публицистическую речь. (В словаре Скляревской они имеют пометку 'актуализация'.)

В отношении Российской Федерации также стали употребляться следующие латинизмы: *кворум* (число присутствующих достаточно), *плебисцит* (всенародное голосование), *референдум, электор, электорат, палата* (нижняя, то есть Дума, и верхняя, по-другому, Федеральное Собрание), *коалиция, фракция, регион, префект* (полиции, региона), *префектура, сенатор* (член верхней палаты российского парламента). В случае последних трех слов произошла семантическая модификация, и мы можем говорить об актуализации семантики давно освоенных русским языком латинизмов. Адаптировались уже к русскому языку и слова *легитимный, легитимность*.

Для называния общественных процессов, произошедших в 90-е годы, употреблялись следующие слова: *дерусификация, департизация, деидеологизация, декоммунизация, денационализация, деноминация* (рубля), *демилитаризация, демонополизация, деминистеризация, дестабилизация, де сталинизация, детабузация, депопуляция* (снижение численности населения), *деэскалация* и т.п. Половина этих слов имеет латинский корень (они выделены в тексте). В каждом случае к корневым словам прибавляется пре-

фикс *де-*, заимствованный также из латинского языка, который вместе с суффиксами *-ция* придает этим словам книжный характер.

Долго не встречались на страницах советских газет слова *конфессия*, *медитация*, *окультизм*, *реинкарнация*. Вдруг вместе со словами, связанными с православной религией, ожила и культовая лексика, имеющая латинские корни. Читатели демократизированных газет стали осваивать слова *кардинал*, *кредо*, *месса*, *понтифик* (в значении 'Папа римский'), *беатификация* (Матери Терезы), *пастор*, *экуменизм*.

Большинство следующих латинизмов, отмеченных нами, освоено давно русским языком, однако они употреблялись в узконаучной сфере, как, например, *индуцировать*, *генерировать*, *инспирировать*, потом они перешли в публицистическую речь и стали употребляться в непривычном раньше контексте, а именно при описании политических изменений.

Многочисленные медицинские термины благодаря печати также стали употребляться широко, как, например, *аллергия*, *инфекция*, *инфекционный*, *иммунитет*, *иммунодефицит*, *канцер*, *контрацептив*, *контрацепция*, *консилиум*, *реанимация*, *трансплантация* и т.п. Сегодня читатели уже знают значение таких латинских слов, как *фригидность*, *акупунктура* и т.п. Интересно отметить, что слово 'больной' стало заменять *пациент*. Семантика слова *тонус* расширилась, и слово приобрело значение 'общее настроение, самочувствие' (см. 'поднятие *тонуса*').

Представляют особый интерес случаи, когда медицинские выражения неожиданно появляются в совершенно другой, а именно в общественно-политической тематической сфере, где подвергаются метафоризации. Они придают особую экспрессию тексту: '*вирус* финансового кризиса', 'экономический *коллапс*', 'регион-*донор*'. Прилагательное *девиантный*, образованное от медицинского термина 'девиация', также стало появляться на страницах газет, обозначая в более широком значении отклонение от нормы (см. '*девиантное* поведение').

В текстах на экономическую тематику сплошь и рядом встречаются термины с латинскими корнями, однако раньше, конечно, не употребительные в связи с советским народным хозяйством, например, *аннулировать* (договор), *инвестиция*, *лимит*, *лимитировать*, *стагнация*, *рецессия*, *профицит*, *приватизация*, *пролонгация* (действия договора), *либерализация* (цен) и т.п. Лишь слово *дефицит* употреблялось повсеместно в период перестройки для обозначения нехватки товаров.

В сфере образования появились новые формы обучения, соответственно стали употребляться слова *экстернат* (нетрадиционная форма обучения), экзамен уже можно сдавать *экстерном*, то есть, не посещая лекции, занятия; появились *бакалавры* и *магистры* в рамках *бакалавриата* и *ма-*

гистратуры. Сегодня уже можно в вузе записаться на *элективный* курс и посещать *факультатив*.

В повседневной жизни широко употребляются такие слова с латинским происхождением, как *бонус* (в значении премия, подарок от фирмы), *депрессия*, *мануальный* ('мануальная терапия'), разговорное *мануал/мануальщик*, *депиляция* (удаление волос), *маргинал* (человек, оторванный от своей социальной среды), *фальсификация*, *эвакуатор* (специальный автомобиль для транспортировки автомашин), разговорное *эвакуаторщик*, *экстра-сенс*, *экстремальный* ('экстремальная ситуация'), образованные от того же корня существительные *экстремальность*, *экстремальщик* (любитель экстремальных видов спорта). Можно сказать, что слово *экслюзивный*, благодаря журналистам, стало модным в кругу новой элиты (см. 'экслюзивная возможность', 'экслюзивный ремонт квартиры', 'экслюзивные телефоны' и т.п.).

В других случаях латинизмы распространились как синонимы, и, например, слова *позитивный* (см. 'позитивное мнение') и *негативный* в лексике русского языка стали общеупотребительными. Они почти полностью вытеснили употребляемые в советские времена прилагательные 'положительный' и 'отрицательный'. Усеченная форма этих прилагательных, которая подверглась номинализации, распространена в газетной речи, где они приобрели новое значение, и употребляются как *позитив* (положительный результат каких-либо действий, положительное начало), *негатив* (отрицательные факты, сведения о ком, о чем-либо). Последние примеры отражают влияние немецкого языка. Выражение 'опытный, знающий работник' порой заменяется словом *универсал*, вместо слова 'застой' употребляется *стагнация*, а 'терпимый, снисходительный человек' уже называется *толерантным*. Как альтернатива к слову 'определение чего-н.' встречается латинское *дефиниция*, а слово 'частный' стало заменяться словом *приватный*. Для замены слова 'качество' появилось уже заимствованное немецкое слово с латинским корнем *квалитет*.

К прямым латинским заимствованиям относятся слова, воскресшие в последнем десятилетии, как *альма матер*, *казус*, *статус-кво*, *де-факто*, *де-юре*, *креатура*, *кавзи-выборы*, *терра инкогнита*, *персона нон-грата*. (Имеется информация о радиопередаче с названием *Персона грата*, куда приглашались известные люди, то есть, на радио проводилась беседа 'с желанными гостями'.) В последнее время стали употребляться такие словосочетания как '*персона года*', '*персона месяца*', где слово *персона* приобрело значение удачливого, преуспевающего человека. Экспрессивным выражением, указывающим на непрерывность, непрестанность, является '*перпетуум-мобиле войны*'.

В ходе работы над составлением словаря русских неологизмов на страницах российских газет нашли мало латинских слов, не зафиксированных в *Словаре иностранных слов*, изданном в 1980 году, лишь *gratis*, *омен*, *нострификация* (диплома), *цивильный* и упомянутое выше слово *беатификация* (Спиркин 1980). Поскольку эти латинские слова не обнаружены в словаре Даля, так мы можем считать их новыми заимствованиями из латинского языка. Лексическими новшествами являются и слова *инаугурация*, *транспарентный*, *транспарентность* (прозрачность взглядов), имеющие латинские корни, и освоенные посредством английского языка.

Значительная часть латинизмов, воскресших в последние десятилетия, относится к опосредованным заимствованиям, которые проникли в русскую речь через язык-посредник, скорее всего через французский, немецкий и английский языки.

Следующие слова сначала были освоены французским языком, потом проникли в русский язык: *коммуникация*, *коммуникабельный*, *конформизм*, *ликвидный*, *мажоритарный*, *ментальный*, *мобильный*, *нудизм*, *оральный*, *сервизизм*, *триколор* (российский), *толерантный*, *толерантность*, *популяция*, *элективный* и т.п.

Посредством немецкого языка были освоены: *менталитет*, *муниципалитет*, *муниципальный*, *иммунитет*, *инвестировать*, *интеллект*, *квалитет*, *криминалитет*, *коррумпируют*, *криминогенный* (способствующий преступлениям), *интroversия*, *интроверт*, *пестициды*, *пастор*, *экуменизм*.

Через английский язык вошли в русский язык следующие слова, имеющие латинские корни: *абстракт* (перед статьей), *кампус*, *компьютер*, *опция*, *офис*, *номинация* (выдвижение фильма на приз на фестивале), *перформанс*, *продьюсер*, *рецепция* (в гостинице), *секс*, *терминал*, *трансфер*, *тьютор*, *эксклюзивный* и т.п.

По нашим наблюдениям, радостное ощущение 'вседозволенности' в языке, которое было заметно особенно в 90-е годы, отходит, и страсти по (скорее неосознанной) новации языка утихают. Перегибы (порой неуместного) употребления латинизмов также исчезают. Часть слов, возникших 20 лет назад, образованных с префиксом *де-* и суффиксом *-ция* уже неактуальна. Они являются плодами переходного времени. Другие латинизмы стали популярными, вошли в активный лексикон большинства носителей языка, что мы должны оценить фактом обогащения лексики современного русского языка. Повторно и часто с семантическими модификациями освоенные латинизмы со своей книжной тональностью в целом уравнивают влияние субстандартных слов, вошедших в русскую лексику в тот же период. Нужно отметить и то, что в последние годы у журналистов в отношении арготиче-

ских, вульгарных слов также наблюдается некое самоограничение, что приводит к гармонизации стилистической палитры публицистических текстов.

ЛИТЕРАТУРА

- Крысин, Л.П. 2009, *1000 новых иностранных слов*. Москва: АСТ-Пресс, Книга Серия: Словари XXI века.
- Скляревская, Г.Н. (гл. ред.) 1998, *Толковый словарь русского языка конца века: Языковые изменения*. Санкт-Петербург: Фолио-Пресс.
- Спиркин, А.Г. – Акчурин, И.А. – Карпинская, Р.С. 1980, *Словарь иностранных слов*. Москва: Русский язык.
- Kugler, K. 1998, *Orosz–magyar sajtónyelvi szótár*. Szeged: Scriptum Kiadó.
<<http://slovardalja.net>>

Икона в повестях А.А. Бестужева-Марлинского¹

А.А. Бестужева-Марлинского (1797–1837) по праву называют основоположником и наиболее ярким представителем русской романтической прозы. В произведениях писателя сказалось его увлечение европейским романтизмом. Вначале был немецкий *Sturm und Drang*, позже французская «неистовая» словесность в лице Виктора Гюго, но критики никогда не упрекали писателя в подражательности, подчеркивая чаще оригинальность и самобытность его дарования. Читателя того времени подкупала явная оппозиция Бестужева-Марлинского по отношению к условностям классицизма, как в прозе, так и в литературно-критических статьях; его недаром считают первым в русской литературе теоретиком романтизма (см. Гусев 1976: 10). В 20-х – начале 30-х годов XIX века писатель был исключительно популярен, им зачитывались, его называли «Пушкиным прозы». И ныне некоторые исследователи готовы оставить за ним место между Карамзиным и Гоголем (см. Кулешов 1981: 6).

Однако вскоре после выхода в свет прозаических произведений Пушкина и особенно Гоголя популярность его сошла на нет. Белинский, не раз с похвалой отзывавшийся о писателе, начал критически оценивать творчество Бестужева-Марлинского, и скоро как в критике, так и в общественном мнении проскользнула обидная ироническая оценка повестей знаменитого писателя: «бестужевские капли». Однако все исследователи признают не только значительность и значение творчества Бестужева-Марлинского, но и его влияние на русскую словесность XIX века. Литературоведы и критики находят следы героев, характеров, сюжетов и отдельных тем писателя у Пушкина и Лермонтова, Гоголя и Воняревского, Панаева и Гончарова, Достоевского и Толстого.

Русские романтики в своих произведениях редко замечали икону. Они были ориентированы преимущественно на европейскую живопись, особенно ценя итальянский Ренессанс. Тем интереснее обратиться к теме иконы в творчестве такого «чистого» и бескомпромиссного романтика, каковым являлся Бестужев-Марлинский.

---

¹ Исследование выполнено при финансовой поддержке РГНФ в рамках научно-исследовательского проекта РГНФ («Русская словесность и икона: проблемы интермедальности»), проект № 10-04-00016а.

В повести *Испытание* (1830) центральным является эпизод с состоявшейся дуэлью между двумя друзьями офицерами Валерианом Стрелинским и Николаем Греминым. Когда сестра Стрелинского Ольга узнала, что брат отправляется на дуэль с Греминым, к которому была равнодушна с отроческих лет, она бросилась в свою комнату. «Боже великий, подкрепи меня! – Ольга поверглась ниц перед образом, и решимость осенила свыше теплую мольбу ее», – пишет Бестужев-Марлинский (1981: I, 245). Именно в этой молитве перед иконой Ольга нашла решение и обрела решимость исполнить свой замысел. Наперекор предрассудкам того времени, рискуя своим добрым именем, она поехала на место дуэли и остановила ее, воззвав к совести Гремина. Развязка повести – вполне в духе романтизма. Участники эпизода понимают, что вмешательство в дуэль Ольги нарушает «протокол» отношений между девушкой и мужчиной. «Поездка сестрицы твоей едва ли утаится от клеветы, и Бог весть, какими баснями украсит ее свет!» – говорит Гремин Стрелинскому и тут же предлагает Ольге руку и сердце (там же, 252). Итак, все кончается благополучно, но начало развязки в повести – коленопреклоненная молитва главной героини перед иконой.

Похожий мотив встречается у Бестужева-Марлинского в повести *Латник* (1831). Дочь жестокого старого князя и ее учитель Баянов полюбили друг друга, но отец Лизы был против этого брака. Он выгнал из замка Баянова, а Лизу заточил в домашнюю темницу. Тогда молодой человек с помощью слуг стал тайно встречаться с Лизой и скоро предложил ей бежать и обвенчаться вопреки воле отца. Когда князя не было дома, он пришел к Лизе. «Баянов застал свою невесту на коленях перед образом. Кончив молитву, она кинулась в объятия к милому, но долго не могла промолвить слова, заливаясь слезами», – пишет Бестужев-Марлинский (там же, 440). Молитва перед иконой дает Лизе только плохие предчувствия и предзнаменования, она уговаривает возлюбленного перенести день побега. Однако тот убеждает ее бежать. Лиза соглашается, священник совершает венчание влюбленных, но вслед за тем происходит трагедия, т.е. ответ иконы как бы предостерегал героиню от рокового шага. Можно отметить, что молитва перед иконой в русской классической литературе является одним из наиболее распространенных мотивов.

В повести *Латник* встречается еще один эпизод, связанный с иконами. После побега из замка Баянов и Лиза приезжают в церковь, где их уже ждет священник. Писатель следующим образом описывает интерьер храма: «Иконостас подымался до самого потолка, подпертый витыми столбиками, когда-то позолоченными; старинные лики святых, едва озаренные лампадою перед царскими дверьми, казалось, хмурились, помавали головами; хоругви колебались от сквозного ветра, который, дуя в рамы, возникал и стихал печальною песнию» (там же, 441). Во время венчания Лиза была бледна, она

дрожала от страха и дурных предчувствий: «Она робко озиралась кругом и сторонилась теней, перебегающих по церкви от зыбкого пламени свеч, как будто они хватали ее» (там же, 441). В этом эпизоде можно отметить важный мотив, который встречается и у других писателей того времени: святые на иконах или фресках оживают. Сам мотив оживления произведения искусства очень древний (напомним только Пигмалиона и Галатею). В данном произведении у Бестужева-Марлинского святые «хмурятся», «покачивают головами», они перебегают тенями по стенам, что выглядит особенно «живоподобно» в свете колеблющегося пламени свечей.² Но если в византийских и древнерусских сказаниях они оживают в прямом смысле, т.е. сходят с икон и являются людям в своем телесном (иногда даже и плотском) облике, то в словесности XIX века это оживание носит скорее психологический характер. Оживание икон происходит в воображении героини или героя. Для сравнения можно вспомнить отдельные эпизоды из творчества Лермонтова,³ Гоголя,⁴ Полевого,⁵ Писемского⁶ и других писателей XIX века.

---

² Французский романтик Теофиль Готье также обратил внимание на эффект «оживания» святых. Вот что говорил он о росписях русских храмов, посетив Успенский собор Кремля в середине XIX века: «Вся внутренняя часть церкви покрыта росписями по золотому фону в византийском стиле... Тысячи фигур окружают вас, словно молчаливая толпа, восходя и спускаясь вдоль стен, идя цепочками, как будто вокруг вас происходят празднества вроде христианских панатеней... Слабый, бережно-сдержанный свет еще более усиливает чувство беспокойства и эффект таинственности. Великие суровые святые православного календаря как будто ведут потрясающе своеобразную жизнь в этой рыжеватой и сияющей тени. Они пристально смотрят на вас и, кажется, грозят вам рукой, протянутой для благословения» (Готье 1988: 249). Вначале у писателя создается впечатление статичности, неподвижности, «застывшей архаики» изображенных фигур. Лишь некоторое время спустя взгляд писателя начинает различать движение и динамику в расположении священных изображений и некоторую психологичность их вида. Он чувствует, что святые в храме «окружают» зрителя «молчаливой толпой», они «восходят и нисходят» по стенам, как по холмам, «склоняются» на сводах, двигаются цепочкой. Готье признает, что в этих внешне статичных фигурах теплится своеобразная таинственная жизнь – святые «живут на стенах своей жизнью», они «пристально смотрят», благословляют, призывают, и даже грозят (там же, 228, 249 и др.).

³ Мотив оживания иконописного изображения встречается у Лермонтова в поэме *Боярин Орша*. Здесь оживают только глаза иконных ликов. «*Висят над ложем образа; / Их ризы блещут, их глаза / Вдруг оживляются глядят – / Но с чем сравнить подобный взгляд? / Он непонятней и страшней / Всех мертвых и живых очей!*» (Лермонтов 1979–1981: II, 248). Действительно, глаза на некоторых образах Спасителя, например, на иконе *Спас Ярое Око*, строги и проницательны, о чем говорит и народное прозвание упомянутой иконы. Кроме того, как было многократно отмечено искусствоведами, на многих иконах очи Спасителя, Богородицы или свя-

В повести *Страшное гаданье* (1831), которую можно считать предтечей популярных в XIX веке «святочных рассказов»⁷ (самый знаменитый

того написаны так, что при движении человека вправо или влево возникает зрительный «эффект слежения»: глаза изображенного на иконе движутся вслед за перемещениями зрителя. У поэта же происходит психологизация изображения: очи святых неожиданно «оживляются, глядят». Эти «ожившие» глаза подчеркивают силу беспричинного страха Орши, предсказывают те трагичные события, которые последуют в ту же ночь, и вместе с тем заранее осуждают героя – убийцу своей дочери.

⁴ В повести Гоголя *Портрет* мотив оживания изображения не связан с иконой. Молодой художник Чертков находит в лавке портрет. Всех присутствовавших поразили глаза изображенного: они глядели мертвенно и вместе с тем живо, как будто таинственным образом в них была удержана часть не только душевной, но и биологической жизни. Они проникали внутрь человека и заставляли всех вскрикнуть от страха и ужаса (см. Гоголь 1994: VII, 269).

⁵ В повести Полевого *Живописец* подросток Аркадий начинает учиться иконописи. Эти занятия заметно меняют его отношение не только к иконам, но и к богослужению в целом: оно «оживает». Интересно, что при этом лики святых в глазах подростка оживают и оживляются, но остаются «не человеческими» (Полевой 1989: 158). Их живость не живоподобна (в понимании Симеона Полоцкого или Иосифа Владимирова), а духовна, ведь святые, пребывают в Царстве Небесном, не в «теле плоти», а в «теле духовном» (1 Кор. 15: 40, 44), поэтому и на иконах они изображаются не по плоти с ее анатомией и физиологией, а по образу Божию, заложенному Господом в человека при его сотворении.

⁶ В последнем романе Писемского *Масоны* описывается прием в ложу жены масона Марфина – Сусанны Николаевны. По ее желанию начало обряда происходило ночью в церкви. «Сначала она (Сусанна – В.Л.) держала глаза потупленными вниз, боясь на что-нибудь окружающее взглянуть; потом подняла их вверх, и ей сразу же представилось, что в туманной высоте церковного свода летают какие-то бледные крылатые существа, которых она приняла за ангелов. Сусанна Николаевна опустила глаза вниз, на местные иконы иконостаса, но тут она почти ввьяв увидела, что Божия Матерь во имя *Всех Скорбящих*, написанная во весь рост в короне и со скипетром, движется и как бы идет к ней; что Христос на кресте поднял свою склоненную голову и обратил на нее кроткий взгляд свой» (Писемский 1959: 225–226). В романе возникает характерный иконный мотив: когда она смотрит на большие иконы местного ряда, то явственно видит, как образ Богородицы *Всех Скорбящих Радость* как бы приближается к ней. Так же оживает у Писемского и образ Спасителя: Христос поднимает преклоненную главу и кротко смотрит на будущую масонку. Ниже безмолвное оживание икон дополняется мотивом превращения: вверх Сусанна Николаевна видит уже не ангелов, а бесов. И все равно, готовая упасть в обморок Сусанна, продолжает свой путь в масонскую ложу.

⁷ Один «краснобай» объясняет гостю, что выходить из избы в такое время опасно: «Теперь уж ночь, а дело-то святочное... Ведь канун-то Нового года чертям сенокос» (Бестужев-Марлинский 1981: I, 317).

из них – *Запечатленный Ангел* Лескова), встречаются три «иконных» эпизода.⁸ Молодой офицер спешит к своей возлюбленной Полине, замужней женщине, но начинается метель и он попадает в деревню, где вынужден провести вечер из-за непогоды. В зажиточной избе собралась молодежь: гадают, играют, поют. Но любимое занятие в такой вечер – страшные рассказы. И вот во время одной такой повести дверь неожиданно открылась. Все испугались, девушки вскрикнули и «столпились под образами» (там же, 319). Это характерная черта или примета православного быта. Красный угол – святое место в избе, при любом несчастье или беде человек прибегал к помощи святых в красном углу. Естественно, от испуга девушки в поисках защиты у святых бросились именно туда.⁹

Наэлектризованные страшными историями, присутствующие ожидали увидеть, пишет Бестужев-Марлинский, белый саван или нечистого с рогами, но вошел обыкновенный человек. Гостей смутило только то, что он не перекрестился на иконы, а сразу поздоровался со всеми (см. там же, 320). Это еще одна примечательная черта, связанная с иконопочитанием. При входе в дом гость, согласно неписанному «протоколу», должен сначала перекреститься на иконы в красном углу и лишь после этого поздороваться с хозяевами.¹⁰ Сразу же обратили внимание и на «усмешку презрения» на ли-

---

⁸ Детальный и тонкий анализ повести *Страшное гаданье* см. Жилина 2009: 131–138.

⁹ В православном быту издревле сложилось не просто почитательное, но трепетное отношение к красному углу с образами. Еще в XVI веке *Домострой* призывал закрывать иконы красного угла занавеской (см. *Домострой*: 122). Сохранились свидетельства, что у благочестивых людей он действительно завешивался на время развлечений и на ночь. В словаре Владимира Даля можно найти пословицы и поговорки, связанные с народными обычаями: «Уж онъ подъ святыми лежит – умираетъ, отъ обычая обмывать и класть подъ образа еще заживо» (Даль 1880–1882: IV, 161). Если в семье кто-либо заболел, его клали в красный угол под иконы на лавку или на стол. Широкую популярность получило стихотворение Есенина, в котором он с какой-то тайной мыслью просил близких: «*Чтоб за все за грехи мои тяжкие, / За неверие в благодать / Положили меня в русской рубашке / Под иконами умирать*» (Есенин 1977–1988: I, 211). Но бывало, что умирающий выздоравливал. Даль (1880–1882: IV, 161) приводит фразеологизм и на этот случай: «Он из-под святых встал – ожил от тяжелой болезни». Доброго желанного гостя в доме встречали при словьем: «Честь да место – Господь над нами – садись под святые» (там же), т.е. опять же в красный угол под иконы.

¹⁰ Отношение к иконам – важная характеристика человека. Входя в дом, гость вначале крестится с короткой молитвой на иконы и лишь после этого приветствует хозяев. На этот обычай, начиная с XVI века, обращали внимание многие иностранцы, путешествовавшие по России. Смысл обычая в том, что гость ставит между собой и хозяином Бога как свидетеля своих добрых намерений. И наоборот,

це нового гостя, на пронзительный черный взгляд. И во всем его облике было что-то демоническое, как описывает Бестужев-Марлинский.

Один молодой крестьянин предложил офицеру погадать на любовь «страшным гаданием» на кладбище. Герой согласился: завернувшись в медвежью шубу, он лег на воловью шкуру между могил. И там возникает еще один иконный мотив. Крестьянин заставил героя снять нательный крестик и «маленький образ». В противном случае, объяснил он, гадание не будет иметь силы. Офицер повесил крестик и образок на соседней могилке, но, подчинившись «гадальщику», он тут же почувствовал, что совершил ужасный грех. Народная поговорка гласит: «Крест снимают вместе с головой». И вот герой, он же рассказчик говорит: «Странная вещь: мне стало будто страшнее, когда я удалил от себя моих пенатов от самого младенчества;¹¹ мне показалось, что я остался вовсе один, без оружия и защиты» (там же, 324–325). Далее следуют обычные аксессуары такого рода гаданий: три ножа, магический круг, кровь красного петуха, шкура черного, как смоль, быка, молодой месяц и т.п. Появляется демонический незнакомец и предлагает отвезти героя к его возлюбленной; там он встречается с возлюбленной, но врывается ревнивый муж; герой с Полиной убегают, но муж догоняет их, и герой убивает его; влюбленные понимают, что теперь все разрушено, кровь мужа встала между ними. Все это время демонический незнакомец помогает герою, как будто все глубже завлекая его в свои сети, в преступление и грех. Повесть кончается неожиданно: оказывается это был сон, герой просыпается, раскаивается в попытке соблазнить замужнюю женщину и уезжает из тех мест, навсегда оставив Полину.

Две главные темы повести – незаконная связь с замужней женщиной и договор с нечистой силой – тесно переплетены в повести. Вторая тема усилена иконными мотивами: от незнакомца с страшными глазами прячутся под иконами; сам незнакомец не крестится на иконы; заключая договор с

если гость проходил в дом, не перекрестившись на образа, для благочестивого хозяина это было важным знаком, который многое говорил о госте. У Пушкина встречаем такую скрытую характеристику героя через отношение к иконам. В сказке *Жених* невеста видит сон: *«Вот слышу много голосов... / Взошли двенадцать молодцов, / И с ними голубица / Красавица-девица. / Взошли толпой, не поклонясь, / Икон не замечая; / За стол садятся, не молясь / И шапок не снимая»* (Пушкин 1977–1979: IV, 303). Так во сне героиня по поведению двенадцати молодцов поняла, что это разбойники. Интересно, что даже в разбойной избе все же были иконы, что соответствует действительности.

¹¹ Пенаты в римской мифологии – хранители и покровители домашнего очага, позже – всего римского народа. В семье были обычно изображения двух Пенатов. В данном случае рассказчик Бестужева-Марлинского называет пенатами крестик и нательную иконку, которые он с момента крестин носил на груди.

лукавым, человек снимает с груди нательный крест и образок. Итак, в повести противопоставлены, с одной стороны, сила христианских обычаев, которые служат «оружием и защитой», а с другой – демонические языческие обряды, которые обретают силу только тогда, если человек добровольно заключает сделку с лукавым.

Русские романтики нередко обращались к древнерусской истории: их рассказы, повести, романы воскрешали киевскую, новгородскую, московскую старину. При этом многие писатели-романтики стремились к той же достоверности и историчности, на которую претендовали авторы сугубо исторических романов того времени, такие как Лажечников или Загоскин.

Представляет интерес упоминание об иконах в рассказе Бестужева-Марлинского *Изменник* (1825). Действие происходит в 1609 году в Переяславле-Залесском. Ратник Петрович и плотник разговаривают о создавшемся положении: поляки в Москве, войска Сапеги осаждают Троице-Сергиев монастырь, литовские отряды двигаются на Переяславль, а до сих пор неизвестно, кто будет засадным воеводой. И тут же возникает еще одна актуальная тема. Ратник готовится не только разгромить противника, но и вернуть награбленное. Надо дать им урок, «чтобы они не грабили божиих храмов, не обдирали бы риз со святых икон» (там же, 159). Как известно, иконы, особенно почитаемые, часто украшали богатыми окладами, ризами. Нередко они были золотыми или серебряными с позолотой. В оклады часто вставляли не стразы, а настоящие драгоценные камни. Поэтому после взятия города золотые оклады икон становились для победителей заманчивыми трофеями. Оклады сдирали с икон еще во времена татарских набегов, и в Смутное время, и в период войны с Наполеоном. Осталось много документальных свидетельств о разграблении храмов и монастырей. Известны случаи, когда русские после перемирия предлагали выменять иконы и оклады на захваченных в плен противников. Вот о таком эпизоде, отметившем одну характерную деталь в войнах того времени, и идет речь в упомянутой повести писателя-романтика.

Одно из самых известных произведений А.А. Бестужева-Марлинского – повесть *Роман и Ольга*, опубликованная в 1823 году. Действие происходит в 1396–1398 годах. Сюжет повести, если оставить в стороне побочные линии, можно свести к следующему. Новгородцы Роман и Ольга любят друг друга, но Симеон, отец Ольги, не хочет отдавать дочь за храброго, но бедного юношу. Роман предлагает Ольге бежать вместе к киевскому князю. Девушка сначала соглашается, но потом не решается пойти на такой шаг. Романа посылают с грамотой в Москву, там он по приказу великого князя Василия попадает в тюрьму, но ему помогают бежать. По дороге домой он освобождает отца Ольги Симеона из плена «московитов». Повесть заканчи-

вается заключением брака между Романом и Ольгой по благословению благодарного отца.

В этой повести есть два эпизода, о которых следует сказать особо, потому что в наш пересказ сюжета они вносят важнейшие мотивы. Итак, Ольга ночью ждет условного знака от Романа, она готова бежать с ним. «Ольга сбрасывает с себя жаркое одеяло и робкою белоснежною рукою осторожно отдергивает камчатные завесы полога – прислушивается; дыхание замирает в груди, блеск лампы перед иконою обличает волнение беглянки... Простите, добрые, милые родители! Ольга залилась горячими слезами, и невольно упала на колена перед Спасовым образом, и в теплой молитве излила свою душу. Страсти улеглись в ней постепенно, и постепенно ярче слышался голос раскаяния. „Где найдешь ты покой, дочь ослушная, без благословения родителей, тобою убитых? Проклятие отца отягощает над тобою; грызение совести и общее презрение будут преследовать тебя в жизни и заградят грешнице небо; ты истaeшь слезами, иссохнешь в объятиях мужа. Чуждый песок засыплет глаза твои. Твое имя надолго будет укором!” Тронутая Ольга молилась с новым благоговением, и благодать низлетела в ее сердце светлою мыслию. „Нет! не огорчу, не обесслаблю побегом родителей! – сказала она с благородною твердостью. – Роман ослеплен любовью, но он меня послушает, – я упрошу или оплачу любезного. Пусть буду несчастна, зато невинна!” Победа над собою пролила небесную отраду в утомленные чувства красавицы, и Ангел сна осенил ее крылом своим» (там же, 51–52). В этом отрывке, который может служить образцом романтической прозы,¹² заметно подчеркнута роль иконы: свет лампы перед иконою обличает ее волнение, она падает на колени перед иконою Спасителя. Что удерживает Ольгу от побега? Это и боязнь греха непослушания родителям, и возможное проклятие отца, и угрызения совести, и страх перед презрением окружающих и, в конечном итоге, перед возможным лишением Царства Божия. Раскаяние перед иконою Спасителя приводит в душу возлюбленной Романа благодать, а Ангел Хранитель возвращает ее под свое крыло. Нельзя не обратить внимания и на такую «формулу»: «Пусть буду несчастна, зато невинна!», т.е. невиновна перед Богом, родителями, родными и Романом.

---

¹² К типичным приметам возвышенного романтического стиля, характерного для Бестужева-Марлинского, в этом отрывке можно отнести такие выражения как: робкая белоснежная рука, дыхание замирает в груди, залилась горячими слезами, излила свою душу, голос раскаяния, дочь ослушная, грызение совести, заградят грешнице небо, истaeшь слезами, чуждый песок засыплет глаза, с благородною твердостью, пролила небесную отраду в утомленные чувства красавицы, Ангел сна осенил ее крылом своим. Именно над этими чертами стиля писателя позже иронизировали его критики.

Это звучит равносильно признанию пушкинской Татьяны: «Но я другому отдана, и буду век ему верна».

Жених оказался достоин своей невесты. В ту же ночь он собирался в путь. «Протяжный звон службы Всенощной, – повествует Бестужев-Марлинский, – раздался с седой колокольни монастыря Хутынского и пробудил Романа от забытья. Взглянув на узорчатые главы оногo, блистающие во тьме крестами золотыми, он вспомнил, что, выезжая в дорогу, не осенил себя крестом, и торопливо осадил опененного коня, снял шапку и набожно прочел „Богородице Дево, радуйся“, и трижды склонялся к луке поклонами молитвенными. „Мучительно оставить милую, – мыслил Роман, – когда брачный венец ожидал нас. Тяжко покинуть ее в жертву сомнений и незаслуженной тоски; но, видно, Бог не хотел союза тайного, неблагословенного; да будет воля Его святая!“» (там же, 52–53). Итак, примерно в то же время, когда Ольга молилась перед иконой Спаса, колокольный звон и молитва к Богородице заставили Романа принять отказ отца Ольги, как проявление воли Божией.

Ранее икона сыграла свою роль в поведении отца Ольги. После ухода сватов Романа, а в качестве главного свата выступил родной брат Симеона Юрий, отец Ольги остался один: «Задумавшись, сел он под божницей, блестящей золотыми окладами и венцами старинных икон, изукрашенных камнями самоцветными. Сватовство Романа не выходило из его головы: участь дочери лежала на сердце; гордость боролась с отеческою любовью» (там же, 38). Именно иконы не давали Симеону успокоиться и признать правильность своего решения. И хотя в счастливом соединении влюбленных главную роль сыграло освобождение Романом Симеона из плена, сомнения, возникшие у отца Ольги под иконами, у Бестужева-Марлинского тоже вносят свою лепту в благополучный конец истории.

В повести упоминаются также два сказания о чудотворных иконах. Великий князь Василий Дмитриевич прислал грамоту, в которой предлагал Новгороду перейти под власть Москвы. На вече выступил Роман, который, в частности сказал: «Граждане! разве не испытали вы, что уступки становятся чужим правом? Разве серебряным лезвием отразили предки булат Андрея Боголюбского?» (там же, 50). Здесь совершенно очевидно, что речь идет об осаде Новгорода в 1069 году русскими полками, посланными св. блгв. кн. Андреем Боголюбским и о сказании *Слово о знамении святой Богородицы*. Риторический вопрос Романа напоминает, что Новгород спасла чудотворная икона *Знамения* Божией Матери (см. Слово: 444–449).

Другое сказание упоминается в рассказах Романа, переданных писателем через восприятие Ольги. «Она заслушивалась им (Романом – В.Л.), растворив окно светлицы над крыльцом отеческим, где милый воитель бесе-

довал за стопой кипящего меду, сидя с братьями Воеславами,¹³ по субботам в час вечера, когда кончены все заботы недели, и тонкий пар встает с бань приволховских, и река кипит пловцами. С каким трепетом, с каким благоговением внимала она рассказу о недавнем нашествии Тамерлана, о промысле Всемогущего, спасшего Москву от гибели верою граждан, заступлением Девы Пречистой, образом Владимирской Богоматери.¹⁴ С каким участием провожала Романа, плененного в Ельце, за войском монголов, гонимых мечом невидимым из России! Описание вечно цветущей Астрахани, коверчатых берегов закубанских и Кавказа, подпирającego небо шлемом снежным, оперенным тучами, и грозного величия бича вселенной – Тимура, его роскошный двор, его зверонравных подданных с их нарядами, с их обрядами и забавами – привлекали внимание Ольги» (Бестужев-Марлинский 1981: I, 40).

Бестужеву-Марлинскому, как видим, было известно сказание о перенесении иконы Владимирской Богоматери из Владимира в Москву в 1395 году (см. Повесть: 230–241). Он даже сделал своего героя очевидцем этого события, упомянув об отступлении Тамерлана по молитвам горожан и заступничеству Богородицы. Насколько можно понять, Роман был в плену в стане Темир Аксака, как его называли в Древней Руси, но эта линия не получила развития в повести. Сказания о чудотворных иконах в произведениях Бестужева-Марлинского лишь упоминаются без подробностей, они лишь придают достоверность и создают особый колорит древности. Вместе с тем, оба названные сказания помещены писателем в важные, даже узловые моменты повествования.

Итак, в творчестве Бестужева-Марлинского встречается несколько важных иконных мотивов. Молитву перед иконой находим и в одном из первых его произведений *Роман и Ольга* (1823), и в более позднем *Испытании* (1830), и в *Латнике* (1831). Характерно, что в первых двух случаях героиню зовут Ольгой (любимое имя русских романтиков). Также у писателя возникает мотив оживания иконы, который характерен как для древнерус-

¹³ С Юрием – сватом Романа и с Симеоном – отцом Ольги.

¹⁴ В примечании Бестужев-Марлинский сообщает читателю: «Тамерлан, или Тимур, с московского пути обратился на юг России, как пишут современники, в самый тот день (26 авг. 1395 года), когда москвитяне встретили сию чудотворную икону, нарочно из Владимира привезенную, „Ист. гос. Росс“, том 5, стр. 144–145». Писатель придавал большое значение историчности своего повествования и близости языка повести языку описываемого времени. Он даже предлагал «проверить» фактологическую сторону его произведения: «Читатели, для проверки, могут взять 2-ю главу 5-го тома „Истории государства Российского“ Карамзина, „Разговоры о древностях Новгорода“ преосвященного Евгения и „Опыт о древностях русских“ Успенского» (Бестужев-Марлинский 1981: I, 40). В целом его исторические примечания к повести занимают в современном издании две страницы мелким шрифтом.

ской литературы, так и для классической, но Бестужев-Марлинский был одним из первых, кто ввел его в изящную словесность. Красный угол довольно часто встречается в художественной литературе; при этом о нем говорится мимоходом как о примете православного быта. Писатель-романтик придает красному углу важное семантическое значение: его присутствие в художественном тексте повестей является определенным указателем, который расшифровывает смысл отдельных эпизодов, помогает ориентироваться в сюжетных поворотах, как в *Романе и Ольге*, так и в *Страшном гадании*. Писатель обращается к теме народного отношения к иконе, к обрядам и обычаям, связанным с иконопочитанием. Вместе с тем Бестужев-Марлинский упоминает языческие обряды и отмечает роль иконы в противостоянии между христианским и языческим. Писатель не прошел мимо популярного в древнерусской литературе мотива: икона как трофей, как добыча в ратном деле. Победители, захватив монастырь (город), грабят церковные ценности, прежде всего, золотые оклады древних почитаемых икон. Наконец, Бестужеву-Марлинскому известны два знаменитых древнерусских сказания о чудотворных иконах: о Владимирской иконе Богоматери и об иконе *Знамения* Божией Матери (новгородской). В целом изучение иконных тем и мотивов в творчестве Бестужева-Марлинского свидетельствует о том, что писатель знал икону и иконопись как важную составную часть православной веры, православного храма и православного быта. Характерно однако, что он ни разу не говорит о конкретной иконе. Его героини молятся просто перед иконой Богородицы или образом Спаса, но ведь существует более двухсот чудотворных икон Богородицы, заметно отличающихся одна от другой по своей иконографии и имеющих свои наименования. Бестужев-Марлинский на такие детали не обращает внимания. Писатель также ничего не говорит об эстетической стороне иконы, о ее красоте. Эта тема в русской литературе будет поставлена чуть позже Полевым и Гоголем.

ЛИТЕРАТУРА

- Бестужев-Марлинский, А.А. 1981, *Сочинения, в 2-х томах*. Москва: Художественная литература.
- Гоголь, Н.В. 1994, *Собрание сочинений в девяти томах*. Москва: Русская книга.
- Готье, Т. 1988, *Путешествие в Россию*. Москва: Мысль.
- Гусев, В.И. 1976, Судьба Александра Бестужева. В кн.: Бестужев-Марлинский, А.А. *Повести и рассказы*. Москва: Советская Россия.
- Даль, В.И. 1880–1882, *Толковый словарь живого великорусского языка*. Москва: Русский язык.
- Домострой – Домострой. В кн.: *Библиотека литературы Древней Руси*. Санкт-Петербург: Наука, 2000.

- Есенин, С.А. 1977–1988, *Собрание сочинений в 6-ти томах*. Москва: Художественная литература.
- Жилина, Н.П. 2009, *Концепция личности в русской литературе первой трети XIX века в свете христианской аксиологии*. Калининград: Изд-во РГУ им. И. Канта.
- Кулешов, В.И. 1981, Александр Бестужев-Марлинский. В кн.: Бестужев-Марлинский, А.А. *Сочинения. В 2-х томах*. Москва: Художественная литература.
- Лермонтов, М.Ю. 1979–1981, *Собрание сочинений в 4-х томах*. Ленинград: Наука.
- Писемский, А.Ф. 1959, *Собрание сочинений в 9-ти томах*. Москва: Правда.
- Повесть – Повесть о Темир Аксаке. В кн.: Лихачев, Д.С. – Дмитриев, Л.А. – Алексеев, А.А. – Понырко, Н.В. (ред.), *Библиотека литературы Древней Руси, т. 6: XIV – середина XV века*. Санкт-Петербург: Наука, 1999.
- Полевой, Н.А. 1989, Живописец. В кн.: Карпов, А.А. (сост.), *Искусство и художник в русской прозе первой половины XIX века*. Ленинград: Изд-во ЛГУ.
- Пушкин, А.С. 1977–1979, *Собрание сочинений в 10-ти томах*. Ленинград: Наука.
- Слово – Слово о знамении святой Богородицы. В кн.: Лихачев, Д.С. – Дмитриев, Л.А. – Алексеев, А.А. – Понырко, Н.В. (ред.), *Библиотека литературы Древней Руси, т. 5: XIII век*. Санкт-Петербург: Наука, 1999.

SZENT TEKLA FÜLBEVALÓJA: „УЧЕРΑΣΚ”

Jelen tanulmányunk módszertani szempontból egyfajta problémafelvető írásnak tekinthető, amelynek tárgyát a címben szereplő *УЧЕРΑΣΚ* főnév etimológiai vizsgálata képezi.

A kérdéses ószláv terminus – mint kifejezetten érdekes átvétel – a *Szent Tekla-legenda* olvasatában keltette fel figyelmünket.

Szent Tekla a hagyomány szerint az első nő volt, aki a keresztény hitéért vértanúhalált halt. Szenvedéstörténetét az egyik legelterjedtebb apokrif apostoli életrajz, a *Pál cselekedetei* c. (*Acta Pauli, Praxeisz Paulu*, II. sz.) – Pál apostol utazásait és térítő tevékenységét bemutató – írás örökölte meg.

A szépséges Tekla előkelő ikóniai családból származott, s a városba látogató és Krisztus igéjét hirdető Pál apostol tanításának hatására elhagyta földi völegényét, hogy Jézus szűz jegyesévé válhasson. Miután családja a keresztény hittől eltéríteni nem tudta, máglyahalálra ítélték, az apostolt pedig száműzték a városból. Tekla azonban mind a máglyahalált, mind pedig a vadállatok elé vetését túlélte és csatlakozott Pálhoz, s útítársának szegődve osztozott az apostol szenvedéseiben (Vanyó 1980: 200), hirdette Krisztus tanítását, sokakat a keresztény hitre vezetve (Szikszai 1996: 77–86).

Szent Tekla a kisázsiai Szeleukia lakossága körében – mint a város patrónusa – a legrégebb időktől (III–IV. sz.) kezdve kivételes tiszteletnek örvendett, de más, ún. harcos szentektől (pl. Szent Demeter, vagy Szent György) eltérően kultusza erősen lokális jellegű maradt (Sántha 1943: 44). Neve azonban elválaszthatatlanul összeforrt Szent Pál apostolével, amit az is mutat, hogy a szűz mártírt az egyházi terminológiában a „társapostol” titulussal is illetik.

Az ókeresztény irodalom Szent Tekla legendája helyet kapott mind a bizánci, mind pedig a latin irodalomban (l. *Legenda Aurea*). A szláv életrajz a görög hagyományon alapul.

A fentebb említett *Szent Tekla-legendát* ma a szentpétervári Szaltikov-Scsedrin Könyvtárban a № Порог. 63. jelzet alatt őrzik. Az óorosz nyelvemlék kiadása I. I. Szreznyevszkij (1863) nevéhez fűződik, míg az első bolgár kiadás I. N. Momcsilovhoz köthető (1865). A kézirat első ismertetését V. Jagić 1882-ben közölte, a részletes paleográfiai, fonetikai és morfológiai elemzés H. Tóth Imre munkája (X. Tor 1976). Az összesen 2 pergamenlapból álló életrajztöredék feltehetően egy nagyobb gyűjtemény részét képezte. Az igen korai, XI. századra datál-

ható kézirat a *Tekla-legenda* egyik legrégebbi ismert szövege, amely rendkívül sajátos grafikával és helyesírással rendelkezik (l. Uo., 243–250).

Az *УЦЕРАСА* főnév a nyelvemlék 1a lapján olvasható a következő alakban: *УЦЕРАСА ДЪКОЗДОНЪНЪ*. Maga a terminus egy viszonylag gyakran előforduló alak. A klasszikus ószláv és egyházi szláv szótárakban, pl. *Slovník Jazyka Staroslověnského* (Slovník: 677); *Szótár-index* (1995: 417); *Miklosich Lexikon* (Lexikon: 1064), valamint az orosz etimológiai szótárban (l. ЭСРЯ: IV, 170) is megtalálható, több nyelvemlékben való előfordulására utalva (pl. *Szvjatoszlav-gyűjtemény* (1073, 1076), *Pál és Tekla cselekedetei* stb.). Figyelmet érdemel azonban az a tény, hogy kizárólag az óorosz, ill. az orosz egyházi szláv nyelvemlékekben fellelhető formáról van szó.

Az *УЦЕРАСА*, -Ѧ (*УЦЕРАСА*, -Ѧ) a hímnemű -jő-tővű főnevekhez tartozik, jelentése 'fülbéaló, fülkarika' (gr. *ἐνώτιον*, lat. *inauris*, or. *cépъza* (ma nőnemű), *кpyжок*, bg. *обѣца*). Minden kétséget kizáróan az ógermán nyelvből került szláv átvételre. Egyes kutatók feltételezése szerint a jövevényszó a középfelnémet *ôsering* 'fül' szóból származik, de ez nem ad magyarázatot a szláv alakban megjelenő nazálisra (-ѣ(d)ъ) (ЭСРЯ: IV, 171). Valószínűbbnek tűnik a balkáni gót nyelvből történő átvétel, ahol egy **ausahriggs* (esetleg **aushiriggs*) alapformát feltételezhetünk (Braune 1909: 55), amelynek jelentése 'fülbéaló'.

A feltételezett alapfőnév **ausô* 'fül' (Uo., 55), valamint a **hriggs* 'karika, kör' alakok összetétele (**ausa* + **hriggs*).

Érdekes jelenségként figyelhető meg, hogy a szláv átvétel során a balkáni gót szóösszetételt a szláv másolók nem összetett szónak vélhették, ezért lehetséges az a magyarázat, miszerint tagolás nélkül, egy logikai-grammatikai egységként kezelve adaptálták, így nem fedezhető fel a szláv alakban a tükörfordítás technikája.

A rekonstruált gót főnév **hriggs* tagjának átvételében (-*РАЖА*/-*РАСА*) tökéletesen rekonstruálhatók a szláv hangfejlődési tendenciák. A szókezdő hehezet(?), valamint a szóvégi *s* is lekopott a szláv alakban. A gót *g* egyfajta „gutturális nazálisnak” tekinthető – *n* + *g*: pl. *lagg* 'lang', *briggen* 'bringen' (Uo., 33–34), így ez magyarázatot ad a szláv alakban megjelenő elől képzett nazálisra (-*i* + -*n* > -ѣ, zárt szótagban). A progresszív irányú, III. szláv palatalizáció értelmében a veláris *g* az előtte lévő nazális asszimiláló hatására *dz'* > *z'*-t eredményezett. Ugyanezen analógia ismert példái az ósszlávban a **kъnēg-* (< ógerm. **kuningaz*) > ósszl. **kъnēdz'ъ* > ószl. > *КѢНАСА*, ill. a **pēnēg-* (< ógerm. **penningaz*) > ósszl. **pēnēdz'ъ* > ószl. *ПѢНАСА*. (Meg kell jegyeznünk, hogy a kései germán kölcsönzésekben azonban már hiányzik ez a folyamat, mert az átvétel idejére az *ę* már elvesztette a *g*-re gyakorolt asszimiláló (palatalizáló) hatását.) Érdekességként megemlítenénk, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavai között mindkét utóbb említett főnév megtalálható: *kenéz*, *pénz*.

A feltételezett gót alak **ausô* tagjának átvétele (ѡуѥ) még érdekesebb képet mutat. Az *-s*-töví semlegesnemű főnév Npl alakjában (**ausa-*) a szláv talajon az átvételben a diftongus szabályszerű monoftongizációja figyelhető meg (**au* > késői összl. **u* > ószl. *-ѡ*). Ugyanakkor igen szembeötlő, hogy az etimológiai indokolt változások mellett az összláv nyelv hangrendszerének egyik legrégebbi hangfejlődési tendenciája, az ún. *iurk*-szabály nem érvényesül a példánkban. Az *s* előtti *u* hatására nem következett be az *s* > *ch* változás. Így a szláv tükörfordítás lehetőségét figyelmen kívül hagyva (összl. **auchă* > ószl. ѡуѡ) az átvétel során a balkáni gót alak *s*-ét megőrizve, változatlan formában rögzült a szláv szóban.

Példánk etimológiai elemzése alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az óbolgár terminológiába bekerülő ógermán eredetű jövevényszó (ѡуѥ-рѡѡъ) több megválaszolatlan kérdést hagy maga után. A másolók a terminus megalkotásánál miért tekintették a szót egy egységnek? Miért nem éltek a saját nyelvük kínálta előnnyel, hogy a szlávban honos alakok felhasználásával hozzanak létre új szóformát? És végezetül: miért csak az óbolgár irodalom orosz redakciójában jelenik meg az elemzett forma? A kérdések kielégítő megválaszolására azonban további hasonló példák felkutatására és elemzésre lenne szükség.

IRODALOM

- Braune, W. 1909, *Gotische Grammatik*. Halle a. S.: M. Niemeyer.
- Lexicon – Miklosich, F., *Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*. Vindobonae: Guilelmus Braumueller, 1862–1865.
- Sántha, Gy. 1943, *Harcos szentek bizánci legendái*. Budapest: Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetemi Görög Filológiai Intézet.
- Slovník – Hauptová, Z. (főszerk.), *Slovník Jazyka Staroslověnského: Lexicon Linguae Palaeoslovenicae* 46. Praha: Euroslavica, 1993.
- Sziksai, Gy. 1996, *Mártírok oszlopa*. Budapest: Harmat Kiadó.
- Szótár-index az óbolgár nyelv XI–XII. századi orosz másolatú emlékeihez III/2*. Szeged: JATE.
- Vanyó, L. 1980, *Az ókeresztény egyház és irodalma*. Budapest: Szent István Társulat.
- X. Тот, И. 1976, Житие Феклы. *Studia Slavica Hung.* XXII. Budapest, 233–270.
- Словарь-индекс
- ЭСРЯ – Фасмер, М., *Этимологический словарь русского языка*, IV. Москва: Прогресс, 1973.

Маринела Параскова Младенова

ЕЗИКЪТ НА БЪЛГАРИТЕ ОТ РУМЪНСКИ БАНАТ В НАЙ-НОВО ВРЕМЕ: ДИНАМИКА И ТЕНДЕНЦИИ

За първи път научен интерес към говора на българите, преселници в историческата област Банат, проявява преди повече от сто години проф. Любомир Милетич.¹ През 1885 г. той посещава за първи път Винга и Стар Бешенов (днес на територията на румънски Банат) и интересът му към историята, езика, културата, традициите, книжнината и бита на банатските българи католици намира израз в няколко публикации (вж. напр. Милетич 1896, 1897, 1900, 1987). От тогава до днес е натрупан значителен брой изследвания, посветени на това българско малцинство, запазило близо три века далеч от Родината² своята национална идентичност и език. Без да се спираме тук на сложната и драматична съдба на банатските българи през годините, която е сравнително добре проучена и описана и в публикации от най-ново време (вж. Стойков 1967: 9–15; Нягулов 1999; Георгиев 2010), следва да отбележим, че почти всички изследователи подчертават основната роля на езика и книжнината, създадена на банатски книжовен език, за съхраняване на идентичността им в езиковото обкръжение на унгарци, румънци, немци, хървати, сърби и др. Един от най-добрите познавачи на банатския говор, проф. Стойко Стойков, отбелязва по този повод: „Банатският говор, независимо от двувековната си пълна откъснатост от общобългарския език, от изпитаните про-

---

¹ Едно от големите имена в българската славистика и хуманитаристика. Доктор по философия и славянска филология на Загребския университет, Ректор на Софийския университет през 1900–1901 и 1921–1922 г.; председател на Българската академия на науките от 1926 г. до смъртта си; председател на Македонския научен институт от 1927 г. до смъртта си; Доктор хонорис кауза на Харковския университет; дописен член на Руската академия на науките в Санкт Петербург, на Руското историческо общество, на Чешката академия на науките в Прага, на Полската академия на науките в Краков, на Чешкото научно дружество, на Научното дружество „Шевченко“ в Лвов, на Унгарското етнографско дружество в Будапеща и на Руския археологически институт в Истанбул; почетен член на Италианския институт за Източна Европа в Рим и др. Автор на над 400 книги и монографии, студии, статии, рецензии, част от които на немски, френски, сърбо-хърватски, руски език.

² Изселването на банатските българи от района на Чипровец и околната му започва още през 1689 и 1726–1730 г., след разгрома на Чипровското въстание (вж. напр. Милетич 1897; Нягулов 1999 и др.).

дължителни и силни чужди влияния и от сравнително малкия брой негови носители – само около 15000 души, и то пръснати в няколко доста отдалечени едно от друго села – е устоял на всички опити за асимилация и се е запазил добре. Той показва чудната съпротивителна сила на народната реч, когато носителите ѝ имат будно народностно съзнание“ (Стойков 1967: 6). На професор Стойков дължим и най-пълното към момента описание на говора на банатските българи, представено в две самостоятелни монографии и в множество отделни статии (вж. Стойков 1958а, 1958б, 1958в, 1958г, 1959а, 1959б, 1960, 1961, 1967, 1968). Ст. Стойков изследва същите селища – Стар Бешенов и Винга – които близо петдесет години преди това посещава и Л. Милетич. Последователно и задълбочено, на основата на богата и разнообразна езикова фактология в продължение на няколко години Стойков систематизира и описва събрания материал,³ като специално внимание отделя на чуждите културни влияния върху говора и на заемките, проникнали в него. Като цитира тъжната констатация на Милетич от края на XIX век, че банатските българи „са обречени на асимилиране и бързо ще изчезнат“ (Стойков 1967: 14), Стойков стига до извода, че тези опасения са неоправдани и прави заключението, че „българското съзнание и българският дух както в миналото, така и сега, се поддържат главно от простия, неукия народ, от привързаните към земята и селото си земеделци. Интелигенцията, с малки изключения в миналото се е поунгарчвала, а сега се порумънчва“ (пак там, 14).

Доколко оправдана се оказва тази констатация днес, повече от петдесет години след излизането на неговите фундаментални изследвания на банатския говор? Каква е днешната езикова ситуация, доколко динамичните процеси на езикова глобализация, намиращи израз в интензивното навлизане на т.нар. интернационализми във всички европейски езици, са рефлектирали върху банатската книжовна норма и върху нейната лексика, това са въпросите, които очакват своите отговори и които трудно биха могли да бъдат дадени в рамките на една статия. Целта ни по-скоро е да привлечем вниманието към една проблематика, която си заслужава да бъде изследвана позадълбочено. Следва да се отбележи, че към момента основната част от публикациите, излезли в България и свързани с банатските българи, в езиковата част на изложението си се опират най-вече на изследванията на проф. Стойков (напр. Нягулов 1999). Липсват нови езиковедски проучвания, отчитащи промените в лексикалната система на банатския книжовен език, породени от процесите на глобализация и интернационализация в общоевропейски план.

---

³ В предговора към книгата си *Банатският говор* авторът отбелязва: „Изобщо при описанието на банатския говор положих големи усилия да представя по възможност пълно, дори изчерпателно този интересен български диалект“ (Стойков 1967: 7).

Преди да пристъпим към същността на изложението, трябва да бъдат направени няколко уточнения, свързани със специфичната ситуация, пред която е изправен съвременният изследовател на банатския български език. От една страна, в българската езикова традиция банатският книжовен език се разглежда като втора писмено-регионална норма на българския език,⁴ използвана извън държавните граници на България и ползваща латиницата като графична система. На него, от кодификацията му през 1866 г. до днес, е създадена впечатляваща (с оглед условията, при които е съществувал и се е развивал) като обем и тематика книжнина (вж. Телбизов–Векова–Люлюшев 1996: 85–156). От друга, обаче, в центъра на езиковедските проучвания върху него до момента са основно диалектните му особености. Изследването на един диалект предполага събиране и анализ на езиков материал в сферата най-вече на устната комуникация и макар в своето описание Ст. Стойков (1967: 7) да отбелязва, че е използвал „всички възможности за проучване на говора – като се почне от пряко разпитване и записи на магнетофон и се свърши с доста богатата банатска книжнина“, неговата основна цел е да представи „по възможност пълно, дори изчерпателно този интересен български диалект“. Това обяснява и защо събраната и анализирана лексика е представена основно с транскрипция на кирилица. Това създава известни неудобства при ползването например на приложения от Стойков доста подробен речник на банатския говор, където думите не фигурират според оригиналното им изписване в банатската норма на латиница, а в транскрибиран кирилски вариант. Заедно с това, отчитайки факта, че банатският говор има и наддиалектен характер и с кодификацията си придобива статут на регионална книжовна норма на българския език, Стойков отбелязва: „В своя развой от диалект към книжовен език банатският говор споделя общите закономерности на първоначалното развитие на книжовните езици, което се свежда почти изключително до обогатяване на тяхната лексика във връзка с разширяването на функциите им“ (пак там, 457).

Това обяснява и факта, защо авторът отделя толкова голямо внимание на лексиката на този говор, на историческите пластове в нея и на заемките както от езици, с които банатският български е бил най-дълго в контакт, така и от международната културна лексика. Обогатяването на лексиката на този говор продължава особено интензивно в днешно време, но поради специфичните обстоятелства и условия, при които се развива, ограни-

---

⁴ В предговора на монографията си *Банатския говор* Стойков (1967: 6) отбелязва: „През втората половина на XIX век банатските българи си създават своя самостоятелна писменост и развиват значителна книжнина. За нейните цели те издигат своя говор до книжовен език и така се създава втори български книжовен език“.

чените му функции⁵ и най-вече, поради факта, че липсва държавна институция, оторизирана да полага грижи за регулиране на книжовната норма и проникването на нови думи в лексикалната му система, банатският книжовен език днес може да бъде определен като саморегулираща се система. В нейното развитие и при промените в лексикалния ѝ състав трябва да се отчита действието на две, до голяма степен противоположни, тенденции: консервативна (съхраняваща) – целяща да консервира и запази говора, предпазвайки го от многобройните чужди влияния, на които е бил изложен през годините, откъснат от естествената му среда и в плътно чуждоезиково обкръжение, и динамична (глобализираща), чието въздействие много отчетливо се наблюдава през последните две десетилетия и е пряко свързано с интензивните обществени, политически и културни промени, които Европа преживя и които намериха силно отражение в най-динамичната субсистема на езика – лексикалната.

Процесите, на които сме свидетели през последните години в областта на езиковата глобализация, няма как да не рефлектират върху речниковия състав на банатския български, независимо че поради по-ограничените му функции можем да очакваме това влияние да бъде по-слабо в сравнение с влиянието, което се наблюдава в други книжовни езици. С отварянето на границите, с навлизането на интернет технологиите и появата на онлайн комуникацията, банатският български се отваря за навлизане не само на нова лексика от различни сфери (т.нар. интернационализми), но за първи път се открива и възможността за директен контакт и влияние върху него от страна и на книжовния български език. Същевременно интернет технологиите позволяват създаденото от банатските българи духовно наследство да стане достъпно за света, да съхрани духа, езика и традициите им и да ги предаде на потомците им, пръснати днес по целия свят. Двадесет и първи век опроверга една от констатациите, направени от Ст. Стойков, цитирана по-горе. Именно банатската интелигенция днес е тази, която пази българското съзнание и българския дух, която популяризира книжовното дело на предците си, създавайки сайтове, блогове, онлайн библиотеки, вестник и списание, разпространявани и в електронен вид. Заедно с това текстовете, поместени там, са ценен източник на информация и от езикова гледна точка, доколкото дават възможност да се наблюдават динамичните промени в банатската лексикална система от най-ново време, както и да се анализират отделни тенденции и посоки на развитието ѝ. Наблюденията ни по-долу са базирани преди всичко на текстове на банатски книжовен език, публикувани в няколко сайта: в блога на Ник Марков – *Sveta ud pukraj námu* (A blog written in

---

⁵ Да задоволява литературни, религиозни, обществени, научно-популярни и др. потребности (Стойков 1968: 18–21).

the Banat Bulgarian language for Banat Bulgarians worldwide) <<http://www.starbisnov.blogspot.com/>>; сайта на Stár Bišnov <<http://www.starbisnov.ro/v1/index.php>>; и виртуална библиотека, <<http://biblioteka.awardspace.us/index.htm>>, включваща книги, написани основно на банатски български език в различни области: религия, история, поезия, проза, ръкописи, календари, спомени и други и сайта на Ansambala na balgarete palučene ud Stár Bišnov <<http://www.palucenka.webs.com/>>.

Тези наблюдения нямат претенции за изчерпателност, по-скоро целят да обърнат внимание върху тази интересна проблематика и да очертаят някои от регистрираните тенденции.

Най-голям интерес, с оглед интересуващата ни проблематика, безпорно представляват текстовете в излизания от 1990 г. насам вестник *Náša glás*, в който се публикуват статии на банатски български, български и румънски език, като превес имат написаните на банатски. От една страна, вестникът започва да излиза в годината, с която свързваме едни от най-значимите по-нататъшни обществено-политически и икономически промени, дали силен тласък върху процесите на езикова глобализация и интернационализация, и в известен смисъл е техен съвременник. От друга, разнообразните рубрики и теми, представени на страниците му, позволяват наблюденията да бъдат направени върху текстове от различни тематични области – история, култура, религия, спорт, компютърни технологии, политика, икономика и т.н. Обстоятелството, че днес всички носители на банатския български са билингви (някои от по-възрастните представители на малцинството, освен румънски, говорят също и унгарски език), както и отбелязаният вече факт за редуцираните функции на банатския като книжовен език, са предпоставка в определени комуникационни сфери, свързани с държавна администрация, банково дело, икономика, политика и др., по-често да се използва официалният държавен език – румънският. Това може да обясни по-слабият интензитет, с който в банатския български навлизат неологизми и интернационализми от определени тематични области (например политика, банково дело, мениджмънт, масова култура, идеология и т.н), в сравнение с повечето съвременни европейски езици, където се наблюдават подобни процеси.

От друга страна, стремежът към самосъхранение и оцеляване, действащ през всичките години на самостоятелния му живот в чуждоезиково обкръжение, се оказва изложен на сериозни изпитания. Носителите на банатския български език, поради факта, че липсва официална институция, която да следи и да регулира кодификационните процеси и тенденции в езика, се намират в ситуацията да разчитат тази роля да бъде поета до голяма степен от средствата за масова комуникация, издавани от банатската общност. Сред тях най-значимо място заема вестник *Náša glás*. Един бърз поглед върху от-

делните рубрики⁶ в него показва, че в теми, посветени на културни събития, на исторически личности, на християнски и семейни празници, разкази, приказки, поучения и т.н., заемащи основната част от съдържанието на вестника, е налице определен стремеж да се съхрани самобитността на езика, да се използват средства от собствения му лексикален фонд и броят на неологизмите и интернационализмите в тези комуникативни сфери е до голяма степен ограничен. Това не изключва появата им в отделни контексти, като заетите думи се характеризират със сравнително висока степен на адаптация в системата му. Интерес представлява и въпросът дали новите думи (т.нар. интернационализми) навлизат в банатски непосредствено от изходния език – английски, или чрез посредничеството на някои от съседните езици – сръбски, румънски, унгарски или от български език. Едва ли на такъв ранен етап на проучване въпросът би могъл да получи убедителен отговор, но по-вероятно е това да става по различни пътища, включващи всеки един от изброените възможни източници. Анализът на текстовете от отделните рубрики на вестника сочи, че за интензивно и стихийно навлизане на интернационализми в лексиката на банатския език днес може да се говори основно в сфери, свързани с комуникациите и интернет технологиите. За скоростта, с която те навлизат системата, говори фактът, че в много от случаите се заемат от английски език директно, без превод и без адаптация към новата езикова система, като се запазва и оригиналният правопис на английски. Подобни процеси не са чужди и на съвременния български език. Анализирайки интернационализационните процеси в българския език от края на XX в., К. Вачкова (1999: 60) отбелязва: „Някои от заемките навлизат в езика приемник толкова бързо, че вносителите им дори не се опитват да ги транслитерират и ги изписват направо на английски...“.

Това заключение с пълна сила важи и за банатския български, единствената разлика е, че използването на латиницата като графична система ги прави по-малко „видими“, в сравнение с текстове на кирилица.

По-долу ще представим няколко примера, илюстриращи извода по-горе. Фактът, че новите заемки все още не са получили масово разпростра-

---

⁶ Постоянните рубрики в него са: 1) Актуални събития, свързани с живота на българите от румънски Банат – срещи, фестивали, спортни събития, богато илюстрирани с цветни снимки; 2) Рубрика *Pate, Istenata i Života*, в която се публикуват статии, посветени на християнски празници или личности; 3) Историческа рубрика, в която се представят лица и събития от българската история и от историята на банатските българи; 4) Новини от България; 5) Хроника – съдържаща съобщения за семейни празници, поздравии за рождени дни и годишнини или отбелязване на тъжни събития от живота на членовете на общността; 6) Всекидневна молитва; 7) Рубрика за новини от света на компютърните и мобилните технологии.

нение, често налага да бъдат „превеждани“ за читателя в скоби. Подобен превод се наблюдава сравнително често, той е и в двете посоки и доказва, че процесът на утвърждаването им се намира все още в преходен период. Срв.:

Idna ud náj-gulemite ulesnénjéta ij ekráne za upravlevanji na Home Dashboard, kojtu sigá ij razdelén sámú na čitiri usnovni sekciji: TV Live (televizija na žuvu), Premium Content (platéni uslugji), TV Apps (TV prográmi) i launcher Bar (menju za barz dostap) (Náša glás, 2011, №1, 11).

Spured náj-presnite screenshots pujavili se u Internet, izgladva či u novija Microsoft Office 15 za se pujavi nov program imenuvan Moorea (pu imetu na idin ostrov ud Francuzkata Polinezija).

Toj ima idin procesor NVIDIA Tegra T200 ud 1 GB, 512 MB RAM, tvard disk ud 32 GB, dvá senzorni ekráne ud pu 14 inch, puddarže multitouch i idnovremenna rabota s po-više prográme, no dáva i vazmožnust za gladenji na filme sas visoka rezoljucija (HD).

Posle za nastrujéti Media Player Classic, katu treba da izklučiti sate ugradéni dekodere (Internal Filters) i da dudadéti kača vanšin filter (External Filters) fddshow raw video filter.

Na kámaka naričen, razbire-se, E-Tomb (E-Kámak), ima ugudin idin kluč Bluetooth prez kojtu, s pumuštta na mobilin telefonj naprimer, familijata i drugárete na pukojnija za možat da razgladet sate tezi materiále (Náša glás, 2011, № 9, 11).

И ако влиянието на английски в процесите на интернационализация на лексикалните системи на съвременните европейски езици е обект на множество публикации, като част от констатациите на изследователите са доста сходни и различията се търсят най-вече в модела на адаптация на новите думи в системата на езика приемник, за нас тук много по-интересен е въпросът доколко днес можем да говорим за динамични процеси и тенденции, свързани с влияние от страна на българския език върху банатския български (което е било почти напълно изключено повече от двеста години). По-долу ще отбележим отделни примери, които ни дават основание да смятаме, че през последните години такива тенденции определено са налице. Те могат да бъдат търсени в няколко посоки:

1) Авторите на публикации използват като източник български електронни медии или сайтове, като превеждат директно информацията от български на банатски език. Срв. напр.:

Pisalka, kamera i recorder

Nizavisimu dali sti ja ugudili u džéba, na bjurotu ali u suporta za plájvase i pisálči, tá za prudalžáva da si varši rabotata, biz nikuj ud naokulu da si dadé isáp, či u saštunst ij hurtata za idna videokámara (Náša glás, 2011, №1, 11);

Писалка, камера и диктофон

Независимо дали сте поставили псевдо-писалката небрежно в джоба си, на бюрото или в кутийката за моливи, тя ще продължава да върши своята работа, без никой от околните да подозира, че това всъщност е камера. <http://www.computers.bg/shpionski_igrachki_za_malki_i_golemi.html>;

„Hitrite televizore na LG razpulágat sas náj-dubrite tehnologii za vrazka s internet, katu pu tozi náčin usigurevat bizgranični vazmožnosti za zabáva‘ – ubjasneva Havis Won, predsedátel na LG Home Entertainment Company. „Smi se uslušeli u prepuračite na nášte kliente i smi sazdáli idnij a produkti tolkus lésni i intuitivni, či na práktika sekuj ud familijata moži da se rádva na novite vazmožnosti na televizionnite tehnologii‘ – ij dupalnal toj. (Náša glás, 2011, пактам);

„Умните телевизори на LG разполагат с най-доброто от технологиите за връзка с интернет, като по този начин осигуряват безгранични възможности за забавление‘, обясни Хавис Уон, Президент и Главен изпълнителен директор на LG Home Entertainment Company. „Вслушахме се в препоръките на нашите клиенти и сътворихме продукти, толкова лесни и интуитивни за използване, че на практика всеки в семейството може да се радва на новите възможности на телевизионните технологии още днес‘, допълни той. <<http://www.lg.com/bg/lg/novini/presa/statiya/lg-electronics-predstavi-novi-umni-televizori-v-las-vegas.jsp>>

2) За липсващи в банатския език домашни названия навлизат като нови думи заемки от български език, като в скоби често е посочено познатото румънско съответствие или, в по-редки случаи, дума от банатския език. Срв.:

Tojest, u idin kubičín miliméter sa sabráni idin mikroprocesor Phoenix ud tréču pukulénji, idin senzor za izmervanji na kravnotu naláganji (tensiune arterială), memorija, baterija, solárna kleika i bizdroten rádío s anténa.

Imetu na Apolonij ustánva u istorijata sas izslédvanjéjata varhu koničnite sečen-jéta (secfiuni), kujatu sa ukázali...

...u kujatu sa učástvali predstavitele ud 54 daržávi, ij bilá prejata (adoptatä) Deklarácijata za Protekcija na Ditetu (Náša glás, 2010, №22,6);

U saštunst ij hurtata za... – razbire se – na moderni sablekálnja (vestiare) sas gurašta uda ugrejana sas slančeva energija (Náša glás, 2010, №13,1);

Drugostta (alteritate) se prejéme kača neštu dádinu i ustánva kača niizmenna část ud ,náštu‘ (Náša glás, 2010, №18,3);

U unazi epoka, hudožnika u Balgárijá néma drugu puljé za dejnust udvan ikonopisa (iconografia)... (Náša glás, 2010, №19,4);

U tuj se kriji istenskotu, gulemu vlijánji, kujétu Vladimir Dimitrov – Májstora ij ima ne sámú varhu balgarskotu izobrazitelnu izkustvo (arte plastice), no i varhu celata evolucija na balgarskata duševnost.

S négu ima ustín dogovor (kuntrákt, razbirenji) za i j badešta rabota u Amerika.

Tarsejči ideálnija tip i točnata karakterna ikonografija, toj dustiga du filosofski zaključenjeta (concluzii)... (Náša glás, 2010, № 23–24, 4).

3) Директно се заемат цели синтактични конструкции, повлияни от съвременния български, които можем да определим като „интернационални клишета“. Срв. напр.:

Organizácijata na Frankofonijata sadarže dnés 70 daržávi členčí i se predstáve kača idno ogromnu prostránstvu na dialoga meždu kulturi i civilizáciji, kujatu puddaržet kulturnotu ráznuobrázie i trájnotu razvivánji na demokratičesčite cennusti i duha na tolerántnustta, razbirenjétu i utvárenjétu, kujétu nadmeneva uputrebuvanjétu na francuzčija jazić (Náša glás, 2010, № 7, 3);

2. Saštu sa zali del po-više vidni licá ud administrativnata, ekonomičnata i kulturnata sfera ud okruga Timiš i udd Timišvár (Náša glás, пак там).

Това явление става възможно през последните години, когато комуникацията на банатските българи с езика на родината им се осъществява по различни пътища: интернет комуникации и електронни медии, изучаване на книжовния език в училище, прием на студенти от Банат в български висши училища, организиране на летни лагери и екскурзии за деца от Банат в България, изпращане на учители от България, разпространение на български учебници и книги и т.н.

Примерите от източниците, с които разполагаме, могат да бъдат многократно умножени, но и представените дотук са достатъчни, за да направим няколко предварителни извода:

1) Езикът на българите в румънски Банат не е останал изолиран и не може да бъде разглеждан откъснато от глобалните процеси и промени, протичащи в лексикалните системи на съвременните европейски езици.

2) Липсата на официален орган, регулиращ правописните и правоговорните норми на банатския български език прехвърля отговорността за съхраняването и обогатяването на банатския език днес върху интелигенцията от българската общност в Банат – журналисти, учители, писатели, историци, на всички пишещи хора. Динамиката на процесите, голямото количество нова лексика, която навлиза с новите понятия и явления, поставя пред изпитание техния лингвистичен усет и умение да преценят до каква степен езикът да бъде пропусклив за многобройните чужди елементи, така че да не се обезличи и да запази своята самобитност и уникалност.

3) Тези най-общи предварителни наблюдения показват също, че динамиката в лексикалната система на банатския български език през последните две десетилетия определено заслужава едно цялостно, задълбочено и пълно изследване на този интересен говор, представляващ неразделна част от българското езиково пространство.

ЛИТЕРАТУРА

- Вачкова, К. 1999, Интернационализационни процеси в българския език от края на XX век. В: *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti*. Bratislava, 59–66.
- Георгиев, Л. 2010, *Българите католици в Трансилвания и Банат (XVIII – първата половина на XIX в.)*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“.
- Милетич, Л. 1896, Седмиградските българи. *СБНУ XIII*, 153–256.
- Милетич, Л. 1897, Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. *СБНУ XIV*, 284–543.
- Милетич, Л. 1900, Книжнината и езикът на банатските българи. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина XVI–XVII*. София, 339–482.
- Милетич, Л. 1987, *Изследвания за българите в Седмиградско и Банат*. София: Наука и изкуство.
- Нягулов, Б. 1999, *Банатските българи: Историята на една малцинствена общност във времето на националните държави*. София: Парадигма.
- Стойков, Ст. 1958а, Изчезване на имперфект и аорист в банатския говор. В: *Славистичен сборник: По случай IV Международен конгрес на славистите в Москва, т. 1: Езиконание*. София: БАН, 185–208.
- Стойков, Ст. 1958б, Палаталните смычные шумные согласные в банатском болгарском говоре. *Cercetări de lingvistică III*, 471–476. (Supliment.)
- Стойков, Ст. 1958в, Румънски влияния върху лексиката на българския банатски говор. В: Rosetti, A. (ред.), *Omagiu lui Iorgu Iordan: Cu prilejul împlinirii a 70 de ani*. București: ARPR, 821–830.
- Стойков, Ст. 1958г, Сърбохърватски влияния върху банатския говор. *Български език* № 4–5, 357–370.
- Стойков, Ст. 1959а, Едно ново явление в българския вокализъм: Изпадане на гласната *и* в края на думата в говора на с. Бешенов, Банат. *Български език* № 1, 12–19.
- Стойков, Ст. 1959б, Унгарски заемки в банатския говор. *Език и литература XIV*, № 3, 176–190.
- Стойков, Ст. 1960, Говорът на с. Бешенов в Банат. *Български език* № 2–3, 188–217; № 4, 320–331; № 5, 385–401.
- Стойков, Ст. 1961, Немски заемки в банатския говор. *Език и литература XVI*, № 6, 19–29.
- Стойков, Ст. 1967, *Банатският говор*. София: БАН. (= Трудове по българска диалектология, т. III.)
- Стойков, Ст. 1968, *Лексиката на банатския говор*. София: БАН. (= Трудове по българска диалектология, т. IV.)
- Телбизов, К. – Векова, М. – Люлюшев, М. 1996, *Българското образование в Банат и Трансилвания*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“.

POSTAĆ ŚW. MAKSYMILIANA KOLBEGO (1894–1941) W PROZIE POLSKIEJ¹

Św. Maksymilian Kolbe należy do najmłodszych świętych Kościoła Katolickiego. Jak wiadomo, zginął przez siebie wybraną męczeńską śmiercią w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu w połowie sierpnia 1941 r. W odróżnieniu od innych świętych Kościoła beatyfikacja, a później kanonizacja ojca Kolbego nastąpiła nie dzięki dokonaniom przezeń domniemanym cudom, lecz przede wszystkim dlatego, że odważył się przeciwstawić brunatnemu systemowi totalitarnemu. Jako słaby i ciężko chory człowiek poświęcił swe życie, by uratować życie współwięźnia skazanego na śmierć w bunkrze głodowym. Dobrowolnie go zastąpił, gdy tamten się złąkł i błagał o życie. Ojciec Kolbe swym przykładem dał świadectwo tych wartości humanistycznych i kulturowych, których istnienie spora część polskiej prozy obozowo-łagrowej, w tym przede wszystkim utwory należące do nurtu reprezentującego koncepcję „kamienno-świata”, stawia pod znakiem zapytania lub wręcz je neguje. Czyn księdza Kolbego musi być rozpatrywany właśnie w kontekście Oświęcimia, czyli w szerokim kontekście zachowań ludzi w warunkach ekstremalnych. Znaczenie tego czynu – i specjalnie nie używamy to wyrazu „bohaterstwo” – daleko wykracza poza ramy ocalenia życia tylko jednemu człowiekowi. Wiadomo też, że w obozach nazistowskich i stalinowskich łagrach pracy przymusowej ginęły tysiące duchownych. Niemniej jednak tylko jeden on, ojciec Kolbe został tym wybranym, którego otoczono kultem i mitem, a jego nazwisko doczekało się nieśmiertelności.

Życiu i martyrologii ojca Kolbego poświęcono dziesiątki książek i opracowań należących do gatunków paraliterackich i stanowiących pogranicze literatury pięknej i literatury faktu. To piśmiennictwo z jednej strony wkomponowuje się w dorobek polskiej prozy obozowo-łagrowej, z drugiej zaś strony wykazuje specyficzne cechy typologiczne. Literatura podejmująca problematykę sytuacji granicznych w brunatnym i czerwonym systemie totalitarnym zrodziła się pod presją przeżyć cywilów w warunkach, jakich historia wcześniej nie знаła. Dlatego w pewnym sensie można podjąć polemikę z Eugeniuszem Czaplewiczem, wed-

---

¹ Niniejszy artykuł stanowi polskojęzyczną, zmienioną wersję referatu wygłoszonego w Budapeszcie w języku węgierskim 2 czerwca 2011 r. podczas międzynarodowej konferencji „A keresztény tradíció közös öröksége: magyar és lengyel szentek a kultúrában, irodalomban és filmen”.

le którego polska literatura łagrowa genetycznie wywodzi się z XIX-wiecznej literatury syberyjskiej (por.: Czaplejewicz 1992: 25). Wspomniany badacz zajmował się przede wszystkim literaturą łagrową, dlatego też nie poruszał problematyki genezy literatury obozowej. Pragnę podkreślić, że nowoczesne systemy totalitarne z powodu rasistowskiego, politycznego i masowego charakteru eksterminacji nie miały identycznego „pierwowzoru” w okresach wcześniejszych. Niemniej jednak Tadeusz Borowski (1922–1951), opisując w swoich opowiadaniach obóz w Oświęcimiu, wprost nawiązuje do wcześniejszych systemów represji, nawet do okresu budowania piramid w Egipcie.

W obrębie całokształtu piśmiennictwa na temat obozów nazistowskich, w szczególności Oświęcimia, literatura kolbiańska² stanowi wyjątek. Mimo dużego dystansu czasowego nosi ona typologiczne znamiona średniowiecznej literatury hagiograficznej, której korzenie są wspólne dla wszystkich europejskich kultur związanych z chrześcijaństwem. Warto przypomnieć, że utwory literatury hagiograficznej, np. żywoty świętych, zazwyczaj poświęcone są życiu i działalności jednego, wybranego świętego.³ Natomiast większość tekstów obozowych o charakterze uniwersalnym utrzymana jest w konwencji martyrologiczno-mitotwórczej i katolickiej w ogóle, bo w centrum ich zainteresowań stoi zbiorowość, nie zaś jednostka. W literaturze obozowej często spotykamy cały rejestr nazwisk więźniów, bo autorzy – naoczni świadkowie – właśnie poprzez akcentowanie swojego indywidualnego podejścia do faktów, wydarzeń i osób dokonali „uwiarygodnienia” świata przedstawionego. Pisarze profesjonalni, bądź autorzy jednej książki nawiązywali w swych utworach do tych wartości humanistycznych i etycznych, które ludzkość wypracowywała w ciągu co najmniej dwóch tysięcy lat, i właśnie z perspektywy tych wartości patrzy na obóz, jako na esencję systemu totalitarnego.⁴

Ze względu na specyficzne cechy literatury kolbiańskiej, prezentującej życie i męczeństwo ojca Kolbego, wypada poświęcić trochę uwagi pierwowzorowi, czyli literaturze hagiograficznej. Warto zobaczyć, które z cech hagiografii zostały w niej wykorzystane.

Jeśli w tym miejscu pominiemy okres antyczny, to możemy stwierdzić, że piśmiennictwo poświęcone świętym stanowiło początek literatury pięknej. Naj-

---

² Termin „piśmiennictwo kolbiańskie” po raz pierwszy użyty został przez biskupa Bohdana Bejzego w zredagowanej przez niego pracy zbiorowej *Zrozumieć świętego Maksymiliana*.

³ Zob. m.in. obszerne opracowanie dostępne (luty 2012 r.) w Internecie na temat polskich świętych. <<http://www.ultramontes.pl/zywoty.htm>>

⁴ Andrzej Werner w *Zwyczajnej Apokalipsie* (1975), w której zajmuje się opowiadaniem obozowymi Tadeusza Borowskiego, obóz koncentracyjny nazwał „systemem totalitarnym w probówce”.

ważniejszą cechą hagiografii uprawianej przez ogromną liczbę duchownych niekiedy przez całe ich życie był jej uniwersalizm. Dzięki niemu literatura hagiograficzna potrafiła przekazać uniwersalne wartości chrześcijańskie oraz pokazać te modelowe zachowania, według których powinni byli żyć lub przynajmniej do nich dążyć zwykli śmiertelnicy. Poza uniwersalnymi cechami zaczęły się pojawiać w hagiografii także cechy indywidualne i narodowe, innymi słowy bohaterami narodowymi stawali się chrześcijanie, których los wiązał się z ważnymi wydarzeniami w historii Polski czy Węgier i którzy odegrali istotną rolę zwłaszcza w krzewieniu katolicyzmu w naszych krajach.

Napisane między innymi przez Wincentego z Kielczy oraz Jana Długosza utwory przedstawiające życie i męczeńską śmierć biskupa św. Wojciecha (957–997) (po węgiersku: *prágai szent Adalbert*, po czesku *Svatý Vojtěch*) należały – poza kronikami – do najbardziej znanych utworów epoki. Tak samo popularny był żywot zamordowanego w Krakowie biskupa św. Stanisława (1030–1079). Utwory te stanowiły połączenie biografii i celów wychowawczych. Dały pozytywny przykład niezwykłych ludzi, którzy całe swe życie poświęcili służbie Bogu i innym ludziom, najczęściej biednym i upośledzonym. Autorzy tych utworów czerpali natchnienie między innymi z bajek i legend. Przykładem może być *Legenda o świętym Aleksym* (1454), podejmująca temat toposu patrona biednych Aleksego, urodzonego w Rzymie około r. 360 (Bernacki–Pawlus 2000: 172–173).

Literatura polska: Przewodnik encyklopedyczny w obrębie utworów hagiograficznych odróżnia trzy poziomy tematyczne: *vitae*, *passio*, *miracula*, a jeśli chodzi o typy świętych, wymienione zostały dwa zasadnicze. Pierwszy to asceta typu św. Franciszek z Asyżu, który bezgraniczną miłość do Boga udowodnił rezygnacją z bogactwa i ze wszystkich dóbr bytu ziemskiego. Drugi typ to rycerz, który gotów jest do wszelkich poświęceń w imię krzewienia katolicyzmu. Typ ten był szczególnie popularny podczas ośmiu wojen krzyżowych,⁵ w okresie od XI do XIII wieku.

Właśnie literatura kolbiańska stanowi kontynuację powyższych modelowych tematów i typów bohaterów wywodzących się z piśmiennictwa hagiograficznego. Jednocześnie nawiązuje do tej części literatury faktu, której najważniejszym celem było przedstawienie tragicznych i kompleksowych przeżyć związanych z obozami i łagrami. Związek średniowiecznych i dwudziestowiecznych tradycji literackich jest swoisty i eklektyczny. Ojciec Kolbe w poświęconej mu li-

---

⁵ 1096–1099, 1147–1149, 1189–1192, 1202–1204, 1212, 1217–1221, 1227–1229, 1248–1254, 1269–1272. Za nadużycia popełnione w imię krzewienia wiary w tych latach przeprosił wiernych papież Jan Paweł II w r. 2000. Historię wojny krzyżowej prowadzonej przez dzieci w r. 1212 przedstawia – oczywiście w innym aspekcie, nawiązując do okresu stalinizmu – Jerzy Andrzejewski (1909–1983) w powieści *Bramy raj* (1960, *A Paradicsom kapui*).

teraturze z jednej strony przedstawiony został jako asceta, który za rozpowszechnianie swej wiary gotów był dokonać niebezpiecznych czynów i zrezygnować w elementarnych potrzeb codziennego życia (Świadczą o tym opisy warunków mieszkaniowych i życiowych w Japonii, dokąd pojechał w r. 1930 mimo nabytej w młodości gruźlicy, by krzewić wiarę katolicką i rozpowszechniać redagowane przez niego pismo „Rycerz Niepokalanej”), z drugiej strony ojciec Kolbe jawi się w literaturze jako człowiek bez skazy, święty, który w obozie koncentracyjnym oddał życie za współwięźnia – prostego człowieka, o którym absolutnie nic nie wiedział.

Kim był św. Maksymilian Kolbe? Nazywał się Rajmund Kolbe, urodził się z Zduńskiej Woli 8 stycznia 1894 r. Kiedy miał dwanaście lat, objawiła mu się Matka Boska, pod wpływem której razem ze swoim bratem pojechał do Lwowa, by wstąpić do zakonu oo. Franciszkanów. Jeden z biografów ojca Kolbego⁶ w sposób następujący zaczyna historię jego życia:

„– Mamo!

– Tato!

– Hurra!

– Jedziemy do Lwowa!

– Misjonarz [...] zaprosił chętnych chłopców – relacjonował Rajmund – aby wraz z rodzicami jutro zgłosili się na plebanie w celu omówienia bliższych szczegółów. Franek chce jechać już teraz do Lwowa. Ja też chcę jechać, ale wołałbym najpierw kończyć handlowkę” (Kluz 1992: 11).

W latach 1912–1915 Rajmund Kolbe studiował teologię i filozofię w Krakowie, a następnie w Rzymie. Z obydwu dziedzin uzyskał stopień naukowy doktora. W roku 1917 założył w Niepokalanowie „Rycerstwo Niepokalanej” (*Militia Immacolatae*), zaś od 1922 roku redagował pismo „Rycerz Niepokalanej” wydawane we Lwowie. Za pięć lat pismo osiągnęło nakład 70 tys. egzemplarzy, a Rycerstwo liczyło ponad 126 tys. członków.

Jak wiadomo, na Daleki Wschód ojciec Kolbe wybrał się już jako chory człowiek. Pierwotnie planował dojechać tylko do Chin. Do Szanghaju dotarł ze swoimi współbraćmi po męczącej podróży trwającej grubo ponad miesiąc. Mimo serdecznego przyjęcia jednak nie mógł w Szanghaju redagować i wydawać „Rycerza Niepokalanej”; od miejscowego biskupa otrzymał zezwolenie jedynie na kolportaż. W swoim liście do domu napisał, że „trudności mam nie od pogan, lecz od misjonarzy europejskich” (Kluz 1992: 11). Nie mogąc się pogodzić z postawionymi mu warunkami, wybrał się w dalszą podróż, do Japonii. Biskup Nagasaki uważał misję za nierealną, był mocno zdziwiony, że ojciec Kolbe chce przy pomocy sześciu tys. znaków alfabetu japońskiego wydawać pismo, które pow-

---

⁶ O. Władysław Kluz OCD. Dane biograficzne na podstawie jego książki.

staje w języku polskim. Języka japońskiego nikt z polskich misjonarzy nie znał... Niezależnie od tego w maju 1930 r. ukazał się pierwszy numer „Rycerza Niepokalanej” jako dodatek do miejscowych „Wiadomości Katolickich” („*Katoriku Kyoho*”). W 1931 r. ojciec Kolbe założył „japoński Niepokalanów”, później nowicjat, a w 1936 – seminarium duchowne. Wszelkie ślady po nich zostały zatarte w momencie, kiedy w sierpniu 1945 r. na Nagasaki spadła bomba atomowa.

Maksymilian Kolbe wrócił do kraju przed drugą wojną światową. W połowie września 1939 r. klasztor w Niepokalanowie został zamknięty przez nazistów. Ojciec Kolbe i pozostali zakonnicy zostali internowani i zamknięci w obozie. Udało im się z niego wydostać na początku grudnia tegoż roku. Ksiądz Kolbe nieustannie pracował, także po trwającym tylko krótki okres wyzwoleniu. Ratował uchodźców z Poznania, wśród których było sporo Żydów. Aresztowany został przez Gestapo w lutym 1941 r. Dostał się na Pawiak, skąd przewieziono go do Oświęcimia pod koniec maja. Na przełomie lipca i sierpnia 1941 r., po ucieczce jednego ze współwięźniów, Niemcy wyznaczyli dziesięciu losowo wybranych więźniów, skazując ich w odwecie na śmierć głodową. Ojciec Kolbe dobrowolnie wystąpił z szeregu i włączył się go do grupy skazanych w miejsce Franciszka Gajowniczka, ratując mu w ten sposób życie. Wśród wszystkich więźniów posłanych do bunkru Kolbe był najsłabszy i najbardziej chory. Niemniej jednak on wytrzymał najdłużej; dobito go zastrzykiem fenolu w przededniu święta NMP. Uratowany współwięzień przeżył Oświęcim i wrócił do rodziny. Zmarł dopiero w wieku 94 lat, w 1995 r. Pochowany został na cmentarzu przyklasztornym w Niepokalanowie.

W 30. rocznicę męczeńskiej śmierci ojciec Kolbe beatyfikowany został przez papieża Pawła VI w Rzymie, w obecności wielotysięcznego tłumu wiernych z Polski. Błogosławionego ojca Kolbego kanonizował już papież Jan Paweł II w roku 1982.

Mit bohaterstwa ojca Kolbego błyskawicznie rozpowszechnił się już w czasie wojny, jeszcze podczas istnienia obozów koncentracyjnych. Po wojnie oczywiście z jeszcze większą siłą popularyzowano historię męczeńskiej śmierci zakonnika. Jeden z biografów księdza, Wincenty Zaleski, w książce *Święci na każdy dzień* napisał:

Kult św. Maksymiliana rozszedł się lotem błyskawicy po Polsce. Diecezja koszalińsko-kołobrzeska ogłosiła go swoim patronem. W Zduńskiej Woli, dzięki inicjatywie miejscowego proboszcza, powstał Ośrodek Pamięci św. Maksymiliana. Zachował się tu szczęśliwie dom rodzinny Świętego przy ulicy jego imienia. Św. Maksymilian Maria Kolbe pozostanie w dziejach Kościoła w Polsce jako jedna z najpiękniejszych jego postaci. Człowiek, który zaufał Niepokalanej, nie zawiodł się, bo zawieść się nie mógł. Do roku 1982 ku czci Świętego wystawiono w Polsce 61 kościołów i kaplic, a za granicą – 35 (Zaleski 1998: 225).

Życiem i martyrologią księdza interesowali się przede wszystkim autorzy polscy, ściśle związani z Kościołem. Poza tym pisali o nim także cudzoziemcy (Włosi), których książki zostały przetłumaczone na język polski. Całą literaturę kolbiańską mamy więc do dyspozycji po polsku. Martyrologia księdza po raz kolejny została postawiona w centrum zainteresowania w sierpniu 2011, w siedemdziesiątą rocznicę jego śmierci. Msza św. odprawiona 15 sierpnia w Bazylice w Niepokalanowie stanowiła ukoronowanie „Roku Kolbiańskiego”.

Największą część utworów o ojcu Kolbem stanowią książki o charakterze dokumentalnym, które świadomie nawiązują do średniowiecznych tradycji hagiograficznych. W centrum ich zainteresowania nie stoi jednak martyrologia zakonnika, lecz ta droga życiowa, która logicznie prowadziła do męczeńskiej śmierci. Na tle takiej biografii świadome nawiązanie do średniowiecznej literatury hagiograficznej oraz XIX-wiecznej romantyczno-martyrologicznej i pokrewnej z nią współczesnej literatury mitotwórczej przedstawiającej zlagrowanego człowieka jako nieskazitelnego bohatera, wydaje się uzasadnionym i zrozumiałym zabiegiem artystycznym. Ojciec Kolbe zginął w okropnych cierpieniach, sam je wybierając. W takich warunkach pozostawał jednak przy swoich zasadach, podczas gdy inni staczali się na dno upodlenia.

Koncepcja artystyczna, która akcentuje tylko przetrwanie wartości humanistycznych i zdolność pozostawania człowiekiem nawet w warunkach skrajnie ekstremalnych, zwykle nazywana jest koncepcją mitotwórczą. Właśnie to ujęcie było najbardziej popularne i najchętniej akceptowane przez czytelników zaraz po wojnie. Utwory te z dzisiejszego punktu widzenia przedstawiają jednak mniejszą wartość poznawczą i artystyczną. Inni przedstawiciele prozy obozowo-lagrowej, pisarze demityzujący, reprezentujący koncepcję „kamiennego świata” udowodnili bowiem, że zakodowane w kulturze antycznej i świadomości zbiorowej wartości moralne i religijne w sytuacjach granicznych, szczególnie w obozach koncentracyjnych, nie mają mocy obowiązującej.

Z punktu widzenia ocalałych ujęcie martyrologiczno-mitotwórcze miało taką zaletę, że dało jednoznaczny schemat aksjologiczny, uczucie *katharxis* i nie powodowało stawiania niepokojących pytań. Potrafiło ono zracjonalizować ogrom cierpień i nadać sens masowej śmierci. Racjonalizacja cierpień przebiegała między innymi na zasadzie porównania losu więźniów z losem Chrystusa.

Do grupy martyrologiczno-mitotwórczej należą na przykład następujące utwory: Stanisław Ryszard Dobrowolski, *Trudna wiosna* (1961); Alfred Fiderkiewicz, *Brzezinka* (1954); Antoni Gładysz, *Powrót z piekła hitlerowskiego* (1945), *Obóz śmierci* (1962); Jan Gwiazdomorski, *Wspomnienia z Sachsenhausen* (1945); Kazimierz Andrzej Jaworski, *Serca za drutem. Wspomnienia z Sachsenhausen* (1959); Zofia Kossak-Szczucka, *Z otchłani* (1946); Gustaw Morcinek, *Listy spod morwy* (1945), *Listy z mojego Rzymu* (1946), *Dziewczyna z pól Elizejskich* (1946); Józef Osuchowski, *Gusen. Przedsionek piekła* (1961); Stanisław Pigoń, *Wspo-*

minki z obozu Sachsenhausen 1939–1940 (1960); Wanda Póltawska, *I boję się snów* (1962); Maria Wyszacka, *Bestie i ludzie. (Ravensbrück–Szwecja). Wspomnienia i wrażenia* (1947); Maria Zarębińska-Broniewska, *Opowiadania oświęcimskie* (1960); Wanda Żółkiewska, *Kobiety z Limbach* (1946); Krystyna Żywulska, *Przeżyłam Oświęcim* (1946). (O tym bardziej szczegółowo: Nagy 2006: 16–35.)

Utwory należące do wspomnianej grupy charakteryzują się nienaruszoną dychotomią dobra i zła. Tradycyjne wartości humanistyczne w specyficzny sposób mieszają się z wartościami katolickimi, a niekiedy także z poglądami politycznymi i cechami narodowymi. Opozycja niemalże świętej ofiary i okrutnego kata też nie pozostawia nawet cienia wątpliwości, że wszyscy więźniowie są niewinnymi bojownikami o wolność i wartości ogólnoludzkie.⁷ Literatura kolbiańska całkowicie pasuje do takiego pojmowania roli więźnia i ofiary z tą różnicą, że nadzwyczajna siła i wyższość moralna przypisana jest nie zwartej społeczności (polskich) więźniów, lecz jednemu człowiekowi, właśnie ojcu Kolbemu. Z drugiej strony ta literatura – podobnie jak całość piśmiennictwa martyrologiczno-mitotwórczego – buduje i podtrzymuje mity kulturowe na temat wiary chrześcijańskiej i wiary w człowieka.

Powstawanie mitu ojca Kolbego doskonale poświadczą tom opowiadań Gustawa Morcinka (1891–1963) *Dziewczyna z pól Elizejskich* (1946). Zostało w nim zawarte m.in. opowiadanie *Ojciec Kolbe*. Autor był więźniem obozu koncentracyjnego w Dachau. Na okładce rzymskiego wydania z 1946 r. widnieje właśnie reprodukcja kartoteki Morcinka z tego obozu. Mamy jednoznaczny dowód, że Morcinek nie mógł osobiście znać Kolbego, zwłaszcza z obozu. Szczegółowy opis przez Morcinka aktu samopoświęcenia księdza stanowi więc owoc fantazji prozaika i świadczy o bardzo szybkim rozpowszechnieniu się mitu ojca Kolbego. Morcinek, który chętnie operował kontrastami i nie stronił od naturalistycznych opisów, czyn Kolbego opisuje niczym protokół: „Ojciec Kolbe idzie teraz za ostatni szereg dwunastego bloku. Staje w gromadzie skazańców, swego sąsiada odsyła do szeregu na dawne miejsce.” (Morcinek 1946: 22). Czytelnik odnosi wrażenie, że narrator wszechwiedzący zna wydarzenia z autopsji. Tymczasem konkretność a zarazem metaforyka opisu snuje przypuszczenia o przyszłej beatyfikacji i kanonizacji. W tym opowiadaniu Morcinek nic nie pisze o przeszłości i życiu zakonnika. Swą uwagę koncentruje na momencie, kiedy współwięźniowie po raz ostatni mogli zobaczyć księdza.

Ostatni okres życia ojca Kolbego ze znaczną retrospekcją przedstawia Zygmunt J. Sochocki w książeczce *Rycerz Niepokalanej: Ojciec Maksymilian*

⁷ Opozycja kata i ofiary w wielu utworach pojawia się także przez pryzmat Pola-kie-Polaka. W prozie mitotwórczej więźniowie polscy charakteryzują się wyższą moralnością niż więźniowie innych narodowości, szczególnie Niemcy.

Kolbe, która ujrzała światło dzienne w Londynie (bez daty). Doczekała się ona dwóch wydań. Sochocki, podobnie jak Morcinek, stopniuje napięcie czytelnika i maluje kontrast życia przedwojennego i obozowego. Jako stały motyw występują wspólne modlitwy i akcentowanie faktu, że zakonnik nawet w obozie nie zaprzestał wykonywać swoich powinności. Sochocki – wzorem innych autorów – stara się budzić mocne emocje u czytelnika:

„Na polskim niebie, rozpościerającym się nad niemieckim obozem koncentracyjnym w Oświęcimiu, płonie lipcowe słońce. Mizerny jest dziś jego blask w porównaniu z jasnością, jaka spływa od tronu Hetmanki i Królowej do serca jej pierwszego i najwierniejszego rycerza polskiego narodu” (Sochocki: 116).

Wszystkie środki stylistyczne służą temu, by podkreślić wyjątkowość postaci ojca Kolbego. Słowa współwięźniów „tak potrafi cierpieć tylko człowiek święty” (Sochocki: 20) nabierają szczególnego znaczenia na tle późniejszej beatyfikacji i kanonizacji księdza. Reprodukcyjne obrazy malowane przez więźniów obozu w Auschwitz stanowią szczególną wartość tego utworu. Punktem kulminacyjnym jest moment, kiedy podczas apelu ojciec Kolce zuchwale występuje z szeregu i prosi komendanta Fritscha, by zezwolił on zastąpić nieznanego człowieka w bunkrze śmierci. Fakt, że komendant wyraził zgodę i ojcu „pozwolono” zostać męczennikiem, autor racjonalizuje zgodnie ze swą wiarą: „Ofiarę miłości Niepokalana przyjęła” (Sochocki: 117).

Dużo mniej fikcji zawiera dwutomowa książka księdza Władysława Kluzy *Człowiek XX wieku: Św. Maksymilian Kolbe*. Listy zakonnika oraz fragmenty jego prac publicystycznych po mistrzowsku zostały wkomponowane w dane biograficzne i w jednoznaczne kategorie aksjologiczne sugerowane przez autora. Jak ks. Kluz stwierdza, jedynie przekazuje on słowa ojca Kolbego, a jego osoba jako narratora pozostanie na dalszym planie. Wbrew deklaracji autora książka zawiera jednak sporo fragmentów fabularnych, które są widoczne przede wszystkim w refleksjach narratora trzecioosobowego.

Dyskurs między ujęciem mitotwórczym a mitoburczym, względnie heroicznym i deheroizującym obecny jest w literaturze polskiej od renesansu. W tym dwugłosie szczególne znaczenie ma polemiczny charakter piśmiennictwa podejmującego temat powstań narodowych i drugiej wojny światowej. Wystarczy przypomnieć mityzująco-martyrologiczną powieść *Z otchłani* Kossak-Szczuckiej (1889–1968), skrajnie demityzujące opowiadania Borowskiego (1922–1951), mitotwórczych *Kolumbów...* (1957) Romana Bratnego (1921) lub napisany z punktu widzenia cywila antybohaterski *Pamiętnik z Powstania Warszawskiego* (1970) Mirona Białoszewskiego (1922–1983). Także ci autorzy, którzy podejmowali temat życia i śmierci ojca Kolbego, pozostali kontynuatorami wspomnianego dyskursu.

W prozie polskiej Jan Józef Szczepański (1919–2003) bez „przejęzyczenia”, czyli bardzo konsekwentnie reprezentował polemiczną wobec bohaterstwa i mityzacji postawę. W tomie esejów *Przed nieznanym trybunałem* wydanym w 1975 r. Szczepański w nowym kontekście powrócił do poruszanej w pierwszym tomie opowiadań⁸ tematyki wojenno-okupacyjnej. W eseju pt. *Święty* autor poddaje wnikliwej analizie możliwe ukryte motywy czynu ojca Kolbego. W połowie siedemdziesiątych lat dokonano już beatyfikacji księdza, ale nie nastąpiła jeszcze jego kanonizacja. Dlatego też bardzo ważny jest taki a nie inny tytuł eseju, bo autor jakby przewidział późniejszy bieg zdarzeń.

Mimo że Szczepański, jak pisze, z „bezgranicznym szacunkiem” odnosi się do czynu księdza, jednak inaczej interpretuje on akt samopoświęcenia niż pozostali pisarze-biografowie. Znamienne, że punkt wyjścia jest ten sam i Szczepański również tak uważa, że samobójcza śmierć stanowi logiczną konsekwencję całego życia i działalności zakonnika, wynika bowiem z wcześniejszych jego ideałów i celów. Zupełnie odmiennie ocenia natomiast autor bezpośrednie przyczyny samopoświęcenia, bo neguje możliwość przetrwania w warunkach obozowych zakodowanych w kulturze i świadomości zbiorowej wartości humanistycznych i katolickich. Szczepański nie wierzy w to, że tak okrutna i dobrowolnie wybrana śmierć wynikała jedynie z altruizmu i zamiaru uratowania bliźniego. Przeczą temu właśnie warunki fabryki śmierci, bowiem akt samopoświęcenia nawet w najmniejszym stopniu nie mógł zagwarantować, że uratowany choć o dzień przeżyje ratującego. Szczepański w dłuższych partiach eseju analizuje zachowanie komendanta, Kolbego i jego współwięźniów. Założenie przez ojca Kolbego „Rycerstwa Niepokalanej” autor wiąże z symbiozą miecza i NMP istniejącą od czasów bitwy pod Grunwaldem. A w akcie samopoświęcenia Szczepański widzi ostatnią możliwość ratunku przed bezimienną, ale i tak pewną śmiercią. Z dzisiejszej perspektywy możemy być pewni, że ciężko chory ksiądz w roku 1941 nie miał żadnych szans przetrwania. Obóz w Oświęcimiu istniał przecież do stycznia 1945 roku. Forma, jaką wybrał ojciec Kolbe dla zrealizowania swojego celu – jako ksiądz oczywiście nie mógł wybrać innej formy samobójstwa – na pierwszy rzut oka faktycznie świadczy tylko o bezgranicznej miłości do bliźnich i afirmacji dawnych wartości wobec nienawiści i przemocy. Ale Szczepański wnika głębiej. Stwierdza, że ojciec Kolbe

„wybrał tradycję najbardziej ludową, najbardziej emocjonalną. [...] kult maryjny jest typowo polskim wątkiem chrześcijaństwa [...] o dość niepokojącej metryce. W naszej historii kojarzy się on z ekscesami kontrreformacyjnej bigoterii, z sarmatyzmem, z polityczną aktywnością skrajnej prawicy” (Szczepański 1995: 36).

---

⁸ Jan Józef Szczepański, *Buty* (1947). Podczas polemiki literackiej na temat opowiadań zawartych w tym tomie zrodził się termin „zarażenie śmiercią”.

Także Krzysztof Zanussi w filmie *Życie za życie* (1990) zrealizowanym na motywach eseju Szczepańskiego stawia niepokojące pytanie o wartość moralną czynu księdza. Reżyser nie daje w swoim obrazie jednoznacznej odpowiedzi, bo taka odpowiedź nie istnieje. Afirmacja wartości katolickich i męczeńska śmierć zakonnika zostaje skonfrontowana z prozaiczną prawdą, że „Kościół potrzebuje nowych świętych”, oraz z przeświadczeniem, że za drutami nie ma świętych.

Ocenę artystyczną piśmiennictwa obozowo-łagrowego obecnie można uznać za zamkniętą. Zaangażowanie Polaków w sprawę narodową, taktowność krytyków i historyków literatury wobec tak specyficznej tematyki sprawia, że w całym okresie powojennym akcentowane były raczej nie słabości artystyczne i tendencyjność literatury martyrologiczno-mitotwórczej, szczególnie literatury łagrowej po 1989 roku, lecz przede wszystkim zalety i nowości polemiczne wobec takiego ujęcia literatury demityzującej. Uważana jest ona za bardziej wartościową ze względu na to, że z okrutną szczerością pokazuje, na co człowieka stać w warunkach unicestwienia. Bez literatury heroiczno-martyrologicznej trudno byłoby jednak zrozumieć genialność przedstawicieli koncepcji „kamiennego świata”, w tym nowatorstwo między innymi Borowskiego czy Szczepańskiego. Bogata literatura kolbiańska i polemiczne wobec niej poglądy po raz kolejny poświadczają, że pewne tematy nie mogą być rozpatrywane w kategoriach stricte estetycznych oraz w aksjologicznych kategoriach fałszu i prawdy.

Uratowanie przez ojca Kolbego skazanego na śmierć współwięźnia i wyjątkowo długie życie Gajowniczka potwierdzają specyficzne dla historii i kultury Polski prawdy mało racjonalne – prawdy tych, którzy wierzą w przeznaczenie oraz w to, że ofiara zakonnika została złożona na ołtarzu wiary i miłości.

BIBLIOGRAFIA

- Bernacki, M. – Pawlus, M. 2000, *Słownik gatunków literackich*. Bielsko-Biała: PARK, Wyd. 3.
- Czaplejewicz, E. 1992, *Polska literatura łagrowa*. Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
- Kluz, W. OCD 1992, *Człowiek wieku XX: Św. Maksymilian Kolbe*. Niepokalanów: Franciszkanie.
- Morcinek, G. 1946, *Dziewczyna z pól Elizejskich*. Rzym.
- Nagy, L.K. 2006, *Bevezetés a lengyel lágerirodalomba*. W: Reiman, J. – Pálfalvi, L. (red.), *Irodalom és normalitás: Tanulmányok a modern lengyel irodalomról és színházról*. Máriabesenyő–Gödöllő: Attraktor Kiadó.
- Sochocki, Z. J., *Rycerz Niepokalaney: Ojciec Maksymilian Kolbe*. Londyn: Polska Misja Katolicka w Anglii i Walii, wyd. 2. (bez daty)
- Szczepański, J. J. 1995, *Przed nieznanym trybunałem*. Kraków: Wydaw. Literackie.
- Zaleski, W. 1998. *Święci na każdy dzień*. Warszawa: Wydaw. Salezjańskie.

EGY KÉZIRATOS *ODYSSEIA*-KOMMENTÁRRÓL

Sarkady János kéziratban fennmaradt Odysseia-kommentárjáról és a hozzá kapcsolódó iratokról¹ az ókortudomány történetével foglalkozó kutatók mind ez ideig semmit sem tudtak. A dokumentumok a közelmúltban kerültek elő, és számos kérdést vetnek fel, amelyeket a jelen keretek között igyekszem megválaszolni.

Az *Odysseia-kommentár*² iskolai spirálfüzetből kitépett hét lapra íródott, 14 oldal terjedelmű – oldalanként 20–23 soros – kézzel írt szöveg. Címlapja, címoldala nincs, és nem található a lapokon keletkezésének időpontjára vonatkozó információ sem. Hiányzik elkészítőjének a neve is, így az első kérdés a szerzőre vonatkozik, és nagyon könnyen megválaszolható. H. Tóth Imre szóbeli közlése alapján a kézirat Sarkady Jánosnak hozzá írott levelei között maradt fenn, tehát nem kétséges, hogy ő a *Kommentár* leírója. Az írásos bizonyíték egy levélszerű cédula H. Tóth Imrének címezve, melyben szerepel ez a néhány sor is: *Először is, egy kéressel fordulok hozzád: légy szíves, küld át az öcsémmel a Csokonai-kötetes[t], és az Erdődy-féle Horatius-fordítást. Amabból az anakreoni dalokat kell átnéznem, emezek fordítása pedig kollokviumi anyag. Előre is köszönöm. Csak néhány napig lesz rájuk szükségem: szombaton, ill. vlsz. még pénteken pedig bemegyek, hogy meglátogassalak, és akkor személyesen viszem vissza, a (most készülő) Odysseia-kommentárral együtt.*³ Az emlékezetten és a fenti dokumentumon kívül Sarkady János szerzőségére a *Kommentár* sok egyéb formai és tartalmi jegye is utal. Mindenekelőtt a jellegzetes kézírás, amit bárki tanulmányozhat az *Orpheus búcsúzik* című emlékkötetben,⁴ amelyben Tökés László, karcagi gimnáziumi osztálytársa és jó barátja, diákkori levelezésük egy részét és néhány levél fotokópiáját is közzétette. Az írásképen túl az azonosításra alkalmasak még a *Kommentárban* a fiatal Sarkady János írásmunkáira jellemző szövegtördelési formajegyek, a gondolatje-

¹ A dokumentumokat H. Tóth Imrének, a szegedi egyetem emeritus professzorának szívessége folytán sikerült megvizsgálnom. Ő Sarkady János fiatalabb iskolatársa volt a Karcagi Református Nagykun Gimnáziumban. Az átadott iratokért és szíves segítségért hálával tartozom neki.

² A továbbiakban: *Kommentár*.

³ Publikálatlan diákkori levél részlete.

⁴ Sarkady János diákkori levelei. In: Fehér, B. – Könczöl, M. (szerk.) 2007, *Orpheus búcsúzik: Tanulmányok Sarkady János emlékére*. Budapest: Károli Egyetemi Kiadó, 377–416 (a továbbiakban: Fehér–Könczöl 2007)

lek és kötőjelek tudatos használata mondanivalójának tagolására, a papír kitöltésének sajátosan gazdaságos, de nem esztétikum nélküli módja.

A második kérdés a *Kommentár* elkészültének időpontja. Az 1947–48-as tanévben íródhatott, mert H. Tóth Imre és Sarkady János ekkor levelezett egymással, e tanév után már csak ritkán. A konkrétabb dátummal kapcsolatban problémát jelent, hogy a *Kommentárra* vonatkozó fenti levél – Sarkady János leveleire egyáltalán nem jellemzően – nem tartalmaz semmilyen keletkezési adatot: sem évszámot, sem hónapot, sem napot. A dátum (ha egyáltalán volt) a levelet tartalmazó lap tetején lehetett a megszólítással együtt (aminek az elmaradása szintén feltűnő), de a lap felső része hiányos, nincs meg az erre a füzetlapra jellemző bevezető kettős (egy vastagabb és egy vékonyabb linea) vonalazás.

A tanéven belül melyik félévben készülhetett a *Kommentár* és az erre utaló levél? Valószínűbb az első félév, mert a másodikból nem maradt fenn levelük, de még csak utalás sem egyéb dokumentumban a kapcsolatukra, ellentétben az első félévvel, amikor Sarkady János a családtagjainak és Tökés Lászlónak írt leveleiben is többször tett említést levélváltására H. Tóth Imrével. Megerősíti a levél első félévre datálását a papírjának vizsgálata. Áttekintve az 1947–48-as tanévből származó levelek anyagát kiderül, Sarkady János ezt a papírtípust levélírássra csak a tanév első félévben használta. A második félévben szinte minden levelet négyzetrácsos papírra írt, egynehányat sima lapra, de egyiket sem ilyen, iskolai füzetéből kitépott lapra. Az első félévre keltezést igazolhatják még a levélben található kollokviumra és tananyagra vonatkozó utalások. H. Tóth Imrétől Csokonai-kötetet kér, akiről Juhász Gézánál tanult a magyar renaissance-ról szóló előadásán, és Horatius-fordítást, ami Mészáros Ede római irodalomtörténeti előadásának tananyaga volt, és annak a kollokviumára kellett. Az említett előadásokat az 1947–48-as tanév első félévében hirdették meg. Ezekre, illetőleg a félév végi számonkérésre Sarkady János máshol is utalt leveleiben. Különösen Mészáros Ede kollokviumára készült izgalommal. Október 23-án panaszkodott kedélyállapotáról Tökés Lászlónak és ekkor írta neki, jó adag önbizalomhiánnyal küszködve: *...de ha arra gondolok, hogy talán éppen Horatiusból égek le, röhögniem kell kínomban.*⁵ Tartott a Horatius-kollokviumtól és Mészáros Edétől, szégyellte volna, ha nem szerepelne nála jól. Igyekezett megragadni minden lehetőséget, hogy időben hozzájusson a legfrissebb szakirodalomhoz,⁶ és nyilván ezért kérte H. Tóth Imrét a kötet kikölcsönzésére és elküldésére. A fentiek alapján megállapítható, hogy a levél és a *Kommentár* is az 1947–48-as tanév első félévében íródott.

⁵ Publikálatlan diákkori levél részlete.

⁶ Erdődy János Horatius-kötete 1946-ban jelent (*Horatius összes lírai költeményei és az ars poetica*. Erdődy János műfordításai. Trencsényi-Waldapfel Imre bevezető tanulmányával. Budapest: Bibliotheca), tehát friss fordításnak és szakirodalomnak számított.

A szöveg további vizsgálatával és egyéb információk bevonásával még pontosabban meghatározhatjuk a levél és ezáltal a *Kommentár* keletkezési időpontját. A levél hatodik sorában található „bemegek” kifejezés arra utal, hogy írója nem Debrecenben tartózkodott. Ezt a formulát Sarkady János akkor használta leveleiben, ha szüleinél volt otthon, Kunmadarason. Onnan *ment be* Karcagra meglátogatni barátait, volt iskolatársait és gimnáziumi tanárait. A levél szövege azt is tartalmazza, hogy már pénteken készült bemenni Karcagra. Ez a szorgalmi időszakban nem lehetett gyakori, főleg azután, hogy a Debrecenbe lejáró, a órát pénteken és szombaton tartó Szabó Árpáddal elmélyült a kapcsolata. (Például november 13-án, csütörtökön írta másnapi teendőiről Tőkés Lászlónak: *Délután pedig jön a hét koronája: Homéros-óra Szabó Árpáddal.*⁷) A megkedvelt professzor órát nem hagyta volna ki, csak akkor távozott volna el Debrecenből, ha azok a foglalkozások elmaradtak. Azt is számításba kell vennünk, hogy mások is tartottak órát szombaton az egyetemen, amelyeket látogatni kellett. Olyan időpontot kell tehát keresnünk, amikor lehetősége nyílt rá, hogy ne kelljen Debrecenben maradnia a hét végére, sőt már csütörtökön elindulhatott haza.

Az egyik lehetőség a vakáció, a szemeszter végi időszak, amikor már befejeződtek az egyetemi órák, és így bármikor elhagyhatta Debrecen. December 17-én, szerdán írja Tőkés Lászlónak, hogy másnap hazautazik. Ez éppen csütörtök volt, de nem lehet a kérdéses időpont, mert – ahogy azt fentebb láttuk – H. Tóth Imrének írt levelében kollokviumra kért anyagot, márpedig december 18-án túl volt a félévi vizsgákon.⁸ Így a szorgalmi időszak utáni vakáció nem jöhet szóba a kérdéses hazautazáshoz; más időpontot kell találnunk. Az biztos, hogy valami különös szituáció kapcsán került sor rá, ennek pedig kell, hogy legyen valamilyen nyoma a rendelkezésünkre álló dokumentumok között. Alaposabban átvizsgálva Debrecenből írt leveleit két adatra is rábukkanhatunk. Október 12-én Tőkés Lászlónak, szüleinek és H. Tóth Imrének is megírja, október 31-én, pénteken hazautazik.⁹ Sőt, H. Tóth Imrének már a következő tervet is felveti: *Hazamenni valószínűleg okt. 31.-én fogok; de ha előző nap, csütörtökön irodalmi önképzőkör lenne, már arra hazamennék. (Ezt azonban tartsd titokban.) Kérlek, írd meg, hogy áll a helyzet, és általában, ahogy már a levelem elején kértem, értesíts mindenről.* Ha ennyire előre tervezett a hazautazása, akkor azon a hétvégén általános óraelmaradás kellett, hogy legyen az egyetemen. Mi lehetett ennek az oka? A választ a naptárban találhatjuk meg: november 1-je és 2-a Mindenszentek és Halottak nap-

⁷ Diákkori levelének részlete (Fehér–Könczöl 2007, № 18, 400).

⁸ Egyetemi indexében nem található az első féléves kollokviumok dátumai, akkor ezeket nem volt szokásban beírni. A vizsganapokról Tőkés Lászlónak írt leveleiből tájékozódhatunk (Uo., № 21, 402–404). Három kollokviuma volt: december 12-én Szabó Árpádnál, december 15-én Mészáros Edénél, december 16-án Juhász Gézánál vizsgázott.

⁹ Mindhárom levél publikálatlan.

ja. Ez az ünnep 1947-ben tanítási szünet volt az iskolákban és az egyetemen is,¹⁰ és bizonyosnak látszik a továbbiakból, hogy előtte pénteken Szabó Árpád nem utazott le órát tartani Debrecenbe.

Az október 12-én írt levelekből kiderül tehát, azt tervezte, hogy október 31-én mindenképpen hazautazik, de talán már október 30-án, csütörtökön elindul Debrecenből. Utóbbi szándéka akkor még csak terv volt, valósággá válásának azonban van bizonyítéka is. Október 29-én, szerdán elküldött levelének utóiratában írja Tőkés Lászlónak: *A körülmények változása miatt csütörtökön utazom haza; ezt a levelet leadom nálatok. Szombaton reggel bemegyek hozzád.*¹¹ Mi lehetett a körülményekben bekövetkezett változás? Az, hogy ilyen későn, nem sokkal a tervezett utazás előtt derült ki, csak arra utalhat, amit már korábban lehetőségként feltételeztünk: megtudta, hogy Szabó Árpád pénteki órája elmarad, ezért utazhat haza. A megoldás immár előttünk áll: eldőlt, hogy már 30-án, csütörtökön hazautazik. Jelzi Tőkés Lászlónak, hogy ezt a levelet eljuttatja hozzá; minden valószínűség szerint ugyanekkor adhatta be H. Tóth Imrének is az idézett levelet, illetve cédulát, melyben értesítette a pénteki bemenetelről, a kért könyvek listájáról és az Odysseia-kommentár elkészüléséről. A *Kommentár* tehát legkésőbb 1947. október 29-re készen állt, és 30-ai találkozásukkor adhatta át barátjának.

A *Kommentárral* kapcsolatban a következő kérdések merülnek még fel: hogyan és miért készült el?

Gimnáziumi éveinek leveleit, az abban megtalálható szakirodalmi utalásokat ismerve kétségtelen, a tudást ahhoz, hogy elkészítsen egy ilyen áttekintést, még egyetemi tanulmányai előtt megszerezte. A görög irodalomra vonatkozó magyar nyelvű szakmunkák igen nagy részét már elolvasta, kijegyzetelte. A görög nyelvvel és Homéros eposzaival is a középiskolában ismerkedett meg. Az 1945–1946-os tanévtől Gaál László, a gimnázium akkori igazgatója¹² néhány érdeklődő tanuló számára ekkortól tartott görög nyelvi különórákat. A nyelvtani alapok áttekintése mellett olvasták, fordították, elemezték más művekkel együtt a homérosi eposzokat, az *Odyszeiát* és az *Iliast* is. Első éves egyetemista korára már rendelkezett azzal a képességgel, hogy egy műelemzést önállóan, olvasmányai és a mű szövege alapján megírjon. Az egyetemen aztán találkozott Szabó Árpáddal. Az ő szuggesztív egyéniségének, tartalmas és gondolatébresztő előadásainak óriási hatása volt mindenkire, akinek alkalmá volt őt hallgatni, és így volt ez Sarkady János esetében is. A kialakuló kapcsolat állomásait, fordulópontjait megismerhetjük egyetemista leveleiből. Kezdetben még idegenkedett tőle, kritikával írt róla. Aztán egyre fokozódó elismeréssel emlegette, mint olyat, aki neki a legtöbbet adta,

¹⁰ Vö. Glatz, F. 1992, Ünnepeink 1945–90: Tanulmányvázlat. *Historia* 10, 2, 29–32.

¹¹ Publikálatlan diákkori levél részlete.

¹² A neves klasszika-filológus Gaál Lászlóról van szó, aki 1957 januárjától 1964-ben bekövetkezett haláláig a debreceni Klasszika-filológiai Tanszék tanszékvezetője volt.

és aki számára egyetemi tanárai közül a legjobb. A tanév végére pedig egyértelművé vált, hogy csak Szabó Árpád mellett tudja elképzelni a jövőjét.

Az indexe tanúsága szerint két előadást hallgatott Szabó Árpádtól az 1947–48-as tanév első félévében: az egyiket Homérosról, a másikat Plautusról. Hagyatékából előkerült egy jegyzetfüzet, melyet ezeken az órákon használhatott: a borítóján megtalálható Szabó Árpád neve és két másik név: Homéros és Plautus. Plautusról ugyan egy szó sem szerepel a füzetben,¹³ Homérosról és az Odeysseiáról annál inkább. Előfordulnak benne olyan kifejezések, szókapcsolatok, melyek a *Kommentár* mondanivalójának is lényeges fogalmai. Emiatt nagy a valószínűsége annak, hogy a fiatal egyetemista a Szabó Árpád előadásán elhangzottakból is felhasználott gondolatokat munkájához. Kimutatható még egyezés az óravázlatok és a *Kommentár* között abból a szempontból is, hogy jegyzetfüzetében is csak az első hét énekről szerepelnek bővebb bejegyzések, és ezekből kerültek bele gondolatok, észrevételek a *Kommentárba* is. Tehát az került elemzésre, ami október végéig szóba került az előadásokon. Ugyanakkor nehezen dönthető el, hogy mi az a *Kommentárban*, ami Szabó Árpád tanóráin leadott anyagából vett át, és mi az, amit Sarkady János önállóan is észrevett, és feldolgozott az eposzból. Tény, hogy a *Kommentár* a Szabó Árpád-órák hatására készült, az ő előadásain kapott élmények ihlették. Ez azonban a fiatal egyetemistában meglévő tudás megtermékenyítése volt az 1947-től a tudományban is egyre inkább teret nyerő történelemszemlélettel, azokkal az anyagelvűséget, annak elsődlegességét hirdető szempontokkal, melyek az akkori idők egyetemi ifjúságára egyre fokozódó mértékben hatottak, s amelyek megjelenését megtalálhatjuk Sarkady János leveleiben is.¹⁴ A *Kommentár* tehát ebben a formájában nem tekinthető teljesen szuverén alkotásnak, nem önálló mű – de nem is írta rá Sarkady János, hogy az övé lenne. Barátjának jelezte, ő nem a szerző, hanem az összeállító, a végső megformáló. A *Kommentár* értékét nem eredetisége jelenti, hanem az a cél, amiért elkészült.

Miért készítette el a *Kommentárt* Sarkady János? Mi készítette arra, hogy Szabó Árpád óráinak anyagát kiegészítve saját meglátásaival egységes szerkezetbe foglalja, leírja, vizsgálódási szempontokkal és szakirodalmi utalásokkal ellássa, s eljuttassa barátjához? Miért éppen neki, mi a szerepe a nála jó pár évvel

¹³ Ennek okát megtaláljuk egy levelében: *A Plautus-kollégium, ugy látom, csak alkalom neki, hogy kulturtörténeti és társadalomtudományi ismereteit villogtassa előttünk; félek, Plautusról egy szót sem hallunk ebben a [[z-évben-itt]] félévben* (Publikálatlan diákkori levél, 1947. szeptember 29.).

¹⁴ *Most, ahogy a marxizmus filozófiáját Szabó Árpádtól mélyebben (és elég érthetően) megismertem, elrémülve láttam, az alap mennyire egyezik az én régen kialakult tételeimmel. Tényleg – csak mostanában, az utolsó hónapban jöttem rá teljes tudatossággal – én régen materialista vagyok...* (Diákkori levelének részlete, 1. Fehét-Könczöl 2007, № 19, 400).

fiatalabb gimnazista társnak a *Kommentár* elkészültében? Az, hogy ez a kézirat nála maradt fenn, azt jelzi, nagyon is sok. Sarkady János már a gimnáziumban szívesen és sokat foglalkozott a nála fiatalabb diáktársaival: tanította, nevelte őket, akárcsak otthon fiatalabb testvérét, Sándort. Láttuk fentebb, ha tehette, még egyetemistaként is elment az irodalmi önképzőkör előadásaira, volt iskolatársait folyamatosan kérte még Debrecenből is, tájékoztassák az önképzőkörben történeletről, s ha valakit találnak, akiben tehetséget látnak a költői-irodalmári hivatáshoz, szóljanak neki, hogy sorsát figyelemmel kísérhesse. H. Tóth Imre barátjában a jövődió klasszika-filológust látta, azzá válásához nyújtott neki segítséget. Ellátta tanácsokkal olvasmányaira vonatkozólag. A neki szóló levelek között van egy,¹⁵ amelyben részletesen felsorolta, mit és hogyan kell egy jövődió klasszika-filológusnak elolvasnia. A Vári-féle klasszika-filológiai enciklopédia¹⁶ adaptálásával több mint tucatnyi mű elolvasását „írta elő”, emellett a görög stúdiumokkal kapcsolatos magyar nyelvű szakirodalom feldolgozását is feladatáá tette. Még azt is megírta, mert tudta, emlékezett rá, hogy az ajánlott olvasnivalók hol találhatóak a gimnázium ifjúsági, vagy éppen tanári könyvtárában. Ebből a levélből is kirajzolódik Sarkady János ösztönös pedagógusi ambíciója, ami a középiskolás korában szerzett tapasztalataiból fakadt. Kiváló tanárai hatására kialakult nála a nevelői hivatástudat, s ami ezek után konkrétan a *Kommentár*ra vonatkozik, immár egyértelmű, hogy azt oktató-nevelő céllal készítette barátjának, H. Tóth Imrének. Egy tanári pályára készülő, szakmailag alaposan képzett egyetemi hallgató korai pedagógusi tevékenységének eredményét láthatjuk ebben a munkában.

Nem Sarkady Jánoson múlt, hogy a *Kommentár* nem teljesíthette be eredeti célját. H. Tóth Imre végül is felhagyott a klasszika-filológiai stúdiumokkal és más szakterületen, a szlavisztikában futott be jelentős egyetemi karriert. Kérdés viszont, hogy a *Kommentár*ban leírt észrevételek, gondolatok játszottak-e valamilyen szerepet a későbbiekben a magyar ókortudományban. Ha tényleg Szabó Árpád az egyik fő forrás, akkor az ő munkáiban kellene megtalálnunk a *Kommentár*ban kimutatható hatások gyökereit. Szabó Árpád életművét ismerve azonban azt kell mondjuk, köteteiben már nem szerepelnek eredeti formájukban azok a megfogalmazások, melyek feltűnnek az említett egyetemi óravázlatokban és magában a *Kommentár*ban is. Sarkady János későbbi munkásságában viszont igen: a 70-es évek közepén lejegyzett egyetemi előadásainak és speciálkollégiumainak szövegeiben visszatérnek a *Kommentár* szófordulatai és az eposz megközelítésének rá jellemző egyedi szemlélete. Végül nem a karcagi iskolatársa, barátja, hanem a későbbi diáknemzedékek sora hasznosíthatta az először abban megfogal-

¹⁵ Publikálatlan diákkori levél, 1947. október 12.

¹⁶ Vári, R. 1906, *A classica-philologia encyclopaediája: a classica-philologia tudományágainak módszertanába bevezető kézikönyv kezdő philologusok számára*. Budapest: Athenaeum.

mazottakat. Sarkady János ebben a *Kommentárban* már megalapozta azt a gazdaság- és társadalomtörténeti látásmódot és kérdéskultúrát, aminek segítségével évtizedeken keresztül felkeltette a tanítványai figyelmét az ókortudomány iránt, gondolkodásra készítette őket úgy, ahogy annak idején – feltehetőleg – rá is hasonló szellemi hatást gyakorolt Szabó Árpád.

*

A *Kommentár* szövegét az alábbiakban betű- és formahíven közlöm, ahogy az az eredetiben is szerepel, kivéve az oldaltörést. Ezt a jobb olvashatóság miatt elhagytam, a leírtakat folytatólagosan adom. A szövegen nem változtattam meg semmit, az alkalmazott írásjeleket és tagolási formát meghagytam és igyekeztem az eredetihez legközelebb álló módon reprodukálni (pl. az áthúzott betűk esetében). Ahol végképp szükséges volt, a dokumentumhoz fűzött megjegyzéseimet álló betűtípussal és szögletes zárójelben helyeztem el a szövegben.

a. (Első ének.)

A múzsa segítségülhívása és a tárgy megjelölése után a költő a szokásos in medias res kezdéssel fog bele az elbeszélésnek.

– Az első jelenet: az istenek gyűlése (θεῶν ἀγῶα) Poseidón távollétében. Nagyon érdekes ezt a gyűlést összehasonlítani egyrészt az *Odyseia* többi gyűlésleírásával, másrészt az *Ilias* gyűléseivel. Ebben az első istengyűlésben nincs semmi igazi gyűlésszerű: Zeus és Athéné elbeszélgetnek Odysseusról, és megállapodnak a teendőkben, minden különösebb vita nélkül. (Bezzeg az *Ilias*ban ugyancsak veszekednek az istenek!) A gyűlés összejöttéről és szétoszlásáról semmit sem hallunk. És ami legfontosabb: a gyűlés igazában eredménytelen, mert Odysseus hazatérése érdekében a gyűlés után semmi sem történik: az ötödik énekben újra tanácskoznak az istenek (mintha az első ének tanácskozása félbe sem szakadt volna), és csak most küldik el Hermést Kalypsóhoz, pedig ezt már az első énekben elhatározták.

– Itt az istenek gyűlései csak kulisszák, szép díszletek, amelyekkel az *Ilias* fenségét igyekszik utánozni az *Odyseia* költője. De itt már ez az egész istenvilág meglehetősen perspektívátlan. Nincs meg az a komolysága, mély hitele, súlyos jelentősége, mint az *Ilias*ban.

– Érdemes összehasonlítani a vallásos felfogás változását is: Zeus itt azzal kezdi beszédét: »Ó jaj, mennyire vádolják a halandók az isteneket! Azt mondják, tölünk származik minden baj; pedig saját bűneik miatt kell még végzetükön felül is szenvedniük.« És ennek illusztrálására mindjárt el is mondja Aigisthos történetét, hangsúlyozva, hogy ők nem okai vesztének, hanem saját rosszasága, hiszen ők figyelmeztették! – Itt az istenek, bár vesztettek az *Ilias*ban meglévő félelmetes fenségükből, egyúttal meg is szelidültek, egészen jóakaratók. Az *Ilias*ban ellenben ugyancsak sok bajt

zúdítottak az emberek fejére; ott ahhoz, hogy »sok hős lett a kutyák és keselyűk marta-léka«, [egy-en] ezt jegyzi meg a költő: »és beteljesedett Zeus akarata«, stb.

– A második jelenet: Athéné látogatása Ithakában Télemachosnál. A lényeg csak annyi: ráveszi a fiút, hogy induljon el apja felkutatására, és így szerezzen hírnevet magának. – De néhány érdekes dolog itt is akad.

Athéné alakja emberileg teljesen reális; maga Mentés, akinek képét felvette, szintén ugyanúgy beszélhetne és cselekedhetne. (Az eltűnése a végén szándékosan homályos; a költő szavait úgy is lehet érteni, hogy sólyommá változva elrepül – ez jobban megfelel az ősi vallásos képzetnek –; de úgy is, hogy egyszerűen elment, sietve, mint egy repülő sólyom. Aki akarja, egész nyugodtan foghatja fel úgy a dolgot, hogy valóban csak egy ember, maga Mentés járt itt.)

Mentés említi, hogy Temesébe utazik, vasat visz, hogy rezet cseréljen rajta. Ez a kor már a meginduló tengeri hajózás és cserekereskedelem kora; egyre nagyobb távolságokat járnak be, ez az említett Temesé város pl. Cyprus szigetén van.

Már ebben az énekben kitűnik (később majd mégjobban), hogy ezeket az embereket mennyire befolyásolják anyagi érdekeik: Télemachos fő bánata, hogy a kérők egész vagyonát felemésztik. Sőt: mikor Mentés azt ajánlja neki, hogy, ha az is akarja, küldje haza anyját szüleihez, akik majd férjhezadják, itt is erős szerepet játszik a vagyoni érdek. Ha t.i. Télemachos maga adja férjhez Pénélopét, neki magának kell hozományt adnia vele; ha ellenben a szülők, ők viselik a költségeket.

Ez persze kissé különös számunkra: a fiú férjhezadja anyját, éppúgy, mintha egy rabszolganőről lenne szó – de tudnunk kell, hogy ebben a korban a görög társadalom patriarkális, azaz a családok az apa uralma alatt állanak, az örökösödés fiúági, és az apa halála után a fiú korlátlan ura a családnak, éppúgy, mint apja volt. Ebből a szempontból érthető az is, hogy Télemachos olyan parancsoló hangon küldi vissza Pénélopét saját szobájába, mikor az lejön a férfitereembe.

Ez az epizód különben is érdekes: Pénélopé azt mondja Phémiosnak, ne daloljon a trójai eseményekről, mert ez benne fájó emlékeket ébreszt; és amugyis tud másról énekelni. Nagyon jellemző Télemachos felelete: »a legújabbat hallgatjuk leg-szívesebben«. Ime, megjelenik a szenzációk kedvelése!

Télemachos, miután anyjával szemben ilyen erélyesen viselkedett, (ugylátszik, ezen felbátorodva,) kirohan a kérők ellen is, és nem nagyon udvariasan kívánja nekik, hogy »bár Zeus pusztítana el mindőtöket« [Anti] A kérők meg is lepődnek, és Antinoos gúnyosan megkérdezi: »Talán király akarsz lenni?«, mire Télemachos be is vallja: »bizony szeretném, ha azzá tenne Zeus, mert a királynak jól megy dolga«. Egy másik kérő megjegyzi: »azt még csak az istenek tudják, ki lesz Ithaka királya.«

Ebben a jelenetben már megmutatkozik az ithakai társadalom bomlása. A király, Odysseus, távol van, talán el is pusztult; húsz éves távolléte alatt meglehetősen meglazult a rend; az öröklési jogot nem sokra nézik, mert fia félig gyermek, és nincs hatalma, hogy jogait érvényesítse is. Kiki ott és úgy uralkodik, ahogy tud; a maga házában minden birtokos király. Télemachos maga mondja: »βασιλῆς Ἀχαιῶν εἰσὶ καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἐν ἀμφιάλῳ Ἰθακῇ« »sok más király is van az achajoknak a tengerövezte Ithakában«, és le is vonja a következtetést: »de a háznak és cselédségnek, amelyet

Odysseus rámhagyott, én leszek a király». nyilván mindegyik ilyen »király« így gondolkodott; ha nem is tud az egész sziget ura lenni, de a maga birtokán ő a király.

β. (Második ének.)

Ez az ének igen fontos része az eposznak; az ithakaiak gyűlésén (Ἰθακησίων ἀγορά) hű képét kapjuk a korabeli társadalomnak, és megfigyelhetjük a költő nagy mesterségbeli tudását, szinte raffinált szerkesztőkészségét.

Hajnalban Télemachos összehívhatja a népet, és maga is elindul a gyűlésbe: két kutya kíséri. Érdekes és kissé gúnyos párhuzambaállítás ez Pénélopé I. énekben történt megjelenésével: őt két rabnő kísérte, fiát pedig csak két kutya. Nagyon jellemző ez arra, mekkora tulajdonkép Télemachos hatalma.

De viszont látszik az is, hogy atyjáról mégis maradt rá bizonyos tekintély: mikor le akar ülni atyja helyére, az öregek helyet adnak neki. – Egyébként azonban a gyűlés a teljes rendetlenség képét mutatja: Télemachos hívja ugyan össze, de az egyik kérő osztatja (ill. kergeti) szét őket. Most pedig, a gyűlés kezdetén, először Aigyptios szónokol.

Lényegeset nem mond, csak megkérdezi, ki és miért hívta össze a gyűlést. Mirevaló tehát, hogy a költő annyi mindent elmond róla, sőt fiairól is, pedig sem ő, sem fiai ezután az egész eposzban még csak meg sem említődnek?

Nos: ennek az Aigyptiosnak négy fia van: kettő – a nevüket nem is említi a költő – együtt lakik vele; Antiphos Odysseussal ment el, Eurynomos pedig a kérők között van. Tehát apjuk egyrészt kívánhatja a király hazaérkezését: hiszen hazajön vele a fia (azt nem tudja, hogy megette a kyklops); másrészt félhet is tőle, mert ez a halált jelenti másik fiának, aki Pénélopé kérője. Eszerint [Anti] Aigyptios: ő a »közvélemény«, a »nagyközönség« megszemélyesítője, amely mindig bizonytalan, ingadozó, és többfelé is lekötött. Látható, hogyan jellemzi a költő egyetlen emberben az egész tömeget, mely nem dönt se jobbra, se balra.

Utána adja elő Télemachos a maga mondanivalóját. Nagyon jellemző, hogy fejezi be: dühében sírvafakad, és földhözvágja pálcáját. Még félig gyermek, apa nélkül nőtt fel, nem tudja, mit kell az adott helyzetben tennie. A nép ellenben nagyon meghatódik, de nem mer szólani.

Antinoos felel: Pénélopé az oka mindennek; ő halogatja, hogy újra férjhezmenjen. De Télemachos, ha nem akarja, hogy kiegyék a vagyonából, küldje haza az anyját szüleihez, azok majd férjhezadják, ha Télemachos (aki még kiskorú) nem teheti maga ezt meg.

Télemachos tiltakozik: az emberek megszólnák, az istenek is megbüntetik ... és főleg: vissza kellene fizetni anyja hozományát Ikariosnak! Ilyen helyzetben tényleg nem tehet mást, mint hogy az istenekre appellál: büntessék meg őket a kérőket.

Ekkor az istenek jelet mutatnak: két keselyű repül el a gyűlés fölött. Hali-thersés, a jós megmagyarázza: Odysseus hazatérését és a kérők pusztulását jelentik. – Eurymachos erre rátámad: jobb lesz, ha hallgat, mert rosszul járhat, és akkor hiába

várja Téleamachos ajándékait, akit bosszúra tüzel haszonlesésből. Különben is: sok madár szálldos a nap alatt, mégsem jelent valamennyi jövőt?

Nos, most az a kérdés: ez az Eurymachos vajjon felvilágosult, okos ember-e, aki nem törődik a babonákkal? Egyáltalán nem: Eurymachos elvakult, mert nem hallgat a jósjelekre, típusa az elbizakodott istentelenségnek, akár Aigisthos.

Téleamachos nem lát más utat, minthogy elinduljon atyja felkeresésére; de ezt úgy mondja el, hogy a kérők engedelménynek érezzék.

Most Mentór áll fel: ő a népet hibáztatja, amiért nem szünteti meg a kérők garázdálkodását; pedig sokkal többen vannak. A nép azonban meg sem mozdul; Mentórnak az egyik kérő, Leiókritos felel néhány szidalmazószóval, kijelentve, hogy magával Odysseussal is szembeszállnának, ha hazajönne (itt már látszik a valódi ok: a pusztá rablásvágy vezeti őket, Pénélopé csak azért kellene, hogy a vagyont valamelyikük kézbekerítse); utána pedig dolgára küldi a népet, amely némán engedelmeskedik.

– A gyűlés tehát lényegében teljesen eredménytelen volt. Miért volt rá egyáltalán szükség? Igen fontos okból: a II. ének a XXII. éneknek, a véres bosszúnak a megindoklása. Szükséges volt az istenek tanuúlhívása: a költő itt állítja be kellő megvilágításba a kérők istentelen elbizakodottságát, és itt kapjuk meg a kellő perspektívát, amelyben a bosszú a gonoszság szükségszerű meglakolásaként jelenik meg.

Téleamachoson nem is látszik, hogy leverte volna az eredménytelenség. A tengerpartra megy, Pallashoz imádkozik, aki meg is jelenik előtte Mentór képében, és tanácsokat ad neki: szerezzen hajót, és menjen apja felkeresésére.

Ez meg is történik; érdekes megfigyelni, hogy eközben Téleamachos a kisujját sem mozdítja meg: mindent elvégez helyette Pallas (Mentór képében), Eurykleia és hajós-társai. Ő csak dirigál, de a viláért sem csomagolna és cipelne terhet.

Itt is, ebben a kis dologban (de ált. az egész énekben) nagyon jellemző képet kapunk a kor társadalmáról: ezek a fiúk már csak abból éltek, amit a hódító és kalandozó ősök összeraboltak. Már nem harcolnak, de még a munka nincs kedvükre; a rabszolgák dolgoznak, de az uralkodó osztály foglalkozása kimerül a lakomázás, tánc és néha gyűlésezés terén. (Ezt még jobban láthatjuk majd a phaiakoknál.)

γ. (Harmadik ének.)

A pylosi események idillikus képben mutatják a görög vendégszeretetet. Látjuk a szívélyes (és amellettt közvetlensége ellenére egészen etikettszerű) fogadtatást: mindenekelőtt lakomához ültetik a vendégeket, és míg jól nem laktak, meg sem kérdezik, kik, és miért jöttek. (Ezt láthattuk az első énekben Athéné fogadtatásánál, láthatjuk a IV.-ben Meneláosnál, a VII.-ben a phaiakoknál, stb.)

Van itt egy jellemző dolog, amit ki kell emelnünk. Mikor a vendégek már jól laktak, Nestór megkérdezi őket: »van valami célotok, vagy csak vaktában bolyongtok, mint a kalózok?« Abból a hangból, ahogy ezt a kérdést felteszi, látszik, hogy nincs semmi sértő szándéka, és Téleamachos is egészen természetesnek veszi ezt a kérdést. – Ebben a korban ugyanis a tengeri rablás egyáltalán nem megszegényítő valami, hanem egészen rendes, és – mit tagadjuk! – szépen jövedelmező foglalkozás. Ekkori-

ban kezd fejlődésnek indulni a hajózás és a tengeri kereskedelem; a kereskedők azonban többnyire rablók is: ahol erősebbek a lakók, kicserélik velük áruikat, de ahol gyengébbek, erőszakosan lépnek fel.

δ. (Negyedik ének.)

A bő tartalomból kiemelünk néhány jellemző momentumot.

– Menelaos kincses palotája, amelynek fényén Télemachos, a szegényebb Ithaka szülötte, annyira elámul, és a nyolc évi kalandozás okozati összefüggésben állnak: ott szerezte a kincseket, de hogy miként, arról tapintatosan hallgat. Csak baráti ajándékokról esik szó; hogy azonban milyen lehetett a kincsek megszerzése, látni fogjuk, mikor Odysseus a phaiakoknál elmeséli útikalandjait. Röviden előlegezhetünk ennyit: a királyi vagyon a rablások zsákmánya. A költő azonban itt már idealizál, és ezt nem nagyon igyekszik megvilágítani.

– Menelaos, mint elmondja, szívesen adott volna Odysseusnak egy várost, hogy népestől odaköltözzön. Ez nyilván vazallusi viszonyt jelentett volna, némileg hasonlót a középkori hűbériséghez. (A görög kultúra történetében ez a kor különben is megfelel a középkornak). A nagyhatalmú királyok a kisebbeket függő viszonyba hozzák magukkal.

– Odysseus Trójában: két történet, amit Helené és Menelaos mond el. Helené arról beszél, hogy ő Trójában is az achajok pártján volt, stb.; de férje elbeszéléséből éppen az ellenkezője látszik. Persze, nem élesen és sértőn – hisz a felesége ismét itt-hon van, és szent a béke – csak éppen érezni lehet, mi van a szavai mögött. De jellemző, hogy a költő ezt a két elbeszélést így állítja egymás mellé, szinte gúnyolódva; látszik, hogy neki mindenesetre megvan a maga véleménye Helenéről.

– Próteus kifaggatásának története: ez az »istenfogás« nem vallásos (már t.i. nem a mi értelmünkben vett vallásos) képzet, hanem mágikus: ez ezen a kezdetleges fokon hit az emberi mindenhatóságban. Az ember mindennél erősebb lehet, és még erős, nem is hódol be semmilyen hatalom előtt. Illuzórikus technika, de mindenesetre technika.

– Agememnón meggyilkolásánál Klytaimnéstra háttérben marad; a bűn súlya Aigisthosra esik. Orestés anyagyilkosságát elhallgatja a költő, hogy így eszmény lehessen Télemachos számára.

– Próteus jóslata szerint Menelaos nem hal meg, hanem az Élysionba jut. És miért? Mert Helené a felesége, és így Zeus veje lett. Ez absolute nem illik a görög vallásba (lásd pl. Sarpédón, Orión, Tithónos történetét: a halál mindenkit elér, a végzettől az istenek sem menthetik meg az embert); ez az elképzelés a régi, görögség-előtti, matrilineáris (anyaági leszármazáson alapuló) kultúra maradványa.

– Ezzel az énekkel végetér az u.n. Télemacheia; a XV. énekig Télemachos nem is szerepel.

ε. (Ötödik ének.)

Hermés lemegy Ógygié szigetére, hogy Odysseust hazaindítsa.

– Egyes magyarázók szerint Kalypsó: halálistennő. Ugyanolyan, mint a szirének és Kirké; (Nevét is a *καλυπτειν* (elrejtteni) szóból származtatják.) a halál csábító édességének megszemélyesítője. A halálérzés ugyanis ambivalens, kétirányú valami: nem csak félnünk a megsemmisüléstől, de – legtöbbször csak tudat alatt – sokszor vágyakozunk is utána. < – Persze, ez Kalypsóra nehezen alkalmazható; lehet, hogy eredetileg tényleg halálistenség, de az eposzban megjelenő alakjára nézve ez nem nagyon valószínű.)

– Már itt, első megjelenésekor, meglátszik, milyen óvatos és gyanakvó természet Odysseus: a nympa első szavára rosszra gondol, és mindenekelőtt megesketi, hogy nem akar ártani neki.

– Kalypsó éppugy megvendégeli Hermést, mielőtt kikérdezné, miért jött (Igaz, előbb már kérdezi, de ez csak olyan női fecsegés; Hermés nem is felel, csak mikor már evett). Ugyanaz az etikett tehát, mint az emberek közt. Az istenek itt a földi valóság képét tükrözik vissza.

– Odysseus hajótörése után a partra jut, és az avarba bujva elalszik. Ez művészi ellenkép a következő énekben olvasható Olympos-leírásnak, az örök napfény és ragyogás képének.

ζ. (Hatodik ének.)

Ebben az énekben uralkodó motivumként vonul végig a házasság gondolata. Nausikának erről beszél álmában Pallas; valóban, ez racionálisan is teljesen megszozott álom: mi másról is álmodna ez a fiatal lány? (Homéros jól értett a lélektanhoz!) – Mikor atyjával beszél, akkor is erre gondol, és az érti is, bár egyik sem mondja ki. – Odysseus is említi férjhezmenését, mikor könyörögve közeledik felé. – Nausikaá is így szól a lányokhoz: »bárcsak ilyen férjem volna, mint ez«, és később Odysseust ezért hagyja hátra, hogy nehogy együtt menjenek, és még valaki meggyanúsítsa őket.

η. (Hetedik ének.)

Alkinoos gyönyörű palotája és kertje mesésre színezett képe a hajózásból, kereskedelemből meggazdagodott népek lakóhelyeinek. Az élet itt kellemes, sőt elpuhító; de mivel a phaiakok távoli és mesés nép, közelebb is van az istenekhez, akik itt gyakran meg is látogatják az embereket.

– Odysseus, mikor a palotába[*η*] ér, leül a hamuba, Alkinoos pedig kézenfogva felemeli és maga mellé ülteti. Ez a szertartás tulajdonképpen megegyezik azzal, mikor az apa az újszülöttet felemeli a földről, és ezzel elismeri, hogy az övé. Tehát szimbolikusan felveszik a törzsbe.

– Árété közben ráismer az Odysseuson lévő ruhára, és megkérdezi, honnan kapta. Ő óvatosan el is mondja; mikor pedig Alkinoos rosszalja, hogy a lánya olyan

figyelmetlen volt, és nem hozta magával, egy udvarias hazugsággal kivágja Nausikaát, de úgy, hogy önmagát is még kedvezőbb színben tüntesse fel.

Nem is csoda, hogy úgy megtetszik Alkinoosnak, aki még a lányát is szívesen hozzáadná.

*

((Vizsgálódási szempontok:

1., a műben megjelenő valóság képe, a görög társadalom élete. Gazdasági élet. Erkölc. Az istenvilág, mint a földi valóság visszatükrözése.

Vigyáznunk kell, mert a költő művében összeolvasztotta a hagyományokban élő régebbi kor viszonyait a saját koráéval, s a rétegeket csak nagyon óvatosan lehet elválasztani.

2., Művészi képességek.

Raffinált szerkesztés, jellemzőerő, lélektani tudás, stb.))

Irodalom:

Egyetemes történet I.

Babits: Az eur. irod. tört. I.

Szerb A.: A világirod. tört. I.

Csengery J. Homéros.

Наталия Няголова

ТОПОСЪТ НА ЕДЕМ В МОТИВНАТА СТРУКТУРА НА РАЗКАЗА *ЕДНА НОЩ* НА КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ

Поетиката на Константин Константинов сравнително рядко привлича вниманието на българската литературна критика. И причината за тази индиферентност едва ли може да бъде обяснена само с неговата отстраненост и непризнатост във времената на социалистическия канон. Интерпретативните прочити на творбите на писателя са разделени от големи паузи във времето, критиците му отделят внимание през 70-те години (Б. Ганчева) и след 1990 (В. Стефанов, Р. Ликова, Св. Игов, М. Велева, М. Душкова). Неговата поетика е някак непроницаемо-интелектуална, психологически сгъстена, трудно поддаваща се на историко-литературна интерпретация.

Разказът на писателя *Една нощ* (1940) носи в изграждането си особеностите на българската проза между двете световни войни – дисперсност на фабулата, езикова многослойност, неомитологизъм. Самите принципи на поетиката на Константинов включват активното използване на асоциативния поток на съзнанието, който става популярен в литературата, благодарение на интереса на междувоенните поколения към психоаналитичните техники. Имайки предвид тази особеност на художествената структура на произведението, логичен изглежда опитът да бъде предприет прочит на текста през призмата на т.н. „мотивен анализ“ – продукт на постструктуралистката школа в литературознанието, който по мнението на някои изследователи просто предава „едно друго лице на психоанализата“ (Леонтьев 2001: 92).

Множеството последователи на теорията за мотивната структура на текста създават и цяла поредица от определения на нейните базови понятия. В нашата работа ние прилагаме онова, което формулира един от основоположниците ѝ – Б.М. Гаспаров (1996: 335): „Сущность мотивного анализа состоит в том, что он не стремится к устойчивой фиксации элементов и их соотношений, но представляет их в качестве непрерывно растекающейся ‚мотивной работы‘: движущейся инфраструктуры мотивов, каждое новое соположение которых изменяет облик всего целого и в свою очередь отражается на вычленении и осмыслении мотивных ингредиентов в составе этого целого“. За разлика от структуралистите, постструктурализмът, както е добре известно, възприема текста като кълбо от мотиви, които „прошиват“, про-

низват неговата тъкан и които, въз основа на асоциативни трансформации и замени, градят неговата основна семантична структура.

Разчитането на мотивната структура на художествения текст обикновено цели свеждането на взаимодействието на мотивите до някаква изначална архетипна схема. И образната структура, и дискурсивното изграждане на разказа *Една нощ* са разделени на две редуващи се и неслети гендерни „субстанции“ – мъжка и женска – споени в цялостен свят, благодарение на общата архетипна схема, за целите на която функционират. Светлината и мракът, домът и пътят, столицата и провинцията, раждането и безплодието, интуитивното и рационалното са категории строго гендерно определени в разказа *Една нощ* и не винаги техните определения съвпадат с тези от реалния живот.

В пътуването си към София, в края на деня, мъж и жена наближават малък градец, чието недалечно присъствие е индикирано чрез няколко образа на „пълнотата“ и защитеността – „хора с мотики и торбички“, „коли, натоварени със сено“, „цяла черда говеда“, „белеещи се къщи“. Дватама герои са назовани крайно неопределено – „мъжът“ и „жената“, но в тяхното назоваване няма и намек за символност – и двете нарицателни са написани с малка буква.

Тяхната актантна значимост в разказа съвсем не е еднаква. Потокът на съзнанието в разказа е представен като явление, преимуществено присъщо на мъжкото съзнание. Мъжът е онзи, който има потенциала да прозре, да промени, да създаде. Дори началото на нощта е представено като „сътворено“ от мъжа: *Той запали фаровете и веднага наоколо стана нощ* (Константинов 1968: 239).

Отсъствието на светлината изгражда разгърнатата мотивна верига в разказа. Основната перипетия на фабулата е обяснена с повредата на колата, но всъщност тя пак денотативно се свързва с липсата на светлина: „фаровете угаснаха“.

Неочакваната авария принуждава героите да променят пътя си, да влязат в градчето, да потърсят подслон и храна. Хронотопно перипетията е представена като заличаване на пространството от времето. Подобни трансформации са обозначени от М. Душкова (2011: 66) като „разпадане на хронотопа“, но по-скоро става въпрос за представяне на мястото като време – провинциалният град се трансформира в две темпорални категории – на нощта и на миналото. *Лятната нощ бе изпълнила пространството и всичко наоколо се бе преобразило* (Константинов 1968: 239).

В разказа се провежда дискретно противопоставянето „небе“ – „земя“. *Разсеяната светлина на безбройните едри звезди смътно отделяше небето от невидимата земя* (пак там, 239).

Небето и земята отново са противопоставени по корелацията „светлина–мрак“ – небето е светло, а земята е тъмна и невидима. Нощта води героите в градчето – провинциално, полутъмно, „изгубено в безпределната лятна нощ“.

Концептуалното за българската модерна проза от първата половина на XX в. пространство на града при К. Константинов носи специфичната атмосфера на „традиционния български провинциален град, съхранил битовата и природна пластика, атмосферата на родното“ (Игов 1995: 376). Той постига в изображението на този град дори нещо повече – една динамична двойственост между видимост и същност, при която в едно се събират призрачна метафизичност и натуралистична вещественост. Това е една мимикрия на материално и нематериално, на знак и денотат, която разколебава и усложнява целия уж реалистичен дискурс на творбите му.

Константинов с няколко шриxa от пространството на града изгражда една като че ли социално-достоверна картина на градеца – с различните му съсловия, със суката, маргиналността и бедността на неговите жители: *Те говореха за новини от вчерашните вестници, за това, че някой загубил някакъв бас и черпил всички по един сладолед в бозаджийницата, за филма, който сега се прожектира тук и който докторът бил гледал още преди два месеца в София* (Константинов 1968: 243).

Но този социален акцент се оказва само „блъф“, параван за истинското противопоставяне, което е далеч по-непримиливо и изострено, в сравнение със социалната колизия.

Търсейки подслон от нощта, героите се оказват в обживяното, опитомено, познато пространство на града. В текста това пространство се свързва лайтмотивно с един елемент, който сигнализира чрез повторемостта си за неговата различност и нееднозначност в художествената структура на разказа – ароматът на липите. (Погрешно в студията на Р. Ликова (1996: 221) ароматът е определен като люляков.) Ароматът на липите е гъст, сладък, летен, неспокоен, непоносим. Това е първият категоричен сигнал, за пропукването на битовото и конструирането на едно необикновено, „омагьосано място“. Ежедневният, до болка познат за мъжа топос на градчето, надхвърля границите на провинциалното, разкривайки своята многослойност, символност чрез липовия аромат. Именно чрез аромата, проникващ във всичко, се отключва и потока на съзнанието у героите през тази едничка и единствена нощ, експлицирайки някакви дълбоки, митологични смисли, породени именно от спецификата на топоса. Двойствеността на топоса се проектира у героите като двойственост на поведението им: *Още от пристигането една странна отпадналост, някакво чудновато раздвоение – от една страна, леко безчувствие и в същото време страшна изостреност за*

всичко, неусетно и постепенно растеше в дълбочините им, като непобедим прилив (Константинов 1968: 244).

Ароматът неколkokратно е определен чрез неговия „вкус“ – „сладък“, „сладникав“... Същевременно този вкус се свързва с някакви скрити страни от живота на персонажите, номинирани като „наслада“ – *Какво остава от тези безкрайни и бързи часове, в които човек влага без остатък цялата си същност, от тия часове на наслада или отчаяние?[...] Нищо, нищо, дори и пепел* (пак там, 247). *Неразбуденият още градец, хотелът, той самият и тия пръснати, отделни, свършено чужди едно на друго съществувания, потънали всяко в своята нищета, пошлост, животинска наслада – нима от това всъщност е изплетен животът?* (пак там, 249–250).

Сладостният аромат изгражда една поредица от образи на земното, материалното, физиологичното, страстното, които носят семантиката на преходността и тленността на човешкото битие. В тях се съдържа сблъсъка на онази правечна война между двата пола, който е представен чрез двамата герои без имена, а само гендерно представени като „мъжът“ и „жената“. Основният конфликт за борбата между двете начала – така фундаментален за цялата модерна литература, при Константинов е лишен от стриндберговското ожесточение и ибсенисткия социален гняв. Непреодолимостта на гендерния конфликт при него придобива измеренията на една извечна, притчова пустота, в която мълчаливо изчезват и най-искрените усилия за близост, и най-хуманните пориви, и най-рационалните аргументи.

Така под обвивката на фабула, изградена от елементите на провинциалната конкретика, Константинов подмолно плете друг – митопоетичен сюжет – прастар и модерен в своята дискретност – необиблейската история за Адам и Ева от 40-те години на българския XX в. И сладостният аромат на липите разгръща тая история чрез неговото основно вещество – веществото на греха. В авторовия код на Константинов задушаващият, лепкав, просмукващ се в телата и съзнанията мирис на цъфналите липи, номинира именно денотата „грех“. А провинциалният градец постепенно разголява в нощните си очертания изкривените измерения на изгубения рай, на онова блажено място, което в земните си проекции се нарича именно „Рай на сладостта“, посадено някъде „на изток“ от самия Бог за първите хора (Собольникова 2003: 108–109). Но прозата от средата на XX в. рядко използва архетипните схеми в готов вид, тя често ги преобръща, превръща ги в антитези на самата им същност. В рая на Константинов се контаминират два варианта на архетипа – рая като градина и рая като град. Представата на земния рай, за Едем, е подчертано материална, веществена, за разлика от небесния рай, който се осъществява след познанието на доброто и злото и предполага вечно блаженство за праведниците (Аверинцев 2009). И провинциалният интериор и екстериор е пренаситен с предмети – тегнещи, груби, правещи героите още

по-безплътни. В творбата на Константинов всички основни архетипни характеристики на топоса „рай“, обаче, са лишени от първоначалното им съдържание. Те присъстват само като форма, но съдържанието им е коренно противоположно. През Едем тече река, която напоява буйната растителност, но в провинциалното градче на разказа *Един дървен мост над пресъхнала река водеше към тъмното поле*. Утешителните плодове и хлябове на рая в текста са заменени с празни навеси за зеленчук и скромнен лист за ядене в гостилницата, дето „от четирите ястия две са зачеркнати“. Буйната растителност на райската градина е сведена до една тъмнееща се малка градинка от стари липи, чийто неударим аромат изглежда „лудешки разточителен“. Небесният Йерусалим, райският град, е изграден от злато и прозрачно стъкло, а градът, в който се оказват мъжът и жената от разказа, е подчертано предметен, веществен до непроницаемост и подвластен на разрухата – „купища смет“, паянтов хотел, мръсни покривки, остарял, мизерен интериор.

Елементите, които обикновено индикират митопоетичната основа на топоса на рая са светлината, цветът и красотата (Завгородний 2010). Но основната част от фабулата на разказа е свързана с тъмнината и нощта, колористичната гама в творбата е силно редуцирана, визията на градската среда е уродлива, отблъскваща, безприютна.

Благовонията на земния Едем в разказа на Константинов са натрапчиви и задушаващи – липовият аромат, миризмата на прясно изпечено кафе и семки. Светът на градеца е мъжки свят, той се свързва в структурата на разказа с битието на мъжа, а за жената представлява само забавна екзотика. Само мъжът може да го преживее и понесе, а жената, почувствала разрушителната сила на „едемската“ нощ, търси и намира успокоение в прегръдките на любимия. *Той разбра и ръката му помилва прислонената малка глава. Колко по-щастливи са те! – с горчивина и някаква смътна враждебност помисли той. – Тяхното последно убеждение все пак остава мъжът. А ние?...* (Константинов 1968: 248).

Ароматът на липите е гъст, сладък, летен, неспокоен, непоносим. Той е метафора на плътта, страстта, тъмната страна на съзнанието, скрития смисъл на битието, на екзистенциалната самота. Подсъзнанието е отключено от аромата на греха и то задвижва своя тъмен механизъм, за да разбуди виденията на минали (или бъдещи?) грехове – изневери, унижения, предателства. В съзнанието на жената този аромат се свързва с друг мирис – на акации, под който се разиграва първата ѝ любовна драма. Тази граматика на ароматите в образа на жената носи и друго значение – на безплодността като преживяване и физиология. Тръпчивият дъх на медоносните растения представлява за жената метафорична компенсация на нейното собствено опустошително безплодие. (Интересно е да се отбележи, че през същото десетиле-

тие Емилиян Станев ще представи греховната и свята любов на Иво Обренович и бездетната му любима Елисавета също под клоните на старата липа.)

Мотивът за раждането неочаквано е експлициран именно в рамките на мъжкия дискурс: *Всъщност всичко това сега не беше така отчетливо и ясно в съзнанието му, но с цялото си тяло и душа той се почувствува изведнъж далеч от сегашното, виждаше всяка дреболия на предишното съществуване, но с такова спокойно учудване, както пеперудата би гледала пащукла, от който току-що е изхвъркнала* (пак там, 245).

При мъжа греховното постепенно се ситиуира в друга сетивна сфера и приема образа на снежната киша, на тинята, в които основна сема е „мръсотията“, „нечистотата“ и в него можем да съзрем известен намек, свързан с библейския мотив за създаването на човека от калта.

И в двата случая на визуализиране на мотива за греха са използвани „каналите“ на сетивата – обонянието и тактилността. Телесното се концептуализира изключително своеобразно у Константинов – телесността на фона на вещественния свят е твърде призрачна – човешкото тяло е не обект, а средство на греха, проводник на неговите импулси. В своето реално присъствие то е „разглобено“, представено е чрез отделни части – кичури коса, очи, рамо, глава или е тотално евфимизирано чрез облеклото. Нощта в хотелската стая за двамата герои е нощ на преживяване на греха извън телесното, на инициационно спускане в подземия на съзнанието, за които дори не са подозирали, че са пълни с толкова много призраци. Преминаването през нощта е синоним на грехопадението, както и в библейския сюжет и след него мъжът „проглежда“, придобива едно ново зрение, „насочено към всички неща и най-вече към самия него“. И след „проглеждането“ вече няма трепет, нито възторг, само една трезва преценка.

Нощта завършва, а под светлината на утрото мистичната същност на провинциалния Едем се е стопила и е останала само неговата материална обвивка на отдалечено от София градче, което се събужда под виковете на стария продавач на цигари.

Но отпътуването на героите репродуцира основните елементи на изгонването извън очертанията на райския град-градина: *Още веднъж, като топъл въздушен водопад, ги обля гъстият мирис на липите, сетне пробягнаха ниски стрехи над варосани стени, изтрополя мостче и полето се откри напреде с избуяли нивя* (пак там, 251).

Приела греха, героинята се радва на това напускане, но героят е прозрял безнадеждността му и очакващото ги вечното завръщане към неговия пъкъл – „Какво ли толкова ни чака?“ Завършва илюзорното им търсене на рая, който за пореден път се оказва подменен с един профанен „анти-рай“. Синтаксисът на последното изречение изнася във финала поантата на цялата

семантична структура на разказа: „над цялата земя висеше едно огромно и празно небе“.

Синевата над главите на героите зее като бездна, за да им напомня, че на тях – проклетите в негреховната си земна греховност „първи хора“ на XX в. – спасението на небесния рай е отказано навеки.

ЛИТЕРАТУРА

- Аверинцев, С.С. 2009, Рай. В: *Идеи в России: Словарь: Русская идеология – информационно-аналитический портал*. <www.russidea.rchgi.spb.ru/ideasinrussia/religideas/index.php?ELEMENT_ID=2805> (15. 04. 2012.)
- Гаспаров, Б.М. 1996, *Язык, память, образ: Лингвистика языкового существования*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Душкова, М. 2011, Времевите категории „ден по ден“ и „една нощ“ в късните разкази на Константин Константинов. В: Беличовска, Д. – Бояджиев, А. – Христова, К. (ред.), *Littera et Lingua: Series Dissertationes 2*. (Време и пространство във фолклора и литературата, бр. 2.) София: Факултет по славянски филологии, Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 59–66.
- Завгородний, Ю.Ю. 2010, Топос земного рая в книжной культуре Древней Руси: на примере „Сказания отца нашего Агапия“. В: *Ассоциация исследователей эзотеризма и мистицизма*. <www.asem.ucoz.org/publ> (15. 04. 2012.)
- Игов, Св. 1995, *История на българската литература 1878–1944*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Константинов, К. 1968, Една нощ. В: Константинов, К., *Избрани разкази и пътеписи*. София: Български писател.
- Леонтьев, А.А. 2001, Бессознательное и архетипы как основа интертекстуальности. В: *Текст: Структура и семантика, т. 1*. Москва: МГУ, 92–100.
- Ликова, Р. 1996, *Литературният живот между двете войни*, кн. 2. София: Издателска къща „Иван Вазов“.
- Собольникова, Е.Н. 2003, Формирование христианского представления о рае. В: *Образ рая: от мифа к утопии*. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 108–113. (= Серия „Symposium“, вып. 31.)

AZ ELSŐ TERMINOLÓGIAI SZÓTÁR AZ OSZTRÁK MONARCHIA SZLÁV NÉPEI SZÁMÁRA

Az oktatásügy Közép-Európa-szerte a XVIII. sz. vége óta egyre inkább központi kérdéssé vált, aminek fő oka minden bizonnyal a felvilágosodás térségünkben kiérlelődött fő gondolata: az anyanyelv céltudatos és célirányos fejlesztése volt. A *Ratio educationishoz* kapcsolódó általános – ma úgy mondanánk: népművelési – célt szolgálták a népiskolai tankönyvek, elsősorban a grammatikák, amelyek a nevezetes „bécsi Anleitung” mintájára készültek. A nyelvtanok alapvető ismereteket tartalmaztak a helyesírásról, a helyes beszédről, a hangsúly szabályairól, valamint a szófajok sajátosságairól és a szintaxis körébe tartozó leg-alapvetőbb ismeretekről (vö. Nyomárkay 2002). A grammatikák azonban természetesen csupán alapot képeztek, halaszthatatlan szükség mutatkozott olyan szótárak összeállítására, amelyek a mindennapi élet hivatalos (hivatali) szférájában is tájékozódással szolgálnak a Monarchia valamennyi népe (nemzetisége) számára. Ezt a feladatot az ún. műszótárak voltak hivatva teljesíteni. Az első ilyen szótár a *Juridisch-politische Terminologie für die slawischen Sprachen Oesterreichs* volt, amely egyes nyelveken külön kiadásokban (Separat-Ausgaben) látott napvilágot 1850-től kezdve. Az első külön kiadás a német–cseh volt (1850), ezt követte 1853-ban a német–horvát–szerb és szlovén kötet.

Az Osztrák Monarchia szláv népei számára rendszerezett, ismeretterjesztő és normatív ambíciójú szótár magának a terminológiának a fogalmát nem határozta meg. A tudatos anyaggyűjtés fő forrása a *Reichs-Gesetzblatt* című hivatalos lap mellett különböző törvényszövegek voltak, amelyeket a német–cseh külön kiadás részletesen felsorol (l. a VII–IX. oldalakon). Címszóként a forrásokban leggyakrabban használt terminusokat vették fel. Már futólagos áttekintés alapján is láthatjuk, hogy a heterogén címszóanyag olyan szakkifejezésnek számító szavak mellett, mint pl. *Bank* vagy *Recht*, általános jelentésű konkrét és elvont fogalmakat jelölő szavakat is tartalmaz. Az egyes szócikkek kidolgozottsága természetesen nagyon különböző; az említett *Recht* tizenhárom címszót foglal magába, nem számítva az összetételeket tartalmazó *Rechts*- több mint negyven kifejezést tartalmazó szócikkét. A szótár célja kifejezetten praktikus, az anyaggyűjtés pedig, magának a korpusznak az összeállítását tekintve, viszonylagos esetlegessége és egyéni véleményektől való függése ellenére is szakszerű volt, hiszen a szláv nyelvek (cseh, szlovák, horvát, szerb, szlovén, rutén) szakértői (die Kenner der slawischen Sprachen), kapták azt a feladatot, hogy a szótért elkészítsék. Hogy az

érintett nemzetiséghez tartozók, tehát a szótár „célközönsége” számára a német nyelvű terminusok érthetők és a későbbieket tekintve alkalmazhatók is legyenek, a célnyelvi anyagot részint a már említett korábbi jogi forrásokból, részint a különböző dialektusok „természetes gazdagságából” keletkezett és a kor diktálta összefüggésben alkalmazható szókincsből merítették.

Ennek megfelelően határozták meg a szótárkészítés alapelveit, és a munka módszerét is. Elképzelésük szerint a legcélszerűbb eljárás az Osztrák Monarchia öt szláv „dialektusa” számára „hasznló hangzású” („gleichlautende”) terminológiát összeállítani, mivel az, hogy a cseh, lengyel, rutén, szlovén és illír nyelvre is teljesen új, külön szakszókincsset dolgozzanak ki, megvalósíthatatlannak tűnt. Így célszerűnek tartották, hogy több hasonló hangzású kifejezés közül egyet válasszanak ki, s előnyben részesítsék azt, amelyik a legtöbb dialektusban is használatos.

A cseh–morva–szlovák külön kiadás szerkesztőitől – amint arról a Šafařík által írt bevezetés tájékoztat – megkövetelték, hogy alaposan tekintsék át és vizsgálják meg dialektusuk történeti és korukbeli szóalkotását annak érdekében, hogy a német nyelvben használt több ezer jogi és politikai terminus („műszó”) közül egyszer s mindenkorra adekvát célnyelvi meghatározást adjanak. Šafařík megemlíti, hogy a követelmények és a munka menete tekintetében a cseh nyelvet látószólag könnyű, valójában azonban nehéz körülmények jellemzik. A régebbi időkben ugyanis, a XIV. század közepétől a XVII. század első negyedéig tartó időszakban gazdag jogi irodalom jött létre, és megfelelő jogi terminológia alakult ki. Ez a jogi nyelv azonban a cseh nyelvnek a bíróságokból, hivatalokból és iskolákból való száműzetése folytán a nép számára csaknem teljesen idegenné vált, ennél fogva az újabb kori írók kényelmesebbnek ítélték modern kifejezések német mintára való megalkotását (utánzását), mint a korábbi szavak és kifejezések utáni kutatást. Ezért a szerkesztő bizottság cseh szekciójának tagjai kötelességüknek tartották, hogy alapként a korábbi szókészlet elemeit is felhasználják, természetesen amennyiben fogalmi jelentés és hangalak tekintetében bevezethetők. Ez a középút: minden extrém megoldás kerülése volt az az irány, amely a purizmus határait is megszabta. A szótárszerkesztők toleránsak voltak olyan szavak és kifejezések iránt, amelyek legalábbis a műveltebb körökben, a tudományban és az irodalomban használatosak voltak, s emellett európai érvényességet (értéket) is képviseltek. Ilyenek például *advokát*, *auditor*, *bank*, *datum*, *docent*, *erár*, *fiskus*, *kontrola* stb. Ezeket néhány esetben a cseh valóban megtartotta, a szlovák azonban, ritkán bár, de saját kifejezéssel is pótolta őket, pl.: cs. *advokát* – szlk. *pravotár*. Sokkal kisebb toleranciát tanúsítottak viszont azon szavak iránt, amelyek anyanyelvi megfelelői a nép körében gyökeret vertek, így: *rekrut* helyett cs. és szlk. *bránec*, *konstituace* helyett cs. és szlk. *ústava*, *fabrikát* helyett cs. és szlk. *vyrobek* stb. Ennek a kényes feladatnak a megoldására a szekció tagjai különös gondot fordítottak.

A három évvel később napvilágot látott német–horvát–szerb–szlovén külön kiadás néhány helyesírási kérdésre is kitért, elvileg azonban semmit nem tett hozzá a német–cseh kiadás bevezetésében lefektetettekhez.

Horvát nyelvterületen a terminológia tekintetében a későbbiekben koraszakos jelentőségű Bogoslav Šulek szótára (*Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja*, 1874–1875), amely jó húsz évvel a *Juridisch-politische Terminologie* után jelent meg. Šafařík elveinek megfelelően Šulek is kimondta, hogy a tudományos terminológia megalkotásában tartózkodni kell mind a túlzott purizmustól, mind pedig a szükségtelen klasszicizálástól. Példaként Šafařík német–horvát szótárát (*Německo-český slovník*) említette. Šulek azt vallotta, hogy célszerű minél több igazi népi szót („prave narodne riječi”) használni, illetve esetleg új „műszó” jelentéssel felruházni. Ha ez nem lehetséges, a rokon szláv törzsektől („od srodnih slavenskih plemena”) ajánlatos kölcsönözni, ha pedig ez sem vezet célhoz, akkor kell csak új szó alkotásához folyamodni. Elmondja, hogy ebben szép példát mutattak a csehek (braća Česi ’a cseh testvérek’), akik mindjárt (nemzeti) újjászületésük kezdetén sikerrel alkották meg tudományos szakszókincsüket, amivel úttörő munkát végeztek.

Az új terminológia megalkotásának folyamatában – mint láttuk – egyik legfőbb kérdés volt a purizmus mértéke. A cseh szótár szerkesztői a művelt köznyelvben gyökeret vert és a cseh nyelvben idegennek kevésbé ható szavakat javasolták megtartásra. Toldy Ferenc is felvetette ezt a kérdést az általa szerkesztett szótár előszavában: „mennyiben lenne [...] a purismus elve alkalmazandó?” (Toldy 1858: IV). Kiindulási alapja, hogy az „európai köz műnyelv” anyanyelvvel való helyettesítése azt jelentené, hogy „el vagyunk zárva a külföld tudományos haladásai léptenként követésétől” (Uo., IV). Megjegyzendő, hogy ugyanez a kérdés már negyven évvel korábban a német anyanyelvi terminológia tekintetében is felmerült. Arnold Heeren, göttingai történész fejtette ki azt a véleményt a latin nyelv használatával kapcsolatban, hogy „nicht ohne Ursache hatte [...] Europa für [die] wissenschaftliche Kultur eine allgemeine Sprache angenommen, welche die Veredlung der Muttersprachen haben mag, ist die Vernachlässigung der gelehrten Sprache [...] ein nicht zu berechnender Verlust” (idézi Keipert 2010: 640). Úgy tűnik, a latinnak, s vele együtt a rajta alapuló tudományos szókincsnek minden áron anyanyelvvel való helyettesítése európai kultúrprobléma volt. Tulajdonképpen két irányzat dolgozott némiképp egymás ellen: az anyanyelv fejlesztésének a nyelvhasználat lehető legtöbb területére való kiterjesztése, az anyanyelven való tudományos ismeretterjesztés és az idegen (javarészt latin eredetű) terminusok szűk rétegre korlátozódó, de bizonyos nemzetközi kommunikációt lehetővé tevő úzusa. Ezt az ellentmondást csak kompromisszumokkal volt lehetséges feloldani. Egy ilyen kompromisszumos megoldást javasolt Šafařík és köre, valamint Toldy F. is. Toldy – a nyelvi struktúrák különbözőségéből indulva ki – megállapította, hogy a „classica nyelvkincsel” vett műszavak használata tekintetében az

egymással rokon germán, román és szláv nyelvek „tetemes közösséget és rokonságot vallanak”, s így szavaik könnyebben „elkölcsonözhetők”, a „magyar nyelvet az idegen szók nem csak kellemetlenül zavarják, [...] de felette nehezen kezelhetők is, miután származékokat csak bajjal és darabosan képeznek” (Toldy 1858: IV–V). Így a mérsékelt purizmus mellett foglalt állást, megkülönböztetve a szaktudomány, az általánosan képző tudomány és a „szépelőadás” nyelvét. Túlzásnak tekintette olyan elnevezések lefordítását, „melyek önkényesek s jelentés nélküliek lévén, tulajdonnevekül tekintethetnek, mint pl. a mythologiai csillagnevek; de hol jelentés (= jelentéssel rendelkező – Ny. I.) nevek adathatnak – bár vegytani elemekről legyen is szó – ha nem merítik is ki [...] a fogalmakat, [...] ajánlhatók mégis” (ti. a fordítások – Ny. I.), mert ezek könnyebben „beletapadnak” a tanuló emlékezetébe. Pedagógiai tekintetben megjegyzi, hogy „a jelentés magyar műszóval együtt a mellévetett köz műszó nem tanulatik nehezebben, mint külön magára” (Uo., VI).

Az anyanyelvi szakterminológiák kialakításának kérdését – amint azt német, magyar, cseh és horvát példák is mutatják – a nyelvújítási mozgalmak vetették fel, sőt állították az érdeklődés homlokterébe. Az anyanyelvi terminusok kialakításában valóban önmérsékletet kellett tanúsítani, kompromisszumokat kellett kötni. Érdekes tudományos feladat ennek a folyamatnak részletekbe menő nyomon kísérése a közép-európai nyelvújítások (elsősorban a sok közös vonást mutató cseh–magyar–horvát mozgalmak) történetében.

IRODALOM

- L. Csengödi, Á. 2010, *A szlovák jogi és politikai terminológia fejlődése a 19. század második felétől*. (PhD értekezés, kézirat.)
- Keipert, H. 2010, Die lexikalischen Europäismen auf lateinisch-griechischer Grundlage. In: Hinrichs, U. von (szerk.), *Handbuch der Eurologistik*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 635–640.
- Nyomárkay, I. 2002, *Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál*. Budapest: Lucidus Kiadó.
- Toldy, F. 1858, *Német–magyar tudományos műszótár a csász. kir. gymnásiumok és reáliskolák számára: Deutsch-ungarische wissenschaftliche Terminologie*. Pest: Kiadja Heckenast Gusztáv.

Пламен Панайотов

ЗА БРОЙНИТЕ ЧИСЛИТЕЛНИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК, ЗА ЛИЧНИТЕ И ПОКАЗАТЕЛНИТЕ МЕСТОИМЕННИЯ И ЗА ДРУГИ НЕЩА

С почит към Prof. H. Tóth Imre

И с признателност към Kocsis Mihály, Ferincz István,
Balázs. L. Gábor, Bagi Ibolya, Majoros Henrietta

I

Някои от помагалата, с които разполагам, за да преподавам български език* на моите естонски студенти, много напомнят онзи прочут разговорник на Джером Джером от „Трима на бумел“, според който, влизайки в магазин за обувки, трябва да кажеш:

Вашият магазин ми е бил препоръчан от приятеля ми господин X.

Като отговор трябва да бъде подадена следната учтива реплика:

– Господин X. е много благороден човек. За мене ще е извънредно голямо удоволствие да услужа на негов приятел.

Но продавачът не се съобразява с разговорника. Той просто казва, че не познава господин X. и това „обърква нещата“.

В моите учебниците има много такива изкуствени, а понякога и абсурдни текстове. Един пример:

„Госпожа X. последователно стигна до два взаимосвързани извода:

1) Слонът е любимото животно на господин K., тъй като очевидно е полезно животно.

2) Слонът е любимото животно на господин K., тъй като очевидно има голям авторитет пред господин K. Госпожа X. толкова се увлече в собствените си разсъждения за предимствата на слона, че без малко да съжали, че не е на мястото на слона, за да има такъв авторитет пред господин K. Веднага обаче си помисли и друго: въпреки големия му авторитет, все пак трудно може да се каже, че госпожа X. си представя господин K. като слон“ (Буров 1997: 165).

---

* По този начин преподавах и в Сегед, но текстът е писан по-късно, вече в Талин под формата на дневник.

Този „остроумен“ текст ми е потребен толкова, колкото „Руско-естонския разговорник“, издаден през 1976 г. Отварям го напосоки и чета:

Трябва да поупражните произношението си. (Häaldamine nõuab veeltreenimist.)

Мизли и везжди не боядисваме. (Ripsmeid ja kulmusid meil ei värvita.)

Помни прекрасното лято на 1970! (Pea meeles kaunist suve 1970!)
(Reitsak 1976: 37, 40, 142, 183).

Разговорникът е пълен с безсмислени констатации (през есента било „хубаво да се носят обувки с гумена подметка, а през пролетта – с гьон“) и глупави въпроси, като този: *Имате ли значки от празника на песните? (Kas teil on laulupeo märke?)* Който не знае какво е Laulupidu (The Estonian Song Festival), няма да пита за значки, а който пък знае, че това е празник в чест на националното възраждане на естонците, ще отиде на Tallinna Lauluväljak (Tallinn Song Festival Ground), за да види огромната сцена и поляната, където се събират 100 000 души, пеещи „Mu isamaa on minu arm“ (‘Моето отечество е моята любов’).

Моите студенти имат занятията от осем сутринта до осем вечерта. За да не ги тормозя със скучни текстове, от които може да им се доспи, им съчинявам разни парадоксални и забавни истории. За урока, който беше на тема „Бройните числителни в българския език“, им съставих следното упражнение:

„Знаем, че:

$$2+2=4$$

$$17+32=49$$

$$21+63=84$$

$$445+568=1013$$

$$6015+759=6774$$

$$1\ 000\ 000 + 2\ 000\ 000 = 3\ 000\ 000$$

Пламен обаче мисли, че може да има математика, в която вместо знака ‘плюс’ се използва знакът ‘квус’. В тази математика:

$$1\ 'квус'\ 1=3$$

$$47\ 'квус'\ 95=25$$

$$11\ 'квус'\ 14=69$$

$$19\ 'квус'\ 21=110$$

$$870\ 'квус'\ 1001=10871$$

$$4\ 000\ 000\ 'квус'\ 4\ 000\ 000 = 5\ 000\ 000\ 000''.$$

Студентите ми не знаят какво казва Витгенщайн в параграф 201 на своите „Философски изследвания“, нито пък как му опонира Крипке (Kripke 1982: 65–66), който твърди, че въпросът не е в това „Как зная, че $68+57=125$?“, а в това, „Как зная, че $68+57$, в съгласие с това, което съм имал предвид под ‘плюс’ в миналото, трябва да даде 125. Ако съм използвал преди ду-

мата 'плюс' като функция на 'квус' (quus), а не като 'плюс', тогава моята минала интенция е била такава, че на въпроса „Колко прави $68+57$?“, аз съм бил длъжен да отговоря „Прави 5“.

Макар тези тънкости на философията на математиката да не са им ясни, моите студенти чувстват, че „тук има нещо“, оживяват се и изписват с думи всички числителни, което е и моята цел.

II

Не очаквах, че упражнението за бройните числителните, което правихме в понеделник, ще предизвика толкова силен интерес у моите естонски студенти. След края на днешното занятие при мене дойде една първокурсничка и ми показва тетрадка, в която прилежно беше преписала един цитат от Крипке (Kripke 1982: 109): „*We all suppose that our language express concepts – ‚pain‘, ‚plus‘, ‚red‘ – in such a way that, once I ‚grasp‘ the concept, all future applications of it are determined (in the sense of being uniquely justified by the concept grasped)*“. В превод: „Всички ние предполагаме, че нашият език изразява понятията (болка, плюс, червено) по такъв начин, че щом веднъж сме ‚усвоили‘ понятието, всяко негово използване в бъдещето е детерминирано (в смисъл, че употребата му е оправдана в съответствие с усвоеното)“.

След като прочете абзаца, първокурсничката ми каза: „Разбрах добре какво имахте предвид, когато ни дадохте това упражнение. Фактът, че аз знам какво означава думата ‚изгрев‘ и че вчера слънцето е изгряло, не означава, че то непременно и утре ще изгрее (Господи, тя открива Кант!). Това, че вчера внесох в банката 9436 крони и че днес прибавих към тях още 4599 крони, не означава, че сборът им няма да е нула“.

„Quaddition“ (the quus function) и „елементарното“ събиране са просто функции, алгоритми. Ние само си мислим, че знаем, кое е „правилно“ и кое „произволно“. Какво са болката, фалитът, смъртта? „Плюс“ или „квус“?.. „Квус“ е толкова „логично“ действие, колкото и „плюс“.

За думата „логично“ ние се договаряме, така както се договаряме за условията, при които внасяме парите си в банката. Аз вярвам, че банката, където са моите спестявания, е стабилна, но каква е гаранцията, че месеци наред няма да гладувам, заради грешка или фалит. Нима в „грешките“ и „фалитите“ няма логика?...

Истинско удоволствие е да се занимаваш с такива студенти. Все повече и все повече започвам да обиквам работата си.

III

За да можеш да си служиш уверено с Rorschach, TAT и Szondi Test, са необходими поне няколко години. Купих си тестовете през 2003 (TAT през 2008) от OS Hungary Tesztfeljesztő Kft, Budapest, но са оригинални изда-

ния. Rorschach и Szondi са печатани в Швейцария, а TAT – от OS Firenze и Harvard University Press.

Литературата за трите проективни теста е огромна, тънкостите при интерпретацията на отговорите – безкрайно много. Ето защо отделям поне по един час на ден, за да се усъвършенствам. Тестовите са психодиагностично средство, но аз мога да ги използвам и в часовете по български език с моите чуждестранни студенти. Szondi Test е твърде специален, но Rorschach и Thematic Apperception Test (TAT) ми вършат работа.

Да речем, показвам на моите студенти табло № 7 от Rorschach и им задавам стандартния въпрос: „С какво асоциирате това мастилено петно?“ Всеки трябва да даде поне един отговор. Имам и друг вариант на тази игра. Съставям списък на възможните асоциации, а студентите избират най-подходящия според тях образ. След това учат всички думи и словосъчетания.

За табло № 8 списъкът ми изглежда така: 1) два лъва; 2) червени полярни мечки с вдигнати предни лапи; 3) рак; 4) бръмбар; 5) морско конче в преобърнато положение; 6) два гущера, които се катерят по дървена кула, за да занесат на върха й два скъпоценни камъка; 7) глава на заек; 8) ягодов сладолед; 9) гръбначен стълб; 10) сърце; 11) хералдически знак; 12) подводни растения. Rorschach Test ми помага да обогатявам лексиката на студентите, но го използвам само за начинаещите. За работа с групата на напредналите по-подходящ е Thematic Apperception Test.

Занесох на моите естонски студенти табла № 2, 3 BM, 7 GF, 9 GF, 11, 12 BG, 13 MF, 16 и, следвайки инструкцията на Хенри Мърей, ги помолих да разкажат какво е изобразено на съответната картина или графика. „Какво става между героите, какво се е случило между тях до този момент, какви са техните мисли и преживявания?“

Най-интересни бяха разказите за табла № 2 и № 13 MF.

Според една студентка на табло № 2 са изобразени съпруг, неговата съпруга, очакваща дете, и любовницата му, която се е замислила защо бог ѝ е изпратил такова наказание. Според друг разказ жената с книгата не е любовница, а честолюбиво, амбициозно момиче, което иска да избяга от село и да направи кариера.

За табло № 13 MF също имаше две версии. Според първата на картината е изобразена умираща млада жена, съпругът ѝ е много загрижен и тъгува, че ще остане сам. Според второто предположение тук става дума за свада между любовници – мъжът е уличил партньорката си в изневяра и я е удушил в състояние на афект, а сега се опитва да дойде на себе си.

Когато показах на групата табло № 16, всички се засмяха. На таблото няма нищо нарисувано, то е чисто бяло. Студентите ми са млади и изпълнени с енергия. На тях и през ум не им минава, че това бяло табло е животът на всеки един от нас – истории, идващи от нищото и отиващи в нищото, за-

това с ентузиазъм се заеха да съчиняват всевъзможни сюжети. Бог да ги закриля! Дано илюзиите им да траят колкото се може по-дълго.

IV

Sweetie respected darling but in the end it's irrelevant who

Днес е събота и аз трябва да си почивам или, както казват някои, да се забавлявам, но не умея да го правя. „Трябва да се забавляваш!“ винаги ми се е струвало *dowble bind*, както „Бъди спонтанен!“ или „Ти трябва да ми бъдеш благодарен!“ Вместо да се забавлявам, отварям Йосиф Бродски и размишлявам за финала на едно от любимите си стихотворения:

*извиваясь ночью на простыне,
как не сказано ниже, по крайней мере,
я взбиваю подушку мычащим “ты”,
за горами, которым конца и края,
в темноте всем телом твои черты
как безумное зеркало повторяя.*

Ето и английския превод, дело на самия автор:

*writhing upon the stale
sheets for the whole matter's skin-
deep I'm howling “youuu” through my pillow dike
many seas always that are milling nearer
with my limbs in the dark playing your double like
an insanity-stricken mirror.*

И на български, преведен от Бойко Ламбовски:

*гърчейки се върху чаршафа разпънато –
нещо, което няма да доразправам –
удрям възглавницата, стенойки: “ти!”,
отвъд океана, дето – ни край, ни начало...
с тяло в тъмнината всичките ти черти
повтарящ като огледало обезумяло.*

Няма да подготвям дисертация, но за всеки случай си записвам в бележника: „Стихотворението „Изотникъде с любов“ е за обладаването в съня, за силата на страстта в трескавото безпокойство на копнежа. Обектът на желанието е отвъд океана и същевременно в еротичното преживяване на лирически субект – парадокс, възможен само в магията на поезията и в ирационалната стихия на чувството, което ни тласка един към друг. Дионисиевското се е възплътило в прекрасен израз, намерило е формата, а тя именно е аполоничното.

Нещо подобно откривам у Пастернак. След дълга раздяла Лара и Юрий Живаго се срещат и се любят, но поетът не го казва пряко. Той говори, че се сплитат „нозе, ръце и съдби“. Това са сенките на героите върху тавана на стаята, осветена от горящата свещ:

*На озаренный потолок
Ложились тени,
Скрещенья рук, скрещенья ног,
Судьбы скрещенья.*

„Като безумно огледало повтаряйки те“ е пак любовният акт, но възпътен в съня – ефирното нищо, което е едновременно блян и осъществяване, липса и пълнота.

За да има в поезията и ерос, и магия, те трябва да останат при неизказаното. Само така ще се спасим от ужасната будност, от бодърстването в прогонеността от себе си“.

Май че трябва да изляза да се поразходя, darling. Чувствам се уморен. След разходката ще довърша писмото, а после ще се захвана с дневника.

*the -eenth day of Marchember
From nowhere with love*

V

В неделя съчинявам нов текст за местоименията в българския език:

„Не мога да разбера защо вечер си лягам ,аз‘, а сутрин се събуждам Пламен. Започвам да мисля, че ,аз‘ и името ,Пламен‘ не са едно и също нещо. Питат ме: ,Ти ли си Пламен?‘ Казвам: ,Да, аз‘, но не зная правилно ли отговарям, защото сутрин, когато се бръсна, виждам в огледалото още един мъж, който също се бръсне. Кой е Пламен – ,той‘ или ,аз‘ или ,ние‘. Мисля за Господ, който твърди: ,Аз съм този, който съм‘, но не мога да разбера защо отговаря така на Мойсей, а не казва ,ние‘. Нали еврейската дума Елохим означава богове, а не бог? Мисля и за един философ, който пише ,Аз съм този, който трябва да бъде‘ и започвам да разбирам, че този луд мислител иска да бъде бог. След всичко това аз се питам: Няма ли да бъде по-правилно, ако кажа, че в словосъчетанието ,Аз, Пламен Панайотов‘ ,аз‘ не означава нищо? Тази дума е едно показателно местоимение, подобно на местоименията ,този, тази, това, тези‘ (този стол, тази маса и т. н.)“

ЛИТЕРАТУРА

Буров, Ст. 1997, *Български език за чужденци*. Велико Търново.

- Kripke, S. A. 1982, *Wittgenstein on rules and private language*. Cambridge: Harvard University Press.
- Reitsak, A. 1976, *Vestluse vene ja eesti keeles*. Tallinn: Kolmas trükk.

M. Pandur Julianna

A KERESZTÉNY CSALÁD ÉS KERESZTÉNY IFJÚSÁG NAPJA BULGÁRIÁBAN: AZ ÜNNEPRE VONATKOZÓ PÉLDA- BESZÉDEK A MÁRIAPÓCSI KÓDEXBEN

A bolgár pravoszláv egyház Szent Szinódusának határozata szerint 1929 óta november 21. az eredeti Mária-ünnep mellett a keresztény család és keresztény ifjúság napja is. Ez a nap eredetileg a legnagyobb Mária-ünnepek egyike, „*Boldogasszony bevezetése a templomba*”. Az ünnep alapja Mária életének fontos eseménye, amikor 3 éves korában a szülei, fogadalmuk szerint, elvitték a jeruzsálemi templomba.

A keresztény családra vonatkozó ünnepvel kapcsolatos legrégebbi információk az I. század végétől keletkeztek. A konstantinápolyi egyház liturgiai rendszerébe Taraszíj pátriárka vezette be a VII. században. A római katolikus egyház ünnepkörébe pedig XI. Gergely pápa. Ezt a napot 1374-ben ünnepelték meg először hivatalosan. A bolgár pravoszláv liturgia szerint november 21-én minden templomban kihelyezik Mária megszentelt ikonját, amely 3 éves korúként ábrázolja.

Ezt a napot nem véletlen határozta meg a pravoszláv egyház, mint a keresztény család napját. Az egyház tanítása szerint ugyanis a család a legfontosabb iskola, amely azokat az első ismereteket közvetíti a gyermeknek, amelyek megerősítik erkölcsi szempontból az életvitelében, magatartásában, és abban, hogy a bolgár nemzet hasznos tagja legyen. Ezen a napon a bolgár emberek az ünneplésen kívül, lehetőségeik szerint intenzíven részt vesznek a szociális programokban is. Segítséget nyújtanak a gyengéknek, elesetteknek és mindazoknak, akik segítségre szorulnak családon belül és kívül. Ugyanis a bolgárok értékrendszerében a család nagyon fontos helyet foglal el, ezért ezt az ünnepet különleges tisztelet övezi a pravoszláv bolgár nép körében.

A fent jelzett ünnepvel kapcsolatos gondolatok inspiráltak bennünket arra, hogy újabb adalékkal, röviden bemutassuk a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtár kéziratárában Ms 106/15 jelzet alatt őrzött *Máriapócsi Kódexből* azt a részt, amelynek szövege, intelmei, konkrétan a család és a gyermek kötelezettségeire vonatkoznak. A könyv, provenienciáját tekintve, az első levél rektóján található „*Máriapócsi Monostor Könyvtárának Pecsétje*” bélyegzőlenyomat alapján kapta az elnevezését, s ezzel a névvel került be a szlavisztikai irodalomba (M. Pandur 1982: 137–141).

A kéziratos könyv érdekessége, hogy nov. 21.-i dátumhoz kötve olyan erkölcsi intelmeket tartalmazó beszédek találhatók benne, amelyek a szülők nevelési kötelezettségeire, a gyermekek szülők iránti tiszteletére vonatkoznak.

A *Máriapócsi Kódex* szerkezetét tekintve vegyes tartalmú, úgynevezett „szbornik”, amely az ortodox (pravoszláv) egyházi gyakorlatban a kéziratos könyv egy fajtája (Пандур 1983). Olvasmánykönyv, amely tartalma miatt a középkori irodalom alapvető formája volt. A kódex két nagyobb részre különíthető el. Az első rész (2a–147b) a szeptemberi évkezdésű, ortodox egyházi naptár állandó nagy ünnepeihez, apostoli ünnepekhez, szentekről, prófétákról, vértanúkról való megemlékezéshez kapcsolódik. Valószínű, hogy görögből fordították a legendaszerű rövid élettörténeteket, erkölcsi tanulságokat, beszédeket (pouczenie, szlovo) tartalmazó szövegeket. A beszédek csak közvetve tartoznak a hagiográfiai részhez.

A második rész (148b–156b) csak prédikációkat tartalmaz a mozgó, húsvéti, liturgikus ünnepi ciklus szerint. Az ilyen jellegű „szbornik”-ot, amely csak a vasárnapi és ünnepnap iistentiszteleti textusokat tartalmazza, általában parochiális használatra hozták létre. Népszerűségük az ortodox szláv területeken a XV. század végén kezdett felfelé ívelni egészen a XVII. század közepéig. Az ilyen jellegű könyveket a néphez közel álló alsó papság körében másolták, kompilálták, terjesztették.

A kódex már több közlemény tárgya volt. Először, az I. Bolgarisztikai Kongresszuson (Szófia, 1981. május 23. – június 3.) adtunk hírt róla. Azóta több közlemény foglalkozott a rendkívül érdekes és értékes nyelvemlékkel. A közlemények a kódex külső jegyeire, paleográfiai, grammatikai, tartalmi sajátosságaira vonatkoznak azzal a megjegyzéssel, hogy az előzetes vizsgálódások eredményeit további feltáró munkával kell megerősíteni és kiegészíteni.

Jelenlegi állapotában a könyv 185 lapot tartalmaz. A lapok mérete 25x15 cm. Minden lapon, rektón és verzón 20 sor van. Anyaga XVI. századi, német eredetű papír. Datálását a lapokon lévő vízjel (vadkan, nehezen felismerhető formában, több változatban) alapján próbáltuk meghatározni C. M. Briquet katalógusa (1923) alapján. Így jutottunk arra az eredményre, hogy a kódex – 15–20 év, plusz-mínusz eltéréssel – a XVI. század végére datálható. C. Janakieva a keltezés időpontját kitolja a XVII. század húszas éveire (Янакиева 1996).

A kódex írásmódja poluusztań, scriptura continua. Nyelve egyházi szláv, két jeres (ѣ, ѥ) és két juszos (ѧ, ѡ), amelynek alapjául a timnovói irodalmi iskola nyelvi normáit képviselő, bolgár prototípus szolgált. A nagyon stabil bolgár nyelvi sajátosságokon kívül azonban – különösen a kódex második része – Janakieva szerint magán viseli a scriptor normatív helyesírásának ukránizmusokat tartalmazó jegyeit is (l. Uo.).

A kódex hiányos. Nincs eleje és vége. Közben is hiányoznak lapok (pl. nov. 30. és dec. 9. között, jan. 18. és febr. 2. között, ápr. 30. és máj. 8. között, júl. 25. után), vagy a könyv újrakötésekor (kötése szekundér, XIX. századi) áthelyeződtek a lapok máshova (pl. júl. 8., júl. 25., júl. 16., júl. 20. sorrendben találhatók az e dátumokhoz kapcsolódó részeket tartalmazó lapok), mivel eredeti (betűvel jelölt) számozással a könyv csak részben van ellátva. Ily módon csak a szöveg olvasásakor derül ki, hogy melyik lap hova tartozik.

A tény az, és sajnos nagyon gyakran előfordul, hogy sok cirill-szláv kéziratot könyvnek az elejéről, végéről vagy a közepéről hiányoznak lapok. Ugyanis ezek a részek lehetnek azok, amelyek alapján a könyvek lokalizálhatók, azonosíthatók, esetleg információt tartalmaznak a scriptorra vagy scriptoriumra vonatkozóan. A lapokat (a gyűjtők, kutatók) egyszerűen kitépték, s napjainkban ezek a részek esetleg különböző könyvtárakban, archívumokban találhatók feldolgozva vagy feldolgozatlanul. Erről K. Kujev bővebben ír *Az óbolgár kéziratok könyvek sorsa évszázadokon át* c. könyvében (Kyev 1986: 212–215, 224–225).

Rendeltetése szerint a *Máriapócsi Kódex* liturgikus összetétele alá van rendelve az ortodox egyházi ünnepek követelményeinek. Szerkezete stabil, a benne lévő művek között erős, szilárd kapcsolat van. A könyvben lévő szöveg mint egész őrződött meg. Tehát a hasonló tartalmú és szerkezetű kéziratok szövegei tartalmi szempontból könnyen összevethetők. A különböző másolatokban a prototípus összetétele általában megmarad.

A kódexben a dátumok szerinti hagiográfiai rész után egy, kettő vagy több „szlovo” található. Ezek közül korábbi közleményünkben több, Kliment Ohridszkinek (840–916) tulajdonított beszédet azonosítottunk. C. Janakieva kutatásaival 14-re növekedett a kódexben lévő, azonosított, Kliment Ohridszkinek tulajdonított beszédek száma (Янакиева 1996).

A kéziratok emléke első részének szerkezete felkeltette R. Pavlova (bolgár filológus) figyelmét is. Pavlova a kódex akkor még nem publikált tartalmát összevetette egy hasonló szerkezetű XVI. századi szerb kéziratot könyvvel. A № 450 jelzetű kéziratot könyv (*Belgrádi Szbornik*) legendákat, rövid beszédeket, szónoklatokat tartalmaz. Jelenleg a könyvnek csak a fotokópiája van meg. Az eredeti könyv 1941-ben elégett. A két nyelvemlék összevetése alapján Pavlova megállapította, hogy a *Belgrádi Szbornikban* lévő szövegek megegyeznek a *Máriapócsi Kódex* dátumaival és a hozzájuk rendelt szövegekkel, kivéve azokat a részeket, amelyek a lapok hiánya miatt eleve nem találhatók meg a *Máriapócsi Kódexben*. Pavlova további beszédeket is azonosított, amelyeket Kozma presbiter és Csernozsec Péter óbolgár íróknak tulajdonít (Павлова 1994: 53–56).

Mint már fentebb említettük, a *Máriapócsi Kódex* tartalmi sajátosságai között külön megemlítendő az a tény, hogy nov. 21. (Szűz Mária bevezetése a templomba) a mai bolgár ortodox naptár szerint a keresztény család és ifjúság ünnepe is. A *Máriapócsi Kódexben* ehhez a dátumhoz kötődően olyan erkölcsi

intelmeket tartalmazó beszédek találhatók, amelyek a szülők nevelési kötelességére, a gyermek szülei iránti tiszteletére vonatkoznak. Ezen a dátumon erre az ünnepre (család és ifjúság) más ortodox szláv (orosz, szerb) naptárban nem találunk utalást.

Íme a kódex ide vonatkozó részei:

„МѢСѢЦА ТОГОЖЕ ДѢ ВЪ .КѢ. ДНѢ ВЪХУДѢ ВЪ ЦРКВѢ ВЖІА МТРОЕ” (12b–13a)
(E hónap 21-én. Az Istenanya bevezetése a templomba.) Az ide vonatkozó részben a scriptor azt a történetet írja le, hogy amikor Mária elmúlt három éves, szülei elvitték őt a jeruzsálemi templomba. Mária nem tudott maga felmenni a számára túl magas, 15 lépcsőfokból álló lépcsőn, amely a templomba vezetett. Amikor azonban az első lépcsőfokra tették őt, Isten erejének segítségével gyorsan feljutott a lépcső legtetéjére. Amikor ezt meglátta Zakariás főpap, akkor bevezette őt a templom legszentebb részébe, ahova a pap is csak évente egyszer mehetett be, áldozathozatalkor.

„В ТОЖЕ ДНѢ ПОСОВѢНІ КАКО ПОДБАЕТ РОДТЕЛѢ КАЗННТИ ЧАД СВОА” (13a–14a)
(Ezen a napon példabeszéd: hogyan kell a szülőknek büntetniük gyermeküket). A szöveg szerint, aki szereti fiát, szigorúan, ha szükséges, büntetéssel kell nevelnie. Itt a könyv szövege (az írásmód és betűhasználat kivételével) teljes mértékben azonos az óorosz *Domosztroj*¹ 17. fejezetének szövegével.

„В ТОЖЕ ДНѢ ПОСОВѢНІ КАКО ПОДБАЕТ ДѢТЕМѢ РОДНТЕЛА СВОА НА ДША СВОЕА ЛЮБИТИ ѠЦА И МТРОЕ” (14a–15a)

(Ezen a napon példabeszéd: hogyan illik a gyermeknek lelkéből szeretni szüleit, apját és anyját.) Ebben a példabeszédben a szerző/másoló a tízparancsolat 5. parancsolatából indul ki. „Tiszteld apádat és anyádat, hogy hosszú ideig élhess azon a földön, amelyet Istened, az Úr ad neked”. A továbbiakban azonban a *Domosztroj* 18. fejezetéből idéz részeket. A példabeszéd tartalmazza azokat a tanácsokat, amelyek előírják, hogy a gyermekeknek milyen kötelezettségeik vannak a szüleikkel szemben. Meg kell hallgatni tanácsaikat, szót kell fogadni apjuknak, anyjuknak.

A szerkezeti sajátosságok és a korábbi vizsgálódásaink során tapasztalt nyelvi jelenségek világosan bizonyítják azon feltételezésünket, hogy a *Máriapócsi Kódex* alapjául a tirnovói irodalmi iskola nyelvi normáit képviselő bolgár prototípus szolgált. A tirnovói irodalmi/kulturális iskola fogalma alatt Evtimij Tirnovszki bolgár pátriárka (XIV. sz.) nyelvi, helyesírási, stilisztikai, liturgikus mű-

¹ A *Domosztroj* az orosz kultúrtörténelemre nézve fontos irodalmi emlék, a gyakorlati életmód és polgári erények kódexe, amelyet 1560 körül szerkesztett és részben írt Szilveszter szerzetes, IV. Iván cár tanácsadója. A könyv kéziratos formában terjedt a XVII. századig (l. Pallas Nagylexikon).

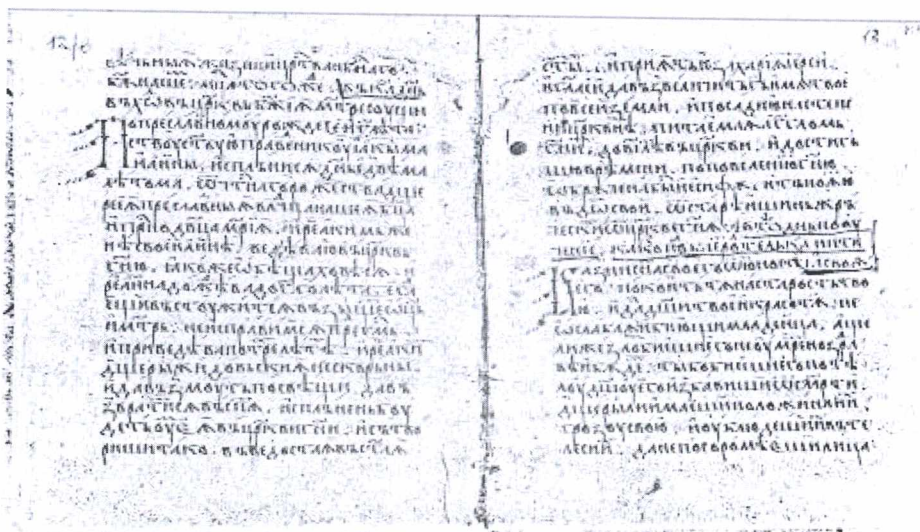
faji reformját és annak használatát értjük. Helyesírási reformjának lényege archaizáció, Cirill és Metód nyelvi normáinak felújítása. Valószínű azonban, hogy a könyv a keleti szláv területek nyugati zónájában készült. Erre utal a scriptor nyelvi, helyesírási normatív rendszerének néhány világos jele. A szövegösszevetések azonban azt mutatják, hogy a *Máriapócsi Kódex* cikkei az elsődleges szöveget néha pontosabban őrzik, mint a XIII–XVII. századi orosz szövegek. S az a tény, hogy a könyvben Aranyszájú Szent János és más egyházatyák erkölcsi intelmeket tartalmazó beszédei mellett ott találjuk Kliment Ohridszki (Ohridi Kelemen), Kozma presbiter, Csernorizec Péter óbolgár írók/fordítók beszédeit is, fontos jel az óbolgár egyházi irodalom széleskörű elterjedésére. A fent elmondottak alapján méltán gondolhatjuk, hogy a *Máriapócsi Kódex* nemcsak a magyar kulturális örökség része, mivel magyarországi könyvtár tulajdona, hanem fontos adalék a bolgár nyelv és kultúra történetéhez is. Azon kívül a *Máriapócsi Kódex* külső, formai és belső tartalmi (fonetikai, grammatikai, tartalmi, szerkezeti) jegyei alapján feltételezhetjük, hogy a könyv része annak a gazdag szláv anyagnak, amely a XVI–XVII. században Erdély, Havasalföld, Moldva, Ukrajna területén lévő kolostorok scriptoriumában keletkezett (Иванова 1981: 358–387).

IRODALOM

- Briquet, C. M. 1923, *Les filigranes: Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. Leipzig: Verlag von Karl W. Hiersemann.
- M. Pandur, J. 1982, XVI. századi egyházi szláv kézirat a Debreceni Egyetemi Könyvtárban: A Máriapócsi kódex. *Könyv és Könyvtár* XIII. Debrecen, 137–147.
- Иванова, К. 1981, Български сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М.П. Погодин. София: БАН.
- Кув, К. 1986, *Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете*. София: БАН.
- Павлова, Р. 1994, *Петър Черноризец старобългарски писател от X век*. София. (= Кирило–Методиевски студии 9.)
- Пандур, Ю. 1983, Среднобългарски черти в Мариапоченския сборник. *Slavica* XIX. Debrecen, 5–8.
- Янакиева, Ц. 1996, Съчинения на Свети Климент Охридски в Мариапоченския сборник от библиотека на Дебреценския университет. In: *Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров*. Шумен, 67–73.

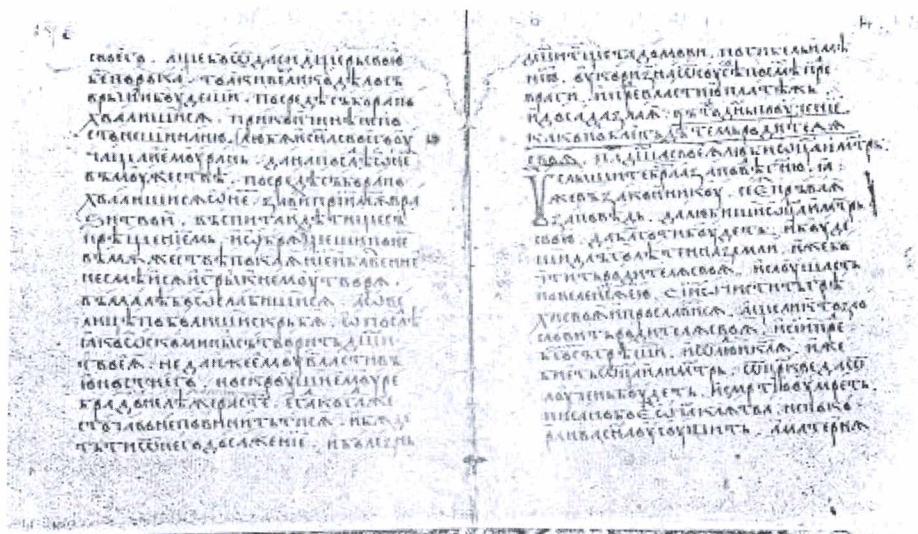
MELLÉKLET

Jelen munkának nem volt célja a példabeszédek részletes nyelvi elemzése. Ezért mellékletként adjuk a példabeszédek fotokópiás szövegét (12b–15a).

12b

13a

13b

14a

[illegible][illegible]

A PO- IGEKÖTŐ A LENGYEL NYELVBEN

Elég akár egy futó pillantást vetni a lengyel igekötőkről szóló szakirodalomra ahhoz, hogy meglehetősen bizonyossággal megállapíthassuk: nincs az igekötők között még egy olyan, amelynek annyi érdeklődés jutna, mint a *po*-nak. Már S. Agrell nagy klasszikus tanulmánya (1918) figyelmet szentel ennek az igekötőnek, de foglalkozik vele C. Piernikarski lengyel aspektusoppozíciókat bemutató munkája (1969) és egy néhány évvel későbbi értekezése (1975) is éppúgy, mint W. Śmiech lengyel igei prefixációról írott műve (1986) vagy W. Cockiewicz monográfiája (1992), amelyben a *po*- mint a delimitativitás és a disztributivitás fő formális jegye sarkalatos szereppel bír. A nagyobb terjedelmű nyelvészeti munkák mellett találunk nem egy, kizárólag a *po*- igekötőnek szentelt rövidebb írást is (Kawka 1987; Tabakowska 1999; Anstatt 2003; Piwowar 2003).

A *po*- iránt megnyilvánuló kitüntetett nyelvési figyelem persze nem véletlen: azonkívül, hogy ez a prefixum mutatja a homonimitás legmagasabb fokát, (más szóval funkcionális szempontból a *po*- a legmegterheltebb a lengyel prefixumok között), tisztán perfektiváló funkcióban is kezd egyre dominánsabbá válni, nemcsak a lengyelben, de más szláv nyelvekben is.

Cockiewicz szerint például a *po*- perfektivizáló funkcióját tekintve vezet a lengyel prefixumok között. 2700 lengyel ige aspektuális szempontú vizsgálata alapján Cockiewicz megállapította, hogy ezen igeik 32%-a *po*- igekötővel képzett (kanonikus, prototipikus) aspektuspartnerét (pl.: *witać*–*powitać* 'üdvözl'; ezt követi a *z*- és a *za*- igekötő, amelyeknek a *po*- igekötővel együttesen 70%-os az arányuk a lengyel nyelvben a tiszta aspektusképzésben. Az itt leírtakat némileg árnyalja, hogy Cockiewicz vizsgálatában csak a leggyakoribb lengyel igeikre támaszkodott, úgy tűnik ugyanis, hogy az idegen eredetű töveknél mások az arányok. A Z. Saloni (2002) által felsorolt adatok ugyanis arra engednek következtetni, hogy az idegen eredetű ige-tövek esetében a perfektív partner képzésében a *z*- igekötő játszik fontos szerepet: *liberalizować*–*zliberalizować* 'liberalizál', *organizować*–*zorganizować* 'szervez'. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy a *po*- igekötő funkcióit a lengyelben összefoglalóan áttekintsük és választ adjunk arra, hogy mi lehet az oka egyre növekvő dominanciájának.

A vonatkozó szakirodalom szerint a *po*- polifunkcionális igekötő a lengyelben a következő funkciókban fordul elő: a) disztributív funkció, b) iteratív-diminutív funkció, c) ingresszív funkció (e funkciójában a *po*- prefixum csak kevés-

sé produktív), d) valamint – ahogy fentebb már említettük – a *po-* jelentős szerepet játszik tisztán perfektiváló funkcióban is.

1. A *po-* prefixumot tartalmazó igei derivátumok morfológiája és aspektusértéke

Általánosságban elmondható, hogy a *po-*-val prefigált igeik túlnyomó többsége a lengyelben befejezett szemléletű. Ezek rendszerint a képzésük alapjául szolgáló folyamatos ige befejezett aspektuspartnereiként funkcionálnak. Pl.:

- (1) *bielić* : *pobielić* 'fehérít–kifehérít/kimeszel', *biec* : *pobiec* 'fut–elfut', *wykupywać* : *powykupywać* 'kivált'.

Morfológiai szempontból meglehetősen komplex képzési folyamat eredménye az utolsó példa. A lengyelben ez gyakori típus, így a lengyel igeállomány egy jelentős részét érinti. Az eloszlást kifejező, osztó igeik vagy szakszóval az ún. *disztributívumok* csoportjáról van szó, amelyek a másodlagos imperfektívumokból jönnek létre és az egész derivációs lánc utolsó tagját képezik. Pl.:

- (2) *drzeć* 'széttép' (ipf.), *wydrzeć* 'kiszakít' (pf.), *wydzierać* (ipf.), *powydzierać* (pf.).

A *po-* prefixumot tartalmazó igeikből másodlagos imperfektívum is képezhető. Ez rendszerint azokra az esetekre korlátozódik, amelyekben a *po-*-val kiegészült alapige teljesen új jelentést kap. (Ezek az esetek a szinkrón nyelvtan szempontjából nem is tekinthetők derivációs viszonyoknak.) Vö.:

- (3) *cieszyć* 'megörvendeztet' (ipf.), *pocieszyć* 'vigasztal' (pf.), *pocieszać* (ipf.).

A fenti két szóképzési folyamat ellentétes aspektusú homonim formák létrejöttét eredményezi. Pl.:

- (4) *rzucić* 'dob' (pf.), *rzucać* (ipf.), *porzucać* (pf.); versus: *porzucić* 'elhagy' (pf.), *porzucać* (ipf.).

A *po-* igekötőt tartalmazó folyamatos igeik egy speciális csoportját képviselik az iteratív-diminutív jelentésű alakok. Pl.:

- (5) *pochrzękiwać* 'időről-időre, néha horkol'.

Ezek a szimplex igéből (a fenti példában *chrzqkać* 'horkol') képződnek két affixum: a *po-* prefixum és az *-iwa-/-ywa-/-wa-* szuffixunok segítségével. *Po-* derivátumok ennél a típusnál általában nem képződnek, pl. nincs **pochrzqkać* alak.

Ami a *po-* prefixumot tartalmazó, pl. *pośpiewać* 'énekel egy ideig', *posiedzieć* 'ül/üldögél egy ideig' típusú igei derivátumok aspektusértékét illeti, el kell mondani, hogy a polonisztikai hagyományban Agrell (1918) óta létezik egy irányvonal, amely ezeket az igéket imperfektívnek tekinti. Ez a vélekedés arra vezethető vissza, hogy az ilyen derivátumok alapigéjükhöz hasonlóan nem lehetnek telikusak; ez a meggyőződés tehát végső soron a lexikai és a grammatikai szint összemosásán alapszik: a szóban forgó lexémák bár szemantikailag atelikusak, morfológiailag és szintaktikailag azonban egyértelműen perfektívnek tekintendők. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az említett igék ugyanazokkal a formális-grammatikai tulajdonságokkal rendelkeznek, mint a kétségtől kívül perfektívnek számító *zrobić* 'megcsinál' típusú igék. A következő általánosan ismert tulajdonságokról van szó:

- a) a befejezett igék időparadigmáinak korlátozott volta (pl. a befejezett igék személyragos alakjai jövő időt jelölnek);
- b) fázisigékkel nem kapcsolódhatnak;
- c) bizonyos igenevek (pl. egyidejűséget kifejező határozói igenevek) nem képezhetők belőlük.

2. A *po-* igekötő funkciói a polonisztikai szakirodalomban

2.1. Azon derivátumok esetében, amelyeknél a pár két tagja között szemantikai különbség nincs, csupán aspektusbeli, a *po-* igekötőnek tisztán aspektusképző funkciója van. Pl.:

- (6) *pożegnać się* 'elbúcsúzik'; *podarować* 'elajándékoz'.

Másrészt sokszor az *ić* : *ójść* 'megy–elmegy, elindul', *lubić* : *polubić* 'szeret–megszeret' típusú igepárok tagjai közötti különbséget is tisztán aspektuális értékűnek vélik (vö. Śmiech 1986: 27). Problematikus, hogy sokszor nincs pontosan definiálva, hogy mit is értenek pontosan a „tisztán aspektuális” kifejezés alatt, így ez az gyakran meglehetősen homályos. Az irányvektorral rendelkező *ić* 'gyalog megy', *jechać* 'megy, utazik', *biec* 'fut' mozgást jelölő igéknél nagy rendszerességgel a *po-* igekötő kettős funkciója. Az egyik a rezultatív funkció. A *po-* prefixummal képzett derivátumok ezeknél az igéknél egy cél elérését, a tér egyik pontjától a másikig való eljutást jelölik. A szakirodalomban ezt a funkciót többnyire tisztán aspektuálisként írják le (l. Cockiewicz 1992: 98):

- (7) *Pojechał do Ameryki, gdzie zdobył olbrzymi majątek.*
'Amerikába utazott, ahol hatalmas vagyont szerzett.'

Érdekes, hogy a delimitatív funkció ezeknél az irányektorral rendelkező mozgásigéknél nem jelenik meg. Ugyanakkor a *po*-t tartalmazó ilyen derivátumoknál rendszeresen jelentkezik az ingresszív funkció, és a statív igékhez hasonlóan az ilyen igéknél a mozgás és a nem-mozgás közötti állapotváltozás a profilírozott. Ez a funkció akkor van jelen, ha a mozgásige mellett a mozgás iránya vagy végső célpontja nincs megjelölve. Pl.:

- (8) *Szofer czapkę na bakier nasunęł, wsiadł do taksówki i pojechał.*
'A sofőr félrecsapta a sapkáját, beszállt a taxiba és elindult.'

Hasonlóan viselkednek még más, *po*-val képzett derivátumok is, amelyeknek alapigéjük mozgásige, de mellettük a mozgás iránya vagy végcélja konkrétan nem meghatározott:

- (9) *po maszerować* 'elmaszírozik/elmenetel'; *po pędzić*, 'fut/szalad'.

2.2. Delimitatív funkció (amelyre a lengyel nyelvészeti hagyomány gyakran mint *determinatív* funkcióra hivatkozik, vö. Grzegorzcykova 1984: 472; Cockiewicz–Matlak 1995). Az ilyen igék időben behatárolt eseményeket jelölnek, jellemző jegyként gyakran megjelennek mellettük az „egy (bizonyos) ideig”, „rövid ideig”, „egy kicsit” kifejezések. Pl.:

- (10) *po spacerować* 'egy ideig sétál'; *po awanturować się* 'egy ideig botrányosan viselkedik, kötekedik'.

A szakirodalomban említés történik néha a *po*- diminutív funkciójáról is (mint gyenge intenzitású cselekvéseket jelölő funkcióról) az imént hivatkozott delimitatív funkció mellett, gyakran annak alkategóriájaként (Cockiewicz 1992: 15).

2.3. A disztributív funkció olyan cselekvéseket vagy történéseket jelöl, amelyek több alannyal vagy tárggyal ismétlődnek (Grzegorzcykova 1984: 477; Piernikarski 1975). Az ilyen igéket osztó, vagy eloszlást kifejező igéknek is nevezzük. Jellemző jegyük a „sok”, „minden”, „minden egyes”, „mindenkinek”, „mindenkit”, „sorra”, „egymás után” kifejezések. Pl.:

- (11) *po wiązać* 'sorra megköt/odaköt'; *po brać* = 'wziąć wiele czegoś po kolei' 'sorra elszed/elvesz'.

2.4. A *po*- ingresszív (inchoatív) funkcióját a szakirodalom csak ritkán említi, nem találjuk például Piernikarski (1975) átfogó leírásában, de U. Engel

kontrasztív német–lengyel nyelvtanában sem (1999). R. Grzegorczykowa szerint az ingresszív jelentés a lengyelben legtöbbször a *za-* igekötővel fejeződik ki, a *po-* val viszont csak ritkán. A teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy ezt a jelentést a mai lengyel nyelvben leggyakrabban a *zacząć* + főnévi igenév 'elkezd vmit csinálni' szerkezet fejezi ki, amely kezd teljesen általánossá válni. Pl.:

- (12) *zaspewać piosenkę* 'dalra fakad' helyett → *zacząć śpiewać piosenkę* 'énekelni kezd'.

Azokban a leírásokban, amelyek a *po-* ingresszív funkcióját nem említik, a *pobiec* 'elfut/elszalad', illetve a *poczuć* 'megérez' típusú igei lexémákat vagy „tisztán aspektuálisnak” tekintik, vagy más csoportokba sorolják be őket.

2.5. Az iteratív-diminutív funkcióban használatos igei derivátumok (Engelnél (1999: 573) és Piernikarskinál (1975: 73, 85) önálló csoportot alkotnak) képzésében nemcsak a *po-* prefixum vesz részt, hanem egy szuffixum is. Ezek az igeik egy kis, ma már nem produktív csoportot alkotnak. Pl.:

- (13) *pobłykiwać* 'fel-fel csillan/villózik'.

2.6. A szaturatív jelentés kifejezése a lengyelben a *po-* igekötőhöz és az ige után részes esetben álló visszaható névmáshoz (*sobie*) kötődik. Ez a szerkezet az ágens által kívánt állapot elérését jelöli és a szakirodalomban néha delimitatív funkció címszó alatt szerepel (vö. Grzegorczykowa 1984: 474). Az említett szerkezet erősen köznyelvi. Pl.:

- (14) *posiedzieć sobie* 'elüldögél (egy darabig)'.

2.7. Az „egy ponttól való eltávolodás” jelentést némely esetben külön típusként kezelik. A *po-*-nak ez a funkciója csak az irányvektorral rendelkező mozgásigéknél jelenik meg (Engel 1999: 573; Śmiech 1986: 18). Pl.:

- (15) *pojechać* 'elutazik'.

2.8. Az „egy tárgy felületére gyakorolt hatás” jelentést viszonylag gyakran külön csoportként kezelik (vö. Grzegorczykowa 1984: 482; Śmiech 1986: 26). Ez pl. az olyan igéknél jelenik meg, mint a *poglasuować* 'mázzal bevon', *po-cukrować* 'becukroz/cukorral beszór'.

(Pontosabb vizsgálat alá vonva ezeket az igekötős igéket belátható, hogy a fent említett jelentés már maguknak az alapigéknek is sajátja, ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú alapigék fokozott hajlandóságot mutatnak a *po-*

igekötővel való kapcsolódásra. Ez nyilvánvalóan magyarázható a *po-* igekötővel nyelvtörténetileg összefüggő *po-*-nak mint prepozíciónak az egyik eredeti jelentésével (vminek a felületén való mozgás).

2.9. A lexikai funkciót a Cockiewicz–Matlak szerzőpáros (1995) és Pier-nikarski (1975) a *po-* külön funkciójának nevezi. Ez azokra a lexikalizálódott képzésekre vonatkozik, amelyeknél a prefigált ige (amely rendszerint egy másodlagos imperfektívummal is bír) és a szimplex ige között diakrón kapcsolat van (Pi-wowar 2003: 155). Pl.:

- (16) *cieszyć* 'megörvendeztet', *pocieszyć* : *pocieszać* 'vigasztal'; *chodzić* 'megy/jár', *pochodzić* 'származik'.

Egyes nyelvészeti vélemények szerint (Śmiech 1986) több ige – így a *zostać*–*pozostać* 'marad' igék esetében is – a *po-* igekötőnek csak tisztán stilisztikai szerepe van, az alábbi példák azonban azt mutatják, hogy a szóban forgó igék nem tekinthetők teljes mértékben egymás szinonimáinak:

- (17) *Chciał, żeby została jego żona.*
'Azt akarta, hogy legyen a felesége' (azelőtt nem volt az);
(18) *Chciał, żeby pozostała jego żona.*
'Azt akarta, hogy a felesége maradjon' (már azelőtt is az volt).

Szinkrón szempontból a fenti esetekben nem beszélhetünk derivációról.

2.10. Léteznek olyan igei derivátumok is, amelyeknél a *po-* prefixumnak csak stilisztikai funkciója van és sem az alapige aspektusát, sem pedig annak jelentését nem módosítja. Pl.:

- (19) *wrócić* – *powrócić* 'visszatér'; *Zaraz wróćę* 'Rögtön jövök'; *Nigdy już nie powrócę* 'Többé már nem térek vissza';
(20) *przysiąc* – *poprzysiąc* 'felesküszik'.

A *po-* igekötős alakok nyomatékosabb jelentéssel bírnak.

3. Összegzés

A jelen keretben röviden felvázoltuk a *po-* igei prefixum alapvető funkcióit a mai lengyel nyelvben. Összegzésképpen a *po-* igekötő következő funkciói különíthetők el:

- „tisztá aspektusképző” funkció;

– aspektuális-jelentésmódosító funkció: a) delimitatív/determinatív (szaturatív) funkció: a cselekvés külső határának profilírozása; b) diminutív funkció: a cselekvés intenzitáscsökkenésének profilírozása; c) ingresszív funkció: a cselekvés kezdetének profilírozása; d) rezultatív funkció: a cselekvés belső határa elérésének profilírozása;

- lexikai-modifikáló funkció;
- stilisztikai funkció.

A *po-* egyik sajátossága abban áll, hogy az ezzel a polifunkcionális prefixummal ellátott igei lexémák befejezett aspektusban is meg tudják őrizni az alapige által jelölt szituáció lexikailag többfázisú jellegét. Ez a fő oka, hogy a *po-* aspektusjelölésre rendkívül alkalmas prefixum, és ebben a szerepében a mai lengyel nyelvben egyre inkább terjed: a fentebb felsorolt akcionális osztályokba tartozó igeik mindegyikével képes kapcsolódni; még a több fázisú szituációkat jelölő igei lexémákat is képes perfektívalni anélkül, hogy azok lexikai jelentését módosítaná.

IRODALOM

- Agrell, S. 1918, *Przedrostki postaciowe czasowników polskich*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności. (= Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie 8.)
- Anstatt, T. 2003, Das Verbalpräfix *po-* im Polnischen. In: *Zeitschrift für slavische Philologie* № 62, 359–385.
- Cockiewicz, W. 1992, *Aspekt na tle systemu słowotwórczego polskiego czasownika i jego funkcyjne odpowiedniki w języku niemieckim*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński. (Rozprawa habilitacyjna.)
- Cockiewicz, W. – Matlak, A. 1995, *Strukturalny słownik aspektowy czasowników polskich*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Engel, U. 1999, *Deutsch-polnische kontrastive Grammatik*. Heidelberg: Universitätsverlag.
- Grzegorzczkowska, R. (szerk.) 1984, *Gramatyka współczesnego języka polskiego: Morfologia*. Warszawa: PAN.
- Kawka, M. 1987, O rozwoju znaczeń dystrybutywnych czasowników wieloprefixalnych w językach słowiańskich ze szczególnym uwzględnieniem języka polskiego i języków połudnowosłowiańskich: Na podstawie funkcji prefixu *po-*. In: *Poradnik Językowy* № 3, 177–184.
- Piernikarski, C. 1969, *Typy opozycji aspektowych czasownika polskiego na tle słowiańskim*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Ossolineum.
- Piernikarski, C. 1975, *Czasowniki z prefixem po- w języku polskim i czeskim na tle rodzajów akcji w językach słowiańskich*. Warszawa: WUW. (= Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego.)
- Piowar, J. 2003, Funkcje prefixu *po-* we współczesnym języku polskim. In: *Prace Językoznawcze* V, 141–157.

- Saloni, Z. 2002, *Czasownik polski: Odmiana. Słownik 1200 czasowników*. Warszawa: Wiedza Powszechna, wyd. 2., zmien.
- Śmiech, W. 1986, *Derywacja prefiksalna czasowników polskich*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Tabakowska, E. 1999, „Pobłądzić po malowniczych zakątkach Starego Miasta semantyka polskiego przyimka po- i przedrostka po-.” In: Brzezina, M. – Kurek, M. (szerk.), *Collectanea Linguistica in honorem Casimiri Polański*. Kraków: Księgarnia Akademicka, 269–278.

СТРАДАТЕЛЬНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В СИНАЙСКОМ ПАТЕРИКЕ

1. Введение

Синайский патерик (в дальнейшем СП) был списан со старославянского оригинала в конце XI в. в Древней Руси. Рукопись хранится в Государственном Историческом музее в Москве (Син. 551). Ее материалом является пергамен, размером в 17 на 21 см. Рукопись состоит из 184 листов (Жуковская–Тихомиров–Шеламанова 1984: 68–69). Рукопись была издана В.С. Голышенко и В.Ф. Дубровиной в 1967 г. в Москве. Наш анализ проводится по этому изданию. Кроме датировки концом XI в. известна и датировка XI–XII веками (Селищев 1951: 87; Голышенко–Дубровина 1967: 5; Фролова 1972: 4). В рукописи, кроме основного почерка, различаются не менее 7 иных почерков. Они будут указаны под общим названием «иной почерк» с помощью римских цифр от II до VIII (основной почерк условно обозначен как I, но в тексте он фигурировать не будет).

Целью настоящей работы является анализ оформления страдательных конструкций, содержащих логическое подлежащее, т.е. субъект/производитель действия. Как известно, в старославянском языке логическое подлежащее страдательных конструкций большей частью выражено предлогом **ѿ** и родительным падежом, а реже беспредложным творительным падежом (*instrumentalis agentis*) (Baleczky–Hollós 1987: 178). Страдательное значение могло быть выражено двумя способами: 1) личная форма глагола или реже действительное причастие сочетается с полуэнклитической формой винительного падежа возвратного местоимения **сѧ**, которая придает глаголу пассивное значение (местоимение в этой функции по сути дела может рассматриваться как частица); 2) страдательное значение выражается страдательными причастиями и связкой (Вайан 1952: 386–387). При страдательных причастиях в качестве связки могли стоять формы настоящего времени, имперфекта, аориста, будущего времени, сослагательного наклонения, а также причастия и инфинитив бытийного глагола **бѣти**; кроме того и формы итеративного глагола **бѣкати** (там же, 387).

Страдательные конструкции с выражением логического подлежащего характерны в первую очередь для церковного, книжного языка. Что касается грамот, В.И. Борковский в изученных им древнерусских грамотах на-

шел всего две страдательные конструкции, в которых субъект действия был выражен предлогом **отъ** и родительным падежом существительного, а для употребления *instrumentalis agentis* он ни одного примера не указал (Борковский 1949: 360, 378–380).

При указании примеров, помимо аналитического и синтетического оформления субъекта действия, мы будем различать и способы выражения глагольной части страдательной конструкции. Примеры со сказуемым в страдательной форме будут отделены от тех примеров, в которых страдательное причастие не является частью составного сказуемого, т.е. в которых страдательная конструкция не имеет предикативного характера.

2. Логическое подлежащее страдательной конструкции выражено предлогом **ѿ/отъ и родительным падежом**

2.1. Пассивное значение передается сочетанием личной формы глагола, действительного причастия или инфинитива с полуэнклитическим возвратным местоимением **сѧ ;**

В этом разделе мы наблюдали такие страдательные конструкции, пассивное значение которых выражается только действительным причастием или инфинитивом и возвратным местоимением **сѧ**. В этих примерах страдательная конструкция не имеет предикативного характера: **отъ роукоу ...ажелнаго** (в начале слова отсутствуют буквы **ѧ**) **ѿремениа приобъщникъ сѧ прослави бѧ**: 23.20–23v.1; **въплѣтникъ сѧ ѿ вѣдѣца нашеа сѣиѧ бѣа**. и **присно дѣи мариѧ. пакѧ ми...**: 73v.1–2. Следует отметить, что в современном русском языке эти глаголы уже не считаются пассивными, а также от глаголов СВ посредством постфлексийного суффикса *-ся* не образуются страдательные формы (хотя это наблюдается изредка, напр.: *Но нынче получилась от него телеграмма* (Л. Толстой, письмо жене, 3/XI 1892) (Шведова 1970: 352); **ѿ того же дѣне прихощаше дѣнь дѣнь. поучаючи сѧ страху бѣниѧ ѿ него**: 96.12–13; **...ако негда бѣхъ оунъ. | желяхъ ходити къ великимъ именитымъ старцемъ. ако бѣвѧ сѧ ѿ нихъ и пользоу приимати**: 96.14–17, инфинитив страдательного глагола образован тоже из глагола СВ.

2.2. Пассивное значение выражено страдательным причастием со связкой или без нее

2.2.1. Страдательные конструкции не имеют предикативного характера

В этих страдательных оборотах пассивное значение выражается или причастием страдательного залога, или сочетанием пассивного причастия с инфинитивом или с причастием служебного глагола **бѣти**. В последнем случае изучаемые конструкции служат и для сокращения придаточных предложений. Здесь обнаружены следующие примеры:

2.2.1.1. В случае причастия наст. времени страдательного залога
 братъ же кѣнноу прѣслоушаше старьца. не приемла глѣмѣхъ ѿ
 него: 30v.5–7; единомъ же | пасомъ осаль отъ лъва. ѿнде...: 74v.5–6; старьца
 же ...|... не кѣнмаше глѣмѣхъ ѿ днакона. нѣ...: 149.17–19.

2.2.1.2. В случае причастия прошедшего времени страдательного залога

...кѣ кѣзатѣхъ мѣсто отъ него: 8v.4, согласование неправильно; и
 побѣждени бѣвѣше отъ поганъ. гоними бѣ|хомъ: 12.3–5, только первая кон-
 струкция не имеет предикативного характера, а во втором обороте не указа-
 но логическое подлежащее; видѣ ...|... ху...а (одна буква не видна, следо-
 вало бы написать букву д) и оудроучена отъ м'ного кѣздѣржанниа. оутол-
 млена отъ великаго троуда: 23v.19–24.2, в примере имеется две страдатель-
 ные конструкции; сѣ отъ млѣнниа низложеноу оумьре: 39.7; ...пакѣ нѣнѣ
 сѣмеонѣ | братъ иже кѣ стѣхъ. ѿ млѣнниа низложеноу | оумьре: 39.12–14;
 кѣниде | же и помете пещь ризомъ своимъ. ни чимъ ни|како не крѣждень ѿ огня:
 64.3–5; и мн'ого (sic!) молень ото (sic!) мене | старьца ...|... повѣда мнѣ...:
 71.6–8 (иной почерк V); ... мола сѣ юмоу исцѣленъ ѿ него быти: 74.10–11;
 старьца | же поноужень отъ оуноша иде кѣ домъ юго: 81v.3–4; ѿшѣдъ же |
 братъ повелѣ ми ... и | блѣсану быти ѿ него: 96v.3–5; тогда м'ного | ноужень
 ѿ мене рече ми: 119v.16–17; ...ѿ бѣ налженъ. помысли чюдно помышление:
 140.2–3; законникъ же абие повелѣноу ѿ папы | скоро сътвори кѣ. принесе
 хартиа н...: 140.15–16.

2.2.2. Страдательные конструкции предикативного характера

Эти обороты можно рассматривать как самостоятельные страдатель-
 ные предложения или пассивные придаточные предложения. Сказуемое в
 этих конструкциях выражено сочетанием причастия страдательного залога
 со связкой. Тут зарегистрированы следующие примеры:

2.2.2.1. В случае причастия наст. времени страдательного залога
 юсть же мѣсто тетрафола зѣло чѣстнѣмо ѿ александ'дрѣнъ: 51.11–12.

2.2.2.2. В случае причастия прошедшего времени страдательного залога

...бѣ бо ѿ зѣлосибкѣ моужь очарованъ корабль: 57v.18–19; сѣ юсть
 реченъи еи ѿ гѣ: 151.9–10; в этом единственном случае причастие обладает
 членной формой. ...и не | разоумѣхомъ колыми ѿ бѣ почтени бѣхомъ. ...:
 100.13–14; пришѣдъ же сѣмо. а тѣ бѣсѣ | ѿ давѣшихъ кѣ занмъ юмоу: 136.8–
 9; ...отъ знаменитааго писчѣнниа съврѣшено. и ѿ гра|мотика довьлавно афанаси
 наоучень бѣсѣ: 148.1–2, в предложении наблюдается 2 пассивных оборота.
 Не исключено, что связка второго оборота относится и к первой конструк-
 ции; юдина же ѿ нихъ ѿ дѣиства | вражѣа. пожчена бѣсть. ...: 164v.2–3; ...
 аше оклеветанъ боудеши ѿ кого ѿ | чема. ...: 181v.13–14.

3. Логическое подлежащее страдательной конструкции выражено беспредложным творительным падежом

3.1. Пассивное значение передается сочетанием личной формы глагола, действительного причастия или инфинитива с полуэнклитическим возвратным местоимением *са*

3.1.1. Страдательные конструкции не имеют предикативного характера

бѣ тако оусмотрила ѿсть. члѣкомъ члѣты оуправити са: 149v.8–9, в обороте употреблен глагол СВ; приложни же *са* по томъ. *къ мзю въпасти ѿмоу. и осыпати са осыпами. и слѣпоу быти | дѣвѣ лѣтѣ и полѣ. ти...*: 166.17–19; употребляется глагол СВ. и *къ бѣу чыстнѣ сътворнѣ са. силами и чудесы*: 75v.18–19, тут тоже написан глагол СВ.

3.1.2. Страдательные конструкции предикативного характера

бѣ бо ѿ м'нога лѣта. въшлѣ въ крѣтѣпѣ. и закрылѣ са дрекы и снѣгы...: 58v.8–10, употребляется глагол СВ; ...*бѣудеть ли лѣпо крѣстити са томоу иже то са | е пѣсѣкъмѣ* (sic!) *крѣстилѣ или ни*: 122v.7–11 (иной почерк VI), употреблен глагол СВ; *к'то не породитѣ са водою и дѣхомъ. не вѣнндетѣ...*: 123.2–3, применен глагол СВ; тогда *гѣа ѿмѣ иже въ сѣхѣ аполинари. инѣмѣ образома. рекыше оуѣща са мольбою ѿго. | гѣавѣсто испѣнѣ тѣбѣ подама*: 141v.5–7; ...*поне | же строи мѣ твоимѣ добрымѣ дѣши обою намѣ | сънабѣдѣста са*: 168v.7–9; употребляется глагол СВ; ...*паче же | похотию невидимыхѣ. и надежныыхѣ крѣмлаше са. да ни...*: 176.19–176v.1; *пакы | хѣалами питаше са*: 176v.8–9. *аще бра* (sic! – отсутствует слог *тъ*) *твомѣ съблзнить са. словесы вретикѣ. ...*: 180.15–16, применяется глагол СВ; ...*сѣхрани срѣце свое да не зѣлоба поновитѣ са тобою*: 180v.16–17, употреблен глагол СВ.

3.2. Пассивное значение выражено страдательным причастием со связкой или без нее

Образование страдательных конструкций при помощи пассивных причастий со связкой или без нее наблюдается в следующих примерах:

3.2.1. Страдательные конструкции не имеют предикативного характера

3.2.1.1. В случае причастия наст. времени страдательного залога

прѣбывающѣ же ѿмѣ огнемѣ жегомоу. ...: 3v.3–4, пассивная конструкция представляет собой часть оборота дательного самостоятельного; *видѣвѣ же себе зѣло надиѣма ими. гѣа имѣ*: 6v.5–6. *оутѣшаемѣ же въсѣми. оутѣшити | са понѣ малы. ник'то же ѿго прѣгѣа*: 18.6–7, страдательная конструкция наблюдается в рамках неполного дательного самостоятельного; *богомѣ же подвижимѣ ефреѣмни рече къ немѣ*: 24.10–11 (иной почерк IV); *съ же страхомѣ великомѣ обдѣржимѣ. въспѣ въстоупаше*: 34.14–16; приде

пакты дѣмоу. очима видимо глѣ юмоу: 41v.5–6; ...нѣ съвѣзѣхъ азъ къ юмѣ. наказѣа и да вѣроуеѣтъ глѣмъ/мъ словесемъ мноу: 99v.10–12; трѣдоубенѣын же братъ нѣ, в греческом оригинале это слово отсутствует (Голышенко–Дубровина 1967: 279); бѣмъ подвижимъ. рече къ намъ: 122.7–8; ...яко же видѣ старѣца себѣ. (sic!) тако поносима. и обличаема дѣаконоу: 149v.2–3; и бѣла носѣщѣи приде носима пакы ими: 156v.1–2; тѣчнѣ видѣвѣши нѣкого оудавити сѣ хотѣша. давѣма дѣлѣжѣнны. въсе имѣние мое давѣши избеахъ юго: 156v.20–157.2 (иной почерк VI); братъ дѣржимъ печалинѣ вѣпросни (sic!) старѣца | глѣ: 157.6–7 (иной почерк VI).

3.2.1.2. В случае причастия прошедшего времени страдательного залога

...изиде ѿ | кклѣтъца своѣа. не видѣнъ ими. н...: 37.10–11; вѣпрошенъ же старѣцемъ. яко | по чѣто...: 41.11–12; тѣ же авѣа паллади вѣпрошенъ нами. тако...: 45.10; рабѣ наоученъ | дѣаволѣмъ. вѣсхотѣ оуенти женѣу и дѣтищѣ. н...: 48v.14–16; ...и абиѣ исѣше. такоуѣн толкѣын бѣомъ. дарованѣын кладезѣ: 56v.20–57.1–2; ...придохомъ...|...къ авѣа | исидорѣу нгоуменовѣ. моужю добронравно. (sic! – требуется окончание -оу) | и любѣвъ имѣуща къ въсѣмъ. и простѣнею | послушаниѣмъ бечисльномъ оукрашена: 76.13–17, во второй половине предложения согласование неправильно, вместо дат. п. ед. ч. употребляется род. п. ед. ч.; ...нѣ и старѣомъ велѣномъ обѣатъ. не приатъ ничѣсо же...: 84.6–7; ...яко же видѣша м'нози мѣщѣнны лѣа. страхомъ обѣати и оусташи: 88.5–7; обрѣте роукою апѣла исправленѣу: 103.7; ...бѣмъ наоученъ глѣ юмоу старѣца: 124.13–14; обѣаѣ оумоленъ ими. иде и ставѣ...: 128v.4–5; ...и сего ѿверѣзѣше обрѣтоша лежаща. и рѣкописаниѣ ѿверѣзѣша. и обрѣтоша ново нап'сано. рѣкоуѣ философеѣ тако: 144v.2–5; и не искѣшенъ словесы бѣжѣвѣнны. югда приносиѣ въ простѣнны и нехѣлобны. глѣше...: 149.8–9; и сѣи бо моученици искоушени моука/ми . и не побѣжени . не вѣандоша въ искоушениѣ...: 157.18–19 (иной почерк VI); приде же вечерѣ хлѣба трѣбоуѣ. обрѣте | же на трапезѣ. акы мѣшѣми или пѣсы падеѣнъ. н...: 177v.10–12; какоюу хѣтѣростию. можемъ спѣси бѣти ѿ дѣакола сѣти: 178.10–11.

3.2.2. Страдательные конструкции предикативного характера

3.2.2.1. В случае причастия наст. времени страдательного залога

страхомъ велѣномъ одѣржимъ бѣхъ: 5v.6; ...старѣца помолѣ сѣ боу. да бѣи не видѣмъ ими бѣлѣ: 37.9–10; ...по въса ноши стрѣгоми оуѣтъ стѣнны градынѣа конны: 45.19–20; ...азъ же хѣбленъ и одиномѣу | обѣчати старѣи не могу бѣти. нѣ вѣиноу зѣѣрѣмъ сѣнѣдаѣмъ бѣваѣ: 79.3–5; ...годѣ ли ти ю. како сестра бѣсомъ обидѣма юсть. н...: 91.1–2; ...молимъ бѣ въсѣми да мало въкоусятъ оукрапа сѣ | водоу: 130.2–4; глѣ юи много дѣлѣжѣноуѣ. и давѣмъ юсмъ зѣло дѣлѣжѣнны. н...: 155v.12–13.

3.2.2.2. В случае причастия прошедшего времени страдательного залога

и отънели сѣна быѣша ꙗже съде. мѣнѣ пороучена быѣша бѣмъ: 8.2–3; чѣто оубо быѣша каменниа въвержена ꙗсусомъ на вѣггнолмъ: 8v.3–4; ... ꙗко старѣць нѣк'то бѣ бѣлоризѣць. а тѣ же быѣсть раѣзбен сътворивѣть закономъ въ алеѣандрин: 47.1–3; ꙗгда же къ гѣу приде. авѣа герасимъ. и оѣи погребены (здесь следовало бы употребить единственное число) быѣ. по съмотренню бѣню лѣвъ не обрѣте сѣ въ лаврѣ: 75.15–17; съ же прозвутерь обажень быѣсть къ | еѣспоу обажениемъ лѣжемъ: 76v.9–10; тако | рекъши бѣсъ ꙗко огн...мъ (не видна одна буква (ь или е)) прогнѣнъ быѣсть: 85.2–3; въпрошенъ быѣ старѣць нѣкымъ братымъ. по чѣто...: 100v.19–20; ...нѣ обаче зѣвѣрмъ ми ѣсть изѣденоу быти: 115v.17–18; и по томъ на третнѣе лѣто. вѣрмъ быѣсть изѣденъ: 116.2–3; и ѣдинъ ѿ | насъ. ѣмъ же бѣ одѣнъ одѣженъ ветѣхонъ. тою | же...: 117v.3–5; и прослави хѣ бѣ нашего. ... | ... м'ного хвала съмыслство своѣа женѣ. ѣмъ же быѣсть ѣмоу дано въ истиноу | бѣ познати: 133.1–4; оубѣдѣно же быѣ | въсѣми. ꙗко...: 139.13–14; ... ꙗко вѣронъ бѣнию. прѣданиемъ родителъ. | прѣданъ быѣсть нерѣмъ: 148.3–4; ... ꙗко хопленъ быѣ нѣк'то ѿ оѣ | змнѣю. и...: 153v.2–3; ... дѣва нѣкаа | оставлена быѣсть сиротомъ. родителъ имоуцинимъ (sic! – вместо буквы ѣ следовало бы написать букву и) имѣние: 155v.2–4, согласование причастия, зависимого от субъекта действия, неправильно; и рече имъ въ ли ѣ ѣсте крѣстили. и по вѣдаша ꙗко еи. оумолени он...ицеѣ (тут позднее написано ѣс (Голышенко–Дубровина 1967: 348), хотя следовало бы написать ѣс) и онѣмъ. агѣустанинѣ: 156v.9–12, в страдательном обороте нет связи; ...нѣ да | не повѣрженѣ боудемъ искоушениемъ...: 157.16 (иной почерк VI); ... ꙗко котораа сѣ съ зѣвѣрмъ. донде же не боудеть | сънѣденъ имъ: 157.20 (иной почерк VI)–157v.1; тако и о всен сласти. донде же не одолѣнъ бѣде сластнѣ: 157v.2–3, отсутствует флексия связи; ...нео не лѣпо ѣсть на | мъ тѣчнѣ оставити ѣже зѣлѣ наречено на | ми. нѣ паче каати сѣ и...: 161.5–7, в конструкции связка не поставлена; моужь прѣмоудръ прѣданъ быѣ своимъ робомъ на | моучение хѣ ради: 168v.10–11; баше другын чрънѣць. въ дальни поустѣнни живѣ. ... | ... и искоушенъ быѣ. | бѣсовскоѣ враждѣ: 176.6–9.

4. Мелкие явления

Стоит отметить, что субъект такого действия, которое выражено существительным (nomen actionis), образованным от причастия прошедшего времени страдательного залога с помощью суффикса -ѣ-, в СП стоит всегда в творительном падеже: ...нѣ бѣ тѣорѣи волю боащихъ сѣ ѣго. и благость ѣго подаѣсть насыщение воды сѣ. мѣтвами оѣа нашего: 56v.13–15; ...нѣ дѣомъ съвѣршенѣ вѣдѣ. и четвертоѣ крѣщение ѣже моучениемъ и крѣвнѣ.

кѣдѣ и пѣтоу сѣззани: 122v.17–19 (иной почерк VI), в предложении наблюдается два оборота пассивного характера.

5. Итоги и выводы

В СП обнаружено всего 97 страдательных конструкций (6,5 примеров в иных почерках), содержащих субъект действия. В 28 примерах (1 пример в ином почерке) логическое подлежащее выражено предлогом **ѡ/отѣ** и родительным падежом существительного или местоимения и в 69 случаях (5,5 примеров в ином почерке) производитель действия выражен беспредложным творительным падежом (*instrumentalis agentis*). Найденные нами примеры подытожены в следующей таблице. В скобках сообщено, сколько из указанных примеров находится в ином почерке.

		Логическое подлежащее выражено предлогом ѡ/отѣ и родительным падежом		Логическое подлежащее выражено беспредложным творительным падежом	
Чем выражается пассивное значение?	Вид глагола или время	конструкция не имеет предикативного характера	конструкция предикативного характера	конструкция не имеет предикативного характера	конструкция предикативного характера
Личной формой глагола/активным причастием + сѣ	глагол НСВ	1			3
	глагол СВ	3		3	6
Причастием страдательного залога	настоящее вр.	3	1	11 (3)	7
	прошедшее вр.	13 (1)	7	16 (1)	22 (1,5)

На основе таблицы можно установить, что выражение субъекта действия беспредложным творительным падежом доминирует особенно в страдательных конструкциях предикативного характера, где мы наблюдали 38 примеров (против 8 примеров), что составляет 82,61% пассивных оборотов предикативного характера. Значит, в отличие от старославянских кодексов, в изучаемом памятнике в выражении логического подлежащего беспредложный творительный падеж преобладает над сочетанием предлога **ѡ/отѣ** с родительным падежом.

Что касается выражения логического подлежащего страдательных конструкций в остальных древнерусских памятниках, мы можем привести лишь данные В.И. Борковского, отметившего в изученных им древнерусских грамотах два примера употребления сочетания предлога **отъ** с родительным падежом (Борковский 1949: 360, 378–380).

При указании вида глагола, превратившегося в пассивный глагол путем сочетания с полуэнклитическим возвратным местоимением **сѧ**, мы не упустили из виду, что в эпоху возникновения СП категория вида еще не сформировалась в полной мере. Таким образом, в образовании страдательной формы глагола еще не делали различия между глаголами НСВ и СВ. В изучаемом памятнике страдательная форма с возвратным местоимением **сѧ** в 12 случаях образована от глагола СВ и в 4 примерах от глагола НСВ. Не исключено, что вследствие полного формирования категории вида некоторые глаголы в дальнейшем утратили пассивный залог. Например, глаголы **пріобѣщити сѧ**, **въплѣтити сѧ**, **закрѣтити сѧ** в СП – учитывая и контекст – могут рассматриваться как пассивные глаголы, но они в современном русском языке уже не считаются страдательными.

При пассивных причастиях указание вида мы не считали важным, так как тут мы не наблюдали существенного различия от норм современного русского языка. Здесь мы отмечаем пример **одѣр’жимъ бѣхъ** (5v.6), в котором страдательное причастие настоящего времени образовано от глагола СВ. Относительно причастий прошедшего времени страдательного залога, которые образованы от глаголов НСВ (напр., **не видѣнъ ими**: 37.11) следует обратить внимание на то, что и в современном русском языке они могут быть образованы от глаголов НСВ, хотя эти формы редко употребляются и считаются устаревшими.

Заслуживает внимания, что в СП в 12 случаях зарегистрировано выражение субъекта действия при страдательных глаголах с полуэнклитическим возвратным местоимением **сѧ** беспредложным творительным падежом. В старославянских памятниках употребление *instrumentalis agentis* в страдательных конструкциях с возвратным местоимением **сѧ** редко употребляется (Дуриданов 1991: 466). По мнению К. Мирчева и Хр. Кодова употребление творительного падежа при пассивных глаголах с местоимением **сѧ** в старославянских рукописях наблюдается очень редко, в *Енинском Апостоле* XI в. встречается всего один пример: **познавъши сѧ единѣмъ прѣмѣдромъ бѣмъ нс хмъ** (46) (Мирчев–Кодов 1965: 219).

ЛИТЕРАТУРА

- Борковский, В.И. 1949, *Синтаксис древнерусских грамот: Простое предложение*. Львов: Львовский гос. ун-тет.
- Вайан, А. 1952, *Руководство по старославянскому языку*. Москва: Изд.-во Иностранной Литературы.
- Голыщенко, В.С. – Дубровина, В.Ф. 1967, *Синайский патерик*. Москва: Наука.
- Дуриданов, Ив. (гл. ред.) 1991, *Граматика на старобългарския език: Фонетика, морфология, синтаксис*. София: БАН.
- Жуковская, Л.П. (отв. ред.) – Тихомиров, Н.Б. – Шеламанова, Н.Б. 1984, *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР XI–XIII вв.* Москва: АН СССР.
- Мирчев, К. – Кодов, Хр. 1965, *Енински апостол: Старобългарски паметник от XI в.* София: Наука и изкуство.
- Селищев, А.М. 1951, *Старославянский язык*. Москва: Государственное Учебно-педагогическое издательство.
- Фролова, И.А. 1972, *Предложение в древнеславянском тексте: на материале Синайского патерика*. (Автореферат.) Арзамас.
- Шведова, Н.Ю. (отв. ред.) 1970, *Грамматика современного русского литературного языка*. Москва: АН СССР.
- Baleczky, E. – Hollós, A. 1987, *Ószláv nyelv*. Budapest: Tankönyvkiadó.

KÉMIAI ELEMÉK NEVÉNEK EREDETE A MAGYARBAN ÉS A LENGYELBEN: TULAJDONNÉVBŐL SZÁRMAZÓ NEVEK

A tudomány ma 118 kémiai elemet tart számon, melyből 59 elem neve tulajdonnévi eredetű. A tanulmány az utóbbiak részletes bemutatásával foglalkozik. Mielőtt azonban erre rátérnék, röviden ismertetem a különböző korokban uralkodó elnevezési szokásokat.

Az ókorban még csak hét fémeket és két nemesfémeket ismertek, ezek neve az idők során változásokon ment keresztül, elnevezésükben főként egyetlen tulajdonságuk, a csillogás dominált. A középkortól a XVIII. század elejéig – a csillogás mellett – az elemek és a vegyületek más tulajdonságai is megjelennek az elnevezésekben, leggyakrabban az elemek színe. A XVIII. század második felében (1735–1843) új kémiai nomenklatúrát vezettek be, melyben kiemelkedő szerepet játszott Antoine Lavoisier (1743–1794) 1789-ben megjelent könyvének táblázata, mely több új elnevezést tartalmazott.

1735–1830 között a mondai és mitológiai utalások voltak divatban, 1782–1817 között négy elemet bolygókról neveztek el.

1750 táján új elnevezési szokás kezdődött, az elemet az ásványáról nevezték el, majd később a szintől eltérő tulajdonságok lettek jellemzőek, pl. szag, víz- vagy oxigéntartalom.

A XIX. század végén az elemek a felfedező(k) laboratóriumának, munkahelyének helyszínéről kapták a nevüket.

Az 1894–1918 közötti időszakot újabb szóalkotási mód jellemzi, görög és latin szavakból alkottak kémiai kifejezéseket. Szokássá vált, hogy a kémiai elemek nevét olyan ásvány- és ércnevekből alkották meg, amelyek földrajzi nevekből keletkeztek.

A XX. század közepétől, 1944-től az atomfizikusok a kémiai elemeket korábbi híres vegyészekről kezdték elnevezni.

1919-ben megalakult a IUPAC (International Union of Pure and Applied Chemistry 'Elméleti és Alkalmazott Kémiai Nemzetközi Unió'), melynek célja a világ kémikusainak összefogása és a tudományág fejlesztése. Feladatai közé tartozik – egyebek mellett – a kémiai elnevezések egységesítése is. A hagyomány szerint az új elem elnevezése a felfedező joga, ez azonban már sokszor gondot okozott: egyrészt azért, mert régebben is voltak elsőbbségi viták, másrészt pedig bizonyos elnevezések nem mindig nyerték el a szakértők tetszését.

1947 óta a felfedező által javasolt nevet a IUPAC erre hivatott bizottsága megvizsgálja, vitára bocsátja, mérlegeli a véleményeket, majd kialakítja álláspontját. Az elfogadott nevet az IUPAC Tanácsa hagyja jóvá.

A tulajdonnévi eredetű kémiai elemek neveit 6 csoportba sorolhatjuk:

1. Égitestek nevéből származik 8 kémiai elem neve:

1.1. cérium (Tótfalusi 2004: 146), *cer* (Kopaliński 2004: 49): 'a ritka-földfémek csoportjába tartozó kémiai elem'. Az elsőként felfedezett kisbolygóról, a *Ceresről* nevezték el. Az elemet 1803-ban, két évvel a kisbolygó után fedezték fel. A bolygó *Ceres* nevét viseli, aki a gabona és az aratás istennője a római mitológiában.

1.2. hélium (Tolcsvai Nagy 2007: 420), *hel* (Kopaliński 2004: 117–118): 'színtelen, szagtalan, egyatomos nemesgáz'. A Nap görög nevéből – *Héliosz* – származik, melynek végső forrása az ókori görög mitológiai *Héliosz* napisten neve. Az elemet egy 1868-as napfogyatkozásakor fedezték fel a napkorona spektroszkópiai vizsgálata során.

1.3. neptúnium (Tótfalusi 2004: 641), *neptun* (Kopaliński 2004: 201): 'mesterséges radioaktív elem, a transzurán sorozat tagja, nehézfém'. A naprendszer Uránuszon túli bolygójáról, a *Neptunusról* kapta a nevét, mely a Naptól számítva a nyolcadik, óriás méretű bolygó. A *neptúnium* a periódusos rendszerben is az uránon „túl” található.

1.4. palládium (Tótfalusi 2004: 682), *pallad* (Kopaliński 2004: 211): 'a platinafémek csoportjába tartozó világosszürke, jól megmunkálható elem'. A másodikként felfedezett kisbolygóról, a *Pallasról* kapta a nevét. A *Pallast* 1802-ben, a *palládiumot* 1803-ban fedezték fel. A kisbolygó *Pallasz* Athéné nevével, aki a bölcsesség istennője a görög mitológiában.

1.5. plutónium (Tótfalusi 2004: 728), *pluton* (Kopaliński 2004: 221): 'az uránhoz hasonló mesterséges radioaktív elem, a transzurán sorozat tagja'. Az Uránuszon túli második bolygóról, a *Plútóról* kapta a nevét. A *plutónium* a periódusos rendszerben is két hellyel az uránon „túl” található. A bolygót 1930-ban, az elemet 1940-ben fedezték fel. A bolygó *Plutónról* (Pluto) az alvilági mitológiai istenről kapta a nevét.

1.6. szelén (Tótfalusi 2004: 855), *selen* (Kopaliński 2004: 244): 'az oxigéncsoportba tartozó, a kénhez hasonló tulajdonságú vegyi elem'. *Szeléné* nevéből, aki a hold istenasszonya a görög mitológiában. A szelén hasonlít a tellúrhoz, ezért kapott a tellúréhoz hasonló nevet.

1.7. tellúr (Bakos 1973: 840), *tellur* (Kopaliński 1999: 765): 'szürkésfehér, könnyen porladó vegyi elem'. *Tellus*, a Föld istennője nevéből származik. Az elnevezést az motiválta, hogy 1798-ig még egyetlen elemet sem neveztek el a Földről.

1.8. urán, uránium (Tótfalusi 2004: 936), **uran** (Kopaliński 2004: 273): 'a természetben előforduló legnagyobb atomsúlyú radioaktív elem'. Az *Uránusz* bolygóról kapta a nevét, az *Uránuszt* 1781-ben, az *uránt* 1789-ben fedezték fel. A bolygó neve *Uranosz* görög isten nevéből származik, aki az égbolt istene a görög mitológiában.

2. Mitológiai eredetű 8 kémiai elem neve:

2.1. irídium (Tótfalusi 2004: 442), **iryd** (Kopaliński 1999: 348): 'fehér, fényes, kemény, rideg fém, a platinafémek csoportjába tartozó kémiai elem'. Az irídium vegyületek oldatai különböző színekben jelennek meg, az elnevezés kapcsolatba hozható *Írisz* nevével, aki görög mitológiában a szivárvány istennője, az istenek hírnöke.

2.2. mercurium (Tótfalusi 2004: 598), **merkuriusz** (Kopaliński 2004: 189): 'higany' az alkimisták névadásában. *Mercurius* (Merkur) nevéből, aki az istenek szárnyas lábú hírvivője, a kereskedés és az utak istene az ókori római mitológiában. Az alkímiában a mozgékonyosság, állhatatlanság elve, ezért névadója a folyékony és alakváltó higanynak.

2.3. nióbium (Bakos 1973: 582), **niob** (Kopaliński 2004: 204): 'a vanádiumcsoportba tartozó acélszürke, közepes keménységű fém, vegyi elem'. A görög mitológiában szereplő *Niobé* thébai királynő nevéből származik. *Niobé* Tantalosz lánya a görög mitológiában. A *nióbium* onnan kapta a nevét, hogy hasonlított a tantálhoz, és ugyanabban az érceben fedezték fel, amelyben korábban a tantált.

2.4. prométium (Tótfalusi 2004: 757), **promet** (Kopaliński 2004: 224): 'a ritkaföldfémek csoportjába tartozó radioaktív vegyi elem'. *Prométheusz* nevéből, aki a titánok egyike volt a görög mitológiában.

2.5. tantál (Tótfalusi 2004: 893), **tantal** (Kopaliński 2004: 263): 'vegyi elem, a vanádiumcsoportba tartozó szürke színű, elég kemény fém'. *Tantalosz* mítikus görög király nevéből származik, akit Zeusz örök szenvedésre ítélte.

2.6. tórium (Tolcsvai Nagy 2007: 1033), **tor** (Kopaliński 2004: 268): 'az alkinidák csoportjába tartozó kémiai elem, szürke, kemény, radioaktív fém'. *Thor* nevéből származik, aki a skandináv-germán mitológiában a mennydörgés, a vihar és a termékenység istene volt.

2.7. titán (Tolcsvai Nagy 2007: 1030), **tytan** (Kopaliński 2004: 272): 'a titániumcsoportba tartozó kémiai elem, acélszürke, kemény fém'. A görög mitológiai *Titánok* nevéből, akik Uranosz és Gaia gyermekei voltak.

2.8. vanádium (Tótfalusi 2004: 942), **wanad** (Kopaliński 2004: 278): 'vegyi elem, igen kemény, acélszürke fém'. Nevét a norvég (germán) *Vanadis* istennőről kapta, aki a szépség és termékenység istennője.

3. A felfedezők laboratóriumának helyszínéből származik 20 név, a nevek alapjául szolgáló földrajzi nevek között legnagyobb számban **ország-** és **vá-**

rosnevek fordulnak elő, ritkábban **kontinensek**, **államok** vagy **folyók nevei**. Az itt bemutatott nevek mintegy fele a földrajzi név latin elnevezéséből származik.

3.1. americium (Tótfalusi 2004: 40), **ameryk** (Kopaliński 1999: 37): 'mesterséges radioaktív elem a transzurán sorból'. A kontinens, *Amerika* nevéből származik, ahol először előállították.

3.2. berkélium (Tótfalusi 2004: 108), **berkel** (Kopaliński 2004: 35): 'mesterséges (transzurán) radioaktív elem'. A kaliforniai *Berkeley* városról kapta nevét, ahol először előállították.

3.3. darmstadtium <<http://www.tankonyvtar.hu/main.php?objectID=533-2956>>, **darmsztad** <<http://ukladokresowy.chemicalforum.eu/Ds.html>>: 'radioaktív transzaktinida'. A német *Darmstadt* város után kapta a nevét, ahol az Institute of Heavy Ion Research működik, itt állították elő először.

3.4. dubnium <<http://www.tankonyvtar.hu/main.php?objectID=5332956>>, **dubn** <<http://ukladokresowy.chemicalforum.eu/Db.html>>: 'radioaktív transzaktinida elem'. Jelenlétét először 1967-ben jelezte egy csoport a Moszkva közeli *Dubnában*, innen az elnevezés.

3.5. európium (Tótfalusi 2004: 317), **europ** (Kopaliński 2004: 83–84): 'a ritkaföldfémek csoportjába tartozó kémiai elem, szürke fém'. *Európában* fedezték fel, innen az elnevezés.

3.6. francium (Tótfalusi 2004: 322), **frans** (Kopaliński 2004: 94): 'az alkálifémek csoportjába tartozó, főleg mesterségesen előállított radioaktív elem'. *Franciaország* újkori latin nevéből, mert ott fedezték fel.

3.7. gallium (Tótfalusi 2004: 333), **gal** (Kopaliński 2004: 98): 'kékesen fehér fémes elem'. *Gallia*, Franciaország latin nevéből származik.

3.8. germánium (Tótfalusi 2004: 343), **german** (Szymczak 1994: 1, 647): 'félvezető tulajdonságú szürkésfehér, rideg fémes elem'. *Germánia*, Németország latin nevéből.

3.9. hafnium (Bakos 1973: 317), **hafn** (Kopaliński 2004: 113): 'kemény, nagy fajsúlyú fémes elem'. *Hafnia*, (Koppen)*hága* latin nevéből. A hafniumot a koppenhági egyetem kutatójaként fedezte fel Hevesy György.

3.10. hassium (Tótfalusi 2004: 369), **has** <<http://ukladokresowy.chemicalforum.eu/Hs.html>>: 'mesterséges transzurán radioaktív elem'. Az elnevezés *Hessen* tartomány latin nevéből (*Hassia*) való, ahol a német atomkutató található.

3.11. holmium (Tótfalusi 2004: 394), **holm** (Kopaliński 2004: 122): 'ritkaföldfém, kémiai elem'. *Holmia*, Stockholm latin nevéből.

3.12. illínium (Bakos 1973: 355), **illinium** <<http://ewamalecka.republika.pl/elements/pm.htm>>: 'a prométium javasolt, de el nem fogadott neve'. *Illionis*, az USA egyik államának nevéből.

3.13. kalifornium (Tótfalusi 2004: 458), **kaliforn** (Kopaliński 2004: 137): 'mesterséges transzurán elem'. Az USA *Kalifornia* állama nevéből, melynek egyetemén előállították.

3.14. lutécium (Tótfalusi 2004: 568), *lutet* (Kopaliński 2004: 169): 'a ritkaföldfémek közé tartozó ezüstfehér puha kémiai elem'. *Lutetia* Parisiorum, Párizs latinosított kelta nevéből.

3.15. magnézium (Tolcsvai Nagy 2007: 643), *magnez* (Kopaliński 2004: 174): 'az alkáliföldfémek csoportjába tartozó könnyű, lágy, fehér színű vegyi elem'. *Magnesia* thesszáliai vidék nevéből.

3.16. mangán (Tótfalusi 2004: 579), *mangan* (Kopaliński 1999: 479): 'ezüstfehér, rideg fémes elem'. *Magnesia* thesszáliai vidék nevéből.

3.17. polónium (Tótfalusi 2004: 736), *polon* (Kopaliński 2004: 222): 'természetes radioaktív elem'. *Polonia*, Lengyelország latin nevéből. Felfedezője, Marie Curie-Skłodowska, nevezte el így, aki Lengyelországban született és nevelkedett.

3.18. rénium (Tótfalusi 2004: 792), *ren* (Kopaliński 2004: 231): 'a mangáncsoportba tartozó, féhéren csillogó fém, vegyi elem'. *Rhenus*, a Rajna latin nevéből.

3.19. ruténium (Tótfalusi 2004: 811), *ruten* (Kopaliński 2004: 235–236): 'a platinacsoportba tartozó szürkésfehér, rendkívül kemény fém'. *Ruthenia*, a keleti szlávok országának középkori latin nevéből.

3.20. szkandium (Tolcsvai Nagy 2007: 985), *skand* (Kopaliński 2004: 246): 'gyengén pozitív jellegű, három vegyértékű, ezüstfehér színű fém, kémiai elem'. *Scandia*, Skandinávia latin nevéből.

4. Földrajzi helyekre utaló ásványi és ércnévből keletkezett 7 kémiai elem neve:

4.1. kadmium (Tolcsvai Nagy 2007: 513), *kadm* (Kopaliński 2004: 136): 'ezüstfehér, lágy, a cinkcsoportba tartozó kémiai elem'. Az ókori Görögországban Théba városa ókori fellegrvárának nevéből, melyet a monda szerint *Kadmosz* alapított, de a valóságban a föníciaiak építettek. *Cadmia* (latin), *kadmeia* (görög) – a cink-karbonát ásvány régies neve, *kadmeiai* kő.

4.2. erbium (Tótfalusi 2004: 268), *erb* (Kopaliński 2004: 80): 'a ritkaföldfémek csoportjába tartozó elem'. Az ásvány neve – amelyről a nevet kapta – *erbi-um*-oxid. A svédországi Stockholm melletti *Ytterby* városról.

4.3. terbium (Tótfalusi 2004: 902), *terb* (Kopaliński 2004: 265): 'a ritkaföldfémek csoportjába tartozó vegyi elem'. Az ásvány neve, amelyben felfedezték, *terbium*-oxid. *Ytterby* svéd város nevéből.

4.4. itterbium (Tótfalusi 2004: 445), *iterb* (Kopaliński 2004: 127): 'ezüstfehér kémiai elem a ritkaföldfémek csoportjából'. *Ytterby* svéd város, lelőhelye nevéből, az ásvány neve *itterbium*-oxid.

4.5. ittrium (Tótfalusi 2004: 445), *itr* (Kopaliński 2004: 127): 'szürkés színű, por alakú kémiai elem'. *Ytterby* svéd város, lelőhelye nevéből, az ásvány neve *ittrium*-oxid.

4.6. stroncium (Tótfalusi 2004: 842), **stront** (Kopaliński 2004: 253): 'az alkáliföldfémek csoportjába tartozó vegyi elem'. A név *Strontian* skóciai helység nevéből származik, ahol ásványának, a *stroncianit*nak a lelőhelye volt.

4.7. túlium (Tótfalusi 2004: 928), **tul** (Kopaliński 2004: 270): 'a ritkaföldfémek csoportjába tartozó ezüstfehér vegyi elem'. Ásványa a *túlium-oxid* *Thule* szigetéről kapta a nevét, innen származik az elem neve.

5. Személynévre utaló ásványnevekből keletkezett 2 kémiai elem neve:

5.1. gadolínium (Tótfalusi 2004: 331), **gadolin** (Kopaliński 2004: 97): 'ezüstfehér vegyi elem, a ritkaföldfémek csoportjából'. A *gadolinit* ásványról kapta a nevét, melyet Johann *Gadolin* finn vegyész és ásványkutató nevéből képeztek.

5.2. szamárium (Tótfalusi 2004: 849), **samar** (Kopaliński 1999: 678): 'a lantanidák, ritkaföldfémek csoportjába tartozó kémiai elem'. Ásványát, a *szamarszkit* V. E. *Szamarszkij*-*Bihovec*ről nevezték el.

6. A személynevekből alkotott nevek száma 14:

6.1. bohrium <<http://www.npp.hu/periodus/html/atmeneti.html>>, **bohr** <<http://ukladokresowy.chemicalforum.eu/Bh.html>>: 'radioaktív transzaktinidákhoz tartozó elem'. Nevét a dán Niels *Bohr* után kapta.

6.2. kúrium (Tótfalusi 2004: 535), **kiur** (Kopaliński 2004: 147): 'mesterséges radioaktív transzurán elem'. A *Curie* házaspár nevééről. Marie Curie és Pierre Curie 1903-ban fizikai Nobel-díjat kaptak. Marie Curie-t 1911-ben kémiai Nobel-díjjal is kitüntették.

6.3. einsteinium (Bakos 1973: 211), **einstein** (Kopaliński 2004: 76): 'a mesterséges transzurán elemek egyike'. Albert *Einstein* német fizikus tiszteletére nevezték el.

6.4. fermium (Tótfalusi 2004: 300), **ferm** (Kopaliński 2004: 88): 'mesterséges radioaktív elem, a transzurán sor tagja'. Enrico *Fermi* olasz származású amerikai fizikus nevééről, aki 1938-ban fizikai Nobel-díjat kapott.

6.5. hahnium (Tótfalusi 2004: 364), **han** (Kopaliński 2004: 115): 'a vanádiumcsoportba tartozó, igen rövid felezési idejű mesterséges radioaktív elem'. Otto *Hahn* német kémikus tiszteletére, aki 1944-ben Nobel-díjat kapott.

6.6. kopernícium <http://nepszerukemia.elte.hu/alkimia_NaSa.pdf>, **kopernik** <<http://odkrywcy.pl/kat,111394,title,Kopernik-najnowszy-pierwiastek-che-miczny,wid,12005974,wiadomosc.html?smg4sticaid=6b28c>>: 'a legnehezebb transzaktinida'. Ezt a legújabban felfedezett kémiai elemet Nikolausz *Kopernikus* – latinosan Nicolaus Copernicus, lengyelül Mikołaj Kopernik – lengyel csillagász tiszteletére nevezték el.

6.7. kurcsatóvium (Bakos 1973: 476), **kurczatow** (Kopaliński 2004: 155): 'rövid felezési idejű mesterségesen előállított radioaktív kémiai elem'. A rutherfordium régebbi elnevezése Igor *Kurcsatov* orosz fizikus tiszteletére. Az orosz és

a skandináv tankönyvekben a 104-es elem neve *kurcsatóvium*, míg az amerikai és angol tankönyvekben *rutherfordium* volt. 1997-ben a IUPAC a rutherfordium javára döntött.

6.8. laurencium (Tótfalusi 2004: 547), *lawrens* vagy *lorens* (Kopaliński 2004: 160): 'az aktinidák csoportjába tartozó mesterséges radioaktív elem'. Ernst Orland *Lawrence* amerikai fizikus tiszteletére, aki 1939-ben fizikai Nobel-díjat kapott.

6.9. meitnerium (Tótfalusi 2004: 593), *meitner* <<http://ukladokresowy.chemicalforum.eu/Mt.html>>: 'a mesterséges radioaktív transzurán elemek egyike'. Nevét Lise *Meitner* osztrák kémikusról kapta.

6.10. mendeléviium (Tótfalusi 2004: 596), *mendelew* (Kopaliński 2004: 188): 'mesterségesen előállított radioaktív kémiai elem; a transzurán sorozat tagja'. Dmitrij *Mengyelejev* orosz vegyész nevéből, akit a periódusos rendszer atyjának is neveznek.

6.11. nobélium (Tótfalusi 2004: 646), *nobel* (Kopaliński 2004: 205): 'mesterségesen előállított radioaktív elem a transzurán sorból'. Részben Alfred Bernhard *Nobel* svéd vegyész és az általa alapított, 1901-től odaítélt *Nobel*-díj, részben a stockholmi *Nobel* Intézet tiszteletére nevezték el, mert itt állították elő először.

6.12. röntgenium <<http://www.tankonyvtar.hu/kemia/oxford-typotex-kemiai-080905-23>>, *roentgen* <http://www.zgapa.pl/zgapedia/Roentgen_%28pierwiastek%29.html>: 'radioaktív transzaktinida'. A szót Wilhelm Conrad *Röntgen* német fizikus nevéből képezték.

6.13. rutherfordium (Tolcsvai Nagy 2007: 910), *rutherford* (Kopaliński 2004: 236): 'rövid felezési idejű, mesterségesen előállított radioaktív kémiai elem'. Ernest *Rutherford* új-zélandi származású tudós nevééről, akit 1908-ban kémiai Nobel-díjjal tüntettek ki. Régebbi elnevezése *kurcsatóvium*, vö. fentebb.

6.14. seaborgium, szíborgium (Tolcsvai Nagy 2007: 919), *seaborg* <<http://ukladokresowy.chemicalforum.eu/Sg.html>>: 'mesterségesen előállított transzurán kémiai elem'. Nevét Glenn Theodore *Seaborg* amerikai fizikusról kapta.

A fentebb bemutatott kémiai elemek nevei jól tükrözik azt a változatosságot, ami az elnevezési szokásokat jellemezte. Ez az utóbbi évtizedekben kissé sablonossá vált, hiszen a legutóbbi nevek híres természettudósok, főleg vegyészek nevére vezethetők vissza. Több vegyész is szóná tette, hogy az elnevezések terén nem biztos, hogy jó irányba haladnak, talán újra vissza kellene térni a régi szokásokhoz, az elemeket inkább a tulajdonságaikról kellene elnevezni.

IRODALOM

- Bakos, F. (szerk.) 1973, *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kopaliński, W. (szerk.) 1999, *Podręczny słownik wyrazów obcych*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm.
- Kopaliński, W. (szerk.) 2004, *Słownik eponimów czyli wyrazów odmiennych*. Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
- Szymczak, M. (szerk.) 1994, *Słownik języka polskiego 1–3*. Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
- Tolcsvai Nagy, G. (szerk.) 2007, *Idegen szavak szótára*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tótfalusi, I. 2004, *Idegenszó-tár: Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

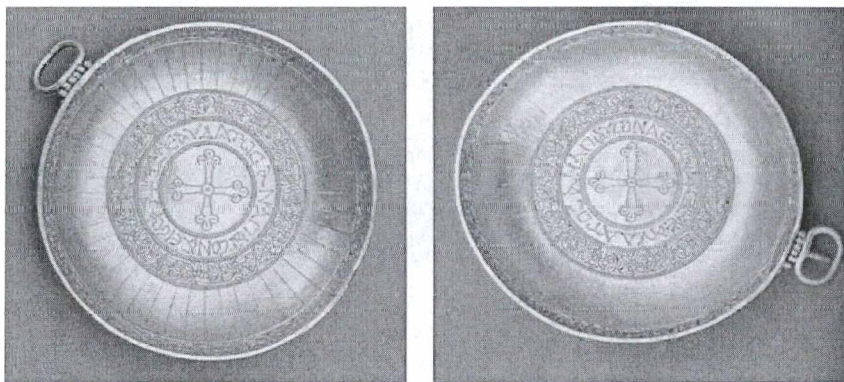
INTERNETES HIVATKOZÁSOK

- <<http://www.tankonyvtar.hu/main.php?objectID=5332956>>
- <<http://ukladokresowy.chemicalforum.eu/Ds.html>>
- <<http://www.tankonyvtar.hu/main.php?objectID=5332956>>
- <<http://ukladokresowy.chemicalforum.eu/Db.html>>
- <<http://ukladokresowy.chemicalforum.eu/Hs.html>>
- <<http://ewamalecka.republika.pl/elements/pm.htm>>
- <<http://www.npp.hu/periodus/html/atmeneti.html>>
- <<http://ukladokresowy.chemicalforum.eu/Bh.html>>
- <http://nepszerukemia.elte.hu/alkimia_NaSa.pdf>
- <<http://odkrywcy.pl/kat,111394,title,Kopernik-najnowszy-pierwiastek-chemiczny,wid,12005974,wiadomosc.html?smg4sticaid=6b28c>>
- <<http://ukladokresowy.chemicalforum.eu/Mt.html>>
- <<http://www.tankonyvtar.hu/kemia/oxford-typotex-kemiai-080905-23>>
- <http://www.zgapa.pl/zgapedia/Roentgen_%28pierwiastek%29.html>
- <<http://ukladokresowy.chemicalforum.eu/Sg.html>>
- Honnan származik az elemek neve?* <<http://www.kfki.hu/chemonet/hun/teazo/gyujt/elem.html>> A fordítás Ringnes, V. 1989, Origin of the Names of Chemical Elements. *Journal of Chemical Education* 66, № 9, 731–736. alapján készült.
- Inzelt, Gy. 2001, Küzdelem az elemek elnevezéséért. *Természet Világa* 132, № 4. <<http://www.termeszetvilaga.hu/tv2001/tv0104/inzelt.html>>

JÁNOS, „QUI NIMIUM GLORIABATUR IN VIRTUTE ET IN POTENTIA SUA”*

1799 júliusában Nagyszentmiklóson egy kincslelet került elő, mely összesen 23 színarany edényből áll.¹ Használat szempontjából két különálló zárt csoportra, egy fejedelmi és egy fejedelemasszonyi kisebb asztali készletre osztható a leletegyüttes (Dienes 1972: 66). A fejedelmi készlet darabjain feliratok találhatók.²

A görög feliratok a 9–10. csészéken találhatók, melyek a tárgyakra utóbb kerültek rá. A felirat kezdete egy Krisztus-monogram. A további szöveg olvasatában és értelmezésében a kutatók véleménye eltér, az olvasatok szerint azonban vagy keresztelésre utal, azaz keresztelési ajándékra, vagy temetésre utal, azaz temetési felajánlási tárgyra a felirat szövege (Bálint 2004).³

1. ábra: A kincslelet 9. és 10. görög feliratos csészéi

* Jelen tanulmány a K81485 sz. OTKA kutatási pályázat keretében készült.

¹ A kincslelet legújabb összefoglaló monográfiáját Bálint Cs. (2004) készítette el, melyben a teljes kutatástörténetet feldolgozta, valamint a tárgyak készítésére, származására vonatkozó elemzést elvégezte.

² A tárgyak feliratai három csoportba sorolhatók: 1) görög nyelvű, görög betűs felirat; 2) török nyelvű görög betűs felirat; 3) rovásírásos felirat.

³ A különböző olvasatok a kötetben megtalálhatók.

László Gy. egy igen érdekes nézetnek adott hangot e feliratokkal kapcsolatban. Véleménye szerint a feliratok és I. István pénzeinek verőtövein, valamint a pénzek hátlapján található betűk és az edényen lévő keresztminta azonossága alapján a királyi ötvösök készítették a feliratokat (László–Rácz 1977: 355–357).⁴

Vékony G. (1972) szerint az egyik csésze feliratának az alábbi az olvasata: „Adj Jézusom, vízből, majd megmosdatván életet János – Ajtonynak”.

A fentebbiek alapján úgy véli László Gyula, hogy ezt a készletet kapta Ajtony István királytól a keresztelési ajándékként,⁵ azaz a készletek utolsó tulajdonosa Ajtony volt (László–Rácz 1977: 355–357).

A fent említett Ajtony személyéről, keresztségéről a rendelkezésünkre álló csekély információ többségét a nagyobb Gellért-legenda (*Szent Gellért püspök nagyobb legendája*) őrizte meg:

„Volt akkoriban Marosvárott egy roppant hatalmú, Ajtony nevű fejedelem, aki Bodony városában a görög rítus szerint vette fel a keresztséget. Igencsak nagyra volt tulajdon erejével és hatalmával. Hét feleséget is tartott, merthogy a keresztény hitben nem volt éppen tökéletes. István királynak pedig a legkevésbé sem adta meg a tiszteletet, annyira bízott ama harcosok és nemes emberek sokaságában, akik fölött uralmat gyakorolt. Szilaj lovainak se szeri, se száma nem volt, azokról nem is beszélve itt, amelyekre a lovászok gondozásában a házak táján vigyáztak. Barmokkal is végtelen számban rendelkezett, minden csordát egy-egy gulyás keze alá adva, s voltak azonfelül uradalmi és udvarházai is, de még a királynak a Maroson leúsztatott sója fölött is bitorolta a hatalmat, amikor e folyó révjeiben végig a Tiszáig vámszedőket és öröket helyezett el, s nem hagyott kisiklani semmit a vámoltatás alól. A görögöktől pedig felhatalmazást szerzett, majd az említett Marosvárott kolostort emelt Keresztelő Szent János tiszteletére, amelybe apátot tett görög szerzetesekkel együtt a maguk rendszabálya és szertartása szerint. S minthogy a föld e férfit szolgáltatta a Körös folyótól egészen az erdélyi részekig, illetve egészen Bodonyig és Szörényig, amelyet végig mindenestül a maga hatalma alatt tartott, ezért fölényben volt a fegyveresek sokaságát illetően, a királlyal pedig a legkevésbé sem törődött” (ÁKÍF: 411–412; SRH: II, 489–490).⁶

Ajtony Bodonyban, azaz Vidinben keresztelkedett meg. Abban a városban, melyet II. Basileios Bulgaroktonos bizánci császár (976–1025) elfoglalt a bol-

⁴ A. P. Kazhdan (1991: II, 956–957) a nagyszentmiklósi kincset a XI–XII. századra keltezett aranytárgyak – Monomachos-korona és a Corona Graeca – között tartja számon. Nem akarok a felvetett nézetekkel kapcsolatban jelen tanulmányban állást foglalni, csupán annak felvezetésére használtam fel – R. É.

⁵ Felmerült, hogy Ajtony a bizánci császártól kapta keresztelési ajándékként a készleteket (l. Moravcsik 1967: 331; Györffy 1977: 171–172; Dudás–Legeza–Szacs-vay 1993: 15–16).

⁶ Almási Tibor fordítása.

gárok ellen 972–1018 között vezetett harcok során. Ez a háború az önálló bolgár államiság megszűnését eredményezte, maguk a bolgárok majdnem két évszázadig bizánci uralom alatt éltek.⁷

Ajtony keresztelőjének időpontja nem ismert, így felveti a kérdést, vajon még a város elfoglalása, azaz 1002 előtt vagy azt követően keresztelkedett meg. Mindkét nézetnek, azaz a bolgár és a bizánci keresztségnek vannak támogatói, mindkét lehetőség mellett szólnak érvek és ellenérvek.

A bolgár időszakra eső keresztség mellett szól, hogy Vidin a bolgároknak egyik kiemelt egyházi és kulturális központja volt, a hosszú ostrom után frissen elfoglalt, tehát romos városban egy ilyen fontos fejedelmi személyt nem kereszteltek volna meg a bizánciak, hanem Konstantinápolyban, miként ez Bulcsú, Gyula és más, nem magyar fejedelmek esetében is történt (Fehér 1927–1928: 10). Mellette szóló érvként hozzák fel, hogy görög szertartást említ a forrás, továbbá görög kap felhatalmazást monostort alapítani.

Már az 1002-es Vidin elleni bizánci hadjáratban részt vettek magyar csapatok. Felmerült annak lehetősége, hogy Ajtony mint a királyi seregek fővezére vezetésével (Moravcsik 1938: 402, 1967: 33; Györffy 1977: 171; Dudás–Legeza–Szacsvay 1993: 15–16; Makk 1996: 54–55; Romhányi 2000: 18; Ostrogorsky 2003: 258). Ekkor a sikeres ostrom után ejtették szerét a keresztelőnek. Ajtony ekkor még jó kapcsolatban lehetett az uralkodóval, hiszen ő volt seregei vezére.

A keresztelőt követően alapította székhelyén a Keresztelő Szent János oltalmába szentelt monostort, melyre a görögöktől felhatalmazást kapott. A csésze feliratában is – egy egyik olvasat szerint – János szerepel, mely igen gyakori, hogy a szent tiszteletére, mely a keresztségben a védőszentje lett, monostort alapítanak. Példa erre I. András és a visegrádi Szent András-monostor.

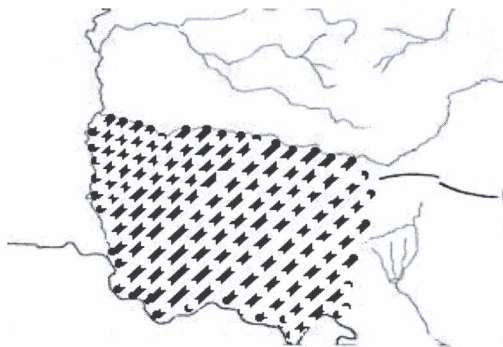
Két kérdés is felmerül Ajtony keresztségével kapcsolatban, melyre mindenképp fontos a választ megkeresni: 1) vajon miért bizánci keresztséget vette fel Ajtony; 2) vajon miért volt szüksége egy monostor alapítására.

1) Az ezredfordulókor, 1002 táján már javában folytak az uralkodó – előbb Géza fejedelem, utóbb Szent István király – által támogatott nyugati keresztény térítések a magyarok között és a nyugati keresztény egyházszervezet kiépítése. Ennek ellenére a X. század közepi bizánci keresztségek irányvonalába tartozó újabb keresztségre került sor: Ajtony, a Maros-vidék ura az ortodoxiához csatlakozott.

A Maros-vidék uraként egy tökéletesen meghatározható terület fölött uralkodott korlátlan úrként. Azonban amíg territóriumra ilyen jól körülírható, ad-

⁷ „A császár pedig a tizenötödik indictio következő évében [= 1002-ben] hadjáratra indul Vidin ellen, s nyolc teljes hónapon át elidőzvé az ostrommal, erővel beveszi a várost” (Ióánnész Skylitzész, *Synopsis historion*. L. ÁMTBF: 90).

dig származására nézve kevesebb fogódzóval rendelkezünk. Anonymus arról tudósít, hogy Ajtony Glad (Galád) leszármazottja.⁸ Glad az egyik bolgár fejedelem volt, akinek a honfoglaláskor a „Maros folyótól Orsova váráig terjedő” föld volt a territórium.⁹ Amíg a magyar történészek Gladtól származását nem fogadják el, a területi azonosság miatti összekapcsolás történt csupán, addig H. Dimitrov bolgár történész szerint a honfoglaláskor a bolgár uralkodó által a Kárpát-medencében maradt szláv, avar és bolgár népek élére állított fejedelmek – Salán (Csalán, Szalan), Mén-Marót (Menomurt) és Galád (Glád) – egyike volt, akiket a magyarok megverték. Simeon békét kötött a magyarokkal, lemondott területeiről, kivéve Erdély délnyugati felét és a Szerémséget, így kerülhetett e területek élére később Ajtony (Димитров 1998: [44–64], 355–356). Ez a származás Ajtony bolgár keresztségét valószínűsítene ugyan, de a névtelen szerző kreációjának tekinti a hazai történettudomány (Thoroczkay 2009: 363–364).¹⁰

2. ábra: Ajtony területe a Gellért legenda alapján

Más nézet szerint Ajtony az utolsó gyula volt. E nézetet vallja például Hóman Gy. (Hóman–Szegfű 1928: 182) és Váczy P. (1938: 496, 1985: 169–170). A gyula volt a magyar fejedelemségben a második legmagasabb tisztséget viselő

⁸ „Glad utódától született Ajtony, akit sokkal később, Szent István király idejében Doboka fia Csanád, a király unokaöccse Maros menti várában megölt, mivel mindenben szembefordult az említett királlyal” l. Anonymus, *Gesta Hungarorum*. ÁKÍF: 358. (Veszprémy László fordítása)

⁹ „A Maros folyótól Orsova váráig terjedő földet pedig bizonyos Galád nevű fejedelem Bodony várából kiindulva kun segítséggel foglalta le” l. Anonymus, *Gesta Hungarorum*. HKÍF: 295. (Veszprémy László fordítása)

¹⁰ Idézett műben egyúttal az Ajtonnyal foglalkozó művek szemléje is megtalálható, melyek elsősorban társadalmi és gazdasági szerepe oldaláról közelítik meg Ajtony történelmi szerepét l. Thoroczkay 2009.

főmértékesség.¹¹ A X. század közepén Gyula megkeresztelkedett Konstantinápolyban, majd magával hozta Hierotheos szerzetest, akit előbb Theophylaktos konstantinápolyi pátriárka Turkia püspökévé szentelt.¹² A gyulák Kárpát-medencebeli territóriumuk így került az érdeklődés központjába hatványozottan, hiszen nem pusztán az egyik helyzetét, hanem a keleti keresztény térítés primer területét lehetett egyben meghatározni általa. Míg elsődlegesen Erdélyben határozták meg a territóriumukat Anonymus alapján, aki az ifjabb Gyula (Prokuj) leverése kapcsán említi meg, hogy az „*erdélyi földet Tétény utódai Szent István király idejéig tartották*”.¹³ A DAI 40. caputja alapján azonban az határozható meg, hogy a magyarok szállásterülete nem terjedt ki Erdélyre, csupán a Duna–Tisza közén és Tiszántúlon délen a Duna–Száva vonallal határolva terült el, és a Kárpát-medence többi területe az uralmi zónájuk volt a X. század közepéig (Makk 2003). Ebből következőleg a X. század közepén keresztelkedett Gyula territóriumuk a Tiszántúlon feltehetően, ami a régészeti leletekkel is összhangban áll. Ez a származás már a bizánci keresztiséget valószínűsíti, ez állhatott a háttérben, hogy nem a nyugati térítőknél hajtotta keresztvíz alá fejét, hanem Vidinben.

2) Ajtony nagy vagyon és sereg korlátlan ura, aki még az uralkodóval is szembeszállt, mi több megvámoltatta a királyi sőt. A „*keresztény hitben nem volt éppen tökéletes*”, hiszen hét feleséget is tartott, mégis alapított egy monostort Keresztelő Szent János tiszteletére, melyhez a görögöktől kapott felhatalmazást és görög szerzetesek éltek benne.

Az, hogy Ajtony még a királlyal is szembe mert szállni, jelzi, hogy a bizánci császárral volt szövetséges viszonyban, melynek fedezékében hosszabban tudta megtartani autonómiáját, ellentétben István többi belső ellenfelével (Kopány, ifjabb Gyula, Keán).

Min alapult e szövetséges viszony a bizánci császár, II. Basileios és Ajtony között, miközben a bizánci császár a magyar uralkodóval, I. (Szent) Istvánal is szövetséges viszonyban volt? Mi volt annak az oka, amiért uralkodó szövetsége mellett e rebellis úr meghúzódhatott biztonságban és szembehelyezkedhetett uralkodójával e szövetségének fedezékében?

A bizánci kapcsolatoknak és az ortodoxiának a Tiszántúlon, annak is a déli részein hagyománya volt már a X. század közepétől. Gyula területe itt való-

¹¹ A honfoglalást megelőzően az a főnök, „*aki az [állami] ügyeket intézi*” (Gárdézi, I. HKÍF: 35, Zimonyi István fordítása), míg a honfoglalást követően már bírói tisztség (VII. Konstantinos Porphyrogennétos, *De administrando imperio* (a továbbiakban: DAI), 40. caput, I. ÁMTBF: 48–49).

¹² Ióánnés Skylitzés, *Synopsis historion*. L. ÁMTBF: 85–86.

¹³ Anonymus, *Gesta Hungarorum*. L. ÁKÍF: 358.

színüsíthető a Bizánc felé mutató leletek sokasága alapján.¹⁴ E területeken működhetett a magyarok első keresztény püspöke, Hierotheos és társai is, majd utódai.¹⁵ Habár több történész is feltételezi, hogy térítő tevékenységükkel fel kellett hagyniuk a bizánciakkal való viszony megromlása miatt,¹⁶ úgy vélem, hogy ennek elene mond Skylitzés tudósítása. E XI. század második felében író bizánci historikus azt írja Gyuláról, hogy „megmaradt hitében, ő maga nem intézett soha betörést a rómaiak területére”,¹⁷ amint Hierotheosról is elmondja „a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez”.¹⁸ Miután a historikus utólag, másfél száz év távlatából vetette papírra a történéseket, ez mutatja, hogy Gyula megőrizte a jó viszonyt, így a területén működő püspököknek és munkatársainak nem lehetett okuk megszakítani tevékenységüket, másrészt e térítő utakat a szerzetesek részéről ezen időszakban a mártíromság koronájának elnyerésére irányuló magatartás is jellemezte,¹⁹ ami ugyancsak nem abba az irányba mutat, hogy egy rossz külpolitikai viszony miatt rögvést elmenekültek volna.

¹⁴ A bizánci típusú leletek (csat, kard, fülbevaló, karperec, gyűrű, kereszt és pénzleletek) elsősorban a Dél-Alföldön, főleg a Körös–Tisza–Maros vidéken fordulnak elő nagy számban (l. összefoglalóul pl.: Bóna 2000: 64; Révész 2011: 95–117).

¹⁵ A nomád népek „birodalom-alkotási eljárása” magában foglalta, hogy a birodalmába ötvözött új népeknek mind területi, mind társadalmi, gazdasági és vallási viszonyait érintetlenül integrálta a meglévő államba. Ez a metódus magában foglalta a külföldi vallásokkal szembeni türelmet (Kristó 1995: 114). A steppei népek egy „magasabbrendű istenélménnyel rendelkeztek”, mely például lehetővé tette az „új hit befogadásának viszonylagos gyorsaságát”. Ennek háttérében azok a hatások is állnak, melyek őket „a Kr. u. V. századtól kezdve egészen a tervszerű térítés megindulásáig megszakítás nélkül érték, anélkül, hogy e pogányok egyetlen vértanúval is gazdagították volna a mártírok galériáját” (Deér 1938: 76–77). A magyarok e nomád népekre jellemző vallási türelme megfigyelhető a későbbiekben is (Kristó 1996). L. még a vallási toleranciára Szabados 2009: 50.

¹⁶ 958 táján a békeszerződés felmondásakor (Makk 2000: 331; Font 2009: 86), illetve az ezt követően újrainduló kalandozó hadjáratok miatt (Bozsóky 2000: 169), az arkadiupolisi vereség (970) következményeképp és a nyugati térítés kezdetével összefüggésben (Hermann 1973: 12; Györffy 1977: 67, 2000: 67), Gyula legyőzését követően a latin rítusú erdélyi egyházmegye kialakítása vetett véget a görög püspökségnek (Ripoche 1977: 82–83; Koszta 1996: 114; Kristó 1996: 490; Font 2009: 52).

¹⁷ Ióánnés Skylitzés, *Synopsis historion*. L. ÁMTBF: 85–86.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Emiatt indult a poroszokhoz Adalbert társaival (Kłoczowski 1994), János és Benedek remeté a lengyelekhez (Halmágyi 2009: 4–5, 8), ill. Querfurti Brúnó és térítő-társainak – a *Quedlinburgi Évkönyv* szerint 18 társával – útjait is ez motiválta (Uo.). Ezen említett példák mutatják azt is, hogy e térítő utakra minden esetben többedmagával indult meg egy szerzetes. Amire példaként említendő Konstantin-Cirill és Metód térítőútja is (H. Tóth 2003).

Hierotheos és utódai tevékenységüket addig folytatták, amíg voltak potenciális híveik. Előbb Gyula idején, majd Ajtony idejében és területén az mindenképpen akadálytalan lehetett. Az ifjabb Gyula idején, a X. század második felében a gyulák territóriumai vagy kiszélesedtek, vagy áthelyeződtek, mindenesetre 1003-ban a gyulák nemzetségéből származó ifjabb Gyula-Prokuj már Erdélyben regnált, így lehetett a leverését követően a területén megszervezni az erdélyi egyházmegyéjét.

Egyes feltételezések szerint itt is működtek a keleti térítő, ennek emlékét őrzi az egyházmegye elnevezése. Ez ugyanis egyetlen korai egyházmegyéink, mely nem a központjáról kapta nevét, hanem a területről, ami arra utal, hogy előbb missziós püspökség működött itt (Kosztá 1988).

1003 után Ajtony területén működött az ortodox püspök, az ő és munkatársai részére építhette a monostort. Ezzel biztosította tevékenységükhöz a lehetőséget, amely Ajtony számára keresztény hitben való gyöngesége ellenére is biztosította a bizánci szövetséget, sőt támogatást még uralkodójával szemben is. Ez volt Ajtony érdeme.

Hiszen végigtekintve a bizánci keresztiségek során, láthatjuk, hogy elsőként Bulcsú és Termacsu csupán megkeresztelkedett, ellenben Gyula a keresztiséget követően már missziós püspököt hozott magával Hierotheos személyében. E missziós püspököt, annak fényében, hogy a magyarok három vezető embere keresztelkedett meg Konstantinápolyban, egész „*Turkia püspöke*”-vé szentelte fel az akkor pátriárka, Theophylaktos. Ez jelzi, hogy az egész magyar fejedelemség, minden magyar megtérítését szánták neki feladatául.

Azonban monostort még a hitében erős Gyula sem emelt. Ezzel szemben Ajtony monostort alapított, hogy állandó helyet biztosítson a püspöknek és társainak a pasztorációs tevékenységük ellátására.²⁰

Ajtony ezen érdemei miatt élvezte a bizánci császár szövetségét, védelmét, azaz nyert hatalmat a görögöktől. Így lehetséges, hogy Szent István vele csak a közös szövetség, II. Basileios halála (1025) után számolt le (Karácsonyi 1887:

---

²⁰ Kezdetben a hagyományos steppei vallási tolerancia feltehetőleg nem gördített akadályt Hierotheos és munkatársai, valamint mellette működő tanítványai térítő tevékenysége elé (l. 14. l.). Emellett a bizánci megkeresztelkedések következtében feltételezhető, hogy politikai megfontolásból sem a fejedelmi törzs, sem Bulcsú törzsének területén nem ütközött akadályba tevékenységük. Ellenben számolni kell személyes fizikai korlátaikkal mint működésük objektív akadályával. Hierotheos és munkatársai együttesen is csupán a gyula törzs népessége töredékének pasztorációs igényét voltak képesek kielégíteni. A munkájuk kiszélesedése fokozatosan mehetett végbe, avval párhuzamosan, ahogyan tanítványokat tudtak nevelni. Ez nyilván néhány év alatt bekövetkezett, amint erre jó analógiaként szolgál Metód tevékenysége, avagy a Gellért legenda adata a magyar papok nevelésének kezdetéről.

83, 1925: 67; Pauler 1899: 44; Takáts 1931; Moravcsik 1938: 402–405; László 1957: 151; Kristó 1965: 10–14, 2000: 91–92; Szegfű 1976: 93; Makk 1996: 63, 1999: 41; Lenkey–Zsoldos 2003: 40).²¹ És ekkor került a két asztali készlet elrejtésre Ajtony törzsterületén. Leverését követően, 1030-ban került megszervezésre a nyugati rítusú csanádi egyházmegye a területén.²²

IRODALOM

- Bálint, Cs. 2004, *A nagyszentmiklósi kincs: Régészeti tanulmányok*. Budapest: Balassi Kiadó. (= Varia archaeologica Hungarica 16a.)
- Bóna, I. 2000, *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest: MTA TTI. (= História Könyvtár Monográfiák 12.)
- Bozsóky, P. G. 2000, *Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig*. Szeged: Agapé.
- Darkó, J. 2009, Adalékok a magyar Szent Korona problematikájához. In: Erdélyi, I. (szerk.), *Szent Korona-konferencia, 2008. december 5.* Budapest: Napkút Kiadó, 19–57. (= Östörténeti füzetek 7.)
- Deér, J. 1928, *A magyar törzsszövetség és a patrimoniális királyság külpolitikája*. Kaposvár: Somogymegyei Keresztény Nyomda.
- Deér, J. 1938, *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. (Reprint. Budapest: Holnap Kiadó, 1993.)
- Dienes, I. 1972, *A honfoglaló magyarok*. Budapest: Hereditas.
- Dienes, I. 1978, Opponensi vélemény Bálint Csanád Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. *Archeológiai Értesítő* 105, 107–127.
- Dudás, B. – Legeza, L. – Szacsavay, P. 1993, *Baziliták: Szerzetesrendek a Kárpát-medencében*. Budapest: Mikes Kiadó Kft.
- Fehér, G. 1927–1928, A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok* LXI–LXII, 1–20.
- Font, M. 2009, *Államalapítás 970–1038: Magyarország története 2.* Budapest: Metropolisz Könyvtár.
- Györffy, Gy. 1977, *István király és műve*. Budapest: Gondolat. (3. bőv. kiadás, 2000.)
- Halmágyi, M. 2009, *Querfurti Brúnó, hittérítő Közép-Európában († 1009)*. (Kézirat.)

²¹ Természetesen több ettől eltérő nézet is létezik, melyek korábbi időpontra helyezik Ajtony legyőzésének idejét: 1003–1004 (l. Deér 1928: 47; Hóman–Szegfű 1928: 178–179; Váczy 1938: 501–502; Kulcsár 1958; Darkó 2009: 30); 1008 (l. Györffy 1977; Dienes 1978: 115); 1014–1015 (l. Vékony 1972: 120; Ripoché 1977: 89); 1008–1018 között (l. Müller 1913: 437).

²² *Pozsonyi Évkönyv*: „1030. Gellértet püspökké szentelik” l. ÁKÍF: 355. (Kristó Gyula fordítása) Gellért csanádi püspökké kinevezésében szerepet játszott velencei származása, az a tény, hogy egy bizánci befolyású városból származik, így e területen kelendő diplomáciai tapintattal fogja vezetni egyházmegyéjét. Obolensky (1999: 199) felvetette, hogy Gellért írásaiban is tetten érhető a bizánci befolyás, a „bizánci teológiai és szellemi tradíció”.

- Hermann, E. 1973, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München: Aurora. (= Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae I.)
- Hóman, B. – Szegfű, Gy. (szerk.) 1928, *Magyar történet I: Őstörténet – Törzsszervezet, keresztény királyság*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Karácsonyi, J. 1887, *Szent-Gellért csanádi püspök élete és művei*. Budapest: Szent István Társulat.
- Karácsonyi, J. 1925, *Szent Gellért csanádi püspök és vértanú élete*. Budapest: Szent István Társulat.
- Kazhdan, A. P. (szerk.) 1991, *The Oxford dictionary of Byzantium I–III*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Kłoczowski, J. 1994, Szent Wojciech-Adalbert és a keresztény Európa kialakulása az 100. év körül. In: Somorjai, Á. (szerk.), *Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert (Vojtech-Wojciech-Béla). Válogatott tanulmányok*. Budapest: METEM, 101–111.
- Kosztá, L. 1988, A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: Kristó, Gy. (szerk.), *Az államalapító*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 153–207.
- Kosztá, L. 1996, A keresztény egyházi szervezet kialakulása. In: Kristó, Gy. – Makk, F. (szerk.), *Árpád előtt és után: Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Szeged: Somogyi Könyvtár, 105–115. (= Szeged Könyvek 2.)
- Kristó, Gy. 1965, Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” történetéhez. *Acta Historica* XVIII. Szeged, 6–14.
- Kristó, Gy. 1995, *A magyar állam megszületése*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. (= Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 6.)
- Kristó, Gy. 1996, Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon. In: *A magyar művelődés és kereszténység: A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma–Nápoly 1996. szeptember 9–14. II.* Budapest–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 485–496.
- Kristó, Gy. 2000, Ajtony és Vidin. In: Kristó, Gy., *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 89–96.
- Kulcsár, P. 1958, A magyar államszervezés néhány problémája: István és Ajtony harca. *Acta Historica* III. Szeged, 5–11.
- László, Gy. 1957, Jegyzetek a nagyszentmiklósi kincsről. *Folia Archaeologica* IX, 141–152.
- László, Gy. – Rácz, I. 1977, *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest: Corvina. (3. bőv. kiadás, 1983.)
- Lenkey, Z. – Zsoldos, A. 2003, *Szent István és III. András*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Makk, F. 1996, *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2. kiadás. (= Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.)
- Makk, F. 1999, *Ungarischen Außenpolitik (896–1196)*. Herne: T. Schafer Verlag.
- Makk, F. 2000, Szent István és utódai. In: Kristó, Gy. – Makk, F. (szerk.), *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szeged, 319–348. (= Dél-alföldi Évszázadok 12.)
- Makk, F. 2003, Turkia egész szállásterülete. *Acta Historica* CXVII. Szeged, 3–14.
- Moravcsik, Gy. 1938, Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: Serédi, J. (szerk.), *Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára I.* Budapest: Szent István Társulat, 389–422.

- Moravcsik, Gy. 1967, *Studia Byzantina*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Müller, F. 1913, A nagyobb Gellért-legenda forrásai és keletkezése. *Századok* XLVII, 355–374, 419–446.
- Obolensky, D. 1999, *A Bizánci Nemzetközösség: Kelet-Európa 500–1453*. Budapest: Bizantinológiai Intézeti Alapítvány. (= *Varia Byzantina – Bizánc Világa* III.)
- Ostrogorsky, G. 2003, *A bizánci állam története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pauler, Gy. 1899, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I–II*. Budapest: Athenaeum, 2. bőv., jav. kiadás.
- Révész, É. 2011, *Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bolgár–magyar egyházi kapcsolatokhoz*. (Doktori (PhD) disszertáció, Szeged.) <<http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1370/>> (2012.04.09.)
- Ripoche, J. P. 1977, Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. *Századok* CXI, 79–92.
- F. Romhányi, B. 2000, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon: Katalógus*. Budapest: Pytheas.
- Szabados, Gy. 2009, Koppány – a megismerhetetlen Árpád-házi nagyúr. *Valóság* 52, № 5, 30–59.
- Szegfű, L. 1976, Gellért marosi püspök. *Világosság* 17 (1976. február), 91–96.
- Takáts, L. 1931, *Csanád vezér*. Makó: Csanád Vármegye Közönsége.
- Thoroczkay, G. 2009, Ellenszegülő ispán vagy független törzsfő? Megjegyzések Ajtony történetéhez. In: Körmendi, T. – Thoroczkay, G. (szerk.), *Auxilium historiae: Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Budapest: ELTE, BTK, 351–364.
- H. Tóth, I. 2003, *Cirill-Konstantin és Metód élete, működése: Bevezetés a szláv kultúrtörténetbe*. Szeged: Bába Kiadó.
- Váczy, P. 1938, Gyula és Ajtony. In: Kumorovitz, L. B. – Szilágyi, L. (szerk.), *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Pécs, 475–506.
- Váczy, P. 1985, Etelköz – die frühere Heimat der Ungarn. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 16, 169–175.
- Vékony, G. 1972, A nagyszentmiklósi kincs görög feliratainak olvasatához. *Antik Tanulmányok* 19, 111–121.
- Димитров, Хр. 1998, *Българо-унгарски отношения през средновековието*. София: АИ „Проф. Марин Дринов”.

FORRÁSOK

- ÁKÍF – Kristó, Gy. (szerk.), *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1999. (= Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.)
- ÁMTBF – Moravcsik, Gy. (szerk.), *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai: Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stripe Árpád descenduntium*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.

- HKÍF – Kristó, Gy. (szerk.), *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 1995. (= Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.)
- SRH – Szentpétery, E. (szerk.), *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regum-que stirpis Arpadianae gestarum I–II*. Budapest, 1937–1938.

„NÁLÁNÁL ERŐSEBB FA NINCSEN KEREK E VILÁGON...”: A FA TOPOSZA AZ OROSZ MITIKUS HAGYOMÁNYBAN

A fa toposza a szláv, azon belül az orosz mitikus hagyományban is elsődleges szerepet játszik. Az ilyen mitologikus képzetek közül közismerten kiemelkedik a mindenség szimbóluma – a világfa. A világ tengelyeként és egyben központjaként értelmezett világfa (lásd pl. hármas vertikális tagolás: lomb – ég, törzs – föld, gyökerek – alvilág) egyúttal a három világ közötti átjárót is jelképezte, így végeredményben az út metaforájaként is felfogható (СлМ: 261).¹ A szlávok körében valaha a tölgy számított az egyik leginkább tiszteletben tartott fának, így a világfával kapcsolatos elképzelések is leginkább a tölgyhöz rendelődnek hozzá. Ennek köszönhetően több legenda is beszél olyan tölgyfákról, melyek már a világ teremtését megelőzően is megvoltak (Афанасьев 1982: 214).²

A szláv mitikus hagyományban a tölgyfa, mint a férfiasság, erő és szilárdság szimbóluma, a kereszténység előtti időkben elsődlegesen a főisten *Perun* alakjával állt szoros összefüggésben, s az áldozatbemutatók gyakori helyszínéül, időnként pedig tárgyául is szolgált (СлМ: 169). Már a középkori galíciai toponímiából is ismert egy „Perun tölgye” (*Перунов дуб*) nevű határrész, amely mintegy dokumentálja a konkrétan *Perunnak* szentelt tölgyek meglétét és jelentőségét a középkori orosz földön (Рыбаков 1987: 210). A tölgyek „pogány” szláv tiszteletét egyébként már Bíborbanszületett Konstantin is említi a X. század derekán (948 körül) a Dnyeperen való utazása leírásakor (Русанова–Тимошук 1993: 10). A császár az út eseményeinek elbeszélése közben tér ki részletesen a mai Zaporozsjéhez közeli Horticia szigetére, ahol is a „roszok” egy természetes tölgyfánál mutatják be „pogány” áldozataikat:

„Elhagyván az átkelőt, a Szent Györgyről nevezett szigetre mennek, mely szigeten áldozataikat mutatják be, lévén egy hatalmas tölgy áll ott. Eleven kakasokat ál-

---

¹ Vö. orosz találós kérdés az útról: „Mikor a világ megszületett, akkor a tölgyfa kidőlt, s most is fekszik” (СлМ: 261). (A szövegek magyarra fordítása a szerző műve – S. Cs.)

² A kárpáti ruszin mitikus hagyományban például a következőket találjuk a világ keletkezésével kapcsolatban: „Mikor még nem volt sem föld, sem ég, csak a kék tenger, annak a közepén állott két tölgyfa, a két tölgyfán ült két galamb. A galambok alászállottak a tenger mélyére, s homokot és követ hoztak fel onnan, amiből létrejött a föld, az ég, s az égitestek” (Афанасьев 1982: 214–215).

doznak, körül nyilakat leszűrván, míg mások kenyeret és húst hoznak, s kinek mi-je van, ahogyan szokásaik tőlük azt követelik. A kakasokra pedig sorsot vetnek, hogy őket áldozatképpen levágják-e, megegyék, avagy szabadon eresszék” (Рыбаков 1987: 211).

A Dnyeper partjának ez a szakasza „Perun haragja” (*Перуня рень*) néven volt ismert, mivel a legenda szerint itt vetette partra a víz az isten fabálványát, melyet Kijevben dobtak a folyóba 988-ban, a város „megkeresztelkedésekor” (Uo., 211).³ Horticja szigetén napjainkban is áll egy kultikus tiszteletnek örvendő hatalmas, sok évszázados tölgyfa, melynek ma több mint 6 m a törzsmérete, 36 m a magassága, s 43 m a koronakerülete (Uo., 211–212).

A régészek még két hasonló, a kereszténység előtti időkből való kultikus jelentőségű tölgyfát találtak a XX. század során, mindkettőt Kijevnél, a Dnyeper medrében. Az elsőt 1909-ben fedezték fel, 8 kilométerrel délre a Gyeszna torkolatától. A fa törzsének hosszúsága megközelítőleg 20 m volt, s az évgyűrűk tanúsága szerint viszonylag korán, nagyjából 150 éves korában pusztult el. Annak idején négy fiatal vadkan állkapcsát ékeltek négyzet alakban a fa törzsébe, melyeket azután a fa benőtt. A másik ilyen fatörzs-lelet nem messze az előző megtalálásának helyszínétől, 1975-ben került elő a folyó medréből. A 6 m hosszú fatörzsbe ezúttal kilenc vadkan-állkapcsot ékeltek oly módon, hogy a csontok egy 34 cm oldalhosszúságú négyzetet adjanak ki. A szénizotópos vizsgálatok szerint a lelet a VIII. század közepére datálható (Uo., 212).

Mint az köztudott, a pogány hiedelemrendszert felváltó kereszténység magától értetődő módon asszimilálta a fákkal kapcsolatos domináns mitológiai elképzeléseket. Ennek megfelelően a szláv mitikus hagyományban jellemző jelenség a fa és templom toposzának következetes párhuzamba állítása, lévén mindkettő olyan szent helyet jelöl, ahol meghatározott szertartások zajlanak (СлМ: 159). A kultikus tiszteletben álló fák toposza így a XIX–XX. századi orosz mitikus-rituális hagyományban is meghatározó szerepet játszik, méghozzá elsődlegesen a kulturális teret az ún. „szent helyek” és „borzasztó helyek” bináris oppo-

³ Az adott eseménnyel kapcsolatban az *Őskrónikában* a következőket olvashatjuk: *Vlagyimir Kijevbe „visszaérkezvén úgy rendelkezett, hogy a bálványokat ledöntsék – némelyeket felhasználván, másokat pedig elégetvén. Megparancsolta, hogy Perunt egy ló farkához kössék, s a Boricsev mentén a hegyről a Rucsejhoz vonszolják, és tizenkét férfit állított, hogy azok bottal verjék. Mindez pedig nem azért történt, mintha a fa valamit is érezné, de az ördög megcsúfolására, ki eme alakjában tévesztette meg az embereket – hogy azok immár megfizessenek neki. [...] Tegnap még tisztelet övezé, ám mára megcsúfoltatik. Mikor pedig Perunt a Rucsejen a Dnyeperig vitték, elsimították őt a hitetlenek, nem részesülvén még a szent kereszttségben. És odavonszolván a Dnyeperbe vetették. És odaállította Vlagyimir az embereket, mondván nekik: »Ha valahol partra vetődik, a vízbe taszítástok. Ám ha a zúgón általmegy, immár ne háborgassátok.« Azok pedig úgy cselekedtek, miként meghagyták nekik”* (ПБЛ: 130, 132).

ziciójában⁴ értelmező hagyományos térfelfogás vonatkozásában. A keresztény felfogás szerinti „szent helyek” első csoportjába – magától értetődő módon – a fogadalmi keresztetek, az út menti kápolnák és a szentek sírjai tartoznak, vagyis azok az ember által létrehozott szakrális objektumok, melyek az egyházi gyakorlatnak megfelelő funkciójukat egyházi személy jelenléte nélkül is be tudják tölteni. A „szent helyek” másik csoportját viszont azok az egyházi gyakorlat hatókörén kívül elhelyezkedő természetes objektumok alkotják, melyek a népi tudatban keresztény szentekkel és eseményekkel kapcsolódnak össze (Mopoz 2009: 259). Az orosz mitikus-rituális gyakorlatban ilyen hagyományosan szentnek tartott természetes helyeknek számítnak bizonyos dombok, források, barlangok stb. mellett egyes fák és ligetek (Uo., 259; Щепанская 2003: 264). Az esetek többségében azonban az ember által létrehozott keresztény, valamint a természetes „szent helyek” egyfajta sajátos szakrális egységet alkotnak, melyben így az eredendő természeti objektum utólagosan keresztény módon is meg van szentelve (Щепанская 2003: 264). Ennek gyakori példája, amikor egy „szent” fa törzsére ikont helyeznek el, vagy mikor egy „szent” forrás fölé kápolnát emelnek, illetve feszületet állítanak mellé. Mindemellett számtalan apokrif elbeszélés és helyi legenda szól kultikus tiszteletnek örvendő fák mellett felépített templomokról, illetve korábbi templomok helyébe ültetett fákról (СлМ: 159). A templom pusztulása után így a helyébe ültetett fa magától értetődő módon veszi át a szakrális funkciókat:

„És ez a kápolna leégett, vagy mi, egész pontosan nem is tudom, de van ott egy fenyőfa. Azt a fát a két karommal, na, alig bírom átölelni. Bizony. Azt mondják, hogy ennek a fenyőnek a helyébe, vagyis annak a régi kápolnának a helyébe ültették a fenyőfát. És az öregasszonyok összegyűltek, és ott imádkoztak a fenyőfa körül. (És a fenyő különleges valamiben?) Az a helyzet, hogy a fenyő az különleges, hogy is mondjam csak, ahogy van a törzse, igen, meg a kérge. Ezt a nyírfát... vagyis fenyőfát próbálták kivágni, vagy robbantani, vagy mi, szóval, van neki egy olyan érdekes sérülése. És a kérgebe ahogy van, így ni, így (két tenyerével egy ovális horpadást mutat). Ez amolyan jel” (Щепанская 2000).⁵

⁴ A hagyományos diskurzusban az ún. „szent helyek” a kulturális teret döntően kitöltő, a különféle démonológiai alakok befolyása alatt álló „borzasztó helyek” ellenpólusaként, egyfajta szakrális zárványként funkcionálnak, vagyis végeredményben olyan locusok, melyek a népi értelmezés szerint közvetlenül az isteni akaratnak vannak alárendelve, azaz a démoni erők kizárásával az ember számára egyfajta menedékkül szolgálnak, s mintegy lehetőséget teremtenek a transzcendenssel való kapcsolatteremtésre.

⁵ Az adott példából is jól látszik, hogy az ilyen „szent helyeket” általában azok a természeti objektumok testesítik meg, melyek bizonyos megkülönböztető jegyeik – szokatlan méretük, jellegzetes formájuk – alapján határozottan elkülöníthetők a környezetükön belül (l. Mopoz 2009: 260).

Az ilyen szentnek tartott fákhöz rendszerint meghatározott tiltások kapcsolódtak: tilos volt őket kivágni, vagy bármilyen módon kárt tenni bennük: mint az iménti példából is jól látszik, az ilyen kísérlet a hagyomány szerint törvényszerűen kudarcra van ítélve. A drasztikusabb változatok szerint pedig az efféle „szentségtörés” egyenesen az ember halálához vezethet, illetve vetésének vagy állatainak pusztulását okozhatja (СЛМ: 159).

Hasonló elképzelések kapcsolódnak azokhoz a szentként tisztelt fákhöz, melyek a hagyomány szerint vértanúk, helyi szentek sírjain nőnek. Az ilyen fákból kárt tenni a népi tudat számára analóg módon egyet jelent a sír megszenteltségtelenítésével, s végső soron a szent bántalmazásával. Ennek köszönhetően általánosan elterjedtnek mondható a fejszezsapások nyomán a fa törzséből a gyanta és nedvek helyett kiserkenő vér motívuma (Усачева 2000: 275). Az adott jelenség egyúttal szoros összefüggésben áll az ember és fa alakjának párhuzamba állításával, rokonításával. Bizonyos eredetmagyarázó mondák tanúsága szerint meghatározott fafajták meggyilkolt ártatlan emberek testéből, gyakran testrészeiből támadtak (Uo., 275). A kisorosz hagyományban ilyen a jávorfa és a nyárfa, melyek a XIX. században általánosan ismert népdal tanúsága szerint a meggyilkolt leány, Nasztya sírjából, tulajdonképpen testéből nőnek ki:

*Merre Nasztya két lába volt,
Két jávorfa kisarjadott. (...)
S merre Nasztya feje feküdt,
Kicsi nyárfa bújt ott elő (Костомаров 1994: 79–80).*

Egyes fafajtákhoz ugyanakkor az orosz mitikus hagyományban kifejezetten negatív mitológiai szemantika rendelődik hozzá. Az adott jelenség szemmel láthatóan a népi kultúrába szinkretikus módon beépülő apokrif legendák által motivált. Ennek igen szemléletes példái a rezgőnyárral kapcsolatos olyan aetiológiai jellegű elbeszélések, melyek a kérdéses fa negatív reputációját az evangéliumi események kontextusában értelmezik.

„Amikor az Istenanya a kisdéd Krisztussal és Józseffel Egyiptomba menekült, Heródes cár katonái már majdnem utolérték őket. Hogy megmeneküljön üldözői elől, a Szent Család különféle fák alatt rejtőzött el – azok lombja pedig nem zizegett tovább, néma maradt, nehogy elárulja üldözőinek Krisztust. Egyedül csak a nyárfa zizegett, mikor az Istenanya gyermekével elrejtőzött alatta, ezért átok sújtotta. Krisztus ekképpen szólt a nyárfához: »Reszkess és zizegj hát mindörökre, ha fúj a szél, ha nem!«” (Левкиевская 2006: 124).

Hasonló népi legendák ismereteseek a különféle fafajták hierarchiájával kapcsolatosan is, melyek a keresztényi erények viszonyrendszerének megfelelően taglalják a fák rangsorát.

„Ahogy Júdás elárulta Krisztust, és a zsidók Krisztust a kereszten megfeszítették, Júdást elfogta a rettegés. És a megátalkodott elhatározta, hogy felkötí magát. »Egyetlen fa – azt mondja az Úr –, egyetlen egy se merje ágaira venni Krisztus árulóját, Júdást!« Ezt mondotta az Úr, és ki nem hallgat az ő szavára? Így hát valahány fa csak volt, egy sem vehette az ágaira Júdást, az árulót... Júdás a nyírfához rohant, amelyik a legfényesebb éden szélén állott... odarohant ahhoz a nyírfához, fogta a kötelet, és felmászott a legtetejébe, felmászott – és felkötötte magát! Ám a nyírfa nem volt híján az észnek: csúcsával a földig hajolt, s ledobta Júdást magáról. Csakhogy nem az édenbe dobta, hanem a mi bűnös világunkra. Azóta olyan hajlékonyak a nyírfa ágai, hajlíthatja az ember, ahogy csak akarja, még csomót is köthet rá, az ugyan el nem törik. Elfutott az áruló Júdás, meg sem állt a szerencsétlen kis nyárfáig, a legfiatalabb nyárfáig. »Fiatalt egy nyírfa ez, híján van az észnek« – gondolta Júdás. Hát Isten szavai? Erről aztán megfeledezett a megátalkodott! Odarohant a nyárfához, és felkötötte magát a szerencsétlenre! Hogy megremegegett a kis nyírfa! Hová legyen a szerencsétlen? Nem hallgatott az Isten szavára... Híján volt az észnek, nem tudta, mitévő legyen. Az Úr pedig így szólt: »Ne félj, szegény nyírfa! Nem rossz szándékkal tetted mindezt, nem gonoszságból, de mert híján vagy az észnek. A bűn nem hull vissza tereád, dobd hát le magadról az áruló Júdást!« Azzal a nyírfa levetette magáról Júdást. Ám azóta is remeg az Úr szavaitól, hát ezért van ez így... »Te vedd ágaidra, tölgy, Krisztus árulóját, Júdást!« – mondotta aztán az Úr. Azzal a tölgy ágaira is vette Júdást, ám ezzel nem követett el semmiféle bűnt: az Úr parancsára vette Júdást az ő ágaira. Azóta olyan erősek a tölgy ágai, az egész tölgyfa erős és kemény, nálánál erősebb fa nincsen kerek e világon... Csak egy van, mi még nálánál is erősebb: a ciprusfa. [...] Ciprusfából ácsolták Krisztus keresztségét, ciprusfa táblára festik a szent ikonokat, hát ettől erősebb a ciprus minden fánál, mind-egyiknél erősebb, még a tölgynél is...” (Азбелев 1992: 531–532).

Az orosz népi kultúra gyakorlatában az apokrif legendák hatásának megfelelően alakul a nyírfa reputációja is. Sohasem volt használatos például házépítésre: úgy tartották, hogy a rezgőnyárból épített ház lakói folytonosan betegségtől „remegnének”, csakúgy, mint a nyírfa levelei (Левкиевская 2006: 125). Az orosz mitikus-rituális hagyomány hasonlóképpen tiltja, hogy akár emberre, akár állatra nyárfabottal üssenek, „mert az egész életére megbénul” (Uo., 125).

Ugyanakkor a mitikus-rituális gyakorlatban a nyárfának fontos elhárító szerepe is van: a halála után *upirként* visszajáró, az emberek vesztére törő varázsló sírjába kifejezetten nyárfából készült karót vernek le, hogy többé ne járhasson vissza. Az adott elképzelés motivációja minden bizonnyal a nyárfát sújtó krisztusi átok tényében⁶ keresendő: ahogyan a belőle készült bot az élő embert gátolja a szabad mozgásban (ágyhoz kötött beteg lesz, lásd feljebb), úgy analóg módon a holtak visszajárását is megakadályozza.

⁶ L. a fent idézett első népi apokrifet.

A fa toposza tehát a népi kultúrában elsősorban negatív vagy pozitív mitológiai szemantikával való telítettségének függvényében értelmeződik. A démonológiai diskurzusban ennek megfelelően áll szoros kapcsolatban a különféle hiedelemalakokkal. Az ilyen kapcsolat legfőképpen a démonológiai alakokhoz hagyományosan rendelhető locusok viszonyrendszerén keresztül aktualizálódik: a fa erősen lokalizált toposza így az egyes démonok és egyéb „lelkek” tartózkodási-, illetve lakhelyeként értelmeződik. Az adott képzetkörbe magától értetődően tartoznak bele a fával analóg mitológiai szemantikájú liget és erdő toposzai. Így módon a fenti összefüggések által motiváltak tekinthető az a kulturális tény, hogy az egyes indoeurópai nyelvekben bizonyos, egyazon töből képzett szavak az egyik nyelv szókészletében fát vagy erdőt, a másikéban pedig démont vagy lelket jelentenek. M. Makovszkij összehasonlító mitológiai szimbólumszótárának tanúsága szerint például a lett *kuðks* 'fa' főnév összevethető mind a gót *skohsl* 'démon', mind pedig a litv. *kaukas* 'háizszellem' szavakkal. Hasonlóképpen rokoníthatók egymással az óang. *ceart* 'erdő' és az or. *чѣрм* 'ördög' főnevek; csakúgy, mint az or. *ветла* 'fűzfa' és az óind *vetala* 'démon'; illetve az or. *сосна* 'fenyő' és az iráni **šos-* 'lélek' szavak (Маковский 1996: 134).

Ez a jelenség érhető tetten az orosz népi hitvilág egyik markáns – még a XX. században is eleven – képze, az élők és holtak világának határán megrekedt ún. *láthatatlanok* (*невидимые*) alakjának esetében. Az általános elképzelések szerint a *láthatatlanok* az Isten által elrendelt idő előtt (fiatalon, vagy a hagyományos felfogás számára „természetellenes” módon) meghaltak lelkei, akik láthatatlan alakban a fában élnek, s akiket majd az „istennyila” pusztít el végérvényesen, amikor az égi hatalmak által kiszabott földi idejük ténylegesen „kitelik” (Власова 2001: 345–347). Az orosz hagyomány mind a mai napig ezzel magyarázza a fába csapó villámot is.

„A láthatatlanokat valójában zivatar pusztítja el, amikor letelik a kiszabott idejük, Isten vihart szabadít rájuk. Ezért szaggatja szét a vihar a fákat is, mert azok abban élnek. Az egyik ilyen keresztleletlen gyereknek, aki láthatatlanul kószált és kezdett felcseperedni az élők között, ahol egykor született, Péter-napkor járt le a kiszabott ideje, de azt akarta, hogy valaki őt is temetné el. Ezért előző este fogta magát, s letértített egy falubelit az útról, becsalta az erdő sűrűjébe, s egy tizenhét éves legény képében megjelent előtte. Azzal kezdte is mondani, kiféle, miféle. »Ismerek én ám, azt mondja, mindenkit a faluban. A földesúr lányának a fia vagyok. Apa nélkül hozott világra, hát mikor megszülettem, nyomban el is pusztított. Nekem ám, azt mondja, tizenhét éves koromra rendelte az Úristen a halálom napját. Láthatod, ha anyám akkor engem élni hagy, akkor is csak tizenhét évet élhettem volna... Most pedig, azt mondja, értem jön a halál, lesújt rám a vihar, s ezen változtatni már nem tudok. S most elmondom, hol pusztulok el. A folyónál látsz majd egy kis dombot, meg fogod ismerni. Hát én ott leszek Péter napkor azon a dombon, és akkor sötét felleg kerekedik, csak úgy mennydörög. Lesújt rám és el-

éget.« – »Ki hallott már olyant, hogy elégjen, akit agyoncsap a villám.« – »Engemet bizony, azt mondja, el fog égetni. Te pedig akkor csinálj egy kis faládikót, abba tedd bele a testem porát. Aztán hajnalban eridj ki a temetőbe és ottan temessél el.« Az ember mindent megígért, fogadkozott erősen, de azért csak megkérdezte: »Hát enni mit ettél?« – »Amit anyámnál találok, fogom és viszem. Merthogy ott semmi sincs megáldva... Mindenről tudok a szülőfalumban, mindenkit ismerek. Az összes szomszédot, fiatalot és öreget, mindenkit...«.

Aztán eljött Péter napja. Gyönyörű, napfényes idő volt. »Na, gondolta az ember, én úgy lehet, mindent tudok előre. Hogy micsoda eső lesz mindjárt!..« És ekkor felhők borították el az eget, csak úgy villámlott, aztán hamarosan le is csapott. Ezt látva az ember elindult, megtalálta a dombot, meg minden.

Az anyjáról pedig a legény a következőket mondta: »Ismerje csak be, hogy elpusztított engemet... Hogy már ezen a világon megbűnhődjék érte, különben a másvilágon fog majd énmiattam győtrődni. Senki nem ölheti meg tulajdon gyerekeit.« Pedig most is hány, de hány keresztleletlen van! Hát ezért csap annyi fába bele a villám. Mert azok a keresztleletlenül elpusztítottak mind ott vannak” (Uo., 347).

Mint a fentiekből is jól látszik, a különféle korszakokban a fa toposzával kapcsolatos mitológiai elképzelések a szláv, és azon belül az orosz népi kultúrában is meghatározó szerepet játszottak. A kereszténység előtti hiedelemrendszerben betöltött szerepéhez képest a pravoszláv orosz népi kultúrában a fa toposzának szakrális funkciói, mint láttuk, valójában tartalmi szempontból nem sokat változtak: a fa eredendő mitológiai szemantikája lényegében megmaradt, csupán bizonyos elemekkel bővült a két hiedelemrendszer szinkretizmusának köszönhetően. A népi vallásosság tekintetében az adott jelenség legfőképpen a szakralitás fogalmában bekövetkezett hangsúlyeltolódások révén ragadható meg: a „pogány” kultusz helyszíne, illetve tárgya az idők során a keresztény topográfia részévé vált, minek következtében a fa toposza immár a különféle narratívák révén az üdvtörténet eseményeivel, valamint egyes (gyakran helyi) szentek alakjával kapcsolódott össze.

IRODALOM

- Азбелев, С.Н. (szerk.) 1992, *Народная проза*. Москва: Советская Россия. (= Библиотека русского фольклора, т. 12.)
- Афанасьев, А.Н. 1982, *Древо жизни и лесные духи*. In: Афанасьев, А.Н., *Древо жизни: Избранные статьи*. Москва: Современник, 214–227.
- Власова, М.Н. 2001, *Русские суеверия*. Санкт-Петербург: Азбука-классика.
- Костомаров, Н.И. 1994, *Об историческом значении русской народной поэзии*. In: Костомаров, М.И., *Слов’янська міфологія: Вибрані праці з фольклористики й літературознавства*. Київ: Либідь, 44–200.
- Левкиевская, Е.Е. 2006, *Мифы русского народа*. Москва: Астрель-АСТ.

- Маковский, М.М. 1996, *Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов*. Москва: ВЛАДОС.
- Мороз, А.Б. 2009, «Святые» и «страшные» места: Создание сакрального пространства в традиционной культуре. In: Лидов, А.М. (szerk.), *Иеротопия: Сравнительные исследования сакральных пространств*. Москва: Индрик, 259–269.
- ПВЛ – Повесть временных лет. In: Лихачев, Д.С. (szerk.), *Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы: XI – начало XII в.* Москва: Художественная литература, 1978, 22–277.
- Русанова, И.П. – Тимошук, Б.А. 1993, *Языческие святилища древних славян*. Москва: Научно-исследовательский археологический центр «АРХЭ».
- Рыбаков, Б.А. 1987, *Язычество древней Руси*. Москва: Наука.
- СлМ – *Славянская мифология: Энциклопедический словарь*. Москва: Эллис Лак, 1995.
- Усачева, В.В. 2000, Мифологические представления славян о происхождении растений. In: Толстая, С.М. (főszerk.), *Славянский и балканский фольклор: Народная демонология*. Москва: Индрик, 259–302.
- Щепанская, Т.Б. 2000, *Материалы экспедиции в Буйский район Костромской области (26.07. – 12.08. 2000 г.)*. <<http://www.poechaly.narod.ru/kostr.htm>>
- Щепанская, Т.Б. 2003, *Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX–XX вв.* Москва: Индрик.

A RITMUS ÉS VONAL: ADALÉKOK ANDREJ BELIJ MŰVÉSZETELMÉLETÉHEZ

Oszip Mandelstam *A beszélgetőtársról* (1913) című esztétikai írásában a szimbolizmust a következő szavakkal jellemzi:

„A szimbolizmus [...] kizárólag az akusztikára irányította a figyelmet. A lélek architektúrájába szórja a hangot és – a rá jellemző önimádattal – kíséri figyelemmel annak tévelygéseit az idegen pszichikum boltívei alatt. Számol a hang felerősödésével, amelyet a jó akusztika elősegít, és ezt a számítást mágiának nevezi” (Mandelstam 1913: 53).

Mandelstam a szimbolistáknak nárcizmusuk miatt tesz szemrehányást, hogy teljesen figyelmen kívül hagyják a beszéd aktusát kísérő, a befogadóval való kölcsönös kapcsolatot. Ez voltaképpen nem egészen igazságos kritika a szimbolizmussal szemben. A szimbolizmus a kapcsolatot a befogadóval más szintekre helyezi át, mint a megelőző és az azt követő irodalom. Alapvetően szellemi kapcsolatot kíván a befogadóval létesíteni, s ennek a szellemi közösségnek a legfontosabb, s legösztönösebb területe a zene, amely a művészetek hierarchiájában az első helyen áll. Andrej Belij ismert kijelentése, mely szerint a zene az alaphang, és a művészetek többi ága csak felhangok, különböző változatokban, fiatalokrában írott cikkeitől kezdve az 1920-as, az 1930-as években írott elméleti munkáig gyakran előfordul. Ugyancsak Belij esztétikai írásainak vezérmotívuma a **ritmus**, amely az ő értelmezésében maga az őserő, az élet lényege, tehát ontológiai kategória. A ritmikus pulzáció, a „ritmikus gondolat” talán legfontosabb eleme munkásságának, sajátos forma- és kultúráteremtő elv és gondolkodásmód is egyszerre. A ritmikus ismétlődések nemcsak műveire, de életútjára is jellemzőek, amelyeknek szimbolikus jelentést tulajdonít (Белый 2010).¹ A ritmus problémája korai írásaiban Schopenhauer és Nietzsche bölcséletének átértelmezése kapcsán is érdeklődése középpontjába került, erről tanúskodik *Az élet dallama* (*Песнь жизни*) című, 1908-ban keletkezett esszéje. A ritmus kozmikus, sőt kozmogónikus őserő, szinte hasonló a tudattalanhoz:

„A ritmus olyan, mint a szél, amely átszeli a lélek egét, mint a szél, amely az égben születik, hiszen a lélek a test örökkönvaló összülője, ahogy

---

¹ L. a könyv mellékletében az író 1927-es *Önéletrajzi sémáját*.

örökkönvaló összülője a földnek az ég; az ég mélységeiben születtek meg a ködös planeták, a napjaikkal és földjeikkel. A zene szelleme megpihent a káoszon; és lőn fény – a teremtés első napja: és megszületett az égből a föld” (Белый 1911b: 56).²

A ritmus formateremtő jelentéséről pedig a következőket írja:

„Az emberiség megszüli a művészi formát, melyben a világ feloldódik a ritmusban, úgy, hogy nincs már sem ég, sem föld, csak a világmindenség dallama; ez a forma – a zenei szimfónia. Kívülről nézve az élettől való eltávolodás legtökéletesebb formája, belülről pedig az élet lényegével, a ritmussal érintkezik. Ezért nevezzük az élet ritmusát a zene szellemének; benne rejlenek az eszmék, a világok és a földi lények előképei” (Uo., 47).

A szimbolizmus kötetben levő tanulmányaiban (*Az orosz négyütemű jambus jellemzésének kísérlete, Az orosz költők ritmusának összehasonlító morfológiája a kétütemű jambusban*) viszont a tudományos verselmélet alapjait fektette le. A ritmushoz való fent vázolt kétféle viszonyulás mindvégig jellemezte Belij munkásságát, volt, amikor a két szempont elvált egymástól, volt, amikor egyesült – ez utóbbira példa az ornamentális próza is. A ritmusról vallott nézeteiben alapvető változás akkor következik be, mikor Rudolf Steiner antropozófiájának hatása alá kerül. Erről így ír Szergej Grecsiskin és Alekszandr Lavrov, Belij a ritmus problémájának szentelt kisebb cikkei közreadása kapcsán:

„...már nem elégszik meg a ritmus »morfológiájának« tanulmányozásával, hanem arra törekszik, hogy a ritmust bevonja az ebben az időszakban kialakult filozófiai nézetei körébe. Andrej Belijnél a vers ritmusa egyre inkább a világmindenség ritmusának emanációjává válik, a költői alkotás szubsztanciájává. A költészet ritmusának a vallási-filozófiai univerzáliákon keresztül történő ilyen szemlélete többek között alapot szolgáltatott arra nézve, hogy bebizonyítsa a versritmus és a prózaritmus egységes természetét, és ennek következményeként tanulmányozásuk egységes módszerét. [...] A ritmus nem a hangsúlyos és hangsúlytalan verslábak egymáshoz való viszonya; a ritmus nem a verssorok és versszakok egymáshoz való viszonya az általuk teremtetett dinamikus feszültségben; a ritmus valójában a sorok által megrajzolt *dinamikus vonal* [saját kiemelés – Sz. K.] viszonya a sorok belső tartalmához...” (Гречишкин–Лавров 1981: 112–113).³

² A szövegek magyar fordítása a szerző műve – Sz. K.

³ L. K. вопросу о ритме; К будущему учебнику ритма; О ритмическом жестве; Ритм и смысл (Гречишкин–Лавров 1981: 112–146; idézi: Орлицкий 2001: 184).

Az antropozófia tanulmányozása kapcsán a ritmus, a hang, a színek, a gesztusok egységét fedezi fel a táncban, az antropozófia eszméire épülő mozgáskultúrában, az **euritmiában**, melyet a szintetikus művészet egyik csúcsának tart. Egyébként Belij érdeklődése a **tánc**, a mozgásformák és a gesztusok iránt már korai munkásságában is felfedezhető, s az antropozófia csak felerősítette ezt a vonalmat. A *kéz nélküli táncosnő* (*Безрукая танцовщица*) című írásában így jellemzi ezt a szintetikus mozgásformát:

„Láttam egy euritmiát bemutató táncosnőt – a hangok táncosát; ami szóval és hanggal kifejezhetetlen, bemutatja a mozdulatokban. A kozmikus táncban, az eleven szféra harmóniájában a világok alakulásának spirális mozgását és a világmindenség egészét fejezi ki. Az *euritmia a nyelvek nyelve* [saját kiemelés – Sz. K.]. A költő alliterációi és asszonánciái itt ragyognak fel először a mozdulatok jelenvalóságában; a napok, a földek, a hold – mind-mind beszélni kezdenek a táncosnő mozdulataiban; a fényes értelem leszáll a földre a gesztusok vonalaiban. A gesztikuláció, az euritmia nagy adomány; a megismerés művészete; a hangzó értelemmel írta be magát a bölcsesség a világmindenségbe; az a képesség, hogy eltáncoljuk a gondolatunkat, azt jelenti, hogy a tudat gyökere feltárult; a gondolat összenőtt a szóval; a szó hangalakja a mozgással. [...] Láttam az euritmiát [...] a benne rejlő hatalmas polifónia a levegőből új kozmoszt hoz nekünk létre; és az éterből lehozza a földre; a hang vörös-bíborszínben tűnik fel, és megremeg a kéz mozdulataiban; és a légies táncosnő sálján hajnalpírban és ezüstben játszik; a kéz hangja által kiváltott mozdulatok felhasítják a természet leplét; a tudat természete – a mozdulatban tárul fel; mint az Isten – az emberben. Az euritmiával – a hangzó szóval – küldtek le bennünket a szellemek a hang levegőjéből a földre; az euritmiában – angyalok vagyunk” (Глухова–Торшилов 2009).

Belij a ritmussal kapcsolatos elveit és kutatásait széles körben alkalmazta ornamentális prózájában, különösen regényeiben, *Az ezüst galambtól* kezdődően egészen a *Moszkva-trilógiáig*. Az euritmia „ritmusa” bekerült mind a *Pétervár*, mind a *Keresztrefeszítés* hangzó struktúrájába. Lvov-Rogacsevszkij, Belij munkásságának korai méltatója a következőket írta róla 1922-ben:

„Andrej Belij fő érdeme, hogy megalkotta a költői prózát. A művész-költő Gogol után a ritmus területének nagy mestere, aki *öntudatlanul* [saját kiemelés – Sz. K.] belefeledkezett a költői próza zeneiségébe és ritmusába. Andrej Belij volt az első, aki *tudatosan* [saját kiemelés – Sz. K.] azt a feladatot jelölte ki magának, hogy megragadja az új, ösztönös ritmust és átadja azt költői prózájában” (Львов-Рогачевский 1922: 202).

Szembetűnő és rendkívül fontos, ahogy Lvov-Rogacsevszkij felhívja a figyelmet az öntudatlan-tudatos antinómiájára. Belij egész alkotói útját végigkísérte ez az antinómia, s jelentős mértékben jellemző mindez a ritmusról, ritmikáról vallott és gyakorolt nézeteire. Az 1920-as évek elejétől Belij műveiben megjelenik egy újabb, a ritmussal kapcsolatos kifejezés, a „zenei hangzó sor” («музыкальный звукоряд»), amely bekerül mind a költészetébe, mind az esszéibe és elméleti írásaiba. Az *első találkozás* (*Первое свидание*) (1921) című poémájában így vall erről: „Nekem a zenei hangzó sor / a világegyetemet tükrözi” (Белый 1994: 465). Majd 1922-ben megjelenik elméleti munkája, a *Gosszólália: Poéma a hangról* (*Глоссолалия: Поэма о звуке*) című műve, illetve később Puskin verselésének szentelt filológiai kutatásai, a *Ritmus mint dialektika és a »Bronzlovas«* (*Ритм как диалектика и «Медный всадник»*) (1929). A *Gogol művészete* (*Мастерство Гоголя*) (1934) című könyvében, ami elsősorban a prózaritmust kutatja és értelmezi, már egyenesen a „szöveg hangzó szerkezetéről” («звуковая организация текста») ír, ami nem más, mint „a nyelv történelem előtti gesztikulációja; amelybe belevésődött valamikor az eleven értelem, ami nem hunyt ki teljesen” (Белый 1934: 234). Belij a hang és emlékezet összekapcsolásával beletartozik a XX. századelő azon gondolkodói és művészei sorába, akik a kulturális emlékezet (Mihail Bahtyin: a műfajok emlékezete, Oszip Mandelstam: a szó emlékezete) folytonosságának és megtartó erejének értékörző hatása mellett érveltek. Egyébként a kiadásra mostanság előkészített, 1926-ban íródott, gépiratos átfogó kultúrtörténeti munkájában, *Az öntudatára ébredő lélek kialakulásának történetében* (*История становления самосознающей души*) külön fejezet foglalkozik a ritmus fogalmával; az ember és a transzcendens erők közötti egységnek a legmagasabb szintű megnyilvánulása a művészetek ritmusa (Орлицкий 2001: 187).

Ahogy a ritmus alapján az euritmia megvalósulása a művészetek szintézisének (szín, hang, gesztusok, tánc), úgy hasonlóképp, a szintézisteremtés igénye szempontjából Belij korai munkásságában kimutathatók a párhuzamok a szecesszió elméletével, művészeti elveivel és ikonográfiájával. Jól ismerte kora művészetét, különösen a német szecessziós képzőművészetet, Böcklin, Stuck és Klinger műveit. *München* (*Мюнхен*) című, 1906-ban íródott esszéjében megemlíti a Pinakotékát és a *Secession* kiállítását a Nemzeti Múzeumban, melynek apropóján a következőket írja: „Dürer – Németország jövője; s erre a jövőre hívtak fel bennünket Böcklin, Schwind, Klinger és Stuck művei, akik hihetetlen távlatokat tárak fel a német lélekben” (Белый 1911a: 368). Elképzelhető, hogy Belij útkereséseire a „látható” és „hangzó” szó területén, vagyis az akusztika és a vizualitás összekapcsolására irányuló törekvéseiben, ahogy J. Zavadszkaja (Завадская 1988: 464) is utal erre az *Ut pictura poesis – Andrej Belij* című cikkében, hatással volt John Ruskin esztétikája. Ruskin *A művészet és valóság* (orosz cím, eredeti: *Lectures on Art*, magyar fordítása: *Előadások a művészetről*) című könyvét O. M. Szolovjova fordította oroszra, aki Belij közeli barátja volt, így feltételez-

hető, hogy Belij ismerte a művet. Úgy gondolom, hogy Ruskin elméleti előfeltevései nemcsak Belij tájleírására hatottak, ahogy Zavadszkaja feltételezi, hanem esszéire és ornamentális prózájának konstrukciós elveire is. Ruskin munkájában nagy jelentőséget tulajdonított a vonal szimbolikájának, különösen a tekervényes (kígyózó) vonalnak (Ruskin 1934). Ezen kívül felhívta a figyelmet arra is, hogy a festészet és a költői kép ikonográfiájának kapcsolatában a legfontosabb tényező a tág jelentésben vett ritmus – **a vers, a színek, a vonalak ritmusa**. Belij prózájában, éppen ritmizáltságának köszönhetően, az ornamentális próza grafikai megformáltságot is nyer, a szöveg „képe” is döntő, különösen késői korszakában keletkezett regényeiben, de a Pétervárbán is felfigyelhetünk erre a sajátosságra. Esetében akár sajátos „versgrafikáról” («стихиграфика») is lehet beszélni. A tekervényes, kígyózó, hullámzó vonal mint motívum szintén gyakori prózájában. Mellesleg D. V. Szarabjanov (Сарабьянов 1989: 219) véleménye szerint a vonalak kifejező ereje, az egyszerű vonal vagy a vonalak kombinációja a szecesszióban képi jelentéssel rendelkezett, a lineáris kombináció megteremtette a feszültség vagy az elernyedés, a felemelkedés vagy a hanyatlás benyomását. Belij a már említett *Önéletrajzi sémájában* hullámzó vonalakkal ábrázolja szellemi útjának egyes állomásait, a felemelkedéseket, aláhullásokat, összekapcsolódásokat, szétválásokat. Ebben persze inkább az euritmia munkásságára és gondolkodására gyakorolt hatását fedezhetjük fel. A vonal értelmezésével kapcsolatban Danuše Kšicová a *Szimbolizmus és szecesszió* című tanulmányában ráirányítja a figyelmet Bergson filozófiájára, aki szintén nagy hatással volt a XX. századelő művészi gondolkodására. Véleménye szerint Bergson alapvető kategóriája, a „la durée” művészi megvalósulást nyert a szecesszió görbe vonala (l. a matematikai görbe fogalmának bizonyos elemeit) szimbolikus jelentésében, ami örökkön változó, és sohasem ér véget. A cseh kutató szerint Gustav Klimt *Wasserschlagen* (1904–1907) című képének emblematikája archetipikus kifejeződése ennek a problémának (Кушицова 2002: 124).⁴

A színek és az ornamentals, illetve a szecesszió más formateremtő elveinek hatását az ornamentális prózára Andrej Belij regényein kívül esszéi is jól példázzák. Az esszék elemzése ebben a szövegösszefüggésben csak részben került eddig a szakirodalom érdeklődésének középpontjába, s az író munkásságát összegző tanulmányok szintén kevésbé fordítottak figyelmet a művészetfilozófiai írások és a kor művészete kapcsolatának feltárására.

---

⁴ A bergsoni „la durée” problémája Mandelstamot is foglalkoztatta, például a *Szó természetrajzáról* (*О природе слова*) (1922) című cikkében.

IRODALOM

- Mandelstam, O. 1913, A beszélgetőtársról. In: Mandelstam, O. 1992, *Árnyak tánca: Esztétikai írások*. Budapest: Széphalom Könyvműhely, 52–559. (Erdődi Gábor fordítása)
- Ruskin, J. 1934, 5. Előadás: Vonal. In: Ruskin, J., *Előadások a művészetéről*. Budapest: Révai, 120–139. (Éber László fordítása)
- Белый, А. 1911a, Мюнхен. In: Белый, А., *Арабески*. Москва: Мусажет, 362–369.
- Белый, А. 1911b, Песнь жизни. In: Белый, А., *Арабески*. Москва: Мусажет, 43–59.
- Белый, А. 1934, *Мастерство Гоголя: Исследование*. Москва: ОГИЗ.
- Белый, А. 1994, Первое свидание: «Мне музыкальный звукоряд / отображает мироздание». In: Белый, А., *Стихотворения и поэмы*. Москва: Республика.
- Белый, А. 2010, *Линия жизни*. Москва: Комитет по культуре города Москвы, ГМП, ГЛМ, РГАЛИ.
- Глухова, Е.В. – Торшилов, Д.О. 2009, Андрей Белый «Безрукая танцовщица». In: *Литературный календарь: книги дня / Literary Calendar: the Books of Days* № 5 (2). (= <[http://lc.edu3000.ru/LitCalendar5\(2\)2009.pdf](http://lc.edu3000.ru/LitCalendar5(2)2009.pdf)>. 23.02.2011)
- Гречишкин, С.С. – Лавров, А.В. 1981, О стиховедческом наследии Андрея Белого. In: Лотман, Ю.М. (szerk.), *Структура и семиотика художественного текста: Труды по знаковым системам, вып. 12*. Тарту: ТГУ, 97–146. (= Уч. зап. Тартуского гос. ун-та, вып. 515)
- Завадская, Е.В. 1988, *Ut pictura poesis* Андрея Белого. In: Лесневский, С.С. – Михайлов, А. (szerk.), *Андрей Белый. Проблемы творчества. Статьи, воспоминания, публикации: Сборник*. Москва: Советский писатель, 461–469.
- Кшицова, Д. 2002, Символизм и стиль модерн. In: Михайлова, М.В. – Буслакова, Т.П. – Иванова, Е.А. (szerk.), *Русская культура XX века на родине и в эмиграции: Имена. Проблемы. Факты, сб. вып. 1*. Москва: МГУ, 115–127.
- Львов-Рогачевский, В.Л. 1922, *Новейшая русская литература*. Москва: Центросоюза.
- Орлицкий, Ю. 2001, Ритм в философско-эстетических исканиях Андрея Белого и в *Истории становления самосознющей души* в контексте исканий его времени. *Russian Literature LXX*, № I–II, 175–194.
- Сарабьянов, Д.В. 1989, *Стиль модерн: истоки, история, проблемы*. Москва: Искусство.

ÁLCÁR-KARRIEREK MOSZKÓVIÁBAN

Az álcár-jelenség jelentőségét nehéz túlbecsülni az orosz történelemben. Az utóbbi időben a kutatás is igyekszik felnőni feladatához és jelentős kísérletek történnék feltárására, értelmezésre.¹ A historiográfia egyik meghatározó vonulata az álcárság társadalmi-politikai, a másik néplélektani lényegére koncentrál.² Ezenközben elvesznek vagy teljesen háttérbe szorulnak az álcárok személyes motivációi és céljai, egzisztenciális megfontolásai. Pedig a legkevesebb, amit ezekről állíthatunk, hogy meghatározó módon árnyalják az összképet. Az alábbiakban tehát a jelenségnek ezt az oldalát igyekszünk legalább felvillantani.

A legsikeresebb álcár,³ Grigorij Otrepjev, aki Dmitrij Ivanovicsként viselhette a cárok Monomah-sapkáját, esetében nincs biztos tudásunk arról, hogy az igen fiatalon szerzetesnek álló (menekülő?) fiatalember miért találta azt ki, hogy ő lenne IV. Iván cár 1591-ben meghalt fia. Pütkösdí cársága kétséget nem hagy afelől, hogy igen ambiciózus fiatalember volt, akit aligha elégíthetett ki a kalligráfia művelése az orosz egyházfő környezetében. Mindenki máshogy dolgozza fel az egzisztenciális sérelmeket. Fjodor Nyikityics Romanov, a nagyhatalmú bojár például a szerzetesi csuhát a pátriárkai süvegre cserélte fel, Grigorij azonban még ennél is többre vágyott. Ám valószínűleg maga sem gondolta komolyan, hogy

---

¹ E feladat vállalásból az ELTE Ruszisztikai Központja is kivette részét a 2009. május 25-én rendezett Szamozvanci i szamozvancsesztvo v Moszkovii c. nemzetközi szimpóziumával, amelynek anyagai megjelentek a hasonló című kiadványban (Szvák, Gy. (szerk.) 2010, *Самозванцы и самозванчество в Московии*. Budapest: Russica Pannonicana).

² Részletesebben foglalkozom a kérdéssel A legitim és illegitim cár helycseréje Moszkóviában: Néhány módszertani és historiográfiai megjegyzés (*Századok* 4 (2009), 981–996) c. tanulmányban. A szovjet historiográfiáról rövid áttekintést ad I. Tyumencev (Тюменцев, И.О. 2005, *Смутное время в России начала XVII столетия: Новые направления и результаты исследований*. In: Svák, Gy. (szerk.), *Новые направления и результаты в русистике / New directions and results in international Russistics*. Budapest: Magyar Ruszisztikai Intézet, 83–91, a továbbiakban I. Svák 2005). Legutóbb Ch. Dunning foglalta össze a historiográfiai általánosítás igényével nézeteit (Dunning, Ch. 2011, *Tsar Dmitrii and pretenderism*. In: Svák, Gy. (szerk.), *Русистика Руслана Скрынникова*. Budapest: Russica Pannonicana, 141–148).

³ A nagy szakirodalomból itt csak a következő művet emelném ki: Скрынников, Р.Г. 1987, *Самозванцы в России в начале XVII века: Григорий Отрепьев*. Новосибирск: Наука. Legújabbban pedig: Козляков, В.Н. 2009, *Лжедмитрий I*. Москва: Молодая гвардия.

fantasztikus meséje nyitott fülekre talál. Igen viszontagságos utat járt be ugyanis addig, amíg Jerzy Mniszech személyében komoly pártfogóra lelt, tele csalódással és megaláztatásokkal. És még ezt követően sem lehetett biztos a dolgában, még annak ellenére sem, hogy végül is igen kedvezően alakultak ügyei a Lengyel-Litván Királyságban. Ám, ha nem következik be váratlanul Borisz Godunov halála, ő is csak egy – bár akkor is az első – lett volna az orosz álcárok hosszú sorában.

A sors kiszámíthatatlan játéka következtében azonban a kiugrott, csaló szerzetesből igazi cár lett. Mostani témánk szempontjából ennek kapcsán csupán azt kell rögzítenünk, hogy ebbéli tevékenysége nem nélkülözte az elhivatottság-érzést és a küldetéstudatot. Griska meg akart felelni magas hivatásának és legjobb tudása szerint tette dolgát. Ez ugyan végül is kevésnek bizonyult, de rövid ország-lása azt bizonyítja, hogy nem a tehetségtelen orosz uralkodók között kell őt számon tartani az orosz cárok panteonjában. (Az már másik kérdés, hogy a nemzeti történetírás egyáltalán nem vett róla tudomást, de legalábbis igyekezett róla mint „hivatalos” cárról nem tudomást venni.) Ha úgy tetszik, az álcár-hiedelemből, mint ideológiai-politikai fegyverből ő hozta ki a legtöbbet: elsőként rögtön a leg-sikeresebb is lett. Másként fogalmazva: a csalók közül ő csinálta a legnagyobb karriert. Olyat, amilyenről a meséje megkonstruálásakor még csak nem is álmodhatott. Nem tudjuk, hogy a kezdet kezdetén mit remélt valójában, ám az biztosan tudható, hogy menet közben megjött az étvágya és ahhoz is volt elég bátorsága, hogy maga is higgyen küldetése megvalósíthatóságában. E nélkül aligha juthatott volna el a Kremlbe.

A sorban második, Pjotr álnevű álcárevics, aki Fjodor Ivanovics soha nem élt fiának adta ki magát, már nem álmodott cárságot magának. Sőt, Dmitrij cárnak kívánt segédkezni – más kérdés, hogy annak gyors halála után a Bolotnyikov-felkelés kellős közepén találja magát. Mi több, „származása” okán, a soktényezős cárellenes mozgalom fővezére lesz. Ennyit még azok a tyereki kozákok sem reméltek, akik eredetileg mintegy „kinevezték” őt álcárevicsnek. Történt mindez, a későbbi kínvallatási jegyzőkönyvből ismerhetően, a következőképp. Hősünk, aki eredetileg Ilejka névre hallgatott, egy árva zabigyerék volt, aki almát árult, majd hajószakács lett, később bőrrel és cipővel kereskedett az asztrahanyi bazárban. Aztán a tyereki kozákok közé állt, akik a Kaszpi-tengerre akartak kihajózni, hogy török és perzsa földeket sarcoljanak. Egy 300 főből álló csapatuk azonban inkább a volgai kereskedőket fosztogatta volna. Úgy döntöttek, hogy ehhez a vállalkozáshoz legalább egy álcárevics is szükséges. E célra két fiatalembert szemeltek ki: Ilejkát és Mitykát, egy asztrahanyi sztrelec fiát. Végül az döntött Ilejka („Péter cárevics”) javára, hogy riválisa sosem járt még Moszkvában.⁴ A piaci kufárságtól egy lázadó sereg vezérletéig jutni szintén kivételes pályáívet mutat, amelynek ter-

⁴ Копанев, А.И. – Маньков, А.Г. (szerk.) 1959, *Восстание И.И. Болотникова: Документы и материалы*. Москва: Соцэкгиз, 223–225.

mészetes befejezése lett a kínhalál. Pjotr/Ilejka biztos nem számolt ezzel a lehetőséggel, amikor a megtisztelő megbízatást elvállalta. Persze, nem volt igazi választása: kozák bajtársai akarataból lett azzá, amivé lett, miközben valószínűleg bőven beérte volna a kaszpi-tengeri hadizsákmány rájutó szerény részével is.

Ál-Pjotr él még, amikor felbukkan a harmadik álcárevics, aki a második ál-Dmitrij. Az ő története messze nem olyan misztikus, mint az elsőé, mégis alig valami hiteleset tudunk kilétéről. A legrészletesebben Konrad Bussow, a „zavaros időszak” német zsoldosa ír róla, aki szabályos összeesküvés-elméletet konstruál. Szerinte Mnischev felesége és az első álcár egykori bizalmasa, Mihail Molcsanov (aki egyébként Bolotnyikovot is „instruálta”) keze volt a dologban. Kiválasztottjuk azonban annyira óvatos volt, hogy először csak ál-Nagojként jelent meg Sztarodub városában, hogy kipuhatolja a Dmitrij-várás hangulatát, amelyet maga is megpróbált mindenféle álhírekkel gerjeszteni. Amikor azonban a helybeliek kérdőre vonták egyik emberét, akkor az szorult helyzetében gazdáját nevezte meg Dmitrij cárként. Más forrásokban áttért zsidóként azonosítják, aki elcsábította Mogiljovban a helybéli pópa feleségét és a menekülés eszközéül szolgált volna az álcár-mese. Igor Tyumencev, a kérdés legfelkészültebb mai kutatója e különféle verziókat mintegy szintetizálja és az álcár szerepre való felkészítésben a lengyel „szál” mellett Ivan Zaruckij kozák atamánnak, I. ál-Dmitrij egykori közeli emberének is döntő jelentőséget tulajdonít. Akceptálható vélekedése szerint a szélhámosnak még csak a meséjét sem maga, hanem mentorai találták ki és tanították be neki.⁵

Ehhez képest kétségtől jelentős „karriert” futott be.⁶ Moszkva közvetlen közelében, Tusino faluban gyakorlatilag egy második fővárost rendezett be és kb. másfél évig az ország nagyobb részét ellenőrzése alatt tartotta. Volt saját bojár dumája, pecsétje, kancelláriája. Az első Romanov apját ő segítette pátriárkai címhez. Felesége is cárné volt: az első ál-Dmitrijtől örökölte. Bukott tanítótól fényes karrier, ám aligha mondható el, hogy az a kevesebb, mint négy év, amelyet trónkövetelőként szélhámoskodott, egy diadalmenet lett volna számára. Hol lengyel zsoldosai, hol kozák martalóc bandái kénye-kedvére cselekedő marionett figura volt, nem véletlenül ragadt rá korabeli gúnyneve, a „tusinói tolvaj”. A végén tatár „híve” ölte meg egy családi sérelmet megbosszulandó.

⁵ Részletesen: Тюменцев, И.О. 2008, *Смутное время в России начала XVII столетия: Движение Лжедмитрия II*. Москва: Наука, 148–160.

⁶ I. Tyumencev fenti monográfiáján kívül fontos a következő forrásgyűjtemény: Кузнецов, В.И. – Кулакова, И.П. (szerk.) 2001, *Памятники Смутного времени: Тушинский вор. Личность, окружение, время. Документы и материалы*. Москва: МГУ.

Szinte a történelem gúnyos fintorának tekinthető, hogy éppen az ő „regnálása” idején lepik el Oroszországot a különböző nevenincs álcárevicssek.⁷ A kozákok ekkor szinte menetrendszerűen nevezték ki maguk közül cárevicsket. Ők – Ivan-Avguszt kivételével, aki IV. Iván fiának mondja magát – mind a félelmetes cár soha nem létezett „unokái”: Oszinovik (Ivan Ivanovics „fia”), Fjodor, Lavrentyij, Klementyij, Szavelij, Szemjon, Vaszilij, Jeroska, Gavrilka, Martinka (mind Fjodor cár „fiai”, talán csak Lavrentyij nem az, de ez sem biztos).⁸ Jelentőségüket már az általuk választott név is mutatja: döntő többségük cárok vagy nagyfejedelmek által soha nem használt, kicsinyítőképzős nevek. Eredetileg a cári „nagybácsit” jönnek segíteni, de az álcár hamarosan propagandát (és harcot) indít ellenük: az álcárevics-hullám láthatólag sérti cári ambícióit és kikezdi legitimációját. A jelenség pontos megértése szempontjából azonban regisztrálni kell, hogy a harcba induló kozákok kisebb-nagyobb csapatai egy adott időben mind fontosnak tartották egy cári „rokon” felmutatásával legitimálni fellépésüket. Az irodalom „jurtai cárevicseknek” nevezi ezeket a cárocskákat, ami egyrészt a sztyeppei eredetre, másrészt a jelentéktelenségükre utal. Fellépésük a Pjotr-féle esethez lehet hasonlatos, de vele ellentétben egyikőjük sem gyakorolt semmiféle jelentős hatást a „zavaros időszak” történetére. Egy-egy kisebb-nagyobb kozák csapat vezérségéhez azonban elegendő volt a hamis cárevics rang.

Ezeknek a „cárkáknak” a nagypolitikához már semmi közük nem volt. Lényegében igaz ez a harmadikként felbukkant ál-Dmitrijre is, bár Pszkov környékén egy rövid időre felborzolta a kedélyeket. Egy Szidorka (vagy Matyuska) nevű „tolvaj” (ahogy a korabeli hivatalos terminológia a hamis cárokat, cárevicsket hívta), eredetileg moszkvai prikázhivatalnok, adja ki magát Dmitrij cárnak Ivangorod városában. Erre a „zavaros időszak” utolsó felvonásában kerül sor, amikor az ún. „második népfelkelés” veszi kezébe a dolgok irányítását. A pszkovi kozákok ezzel nehezen barátkoznak meg, ezért felesküsznek az újabb szélhámosra, hátha a Dmitrij név delejes ereje továbbra is biztosítja vezető szerepüket. A mesének most már azonban nem dőlnek be a többiek, ezért a végén maguk a moszkvai kozákok leplezik le a csalót.⁹

Ekkor 1612 őszét írjuk, a következő év elején megválasztják az új cárt és ezzel – formailag legalábbis – véget ér a „zavaros időszak”. Az utolsó Dmitrijt, a negyediket a sorban azonban csak 1614-ben végzik ki, miután hosszú hajsza után

⁷ Három egyébként már 1606 nyarán felbukkant Asztrahanyban: Ivan-Avguszt, Lavrentyij és Oszinovik.

⁸ L. részletesebben: Perrie, M. 1995, *Pretenders and popular monarchism*. In: Perrie, M., *Pretenders and popular monarchism in early modern Russia*. Cambridge: CUP, 174–181.

⁹ L. részletesen: Скрынников, Р.Г. 1981, *Минин и Пожарский: Хроника Смутного времени*. Москва: Молодая гвардия, 220–226, 250–255.

elfogják Asztrahany környékén. Ez esetben, ha igaz,¹⁰ egy jól ismert figura, Zaruckij atamán bűjt cári bőrbé, gyaníthatóan csak kínjában, így próbálván meg legalább távol Moszkvától híveket toborozni. A kozákvezér pedig szebb napokat is megélt már, korábban az ún. első népfelkelés egyik vezetője volt, ráadásul kíséretében tudta – együtt élt vele – az első két ál-Dmitrij feleségét, Marina Mniszechet és annak II. ál-Dmitrijtől való kisdied fiát. Becsvágya lett a végzete, mert az új kormányzat számára kétszeresen is veszélyes volt: saját maga és az ál-álcárevics okán. Ezért aztán őt karóba húzták, a hároméves Ivánt felakasztották, Marínát kolostorba zárták.¹¹

Ezzel ért véget a Dmitrijek története Oroszországban. Ha végigtekintünk a „zavaros időszak” kb. másfél tucat álcárján és álcárevicsén, különösen az ál-Dmitrijeken, akkor levonhatjuk azt a következtetést, hogy valamennyi – tudatosan vagy tudattalanul – a fennálló rendszer elleni küzdelem részese, esetenként formálójá, hőse, majd a végén törvényszerűen elbukó alanya volt. Egyesek az események középpontjában, mások attól távol, a harcok periferiáján helyezkedtek el, ám valamennyien kisebb vagy nagyobb mértékben, akarva vagy akaratlanul, de politikai szereplőkké váltak.

A „zavaros időszak” után jelentkező hamis cárevicsekre ez így már nem igaz.¹² A legdöntőbb különbség, hogy az 1613 utáni néhány évtizedben ezek az álcárevicsék nem is Oroszországban, hanem az országhatárokon túl bukkantak fel, és semmilyen érdemleges politikai jelentőségre nem emelkedtek. Ketten közülük a második ál-Dmitrij szerencsétlen véget ért Iván fiának a nevét vették fel. Egyikük, egy lengyel nemes fia, évekig még járadékot is kapott a lengyel királytól, aki diplomáciai ütköztartóként tartogatta, mintegy talonban, a szélhámost, aki különben maga sem tudta, hogy ki ő valójában, mert még apja találta ki a mesét. A harmadik a Krímben hitegette az ottani oroszokat, akik évekig étellel-itallal vendégelték „Iván cárevicset”, a lusta kozáklegényt, mígnem a sztambuli börtönben nem végezte.

Az 1640-es években azonban a legnagyobb fejfájást egy ál-Szucszkij okozta a moszkvai kormányszatnak. Ez a valaki valójában egy I. ál-Dmitrijhez hasonló nagyformátumú imosztor volt és Tyimofej (Tyimoska) Ankigyinov (vagy Ankungyinov) névre hallgatott. A kínvallatási jegyzőkönyveknek és néhány ver-

¹⁰ Valójában csak eléggé közvetett adat kapcsolja össze az álcár újabb „csodálatos megmeneküléséről” szóló legendát Zaruckij személyével (vö. Станиславский, А.А. 1990, *Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории*. Москва: Мысль, 78).

¹¹ Szvák, Gy. 1982, *Cárok és kalandorok: A „zavaros időszak” története*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 247.

¹² Történetükkel részletesen foglalkozik: Perrie, M. 2005, *Samozvanchestvo reconsidered: „Calling oneself a tsar” in seventeenth-century Russia*. In: Szvák 2005, 93.

ses formában fennmaradt levelének hála, viszonylag sokat tudunk róla és motivációiról, ezért egy kissé részletesebben is érdemes elidőzni személyénél.¹³

Egy északi orosz városban, Vologdában született orosz sztrelec családban. Az ottani érsek felfigyelt rá, taníttatta, s talán ő mélyítette el a fiúcskában, hogy kivételes eszű, többre hivatott gyerek. Elég gyorsan karriert is csinál: Moszkvába kerül a kocsmákat ellenőrző hivatalba. Ez a korabeli korrupció melegágya. Nagy valószínűséggel Tyimoska is sikkaszthatott, mert egy éjjel nagy hirtelen kell elhagynia a fővárost. Szökése drámai és talányos: előbb biztonságba helyezi két gyermekét a szomszédnál, majd rágyújtja a házát a feleségére.

Ettől kezdve majd tíz évet vándorol egyik európai országból a másikba. Megfordul Sztambulban, Bulgáriában, Moldvában, Velencében, Rómában, Ukrajnában, Erdélyben, Lengyelországban, Svédországban, Brandenburgban, Holsteinben. Fogadja őt a nagyvezír, az ukrán hetman, Rákóczi György erdélyi fejedelem, Krisztina svéd királynő, a holsteini herceg, de még a római pápa is figyelemre méltatja. Hol a lengyel fogságban meghalt Vaszilij Sujszkij cár (soha nem létezett) fiának, hol egyszerűen csak (a szintén nem létező) permi helytartónak mondja magát. A törököknél muzulmánna lesz (körül is metélik), Rómában katolizál, a kozákok között ismét pravoszláv, míg a svédeknel lutheránus hitre tér át.

A törököket kivéve mindenhol komolyan veszik, de legalábbis a diplomáciai játszmában felhasználják. A mi Rákóczi Györgyünk egyenesen követként küldi Krisztina királynőhöz. Élete mégis egy merő vesszőfutás, ugyanis a cár ügynökei állandóan a sarkában lihegnek és a hivatalos Oroszország minden európai udvarban agresszíven követeli a kiadatását. Ezt érdekes módon mindenki megtagadja, kivéve a holsteini herceget, aki a Perzsiával folytatandó kereskedelem privilégiumát bizonyító okiratért végül kiszolgáltatja.

Bizalmasát már előbb törbe csalják az orosz kémek, majd őt is Moszkvába hurcolják. Útközben öngyilkosságot kísérel meg, de nem ússza meg a kínzókamrát. Itt rég nem látott anyjával is szembesítik, akit nem hajlandó felismerni, miközben a szükségzavú jegyzőkönyvek is rögzítik felindultságát. A kínvallatásokat követően felnégyelik.

---

¹³ Ty. Ankungyinov „ügyének” húsz, eddig javarészt oroszul is publikálatlan dokumentumát tettük közzé magyar–orosz nyelvű szövegkiadásunkban, amelynek alapján nyomom követhetők életének főbb állomásai: Szvák, Gy. (szerk.) 2011, *Дело Т. Анкундинова: Европейский авантюрист из Московии / Az Ankungyinov-ügy: Egy európai kalandor Moszkóviából*. Budapest: Russica Pannonica (a továbbiakban I. Szvák 2011). A kötet bevezető tanulmányai életrajzi összefoglalást is tartalmaznak: Szvák Gy., *Европейский авантюрист из Московии*, 11–25 / Egy európai szélhámos Moszkóviából, 9–21; Лисейцев, Д., Тимофей Анкундинов: «одиссея» русского авантюриста середины XVII столетия, 26–45 / Tyimofej Ankungyinov: egy orosz kalandor „odüsszeiája” a 17. század közepén, 22–41.

Ankungyinov esetében nagy valószínűséggel egy köztörvényes bűnözővel állunk szemben, akinek az álcár-mese a felelősségre vonás elkerülését volt hivatott szolgálni. Mivel azonban kiváló színész, tehetséges tollforgató, gyakorlott pécset- és okirat-hamisító is volt, viszonylag hosszú ideig megélt Európában a szélhámoskodásból, hiszen az egyes államok ilyen vagy olyan értékben érdekeltek voltak abban, hogy egy Oroszország számára kellemetlen és veszélyes embert pártfogoljanak. A képletet ugyanakkor bonyolítja, hogy több utalás szól amellett, hogy valóban kivételes – még ha nem is cári családból való – embernek gondolta magát, aki tényleg hitt a fényes karrierben. Ennek érdekében aztán semmilyen hazugságtól nem riadt vissza, a cári származásáról szóló mesét a pillanatnyi helyzetnek megfelelően állandóan változtatta, bőven élt az érzelmekre hatás és a „közvélemény” manipulálásának eszközeivel. Ez utóbbira irodalmilag is értékelhető, szép példa a konstantinápolyi orosz követekhez írt levele mellé csatolt egyik verse:

*„Az olvasónak
Keresztényi tett a lázadás, Ördögé pedig a belenyugvás.
Maga Krisztus az, kedvesem, értsd meg, Én szívélyes olvasóm, s tudd meg,
Kinek tiszteletet s hűséget meg kell add, S született uralkodók múltját feledni ne
hagyd.
Őelőtte őket ne gyalázd, Hanem a múltért vezekelve, megbocsáss.
És ki szembeszegül a hatalommal, Szembeszegül az Isteni apostollal.
Én igen kedves olvasóm, Ne csodálkozz e mai ellenségen
Hogy uralkodik az mi örökségünkben, Így a világ rendelte, nem az Isten!
Mely a gonoszokat felemeli, A jókat végképp megsemmisíti.
Ne a kezdetet nézd, inkább a véget, És igaz bölcs leszel evégett!
Ki előbb támad, Azé végül a bánat.
És megleled e sok hasznost, Mely itt röviden összegyűlt most.
Önmagáért beszél a jóság, A gonoszt meg emészti a gabság.
Jó egészséget néked, kedvesem, S ne feledd el uradat sem.”*

(Kolyvek Léna fordítása)¹⁴

A széplelkű és enyveskezű feleséggyilkos álcárok, persze, szoros kivételt képeztek a korabeli Oroszországban, ám ha akarták sem tudták távol tartani magukat a politikától. A moszkvai kormányzat annyira veszélyesnek ítélte a hamis cárokat, hogy még három évtizeddel az utolsó „Dmitrij” után is embert, pénzt és fáradságot nem kímélve üzte, hajtotta végig Európán Ankungyinovot, hogy kiverje mindenki fejéből a csak látszólag komolytalan, valójában az államra nézve oly veszedelmes álcár-gondolatot.

E fáradozásai tulajdonképpen sikerrel jártak. Csak körülbelül három újabb évtized múltán jelentkezik két új, teljesen jelentéktelen szélhámos, akik Alekszej Mihajlovics cár fiainak (Alekszejnek és Szimeonnak) a nevét bitorolják. És az

¹⁴ Szvák 2011, 70. (Az eredeti szöveg: 74.)

egyik ugyan elmeháborodott, de mindkettőt kivégzik.¹⁵ A cári igazságszolgáltatás szigora különösen azok után válik érthetővé, ha figyelembe vesszük, hogy mind-ezen, lényegében preventív, intézkedések ellenére a XVII. század második felének legnagyobb tömegmozgalma is „használja” az álcár-hiedelmet.

A Sztyepan Razin-féle felkelésről van szó, amely szintén élt az álcár-hiedelem kínálta manipulációs technikával. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez esetben a hamis álcárevics csak kisegítő, úgymond, „biztonsági tartalék” szerepet játszott. A kozákok egy vörös bársonnyal befedett csónakban utaztattak valakit, akiről azt állították, hogy Alekszej cár – egyébként nem sokkal ez előtt meghalt – Alekszej fia. Senki nem láthatta azonban, Razin tehát meglehetősen óvatosan bánt ezzel a korábban jól funkcionáló hazugsággal és mi sem állt távolabb tőle, mint hogy magát cárnak adja ki. (Sokat elárul az ezzel kapcsolatos körültekintésről, hogy a sereg a „biztonság kedvéért” egy fekete bársonnyal bevont dereglyét is magával úsztatott: ebben pedig, azt suttogták, hogy Nyikon pátriárka rejtőzködik.) Szorosan vett témánk, az álcár-karrier, szempontjából ezért Sztyepan Razin története, legyen bármennyire fontos és érdekes, nem releváns.¹⁶

Ha végig tekintünk a XVII. századi orosz álcárok és álcárevicsok hosszú során, akkor azt kell konstatálnunk, hogy a század elején még meglehetősen kifizetődő vállalkozás volt a „hamis cárság”, legalábbis időlegesen, hiszen a végén egyetlen számottevő alakja sem úszta meg élve a kalandot. Ideig-óráig, persze, fényes karriert ígért és azonnal a „nagypolitika” középpontjába repítette képviselőjét. Csakhamar azonban a cári névvel szélhámoskodók a szó fizikai és funkcionális értelmében is periferizálódtak és marginalizálódtak. Később évtizedekig csak Oroszországon kívül bukkantak fel és érdemleges politikai szerepet már nem játszottak. És ilyen nagyra törő terveik maguknak sem voltak: volt, hogy bőven megtette már az az étel és ital is, amit a rászédettek a kisszerű szélhámosnak felszolgáltak. Nem véletlen, hogy a végén egy elmeháborodott mondja már csak magát cárnak.

Ez tehát azt jelzi csalhatatlanul, hogy Moszkóvíában a XVII. század második felére leáldozott az álcárok kora. Senkinek nem érte meg már a kockázatos vállalkozás és, ami a lényegesebb, a módosult történelmi feltételek sem kedveztek az önjelölt uralkodóknak. E helyzet megváltozik a XVIII. században, amely az álcárság intézményének újabb reneszánszát hozza. A jeles angolszász ruszista, Philip Longworth nem kevesebb, mint 44 ilyen kalandort számolt össze,¹⁷ tehát jóval

¹⁵ Чистов, К.В. 1967, *Русские народные социально-утопические легенды XVII–XIX вв.* Москва: Наука, 85–88.

¹⁶ L. részletesen: Маньков, А.Г. (szerk.) 1975, *Иностранные известия о восстании Степана Разина: Материалы и исследования.* Ленинград: Наука, 43–44, 66–67.

¹⁷ Longworth, Ph. 1975, The pretender phenomenon in eighteenth-century Russia. *Past and Present* 66, 61–83.

többet, mint ahányan az előző században felbukkantak. Ám a tendencia tovább folytatódik, az önjelöltek egyre jelentéktelenebb figurák, egyre inkább a birodalom perifériális területeire szorulnak és egyre szerényebb célokkal hazudnak. Az egyetlen valamirevaló kivétel: Jemeljan Pugacsov. Ez azonban már egyik másik történet.

NÉMET–CSEH–SZLOVÁK–MAGYAR NYELVI KONTAKTUSOK A KÖZÉP-EURÓPAI KONYHAMŰVÉSZET TÜKRÉBEN

H. Tóth Imre professzor úr 80. születésnapjára

A nyelvi rendszerek között fennálló kapcsolatnak három alapvető típusa van: genetikai, tipológiai és areális. A történeti-összehasonlító nyelvtudomány diakrón aspektusból vizsgál genetikailag rokon nyelveket (Tölgyesi 2009a), míg a kontrasztív avagy konfrontatív nyelvészet szinkrón szemszögből kutat genetikailag rokon, ill. nem rokon nyelveket egyaránt. A *kontaktlingvisztika* a nyelvtudomány azon sajátos irányzata, mely két vagy több nyelvi rendszer közötti kölcsönös kontaktusok körülményeit, természetét és következményeit vizsgálja (Vašek 1996–1997: 16). Az interlingvális kapcsolatok elsősorban nemzetek együttéléséből fakadnak. A kontaktusban részt vevő nyelvek kölcsönös hatása különböző nyelvi – fonológiai, morfológiai, szintaktikai és lexikális-szemantikai – szinteken fejtődik ki (Skalička 1935; Haarmann 1976: 97–105), melyek közül az utóbbi a legflexibilisebb.

Summa cum laude minősítéssel megvédett doktori disszertációm keretein belül a cseh nyelvben található lexikális germanizmusokat, azaz a német nyelvből (vagy a német nyelv közvetítésével más nyelvekből) a cseh nyelvbe átkerült szavak történeti fejlődését és mai helyzetét tanulmányoztam (Tölgyesi 2009b). Vizsgálatomat a kontaktlingvisztika irányelvei alapján végeztem, melyek közül az egyik kimondja, hogy a kutató minden idegen nyelvet (gyakran önkéntelenül is) nyelvészetileg a saját nyelve vagy idiolektusa alapján ismer meg és értékel (Vašek 1976: 96). Ebből kifolyólag a vizsgált germanizmusok sorsát anyanyelvemben, a magyarban is figyelemmel szándékoztam követni.

Kutatásom alapjául egyrészt a nemzetközileg elismert szlavista S. M. Newerkla 2004-ben megjelent, német–cseh–szlovák nyelvi kontaktusokat elemző művében,¹ másrészt a V. Lumtzer – J. Melich szerzőpáros századfordulón kiadott,

---

¹ Dr. Stefan Michael Newerkla, a Bécsi Egyetem Szlavisztika Intézetének professzora közel 800 oldalas szótárának második kiadásában (2011) hivatkozik Németországban megjelent *Das Kasussystem im Deutschen und Tschechischen: Eine sprachhistorische Untersuchung* c. monográfiámra (2009a) és *Lexikální germanismy v dnešní češtině: Studie kontaktovělingvistická* c. értekezésemre (2009b), ill. több tanulmányomra is (Tölgyesi 2009c, 2009d, 2010a, 2010b).

a magyar nyelv szókincsének német helyneveiről és jövevényszavairól írt könyvében fellelhető germanizmusok szolgáltak (l. Newerkla 2004; Lumtzer–Melich 1900). Az említett munkákból több mint 500 germanizmust gyűjtöttem össze, melyek megtalálhatóak, ill. egykor megtalálhatóak voltak nemcsak a cseh, hanem a szlovák és a magyar nyelv szókincsében is, s ezzel bizonyítják nemzeteink kölcsönös nyelvi kapcsolatait a közép-európai régióban. A jövevényszavak fő szemantikai témakörei a kézművesség, a katonaság, a táplálkozás és a vallás (Rippl 1944). A katonai, vallási és kézműves terminológiáról már többször referáltam külföldi és hazai tudományos konferenciákon egyaránt (Tölgyesi 2007, 2008, 2009d, 2010a, 2010b, 2011). Jelen dolgozatomat a gasztronómiával kapcsolatos kifejezéseknek szenteltem, melyeket a következő csoportokba lehet besorolni: 1) péksütemények; 2) húskételek, húskészítmények; 3) zöltségek, gyümölcsök; 4) italok; 5) helyiségek és felszerelésük.

1. Péksütemények

A magy. *keksz*, cs. és szlk. *keks* az 1870–1920 közötti években lett átvéve az úfn. *Keks*-en keresztül az ang. *cakes*-ből.²

A cs. *knedlík*, szlk. *knedla* és magy. *knédli* a korai úfn. *knödel* (ma *Knödel*) kifejezésen keresztül a kfn. *knode* 'csomó' szóból képzett *knödel* diminutívumból származnak. Egy přerovi családtól megtudtam, hogy a cseh knédlinek korábban – a múlt század 30-as éveiben – valóban csomó formája volt. A csehek legkedveltebb körete a knédli, melyet elsősorban a mi pörköltünkhöz hasonló ételeikhez fogyasztanak.

Az ausztriai ném. *Langosch* (úfn. *Flammkuchen*), cs. és szlk. *langoš* a magy. *lángos*-on keresztül a *láng*-ra vezethető vissza.

A cs. *nudle*, szlk. *nudla* és magy. *nudli* az 1770–1820 közötti időszakban lettek kölcsönözve az úfn. *Nudel*-ből.

Az ausztriai ném. *Palatschinke*, cs. *palačinka*, szlk. *palacinka* a magy. *palacsinta* és rom. *plăcintă* kifejezéseken keresztül a lat. *placenta* 'kalács, lepény' szóból erednek (Zaicz 2006: 608).³

A cs. *piškot*, szlk. *piškóta*, magy. *piskóta* az ausztriai ném. *Biskotte* (úfn. *Löffelbiskuit*) és ol. *biscotto* közvetítésével a lat. *biscoctus* 'kétszersült' kifejezésből lettek átvéve.

² Nyelvek és nyelvjárások rövidítései: ang. = angol; baj. = bajor; cs. = cseh; fr. = francia; hor. = horvát; kfn. = középfnémet; lat. = latin; magy. = magyar; ném. = német; ócs. = ócseh; ófn. = ófnémet; ol. = olasz; rom. = román; szlk. = szlovák; úfn. = újfelnémet; vlat. = vulgáris latin.

³ A latin kifejezés az orvostudományban és az állattanban méhlepényt jelent, míg a növénytanban maglécet, azaz a magháznak azt a részét, ahol a mag ered (Bakos 2005: 513).

A cs. *preclík*, szlk. *praclík* és magy. *perec* a kfn. *prēzel*, *brēzel* (ma *Brezel*) szavakból származnak. Vö. *brezle* 'zsemlemorzsa' plurale tantum az idősebb morvák beszélt nyelvében.

A cs. *štrúdl*, *štrůdl*, szlk. *štrúdla* és magy. rég. *strudli* az ausztriai ném. *Strudel*-ből erednek. A cseh beszélt nyelvben a *štrúdl* gyakoribb a *jablkový závin* 'almás rétes' szóösszetételnél. Ezzel szemben a magyar nyelvben a régies *strudli* helyett az *almás rétes*-t használjuk.

A cs. *veka*, szlk. rég. *vekňa*, rég. *vekla* és magy. *vekni* 'hosszúka kenyér' a ném. *Wecke(n)*-ből lettek kölcsönözve. A cseh kifejezés irodalmi, míg a magyar szó a köznyelvben él. A szlovák szavak archaikusak.

A cs. *žemle*, szlk. *žemla* és magy. *zsemle* a kfn. *semel(e)*, *simel* (ma ausztriai ném. *Semmel*; úfn. *Brötchen*) szavakon keresztül a lat. *simila* 'finom búzaliszt' kifejezésre vezethetők vissza (Mollay 1982: 570). A cseh nyelvben a *houska* 'zsemle' frekvenciátalabb mint a *žemle*.

2. Húsételek, húskészítmények

A magy. *fasírt*, cs. és szlk. *fašírka* az ausztriai ném. *Faschiertes* (úfn. *Hackfleisch*) kifejezésből ered. Nyelveinkben megtalálható az azonos jelentéssel bíró cs. *udělám z tebe fašírku*, szlk. *urobím z teba fašírku*, magy. *fasírtot csinálók belőled* frazéma (vö. ném. *aus dir mache ich Hackfleisch*).

A ném. *Gulasch*, cs. *guláš* és szlk. *guláš*, *gul'áš* a XIX. században lettek átvéve a magy. *gulyás*-ból. A mi gulyáslevesünkkel szemben a cseh gulyás leginkább a magyar pörköltökhöz hasonlít, melyet knédliivel esznek. A „szegedi” és „debreceni” gulyás nevezetű ételeik nem az említett magyar városokból származnak.

A cs. *paštika*, szlk. *paštéta* és magy. *pástétom* a korai úfn. *pastěte* (ma *Pastete*) szóra vezethetők vissza.

A magy. rég. *spék*, cs. és szlk. *špek* a korai úfn. *speck*, ill. kfn. *spec* (ma *Speck*) kifejezésből ered. A cseh beszélt nyelvben a *špek* a *slanina* 'szalonna' szinonimájaként funkcionál. A *spék* szó a magyar nyelv fejlődése során kiveszett a szókincsünkből, de a mai napig használjuk a belőle képzett *spékel* '(húst szalonnával) tűzdel' kifejezést.⁴

A cs. *šnycl*, szlk. *šnicla* és magy. *snicli* 'hússzelet' az ausztriai ném. (*Wiener*) *Schnitzel*-ből származnak.

A magy. *sonka*, cs. és szlk. *šunka* az 1620–1770 közötti években lett kölcsönözve a ném. nyj. *schunke* (úfn. *Schinken*) szóból.

Az ausztriai ném. *Klobasse*, *Klobassi*, magy. *kolbász*, cs. és szlk. *klobása* eredete nem világos (Machek 1971: 258), etimológiai rokonságuk azonban nyilvánvaló.

⁴ Az ige napjainkban leggyakrabban átvitt értelemben fordul elő: 'beszédet szellemes mondásokkal tarkít, szűrös megjegyzésekkel teletűzdel' (Bakos 2005: 603).

A cs. rég. *viřtle*, szlk. rég. *virřla*, rég. *virřtla* és magy. *viršli* az úfn. *Wurst*-ból képzett ausztriai ném. *Würstel*, *Würschtel* diminutívumokból származnak.

A cs. *vuřt*, *buřt*, szlk. *vuřta* és magy. rég. *vurst* az úfn. *Wurst*-ból lettek átvéve. A német *Es ist mir Wurst* 'nekem mindegy' mintájára használják a cseh nyelvben a *Je mi to buřt* 'ua.' frazémát.

3. Zöldségek, gyümölcsök

A cs. *celer*, szlk. *zeler* és magy. *zeller* az ausztriai ném. *Zeller*-ből származnak. Az úfn. *Sellerie* az észak-olasz *selleri*-ből ered.

A magy. *káposzta* a szlk. *kapusta* átvétele. A cs. *kapusta*-nak a magy. *kelkáposzta* felel meg, míg a magy. (*fejes*) *káposzta* a cs. (*hlávkové*) *zelí* ekvivalense.

A cs., szlk. és magy. *karfiol* az ausztriai ném. *Karfiol* (úfn. *Bluhmenkohl*) közvetítésével az ol. *cavolfiore*-ből lett kölcsönözve. A cseh nyelvben az azonos jelentésű *květák* jóval frekvenciátalibb mint a *karfiol*, ahogyan azt meggyőzően bizonyítja a Cseh Nemzeti Korpusz.⁵

A ném. *Paprika*, cs. és szlk. *paprika* a magy. *paprika* szón keresztül a szerb és hor. *pàprika*-ból származik, amely a *pàpar* 'bors' kifejezésből lett képezve.

A cs. *rybíz*, szlk. *říbezle* és magy. *ribizli* az ausztriai ném. *Ribisel* (úfn. *Johannisbeere*) szóra vezethetők vissza.

A cs. *ryngle*, szlk. *ringlota* és magy. *ringló* az ausztriai ném. *Ringlotte*, úfn. *Reneklode*, *Reineclaude* szavakon keresztül a fr. *reineclaude* kifejezésből ered, amely a (*prune de*) *reine Claude* 'Claude királynő (szilvája)' szóösszetételből lett képezve. Ezt a gyümölcsöt a XVI. században I. Ferenc francia király feleségének a tiszteletére nevezték így el (Rejzek 2001: 552).

A cs. *šnytlík*, *šnytlich*, szlk. rég. *šnitlink* és magy. *snidling* 'metélőhagyma' kifejezések az ausztriai ném. *Schnittling* (úfn. *Schnittlauch*) szavakból származnak. A lat. *Allium schoenoprasum*-nak megfelelő magyar irodalmi *metélőhagyma* kifejezés elsősorban botanikai könyvekben és szakácskönyvekben lelhető fel. A beszélt nyelvben gyakrabban használatos a *snidling*.⁶

A cs. *špenát* (korábban *špinát*), szlk. *špenát* és magy. *spenót* az úfn. *Spinat*-ból lettek átvéve.

4. Italok

A magy. *limonádé*, cs. és szlk. *limonáda* az úfn. *Limonade* kifejezésen keresztül a fr. *limonade*, ill. ol. *limonata* szavakból származik. A *limonáda* kifejezés kapcsán érdekes regionális különbség figyelhető meg a Cseh Köztársaságon belül:

⁵ Hozzáférhető a prágai Károly Egyetem, BTK, Cseh Nemzeti Korpusz Intézetének honlapján: <<http://www.korpusz.cz/>>.

⁶ A Lay's cég hazánkban legkedveltebb burgonyaszirmának csomagolásán a „tejfölös-snidlinges” felirat szerepel.

Morvaországban a szó eredeti jelentése él, azaz citromos, cukros vizet jelöl, míg az ország nyugati részén mindenféle üdítőitalra mondják.

A cs. *mošt*, szlk. *mušt* és magy. *must* az 1770–1820 közötti időszakban lettek kölcsönözve a baj. *mošt* (úfn. *Most*) közvetítésével a lat. (*vinum*) *mostum* '(új)bor' kifejezésből.

A magy. *pálinka* a szlk. *pálenka* átvétele, mely a *pálit* 'éget' igéből képzett főnév.

A magy. *puncs*, cs. és szlk. *punc* az úfn. *Punsch* és ang. *punch* szavakon keresztül a hindi *pāñc*-ből ered, melynek jelentése 'öt', mivel ez az ital öt ingredienciából áll: arakból (esetleg rumból), citromléből, cukorból, fűszerekből és vízből (Rejzek 2001: 519).

A cs., szlk. és magy. *rum* a ném. *Rum* közvetítésével az ang. *rum*-ból lett átvéve. A cseh *rum* homonima magyar megfelelője a *rom*.

A cs. *šnaps*, *šňaps*, szlk. *šnaps* és magy. *snapsz* az úfn. *Schnaps*-ból erednek.

A cs. rég. *špric*, szlk. rég. *špricer* és magy. rég. *spriccer* 'fröccs' az ausztriai ném. *Spritzer*-ből származnak.

5. Helyiségek és felszerelésük

A cs., szlk. és magy. *kredenc* az ausztriai ném. *Kredenz* (úfn. *Anrichte*) és ol. *credenza* szavakon keresztül a vlat. *credentia*-ból ered, amely a lat. *crēdere* 'hinni' kifejezésből lett képezve. Az ócs. *kredencovati* ige az étel vagy ital megköstölését jelentette a vendég előtt, annak bizonyítására, hogy az nem mérgezett (Machek 1971: 291).

A cs. *kuchyň*, *kuchyně* és szlk. *kuchyňa* az ófn. *chuhhina* (ma *Küche*) közvetítésével a lat. *coquina*, *cocina* kifejezésekből lettek kölcsönözve. A magy. *konyha* a szláv nyelvekből származik.

A cs. (*h*)*moždír* a kfn. *morsaere*, *morser* (ma *Mörser*) és ófn. *morsāri*, *mortāri* szavakon keresztül a lat. *mortarium*-ra vezethető vissza (Kluge 2002: 633). A szlk. *mažiar* a magy. *mozsár* átvétele.

A magy. *rost*, cs. és szlk. *rošt* a kfn. *rōst(e)* (ma *Rost*) kifejezésből ered.

A cs. és szlk. rég. *šparhert*, rég. *šporhert*, rég. *šporhelt* és magy. rég. *sparhert*, rég. *sparhelt*, rég. *spórhert* (Lumtzer–Melich 1900: 241) a baj. *šporhert*, *šparherd*, ill. ausztriai ném. *Sparherd* szavakból lettek átvéve. A mai cseh és szlovák nyelvben élő *sporák* (nép. *šporák*) 'tűzhely' szónak ugyanaz a német etimológia, mint a fent említett archaikus kifejezéseknek.

A cs. *špajz(ka)*, szlk. *špajza* és magy. *spájz* az ausztriai ném. *Speis* (úfn. *Speisekammer*) 'éléskamra' szóból származnak.

A cs. *štampřle*, szlk. *štampe(r)l* és magy. *stampedli* 'kis likőröspohár' szavak az ausztriai ném. *Stamperl*-ből lettek kölcsönözve.

S. M. Newerkla (2002, 2002–2003, 2004, 2011) és J. Jodas (1999, 2000) munkáikban felhívják a figyelmet a cseh, szlovák, magyar és ausztriai német nyelv közötti lexikális egyezésekre. További kutatásoknak köszönhetően megállapítottam, hogy az ún. ausztriacizmusok egyik leggazdagabb csoportját a gasztro-nómiával kapcsolatos kifejezések képezik, melyeket ad illustrandum sorolok fel a következő táblázatban.

cseh	szlovák	magyar	ausztriai német ⁷	németországi német
<i>celer</i>	<i>zeler</i>	<i>zeller</i>	<i>Zeller</i>	<i>Sellerie</i>
<i>fašírka</i>	<i>fašírka</i>	<i>fasírt</i>	<i>Faschiertes</i>	<i>Hackfleisch</i>
<i>karfiol</i>	<i>karfiol</i>	<i>karfiol</i>	<i>Karfiol</i>	<i>Blumenkohl</i>
<i>klobása</i>	<i>klobása</i>	<i>kolbász</i>	<i>Klobasse, Klobassi</i>	<i>(Dauer)wurst</i>
<i>kredenc</i>	<i>kredenc</i>	<i>kredenc</i>	<i>Kredenz</i>	<i>Anrichte</i>
<i>langoš</i>	<i>langoš</i>	<i>lángos</i>	<i>Langosch</i>	<i>Flammkuchen</i>
<i>palacinka</i>	<i>palacinka</i>	<i>palacsinta</i>	<i>Palatschinke</i>	<i>Pfannkuchen</i>
<i>rybíz</i>	<i>říbezle</i>	<i>ribizli</i>	<i>Ribisel</i>	<i>Johannisbeere</i>
<i>ryngle</i>	<i>ringlota</i>	<i>ringlő</i>	<i>Ringlotte</i>	<i>Reneklude, Reineclaude</i>
<i>šnytlík, šnytlich</i>	<i>šnitlink</i>	<i>snidling</i>	<i>Schnittling</i>	<i>Schnittlauch</i>
<i>špajz</i>	<i>špajza</i>	<i>spájz</i>	<i>Speis</i>	<i>Speisekammer</i>
<i>špric</i>	<i>špricer</i>	<i>spriccer</i>	<i>Spritzer</i>	<i>Schorle</i>
<i>štamprle</i>	<i>štamp(e)rlík</i>	<i>stampedli</i>	<i>Stamperl</i>	<i>Schnapsglas</i>
<i>štrúdl, štrúdl</i>	<i>štrúdl'a</i>	<i>strudli</i>	<i>Strudel</i>	<i>Mehlspeise</i>
<i>viřtle</i>	<i>viršľa, viršľ'a</i>	<i>virslí</i>	<i>Würstel, Würschtel</i>	<i>Würstchen</i>
<i>žemle</i>	<i>žemľ'a</i>	<i>zsemle</i>	<i>Semmel</i>	<i>Brötchen</i>

A jövevényszavaknak nyelveinkben gyakran eltérő sorsuk van, tehát a mai nyelvi környezetben nem működnek mindig azonos módon, pl. a magy. *strudli* archaikus, míg a cs. *štrúdl*, *štrúdl* teljesen általános és frekvenciát. A régies cs. *viřtle* szóval szemben a magy. *virslí* szó mindennapos kifejezés. A belső keletkezésű szavak és a jövevényszavak közötti nyelvi konfliktus nem vezetett minden esetben a két (vagy több) kifejezés egyikének az eltűnéséhez, ezért léteznek a mai cseh nyelvben egymás mellett olyan kettős alakok – természetesen eltérő frekven-

⁷ A német nyelvtudományban az elmúlt évtizedekben teret nyert az angolszász országokból kiinduló pluricentrikus szemlélet (Crystal 1991: 24), mely az ausztriai és svájci németet a Németországban használt német nyelv egyenrangú variánsainak tekinti.

ciával és stilisztikai értékkel – mint pl. *houska* vs. *žemle* 'zsemle', *slanina* vs. *špek* 'szalonna', *pažitka* vs. *šnytlík* 'metélőhagyma', *květák* vs. *karfiol*.

IRODALOM

- Bakos, F. (szerk.) 2005, *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2. átdolg. kiadás.
- Crystal, D. 1991, *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haarmann, H. 1976, *Aspekte der Arealtypologie: Die Problematik der europäischen Sprachbünde*. Tübingen: Gunter Narr.
- Jodas, J. 1999, O paralelách ve slovní zásobě češtiny a rakouské němčiny. *Acta Facultatis Philosophicae, Universitas Ostraviensis: Linguistica* 3, 111–116.
- Jodas, J. 2000, Ještě k paralelám ve slovní zásobě češtiny a rakouské němčiny. *Acta Universitatis Palackianae Olomouensis, Facultas Philosophica: Philologica* 72, 161–165.
- Kluge, F. 2002, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Lumtzer, V. – Melich, J. 1900, *Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes*. Innsbruck: Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung.
- Machek, M. 1971, *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia.
- Mollay, K. 1982, *Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig*. Budapest: Akadémiai Kiadó. (= Nyelvészeti tanulmányok 23.)
- Newerkla, S. M. 2002, Sprachliche Konvergenzprozesse in Mitteleuropa. In: Pospíšil, I. (szerk.), *Crossroads of Cultures: Central Europe / Perekrestki kul'tury: Srednjaja Evropa / Křižovatky kultury: Střední Evropa*. Litteraria Humanitas XI. Brno: Masarykova univerzita, 211–236.
- Newerkla, S. M. 2002–2003, Čeština v monarchii a středoevropský jazykový areál. *Český jazyk a literatura* 53, 61–69.
- Newerkla, S. M. 2004, *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: Historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. Schriften über Sprachen und Texte 7. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Newerkla, S. M. 2011, *Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: Historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen*. Schriften über Sprachen und Texte 7. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2., durchg. überarb. u. akt. Auflage.
- Rejzek, J. 2001, *Český etymologický slovník*. Praha: Leda.
- Rippl, E. 1944, Wege und Voraussetzungen einer deutsch-tschechischen Lehnwörterkunde. *Slavia* 18, 11–17.
- Skalička, V. 1935, Zur mitteleuropäischen Phonologie. *Časopis pro moderní filologii* 21, 151–154.

- Tölgyesi, T. 2007, Német katonai terminológia a cseh, a szlovák és a magyar nyelvben. In: *Tavaszi Szél Konferencia 2007*. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 175–179.
- Tölgyesi, T. 2008, A cseh, a szlovák és a magyar nyelvbe a latinból, ill. görögből német közvetítéssel átvett vallási terminológia. In: *Tavaszi Szél Konferencia 2008*. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 129–133.
- Tölgyesi, T. 2009a, *Das Kasussystem im Deutschen und Tschechischen: Eine sprachhistorische Untersuchung*. Saarbrücken: VDM.
- Tölgyesi, T. 2009b, *Lexikální germanismy v dnešní češtině: Studie kontaktovělingvistická*. Doktori értekezés. Piliscsaba: PPKE BTK. Hozzáférhető az Országos Széchényi Könyvtár honlapján: <<http://mek.oszk.hu/08400/08488/#>>.
- Tölgyesi, T. 2009c, Středoevropská kuchyně jako zrcadlo kontaktů interkulturních. *Bohemia Olomucensia* 1, č. 3. – *Philologica Juvenilia*, 145–150.
- Tölgyesi, T. 2009d, Vojenské výrazy přejaté z němčiny v českém, slovenském a maďarském jazyce. In: Ondrejovič, S. (szerk.), *Varia XVI*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, 500–506.
- Tölgyesi, T. 2010a, K německé řemeslnické terminologii v českém, slovenském a maďarském jazyce. In: Hladký, J. – Rendár, L. (szerk.), *Varia XIX*. Trnava: Trnavská univerzita, 390–393.
- Tölgyesi, T. 2010b, Náboženské výrazy řecko-latinského původu přejaté prostřednictvím němčiny do českého, slovenského a maďarského jazyka. In: Ondrejovič, S. (szerk.), *Varia XVII*. Ružomberok: Katolícka univerzita, 470–474.
- Tölgyesi, T. 2011, K vojenskému názvosloví habsburské armády (1620–1918). *Dissertationes Slavicae: Sectio Linguistica XXIX*. Szeged, 71–79.
- Vašek, A. 1976, On the Problem of the Isolated Language. *Folia Linguistica* 9, 85–124.
- Vašek, A. 1996–1997, Kontaktová lingvistika a její perspektivy I–II. *Češtinář* 7, 13–21, 33–44.
- Zaicz, G. (szerk.) 2006, *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

A IX–X. SZÁZADI MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉG SZLÁV KAPCSOLATAI

Jelen tanulmány a magyar törzsszövetség szláv népekkel való történeti kapcsolatait vizsgálja, és csak másodlagosan utal a nyelvi, kulturális vonatkozásokra.¹ A honfoglalás előtti magyar–szláv kapcsolatokkal egy korábbi írásomban is foglalkoztam.² A szlávokkal való érintkezést egészen a keresztény állam megalapításáig vizsgálom, amely a nomád törzsszövetség felszámolását jelentette.

A honfoglalás előtti korszakban elsősorban a keleti szláv népekkel kerültek kapcsolatba a magyarok. Erről a 922–923 után keletkezett Dzsajháni-hagyományból értesülünk. Ibn Ruszta szerint a magyarok az „összes velük szomszédos saqlāba (szláv) fölött győzelmet aratnak. Súlyos élelmiszer-ellátmány nyújtására kötelezik őket, és rabokként tartják őket”.³ Gardézi szerint „állandóan portyára mennek a saqlābok ellen” és „állandóan legyőzik a saqlābokat. Súlyos élelmiszer-ellátmány nyújtására kötelezik a saqlābokat, és úgy kezelik őket, mint foglyikat”.⁴ Mindkét forrás utal arra, hogy foglyokat ejtenek a magyarok a szlávok (és a ruszok) közül, és ezeket a rabszolgákat bizánci területre, K.r.h-ba vitték és ott cserébe „brokátot, gyapjúszőnyeget és más rum (bizánci) árut vesznek”.⁵ A fenti híradások azt tükrözik, hogy az etelközi magyar törzsek rendszeres portyázó hadjáratokat vezettek a szállásterületükhöz közeli keleti szláv törzsek ellen, élelmiszeradóra kötelezték őket, foglyokat ejtettek, akiket a Krím-félszigeti bizánci Kher-

---

¹ A magyar–szláv érintkezésekre, elsősorban nyelvi vonatkozásban vö. H. Tóth, I. 1996, *A magyarok és a szlávok a 9–11. században*. In: Kristó, Gy. – Makk, F. (szerk.), *Árpád előtt és után: Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Szeged: Somoogyi Könyvtár, 75–84.

² Tóth, S. L. 1999, *A magyar törzsszövetség szláv kapcsolatai*. In: Bibok, K. – Ferincz, I. – H. Tóth, I. (szerk.), *Ötvenéves a szegedi szlavisztika*. Szeged: JATE Szláv Intézet, 153–164.

³ Ibn Ruszta híradásának fordítására vö. Zimonyi, I. 2005, *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról: A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. Budapest: Balassi Kiadó, 35. (= Magyar Östörténeti Könyvtár 22.)

⁴ Gardézi e fordítására vö. Uo., 39.

⁵ Ibn Ruszta idézett híradására vö. Uo., 35; Gardézi hasonló híradására („rabszolgákat hoznak, Rumba (Bizáncba) viszik és eladják”) vö. Uo., 39.

szónban értékesítettek.⁶ A muszlim tudósítások hitelét kevesen kérdőjelezték meg. Volt ugyanakkor olyan nézet, amely kétségét hangoztatta, és a magyar–szláv konfrontáció helyett inkább együttműködést tételezett fel.⁷ Ez a felfogás arra épít, hogy az orosz őskronikában csak a kazár–szláv konfrontáció és a kazároknak való adózás szerepel a IX. század második felében a poljánok, a szeverjánok, a vjaticskok, illetve a radimicsek esetében.⁸ Ez bizonynyal önkényes értelmezés, amely a XII. század elején összeszerkesztett orosz *őskronikát* vagy *Nesztor krónikát* (PVL) és a X. század harmadik évtizedére tehető Dzsahjáni-szöveg hagyományt állítja egymással szembe.⁹ A muszlim híradások egyértelművé teszik, hogy a magyarok rendszeres hadjáratokat vezettek a szlávok ellen. Valószínű, hogy a honfoglalás előtti magyar hadjáratok zöme éppen a szlávok ellen folyt, évenkénti gyakorisággal. E hadjáratok célja a szlávok élelmiszerfeleslegének elsajátítása, főként pedig értékesíthető foglyok szerzése volt, hogy bizánci luxusárukhhoz jussanak.¹⁰ Bizonyos értelemben a magyar törzsszövetség, a steppei „nomád állam” vazallusai voltak a rendszeres adóra kényszerített keleti szláv törzsek.¹¹

Több kérdés felmerül a keleti szláv törzsekkel való kapcsolatot illetően. Az első, hogy mely keleti szláv törzsekkel érintkezhetek a magyarok. A másik, hogy vajon a kazárok szövetségeseiként támadták-e a magyarok a szláv törzseket, vagy saját kezdeményezésükre. Végezetül a keleti szláv törzsekkel való kapcsolat időtartama, illetőleg kezdeteinek időpontja is lényeges, hiszen ennek intenzitását, mélységét határozza meg. A magyarok szláv szomszédai között feltételezték a keleten lakó vjaticskokat és szeverjánokat (szevereket), a Kijev környéki poljánokat, valamint a Prut és Dnyeszter közelében lakó két nyugati törzset, az ulicsokot és ti-verceket.¹² Feltételezték, hogy a magyarok a kazárok katonai segédnépeként vagy

⁶ Tóth, S. L. 2011, *Levediától a Kárpát-medencéig*. Budapest: Históriaantik Könyvesház Kiadó, 2. jav. kiadás, 134–135.

⁷ Perényi, J. 1956, A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. In: Kovács, E. (szerk.), *Magyar–orosz történelmi kapcsolatok*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 5–34.

⁸ Háztartásonként egy-egy mókuszprémiummal adóztak a kazároknak a poljánok, szeverjánok és vjaticskok 859-ben, illetve a radimicsek 885-ig, vö. Hodinka, A. 1916, *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest: MTA, 36–37, 48–49; vö. még Boba, I. 1967, *Nomads, Northmen and Slavs: Eastern Europe in the Ninth Century*. The Hague–Wiesbaden: Mouton–Harrassowitz, 57, 63–64.

⁹ Tóth, S. L. 1996, A honfoglalás előtti magyar kalandozások. *Hadtörténelmi Közlemények* 109, № 4, 21.

¹⁰ Tóth 2011: 135.

¹¹ Kristó, Gy. 1995a, *A magyar állam megszületése*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 126. (= Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.)

¹² H. Tóth, I. 1997, Szláv nyelvi hatások az ősmagyar nyelvre. In: Kovács, L. – Veszprémy, L. (szerk.), *Honfoglalás és nyelvészet*. Budapest: Balassi Kiadó, 66.

szövetségeseként támadták a szlávokat.¹³ Azt is felvetették, hogy a korábbi kazár adóztatást magyar adószedés váltotta fel.¹⁴ Nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy a magyarok a kazárokkal együtt közös kalandozó hadjáratokat vezettek a szlávok ellen a 850-es évek és 880-as évek első fele között, és ezért kényszerültek rendszeres adófizetésre a kazároknak a poljánok, szeverjánok, vjaticsok és radimicsek ebben az időszakban.¹⁵ Nem tartom valószínűnek viszont azt, hogy a kazár adóztatást e szláv törzsek esetében a magyarok vették volna át, hiszen az orosz őskrónika utal arra, hogy a ruszok (oroszok) léptek a kazárok helyébe, akik 882-ben a poljánokat, 884-ben a szeverjánokat, 885-ben pedig a radimicseket kezdték adóztatni.¹⁶ Sokkal valószínűbb, hogy a magyarok a két nyugati, legdélebbre elhelyezkedő keleti szláv törzsszel, a Dnyeper és Bug környékén élő ulicsokkal és tivercekkel kerültek szorosabb kapcsolatba.¹⁷ Ennek megfelelően az ulicsokat és a tiverceket kényszeríthették rendszeres adózásra a magyarok, míg a kazároknak adózó szláv törzsek rusz fennhatóság alá kerülhettek, ellenük csak alkalmi hadjáratokra kerülhetett sor.¹⁸ A szláv foglyok nagyobb részét értékesítették a magyarok, más részük szolgálaként kerülhetett a magyar törzsszövetségbe. Utalni kell arra, hogy az orosz őskrónika szerint a magyarok (ugrok) Kijev mellett vonultak el, „a hegyen keresztül, amelyet ma „Ugorskoje”-nek neveznek”.¹⁹ A másik gyanúba vett magyar vonatkozás az orosz őskrónikában „Olma udvarháza”, akit feltételelesen Álmossal is azonosítottak. Felmerült az a lehetőség, hogy Anonymus kései híradását Kijev elfoglalásáról ide lehet kapcsolni, és Kijev felett magyar uralom feltételezhető Álmos fejedelemsége idején. Valószínűsíthető azonban, hogy „Olma udvarháza” nem köthető össze Álmos személyével, a „Magyar-hegy” pedig egy későbbi, XI. századi előváros lehetett Kijevben. A Kijev feletti magyar uralomra tehát nincs bizonyítékunk.²⁰ A keleti szláv törzsekkel való intenzív érint-

¹³ Macartney, C. A. 1930, *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge: CUP, 111–112; Czeglédy, K. 1985, *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Budapest: Körösi Csoma Társaság – MTA Könyvtára, 119; Tóth 1996: 22.

¹⁴ Kristó, Gy. 1980a, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest: Magvető Kiadó, 144–145.

¹⁵ Tóth 1999: 15; a kazár–szláv viszonyt békésnek tartotta, bár a kazároknak való adófizetést elismerte I. Boba 1967: 63–64.

¹⁶ Hodinka 1916: 38–39, 48–49; a ruszok alávetették a korábban kazároknak adózó keleti szláv törzseket vö. Boba 1967: 66–67.

¹⁷ Vö. H. Tóth 1997: 67–68.

¹⁸ Tóth 1999: 158.

¹⁹ Kristó, Gy. (szerk.) 1995b, *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 174 (Ferincz István fordítása). (= Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.)

²⁰ Erdélyi, I. 1986, *A magyar honfoglalás és előzményei*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 49; Kristó, Gy. 1980b, Kijev a magyar krónikákban. *Tiszatáj* № 3, 61–64;

kezést feltételező történeti felfogás szerint a magyarság már a VI–VII. században, az onogur fennhatóság korszakában kapcsolatba került a vjaticsokkal.²¹ Hangsúlyozni kell azonban azt, hogy e nézet a keleti szláv kölcsönszavak nagy számán és a magyarok feltett déli őshazáján, onogur birodalomba tartozásán és a vjaticsokkal való korai szomszédságán alapul, amelyből származtatja a magyarok ungri/ugri (ogre) népnévét. A vjaticsok mozgása azonban az Oka folyótól a Don felső folyása felé irányult, így a magyarokkal való korai kapcsolatuk mindenképpen kérdéses.²² Más álláspont szerint 750 táján vonult a magyarság északi őshazájából (Magna Hungaria) délnyugatra (Etelközbe), kelt át a Donon, és ekkor került kapcsolatba a szeverjánokkal/szeverekkel.²³ Ez reálisabb elképzelésnek tűnik a keleti szláv–magyar érintkezések kezdeteit illetően.²⁴ Véleményem szerint azonban a források (Dzsajháni-hagyomány, orosz őskrónika) alapján csak a IX. század második felétől van lehetőségünk a keleti szlávokkal való magyar érintkezések feltételezésére. Annál is inkább e kései és rövid ideig tartó érintkezések valószínűsíthetőek, mivel a magyarok is csak a 830-as évektől bukkanak fel a történeti forrásokban a Don és az Al-Duna közti térségben, Etelközben.²⁵ Így tehát időtartam szempontjából rövid ideig tartó, kb. fél évszázados kapcsolatról beszélhetünk a keleti szláv törzsek és a vélhetően nemrég megszerveződő magyar törzsszövetség között.

Nyelvi szempontból a korábbi nyelvészeti szakirodalom hosszan tartó és intenzív keleti szláv, óorosz hatással számolt a honfoglalás előtti őshazákban (Munkácsi Bernát), amely felfogást éles bírálat ért (Asbóth Oszkár).²⁶ A későbbi nyelvészeti kutatás kisebb mértékű honfoglalás előtti keleti szláv befolyást feltételezett, bár még mindig jelentős számú óorosz jövevényszót mutatott ki (Melich

---

Kristó, Gy. – H. Tóth, I. 1996, Az *Orosz Évkönyvek* néhány magyar vonatkozásáról. *Acta Historica* 103. Szeged, 21–29.

²¹ Perényi 1956.

²² Perényi elméletének elemzésére és kritikájára vö. H. Tóth 1997: 64–65, 67–68.

²³ Györffy, Gy 1990, A magyar–szláv érintkezések kezdetei és „Etelköz” múltja. *Századok* 124, 2–22; H. Tóth 1996: 76.

²⁴ Györffy elméletének méltatására vö. H. Tóth 1997: 66.

²⁵ A magyarok a 830-as években tűnnek fel a térségben Georgius Monachus Continuatus 836–838-ra, az *Annales Bertiniani* 839-re, Ibn Ruszta és Konsztantinosz 830-as évekre vonatkoztatható adatai alapján, vö. Kristó, Gy. 1996, *Magyar honfoglalás, honfoglaló magyarok*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 30–35; Tóth 2011: 25–34.

²⁶ Munkácsi, B. 1897, A magyar szláv etnikai érintkezés kezdetei. *Ethnographia* 8, 1–30; bírálatára l. Asbóth, O. 1900, A magyar nyelvbe került szláv szók átvételének helye és kora. *Nyelvtudományi Közlemények* 30, 1–38; a tudománytörténeti áttekintésre részletesebben vö. H. Tóth 1997: 62–63.

János, Kniezsa István).²⁷ Mérvadó álláspont szerint az ősmagyar nyelvet Etelközben mérsékelt óorosz (ti. keleti szláv) hatás érte, ezt jelezhetik *cseléd*, *szolga*, *igric* szavaink.²⁸ Ehhez az időszakhoz kapcsolták *lengyel*, *tanya*, *ikra*, *óriás*, *császár* és *kemence* szavainkat is.²⁹

Kevésbé rendszerezsek voltak a déli szlávokhoz sorolható, török vezetőréteggel bíró, de elszlávosodó bolgárokkal való kapcsolatok.³⁰ A magyarok 838 táján alkalmi szövetségesei voltak a Bizánc elleni háborúban a bolgároknak, amikor sikertelenül próbálták megakadályozni a makedón hadifoglyok visszatérését Bizánc területére.³¹ Majd 894-ben vagy 895-ben Árpád és Kuszán bolgárellenes szövetséget kötött VI. (Bölcs) Leó követével Simeon bolgár fejedelem ellen. A magyar hadjárat kezdetben sikeres volt, több csatában legyőzték a bolgárokat, de végül Simeon kerekedett felül.³² Egy híradás szerint Simeon szövetséget kötött a magyarok ellenségeivel, a velük kelet felől szomszédos besenyőkkel, akik a magyarokra támadtak. Ez a támadás előidézője lett a honfoglalásnak, a Kárpát-medence megszállásának.³³ A déli szláv bolgár nyelv is hatással volt a magyarokra, bár nehéz elkülöníteni a honfoglalás előtti és a Kárpát-medencében átvett réteget. Talán törzsfőt jelölő *vajda* szavunk „bolgár-szláv közvetítéssel juthatott el VII. Konsztantinosz” művébe.³⁴ Hasonlóképpen *görög* szavunk is a honfoglalás előtti bolgár-szláv érintkezés eredménye lehetett.³⁵

A nyugati szlávok közé sorolható morvákkal is kapcsolatba kerültek a magyarok a IX. században. Nyugati kalandozásaik során 862-ben, 881-ben is betörték a keleti frank állam területére, és szövetségben állhattak a keleti frank hűbéres morvákkal.³⁶ Ugyanakkor 892-ben Szvatopluk (Zwentibald) morva fejede-

²⁷ Melich, J. 1910, *Nyelvünk szláv jövevényszavai*. Budapest. (= A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13.); a szláv jövevényszavak legteljesebb gyűjtésére vö. Kniezsa, I. 1974², *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

²⁸ H. Tóth 1997: 66, 68.

²⁹ H. Tóth 1996: 76.

³⁰ A bolgár kapcsolatokra vö. Tóth, S. L. 1994, Hungarian-Bulgarian Contacts in the Ninth Century. In: H. Tóth, I. (szerk.), *Szegedi Bolgarisztika / Сегедската българистика* (= *Hungaro–Bulgarica* V.). Szeged: JATE, 71–79.

³¹ Tóth 2011: 26–29, 121–122.

³² Tóth 2011: 126–131; Tóth, S. L. 2010a, *A honfoglalástól az államalapításig: A magyarság története a X. században*. Szeged: Históriaantik Könyvesház Kiadó, 40–42.

³³ E híradásra a *De administrando imperio* 40. fejezete, vö. Bíborbanszületett Konstantin, *A birodalom kormányzása*. (A görög szöveget Moravcsik Gyula fordította. Olajos Terézia bevezető tanulmányával.) Reprint, Budapest: 2003, 176–177 (továbbiakban: DAI); elemzésére vö. Tóth 2010a: 42–44.

³⁴ H. Tóth 1997: 68.

³⁵ H. Tóth 1996: 76.

³⁶ Tóth 1999: 160–161.

lem országát, Moráviát pusztították Arnulf keleti frank uralkodó szövetségeseiként.³⁷ Két évvel később, 894-ben a frank tartományt, Pannóniát dúlták feltehetően éppen Szvatopluk szövetségeseiként, aki ebben az évben halálozott el.³⁸ Feltéve, hogy ezt a 894. évi pannóniai hadjáratot és a magyarok főserégének távollétét kihasználva támadtak a Simeon bolgár fejedelemmel szövetséges besenyők Etelközre, ami a 894 végére, 895-re tehető Kárpát-medencei honfoglalást, betelepedést idézte elő.³⁹

A honfoglalás alapvető változást hozott a magyar–szláv kapcsolatok területi vonatkozásában, jellegében és intenzitásában. A magyarok elkerültek a keleti szláv törzsek közvetlen szomszédságából, és a nyugati szláv és déli szláv népek közti területre költöztek. Az új, kárpát-medencei szállásterület elfoglalását megkönnyítette, hogy lényegében három állam osztozott e területen: a frank/keleti frank birodalom, a tőle időnként függésben levő morva fejedelemség és a bolgár állam. Mindhárom állam szempontjából a Kárpát-medence periferiának számított, ami megkönnyítette a magyarok részéről a terület elfoglalását.⁴⁰ A korabeli források többsége a szlávok, közelebbről a morvák rovására történt támadásnak minősíti a magyarok honfoglalását.⁴¹ Konsztantinosz császár műve több fejezetében (DAI 13, 38, 40, 41) is utalt arra, hogy a magyarok a morvákat elűzték, földjüket elpusztították, és azon letelepedtek.⁴² Egy passzus utal csak arra, hogy a morva nép „maradékai szétszéledve a szomszédos népekhez, a bulgárokhöz, türkökhöz, horvátokhoz és a többi néphez menekültek”.⁴³ Ez utóbbi megjegyzés rávilágít arra, hogy a morva állam megszűnt létezni, a morvák pedig elhagyván országukat a szomszédos népekhez költöztek. Az említett népek közül kettő a magyar törzsszövetség szomszédja volt; a bolgárokat Konsztantinosz keleti, a horvátokat déli szomszédként említette.⁴⁴ Sajátságos ellentmondás, hogy a morvák nemcsak a Kárpát-medencével délnyugat felől határos horvátokhoz, illetve délkelet felől

³⁷ Kristó 1980a: 157–158, 166; Tóth 2011: 123–124.

³⁸ A Szvatoplukkal való szövetségkötésre (fehér ló monda) vö. Szegfű, L. 1989, *Equus fabulosus*. In: Kulcsár, P. – Máder, B. Monok, I. (szerk.), *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*. Szeged: JATE Központi Könyvtára, 31–46; Tóth 2011: 124–126.

³⁹ Tóth, S. L. 2010b, A 890-es évek magyar kalandozásai és a honfoglalás. In: Font, M. – Fedeles, T. – Kiss, G. (szerk.), *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. Pécs: Pécsi Egyetem, BTK, Középkori és Kora Újkori Tanszék, 189–201.

⁴⁰ Kristó 1996: 93–94.

⁴¹ Uo., 130–131; Tóth 2010a: 62.

⁴² DAI: 64–65, 172–173, 176–177, 180–181, 182–183; Moravcsik, Gy. 1984, *Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 37, 45, 48, 49, 50 (továbbiakban: ÁMTBF).

⁴³ DAI: 180–181. (41. fejezet)

⁴⁴ Uo., 178–179. (40. fejezet)

szomszédos bolgárokhoz menekültek, hanem a türkökhöz, azaz az országukat elfoglaló magyarokhoz is. A X. századi *Naum-legenda* szerint „eljöttek az ugrok, egy peon nép, és elfoglalták földjüket [ti. a morvákét – *T. S. L.*] és elpusztították azt. Mert akiket az ugrok nem ejtettek foglyul, a bolgárok közé futottak. És elnéptelenedett földjük az ugrok hatalmában maradt”.⁴⁵ Konsztantinosz császárral ellentétben a magyarokat e forrás nem türknek, hanem szláv megnevezéssel ugrinak titulálja. A forrásból az is kitűnik, hogy nem mindenki menekült el, hanem a morvák egy részét foglyul ejtették a magyarok, más részük menekült délkeleti irányba, a bolgárokhoz.⁴⁶ A bizánci szemlélet a Kárpát-medence keleti felére koncentrált, ezért a magyar honfoglalás Bizánc számára a morva területek pusztítását, a magyarok itteni letelepedését és a Szvatopluk fémjelezte Nagy Morávia (Ómorávia vagy Régi Morávia) bukását jelentette.⁴⁷ A későbbi orosz őskronika, a PVL szerint „az ugrok elűzték a volohokat [ti. a frankokat – *T. S. L.*], és örökölték azt a földet, és letelepedtek a slovénekkel [ti. szlávokkal – *T. S. L.*], alávétvén őket maguknak, és azóta nevezik ugor földnek”.⁴⁸ A PVL kései híradása annyiban tér el Konsztantinosz és a *Naum-legenda* tudósításaitól, hogy a magyarok (ugrok) fő ellenfeleinek nem a szlávokkal azonosítható szlovéneket, hanem a frankokat (volochok) nevezi.⁴⁹ A másik különbség, hogy az orosz őskronika a szlovéneket egységes népnek tünteti fel: „egy szlovén népet alkottak ugyanis, és a Duna mentén éltek a slovének, akiket az ugrok meghódítottak, és Morávia és a csehek és lja-chok [ti. lengyelek – *T. S. L.*] és a poljánok, akiket most rusi-nak [ti. ruszoknak, oroszoknak – *T. S. L.*] hívnak”.⁵⁰ A PVL értelmezésében a szlovén voltaképpen általánosságban szlávokra utal, akik nem feltétlenül azonosíthatóak a morvakkal. A volochok elűzése Pannóniára, a dunántúli részekre vonatkoztatható. A kortárs Regino leírása szerint a magyarok (ungri) először is „a pannónok és az avarok pusztáin kóboroltak”, majd „ismétlődő, ellenséges támadásokkal törtek be a karantánok, morvák és a bolgárok határterületeire”.⁵¹ Regino tudósítása a magyar honfoglalást előkészítő hadjáratokat, kalandozásokat írja le, és egyértelművé teszi, hogy a Kárpát-medence ekkor több állam határterülete volt. A 894-es évnél Regino azt is megemlíti, hogy Szvatopluk, a „morva szlávok uralkodója” országát „a fiai csak rövid ideig, szerencse nélkül kormányozták, mert a magyarok mindent

⁴⁵ Kristó, Gy. (szerk.) 1995, *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 169 (H. Tóth Imre fordítása). (= Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) L. továbbiakban: HKÍF.

⁴⁶ Konsztantinosz és a *Naum-legenda* összevetésére a hasonlóságok hangsúlyozásával vö. Kristó 1996: 130–131.

⁴⁷ Tóth 2010a: 62.

⁴⁸ HKÍF: 175. (Ferincz István fordítása)

⁴⁹ Tóth 1999: 162.

⁵⁰ HKÍF: 175. (Ferincz István fordítása)

⁵¹ Uo., 198. (Kordé Zoltán fordítása)

földig romboltak”.⁵² A kortárs *Fuldai Évkönyv* a 896-os évnél megemlíttette a bolgár–magyar harcok kapcsán, hogy Arnulf keleti frank császár „Pannónia védelmét a Mocsárvárral együtt vezérére, Braszlavra bízta”.⁵³ Braszlav (Brazlavo) a Dráva és Száva közti tartomány frank hűbéres vezetője volt, akire 896-ban Pannóniát is ráruházta Arnulf császár, a magyarokkal és a morvakkal szembeni óvintézkedésként.⁵⁴ Négy évvel később, 900 őszén a *Fuldai Évkönyv* tudósítása szerint bajor hadjáratuk végén „a magyarok visszatértek oda, ahonnan jöttek, övéikhez Pannóniába”.⁵⁵ Pannónia megszállásával a magyar honfoglalás lényegében lezárult.

A Kárpát-medencében való magyar megtelepedés kétségtelenül fontos volt az itt élő vegyes összetételű, de zömében szláv népesség szempontjából.⁵⁶ A történeti források alapján hangsúlyozni kell azt, hogy bár a Kárpát-medence őslakosságának egy része valóban elmenekülhetett – leginkább déli irányba, a horvátokhoz (a pannóniai lakosság) és a bolgárokhoz (a Dunától keletre levő terület lakossága) – jelentős részük helyben maradhatott a magyarok „foglyaiként”, alávetett és adózó népességeként.⁵⁷ A honfoglalás során előbb, 894–895-ben a Dunától keletre levő terület került magyar kézre. Ennek jelentős része morva fennhatóság alatt lehetett. Felmerült ugyanakkor a történeti kutatásban, hogy két Morávia is létezett; a Dunától északra levő „Kis” Morávia és Szvatopluk Nagy Moráviája délen, a Dráva-Száva között, vagy a Duna-Tisza között, vagy a Temesközben.⁵⁸ Nézetem szerint a frank hűbéres tartomány, Morávia a Dunától északra, a Felvidéken lehetett. A konsztantinoszi „Nagy Morávia” kifejezés „rég, egykori” Moráviát je-

---

⁵² Uo., 199.

⁵³ Uo., 191. (Géczi Lajos fordítása)

⁵⁴ Tóth 2010a: 46, 53.

⁵⁵ HKÍF: 192. (Géczi Lajos fordítása)

⁵⁶ A kárpát-medencei népekre a honfoglalás előtt vö. Kristó, Gy. 2003, *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest: Lucidus Kiadó, 23–35.

⁵⁷ Tóth 1999: 163.

⁵⁸ A déli Nagy Morávia elméletre vö. Boba, I. 1971, *Moravia's history reconsidered: A reinterpretation of medieval sources*. The Hague: Martinus Nijhoff; magyar fordítására vö. Boba, I. 1996, *Morávia története új megvilágításban: Kísérlet középkori források újraértelmezésére*. Budapest: METEM (Petrovics István fordította, a latin szöveg Sz. Galántai Erzsébet fordítása); Püspöki Nagy, P. 1978, Nagy Morávia fekvéséről. *Valóság* 21, № 11, 60–82; Kristó 1980a: 162–163; Senga, T. 1983, Moravia bukása és a honfoglaló magyarok. *Századok* 117, 307–345; Bowlus, C. R. 1995, *Franks, Moravians and Magyars: Struggle for the Middle Danube, 788–907*. Philadelphia: University of Philadelphia Press; Eggers, M. 1995, *Das „grossmährische Reich” Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert*. Stuttgart.

lent, amelyet a magyarok megszálltak, elfoglaltak.⁵⁹ Moráviát 892-ben a keleti frankok és a magyarok közösen támadták, 902-ben már egymással harcoltak Morávia területén, ami arra utalhat, hogy osztoztak az önállóságát veszített morva területen.⁶⁰ A Dunától keletre levő terület déli részén, az Alföldön bolgár fennhatóságot tételezhetünk fel.⁶¹ A keleti frank uralom alatt levő Oriens részeként Pannónia (Dunántúl) területén a korábban Pribina, majd Kocel vezette, Mosapurg központú frank tartományt a honfoglalás idején Braszlavra bízta Arnulf császár. Etnikai szempontból Morávia területén nyugati szláv, morva népességet tételezhetünk fel, amelynek egy része helyén maradt.⁶² A Dunától keletre levő térségben morva és bolgár uralom alatt túlélő avar (várkony) és onogur népességet tételezhetünk fel, amely a honfoglalás idejére részben elszlávosodhatott.⁶³ Az avarok legnagyobb számban bizonyonnyal a Dunától keletre, a Nagyalföldön lakhattak, amelyet Regino az avarok „pusztáinak” (solitudines Avarum) nevez, és bizonyonnyal nem lakatlan területet jelöl, hanem olyan területet, ahol az avarok nomadizálhattak.⁶⁴ Erdélyben és a Maros-vidéken bolgár-török, bolgár-szláv és kis számban keleti szláv népességet feltételezhetünk.⁶⁵ A Dunától nyugatra, Pannóniában és a Felső-Duna vidékén szlávok vagy pannónszlávok, avarok, onogurok, németek, és talán túlélő germán gepidák lakhattak.⁶⁶ A pannóniai szlávok délszláv, ún. kajszlovén nyelvű népességet jelentettek. Ennek jelenlétét a nyelvészeti kutatás a földrajzi nevek, elsősorban hely- és vízrajzi nevek szláv eredetével (vagy szláv közvetítésével) bizonyította a Dunántúlon.⁶⁷ E népességgel voltak a magyaroknak a legintenzívebb nyelvi érintkezései Pannónia 900. évi megszállása után. Ezt látszik bizonyítani az is, hogy régi szláv jövevényszavaink jelentős része szerb–horvát–szlovén párhu-

⁵⁹ A déli Nagy Morávia elmélet bírálatára vö. Bálint, Cs. 1996, *Magna Moravia a magyar Alföldön?* *Századok* 130, № 4, 992–999.

⁶⁰ Tóth 2010a: 56.

⁶¹ A kései Anonymus fiktív Salán és Glad vezéreinek szállásterületei és bolgár kapcsolatai, illetve a *Fuldai Évkönyv* 892-es sóbányákra (Erdélyben?) utaló adatai alapján tételeztek fel bolgár fennhatóságot, vö. Székely, Gy. (főszerk.) – Bartha, A. (szerk.) 1984, *Magyarország története I/1–2. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 370–373 (Bóna, I. írta); Kristó 1995a: 138–139.

⁶² Kristó 1995a: 138; Kosztolnyik, Z. J. 2002, *Hungary under the early Arpads, 890s to 1063*. New York: Columbia University Press, 6.

⁶³ Kristó 2003: 32–33.

⁶⁴ Szádeczky-Kardoss, Samu 1993, Még egyszer Regino és a korabeli magyarság. In: Lőrinczy, G. (szerk.), *Az Alföld a 9. században*. Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 231–233.

⁶⁵ Kristó 1995a: 138, 1996: 96–97; H. Tóth 1996: 76; Kosztolnyik 2002: 6.

⁶⁶ Kristó 1996: 98, 2003: 25, 35; H. Tóth 1996: 76.

⁶⁷ Knieszsa, I. 1938, Magyarország népei a XI. században. In: Serédi, J. (szerk.), *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára I–III*. Budapest: Szent István Társulat, II, 365–472; Kristó 1995a: 264–265, 2003: 27–32; H. Tóth 1996: 76.

zamokat mutat az újabb kutatások szerint. E nyelvjáráscsoporton belül is a szerb–horvát egyezések „vezetnek”.⁶⁸ A másik jól „körülhatárolható szláv nyelvjárás” leginkább a „bolgárszlávval mutatott közös vonásokat”.⁶⁹ A bolgár/bolgár–szláv jelenlétet a Dunától keletre, a Duna-Tisza közén, a Maros-közön és Erdélyben feltételezte a történeti-nyelvészeti kutatás.⁷⁰

Tárgyalnunk kell olyan fontos, de aligha megoldható kérdést a X. századi, honfoglalás utáni magyar–szláv vonatkozásban, mint a magyar törzsszövetség és az őslakosság, főként a korántsem egységes szlávság létszáma, aránya. Utóbbit morvaszláv, pannonszláv és bolgárszláv csoportokra oszthatjuk. A honfoglaló lovasnomád magyarság létszámát a korábbi, XIX–XX. század eleji kutatás aránylag csekélyebbnek (80–120 ezer) tételezte fel, mint a Kárpát-medence alávetett, főként szlávnak vélt őslakosságot.⁷¹ Az 1930-as évektől tért nyert az elképzelés, hogy „a magyarság számát a honfoglalás korában nagyon csekélyre nem tehetjük, mindenesetre az itt talált népekét messze felül kellett múlnia, és hogy a magyarság nemcsak mint uralkodó felső réteg telepedett rá az őslakókra, hanem nagyszámú finnugor nyelvű magyar szolgaréteget kellett magával hoznia, amely aztán az itt talált meghódított szolgaréteggel összekeveredve azt teljesen felszívta magába”.⁷² A későbbi történeti kutatás már nagyszámú, 400–500 ezres honfoglaló magyarsággal számolt, amely legalább kétszeresen felülmúlta az itt talált, főként szláv lakosságot.⁷³ Újabban megint felmerült a magyarok nomadizmusának lehetősége, és ennek megfelelően egy jóval alacsonyabb, 100–120 ezer fős honfoglaló népesség.⁷⁴ Az őslakosság létszámát ennek másfél-kétszeresére, azaz 150–250 ezer főre becsülték.⁷⁵ Magyar vonatkozásban a muszlim források, jelesül a Dzsaháni-hagyomány szolgál kiindulópontul, amely szerint „főnökük 20 ezer lovassal

---

⁶⁸ Richards, R. O. 2003, *The Pannonian Slavic Dialect of the Common Slavic Proto-Language: The View from Old Hungarian*. Los Angeles: University of California; vö. Zoltán, A. 2004, A magyar nyelv régi szláv jövevényszavai és a szláv nyelvtörténet. *Kisebbségkutatás* XIII, № 4, 671–674; Uő. 1996, A magyar–szláv érintkezések kezdetei és fázisai. *Életünk* № 6–7, 634–648.

⁶⁹ Zoltán 1996, 2004.

⁷⁰ H. Tóth 1996: 78–79.

⁷¹ Vö. Györffy, Gy. 1963, Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Kovacsics, J. (szerk.), *Magyarország történeti demográfiája: Magyarország népessége a honfoglalástól 1949-ig*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 45–62; Kristó 1995a: 129–133.

⁷² Kniezsa 1938: 454–455.

⁷³ Györffy 1963: 46–48; további szakirodalomra vö. Kristó 1995a: 132.

⁷⁴ Kristó 1995a: 133–137.

⁷⁵ Uo.: 137–144; Kristó 2003: 34–35.

vonul ki”.⁷⁶ Ha ezt a toposzszerű adatot egyáltalán elfogadjuk a katonáskodó rétegre, akkor is a társadalom nomád vagy félnomád jellegétől függ, hogy alacsonyabb (1:4, 1:5, 1:6) szorzószámmal számolunk-e a harcosok és családjaik között, vagy pedig nagyszámú magyar földművelő réteget (80 ezer fő) adunk a harcosok létszámához, és ehhez viszonyítjuk a fenti szorzótényezőt.⁷⁷ Ugyanakkor egyáltalán nem rendelkezünk még ilyen toposzjellegű adattal sem az őslakosság vonatkozásában. Pilgrim passauai püspök 973 körül azt írta, hogy a „keresztények pedig azon nép (ti. a magyarok – *T. S. L.*) nagyobb részét teszik ki, akiket a világ minden részéből fogolyként hurcoltak oda”.⁷⁸ A forrás egyértelműen utal arra, hogy a kalandozó hadjáratok révén behurcolt keresztény foglyok létszáma felülmúlta a magyarokét, és ebbe beleérthető a Kárpát-medence őslakossága is, akiket a honfoglalók szintén alávetettek. Ebből ugyan lehet a X. századi „magyarok számának alacsony voltára” következtetni,⁷⁹ de tekintettel arra, hogy ez vonatkoztatható az Etelközből magukkal hozott szláv szolgákra és a X. századi kalandozások során behurcolt foglyokra, nem állapítható meg a honfoglaló magyarság és a helyben maradó őslakosság, a szlávok aránya. Nem térek ki itt a X. századi régészeti anyag etnikai minősítésének, keltezésének problémáira, a régészeti leletanyag embertani tanulságaira, illetőleg a honfoglaló magyarság és a szlávok életmódjának minősítésére sem, mert ezek túlfeszítenék jelen tanulmány kereteit.⁸⁰ Bizonyos az, hogy egyelőre nem állapíthatók meg a beköltöző magyarok és az őslakosság, azon belül pedig a szlávok népességi arányai. Mindenképpen az uralkodó etnikum, a magyarság vált dominánssá a Kárpát-medencében, nemcsak politikai, hanem nyelvi vonatkozásban is, és az őslakosság asszimilálódott politikailag és nyelvileg is a magyarokhoz.⁸¹ Az asszimiláció során ugyanakkor az itt talált és behurcolt alávetett népesség jelentős hatást is gyakorolt a magyar törzsszövetségre, amely jövevényszavainkban tükröződik. Ezek közül legjelentősebb szláv jövevényszavaink mennyisége (9,36%), amely meghaladja mind török, mind pe-

⁷⁶ HKÍF: 32 (Ibn Ruszta), 35 (Gardézi); Zimonyi 2005: 35 (Ibn Ruszta), 37 (Gardézi)

⁷⁷ Kristó 1995a: 132; Tóth 2010a: 120–121.

⁷⁸ Pilgrim levelére vö. Kristó, Gy. (szerk.) 1999, *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 25 (Dér Terézia és Galántai Erzsébet fordítása). (= Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.)

⁷⁹ Kristó 1995a: 144.

⁸⁰ A szlávok és a magyar köznép életmódja, illetőleg az ehhez kapcsolódó nomád-félnomád vitára a legújabbban vö. Takács, M. 1997, A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). *Századok* 131, 168–215; Révész, L. 1997, Kristó Gyula könyvéről. *Századok* 131, 215–233; Kristó, Gy. 1997, A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről: Rendhagyó válasz bírálóimnak. *Századok* 131, 234–275.

⁸¹ Kristó 1995a: 146; Kosztolnyik 2002: 8.

dig német jövevéyszavaink számát.⁸² Joggal hangsúlyozta azonban a régebbi kutatás azt, hogy – noha a szláv hatás nyelvünkre összességében nagy volt –, az egyes szláv nyelvek „külön-külön azonban nem gyakoroltak nagyobb hatást nyelvünkre, mint bármely más nyelv, amellyel nyelvünk története során érintkezésbe került”.⁸³ Hasonló nézet szerint „a magyar nyelv szláv elemei azonban távolról sem jelentenek valami egységes hatást a magyarra. A magyarság sohasem érintkezett az ősszlávokkal, csak az egyes szláv népekkel volt kapcsolatban”.⁸⁴ A legújabb nyelvészeti felfogás úgy értelmezi ezt, hogy mivel az ősszláv nyelv még nem esett szét a mai szláv nyelvek elődeire a XII. század előtt, ezért „a szláv–magyar nyelvi kapcsolatok legrégebbi szakaszában (IX–XI. század) a magyarság nem is érintkezhetett még mai értelemben vett egyes szláv nyelvekkel [...] csupán a – felbomlófélben lévő – ősszláv nyelv egyes dialektusaival kerülhetett kapcsolatba”.⁸⁵ Történeti oldalról pedig azt valószínűsítették, hogy a szlávok „nem lévén nomádok, nem egyben, nem egy tömegben kerültek be a magyar nomádállamba, hanem szanaszét, szórtan elhelyezkedő földműves falvaikban éltek. Nyelvi egységesítő (integratív) hatásuk erősen korlátozott volt”. Így a magyarok leszármazottai nem azonnal keveredtek a szlávokkal, hanem csak évszázadokkal a honfoglalást követően.⁸⁶

A magyar törzsszövetség nemcsak a Kárpát-medencén belüli alávett, fennhatósága alatt élő, eltérő szláv dialektust beszélő népességgel érintkezett, hanem a törzsszövetség szállásterületén kívül eső szláv népekkel is változó kapcsolatban állt a honfoglalás után, a X. században. A morvák északi törzsterületének egy része már 902-ben kezükre kerülhetett.⁸⁷ Négy évvel később a szászokkal határos szláv dalamancok (dalamincek) területén keresztül tört be egymás után, egyeztetés nélkül két magyar sereg. A dalamancok a magyarok szövetségesei voltak, vélhetően a magyarok pusztítását elkerülendő szövetkeztek velük, és irányították őket a szász területek felé.⁸⁸ Északon a fehér horvátokkal változó viszonyt alakítottak ki a magyarok. Konsztantinosz császár X. század közepi tudósítása

⁸² Papp, F. 1967, A magyar szókincs gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái. In: Imre, S. – Szathmári, I. (szerk.), *A magyar nyelv története és rendszere: A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (1966. augusztus 24–28)*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 521; vö. Zoltán 2004.

⁸³ Melich 1910: 31.

⁸⁴ Kniezsa, I. 1942, Magyar–szláv nyelvi érintkezések. In: Szekfű, Gy. (szerk.), *A magyarság és a szlávok*. Budapest: Budapesti Kir. Magyar PPTE, BTK Magyarságtudományi Intézete – Franklin Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, 178.

⁸⁵ Zoltán 2004.

⁸⁶ Kristó 1995a: 146.

⁸⁷ Makk, F. 1996, *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 2. kiadás, 8. (= Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.); Tóth 2010a: 56, 190.

⁸⁸ Kristó 1980a: 235–236; Makk 1996: 11; Tóth 2010a: 191.

szerint az északi pogány, Fehér Horvátországot „folytonosan fosztogatják [...] a frankok, türkök [ti. magyarok – *T. S. L.*] és besenyők”.⁸⁹ A fehér horvátok ellen tehát vezethettek portyákat a magyarok a X. század első felében, még ha ezek gyakoriságát nem is ismerjük.⁹⁰ Feltevés szerint a magyarok 927 után, – amikor Péter cár került hatalomra Bulgáriában és békét kötött Bizánccal – vezethettek közös hadjáratokat a fehér horvátok ellen az ősi ellenséggel, a besenyőkkel együtt.⁹¹ Konsztantinosz arról is megemlékezett, hogy a fehér horvátok Ottó szász király (936–973) alattvalói, és „összeházasodnak a türkökkel [ti. a magyarokkal – *T. S. L.*], s velük jó barátságban élnek”.⁹² Egy értelmezés szerint a 940-es években, Falicsi nagyfejedelemsége idején „véget értek a fehér horvátok elleni háborúk, s a magyar dinasztia több tagja (talán maga a nagyfejedelem is) a fehér horvátokkal létesített családi összeköttetést”.⁹³ A magyarok déli irányban is változó kapcsolatban álltak a szláv népekkel. Támadásokat intéztek a szerbek és a déli, tengerparti horvátok ellen is.⁹⁴ Az őket a honfoglaláskor legyőző Simeon bolgár uralkodóval (893–927) tudatosan kerülték a konfliktust a magyarok, és a besenyőkkel is. Sőt 917-ben csatlakoztak a Bizánc elleni bolgár és besenyő hadjáratához, és a győztes ankhialosi csatában is részt vettek.⁹⁵ Péter bolgár cár (927–969) uralkodása alatt változott a magyar–bolgár viszony, ekkor ugyanis békét kötött Bizánc és Bulgária. Ezt követően a magyarok besenyő szövetségben vezettek hadjáratot Bizánc ellen, bizonyosan Bulgárián keresztül.⁹⁶ A magyarok immár önállóan 943-ban is hadjáratot indítottak Bizánc ellen, de ekkor 5 évre békét kötöttek adófizetés fejében velük. Hasonlóképpen megállapodhattak a bolgárokkal is.⁹⁷ Ezután 948-ban Bulcsú karha és Termacsu járt Konstantinápolyban, és újabb 5 évre meghosszabbították a békét. Ez a bolgárookra is vonatkozhatott.⁹⁸ Az öt év lejártá után a gyula fordult meg Bizánccal és újította meg a békét újabb öt évre, ami szintén érvényes volt a bolgárookra is.⁹⁹ Bizánccal és Bulgáriával így 15 éven át adófizetés fejében béke volt. A két említett követjárás során a magyar vezetők, Bulcsú és a gyula

⁸⁹ DAI: 151–153 (31/83–87); ÁMTBF: 39.

⁹⁰ Makk 1996: 14; Tóth 2010a: 189.

⁹¹ Makk 1996: 16.

⁹² DAI: 142–143 (30/71–75); ÁMTBF: 39.

⁹³ Makk 1996: 18.

⁹⁴ Uo., 14.

⁹⁵ A *Szent György csodái* (Miracula sancti Georgii) említi a Bizánc ellen támadók között a magyarokat (ungri és türk néven) a bolgárokkal stb. együtt, l. ÁMTBF: 77, 79; értelmezésére vö. Makk 1996: 15; Tóth 2010a: 195.

⁹⁶ Makk 1996: 16; Tóth 2010a: 200; Bóna, I. 2000, *A magyarok és Bizánc a 9–10. században*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 62–63.

⁹⁷ Makk 1996: 17; Bóna 2000: 63; Tóth 2010a: 203.

⁹⁸ Makk 1996: 17; Bóna 2000: 63.

⁹⁹ Makk 1996: 17.

megkeresztelkedtek. Ekkor kezdődött meg bizánci kezdeményezésre a keresztény térítés a magyar törzsszövetség területén, missziós püspökség létesült a gyula törzsterületén (Hierotheosz volt az első püspök). A bizánci térítésben bizonyos szláv szerzetesek közreműködtek, ez tükröződik a magyar keresztény terminológia kisebb, bolgár-szláv szókincsében.¹⁰⁰ A hosszú békeidőszak után, 959-ben újabb magyar hadjárat indult Bizánc ellen Apor vezetésével Bulgárián át, de a kalandozók vereséget szenvedtek.¹⁰¹ Hasonlóan háború folyt a térségben 961-ben, Thrákiában, amely magyar vereséggel végződött.¹⁰² Két év múlva, 963-ban Péter bolgár cár vállalta, hogy bizánci évpénz fejében próbálja feltartóztatni a magyar csapatokat.¹⁰³ Ez azonban nem járt sikerrel, így Péter cár 965-ben már szövetséget kötött a magyarokkal, és átengedte a magyarokat Bizánc ellen. A magyarok cserébe vállalták, hogy nem pusztítják Bulgáriát.¹⁰⁴ 968-ban és 969-ben is újabb magyar hadjáratokra került sor.¹⁰⁵ 970-ben Szvjatoszlav orosz nagyfejedelem vezetésével orosz, bolgár, besenyő és magyar sereg támadt Bizáncra, de Arkadiopolisz váránál 970 őszén nagy vereséget szenvedett a bizánci seregtől.¹⁰⁶ A kalandozások kényszerű lezárulása után, Géza nagyfejedelemsége (972–997) alatt békés, dinasztikus kapcsolatok jellemezték a környező szláv népekkel való viszonyt. Géza öccse, Mihály a 980-as években orosz házasságot kötött. E házasságból születtek fiai, Vászoly (Vazul) és Szár László.¹⁰⁷ A lengyel uralkodó családdal, a Piastokkal is dinasztikus kapcsolat épült ki. Ezt a fehér horvátokkal való dinasztikus kapcsolatok folytatásának tekinthetjük. Mieszko fejedelem fia, Bolesław feleségül vette Géza fejedelem egyik lányát. E házasság azonban nem volt hosszú életű, mivel 989-ben Bolesław elküldte magyar feleségét.¹⁰⁸ A sort 995-ben a bolgár trónörökös, Gavril Radomir magyar házassága zárta, aki Géza másik lányát vette el.¹⁰⁹ Géza nagyfejedelem utódja, Vajk (István) sorra számolt le potenciális

¹⁰⁰ A bizánci térítésre és a szláv szerzetesek szerepére a misszióban, vö. H. Tóth, I. 1981, Adalékok a korai magyar–szláv egyházi és kulturális kapcsolatok kérdéséhez. In: Makk, F. (szerk.), *Fejezetek a régebbi magyar történelemből*. Budapest: Tankönyvkiadó, 55–71; H. Tóth 1996: 79–80.

¹⁰¹ Kristó 1980a: 293–294; Makk 1996: 23; Tóth 2010a: 205.

¹⁰² Kristó 1980a: 294–295; Makk 1996: 23; Tóth 2010a: 205.

¹⁰³ Makk 1996: 23; Tóth 2010a: 206.

¹⁰⁴ Makk 1996: 23; Bóna 2000: 64; Tóth 2010a: 206.

¹⁰⁵ Kristó 1980a: 295–296.

¹⁰⁶ Az arkadiopoliszi csatára vö. Johannes Scylitzes tudósítása, I. ÁMTBF: 86–89; Kristó 1980a: 298; Makk 1996: 25; Bóna 2000: 64; Tóth 2010a: 206.

¹⁰⁷ Györffy, Gy. 1977, *István király és műve*. Budapest: Gondolat Kiadó, 91; Makk 1996: 38; Tóth 2010a: 234.

¹⁰⁸ Hóman, B. 1938, *Szent István király*. Budapest: Szent István Társulat, 108; Makk 1996: 39; Tóth 2010a: 234.

¹⁰⁹ Hóman 1938: 108; Makk 1996: 40; Tóth 2010a: 234.

ellenfeleivel (Koppány karha, Prokuj gyula, Ajtony), és megkoronázásával a magyar törzsszövetség keresztény királysággá vált a XI. század első évtizedére.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a magyar törzsszövetség etelközi tartózkodása során elsősorban a keleti szláv törzsekkel érintkezett. A IX. század második felében gyakran vezetett ellenük fogolyszerző hadjáratokat, élelmiszer-adóra kötelezte őket. A nyugati szlávokkal, a morvákkal alkalmi kapcsolataik voltak, szövetkeztek velük a frankok ellen, illetőleg frank szövetségben portyáztak Moráviában. A déli szlávok közé sorolható bolgárokkal is időnként szövetkeztek a bizánciak ellen, időnként pedig bizánci szövetségben kalandoztak Bulgáriában. A honfoglalás új helyzetet teremtett a magyar–szláv kapcsolatokban. A magyarok kárpát-medencei hazájukban vegyes (szláv, avar, onogur, német, gepida) őslakosságot találtak, amely részben helyén maradt és magyar fennhatóság alá került. Az őslakosság zöme szláv (morvaszláv, pannonszláv, bolgár-szláv) vagy elszlávosodó etnikum (avar, onogur) volt, akik hosszú idő alatt asszimilálódtak a domináns magyar etnikumba, és jelentős gazdasági, társadalmi, kulturális és nyelvi hatást gyakoroltak. Megállapíthatatlan ugyanakkor, hogy a magyar törzsek és a hozzájuk csatlakozó kazár–kavar törzsek vagy pedig a vegyes összetételű, zömében szláv őslakosság volt-e nagyobb létszámú. A magyar törzsszövetség X. századi külpolitikájában a szomszédos szláv népekkel való kapcsolat valamivel kisebb szerepet játszott, mint a IX. században. A nyugati szláv törzseket (karantánok, morvák) részben uralmuk alá vetették, részben pedig alkalmi szövetségben álltak velük (dalamancok, fehér horvátok) vagy háborúztak ellenük. A déli szláv népek ellen (horvátok, szerbek, bolgárok) hasonlóképpen portyáztak vagy alkalmi szövetségre léptek velük. A kalandozások 970. évi lezárulása után a szövetséges, dinasztikus kapcsolatok kerültek előtérbe, főleg a nagyfejedelmi család esetében.

ЗА ЕДНОЕРОВИЯ ПРАВОПИС С Ъ В СТАРИТЕ БЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИЦИ

В славистиката вече е установено, че най-старият български кирилски правопис е бил едноеров. Двуетовата кирилица се е появила, както може да се предполага, около средата на X век по времето на цар Петър. В глаголицата най-старият едноеров правопис е с „ѡ“. Открива се в някои части на *Синайския псалтир* (Arnim 1930) и в епиграфиката от Североизточна България. Най-древен в това отношение е надписът от с. Черноглавци, Шуменско (Velčeva 2000). Надписът е със глаголица, с буква Ѱ в следконсонантна позиция и със стара дистрибуция на буквите за назални съгласни. Фактът, че на „ѡ“ в първата едноерова кирилица съответства „ѡ“ в старата глаголица при това в един и същ географски ареал се нуждае от обяснение. Може би то се крие в названията на буквите за „ерове“. В Парижкия *Abecedarium Bulgaricum* названията на тези букви са „ер“ за „ѡ“ и „лаер“ за „ѡ“ (вж. КМЕ: I, 20–21, 23). По всяка вероятност единствената ерова буква (ѡ) в най-ранната кирилица е имала название „ер“, а с това название е била свързана буквата ѡ (ѡ) в глаголицата. Така кирилското ѡ е било заменено с „ѡ“ в глаголическия едноеров правопис.

Кирилският „ѡ“ е възможно да произхожда както от глаголическото ѡ, така и от ѡ. Кирилският правопис само с „ѡ“ очевидно се е появил също много рано. Първите случаи са в *Надписа на Йоан* от Теке Козлуджа (Избул). В. Иванова е склонна да отнесе този надпис дори към края на IX век (Иванова 1955: 99; срв. Медынцева–Попконстантинов 1984: 34). Друг ранен случай е *Надписът на Ян* на източната крепостна стена от Вътрешния град (Лисицов 1979: 182). Този правопис остава популярен в старобългарската епиграфика. На него са написани множество надписи, като образци от него можем да видим например сред *Мурфатларските паметници* (Михаилэ 1964) и на най-стария амулет против нежит от с. Одръци, Добричко (Дончева–Попконстантинов 1988, 1994; Дончева–Петкова–Нинов–Парушев 1999).

Най-ранните известни засега кирилски ръкописи от X век само с „ѡ“ са *Енинския апостол* (Мирчев–Кодов 1965) и *Ундолските листове* (Минчева 1978: 18–24). Глаголическите букви в най-древния славянски текст на Апостола, заедно с общи черти в двата ръкописа като наклоненото надясно висящо писмо, буквата ѣ с дълбока чашка и ъгловата форма, която напомня на

глаголическо Ѧ, почти пълното отсъствие на букви за йотувани гласни (единственото изключение е употребата на ѡ в *Енинския апостол*, която се среща 8 пъти, 6 от които след Ѧ) подсказват връзки на тези два паметника с глаголическата традиция. Те си приличат и по други особености в палеографията и в правописа, които се проследяват в кирилската традиция именно по паметници, близки до едноеровия кирилски правопис с „ѣ“: следи от ѣ с диакритичен знак и от двете страни, честа употреба на двоеточие вместо една точка като препинателен знак, ери със свързваща черта между двата елемента на буквата, както и общи особености на разположението на страницата, като неспазване на правилото за пренос и колебаещ се брой редове в ръкописа (вж. и Тот 1975, 1978, 1980, 1985; Бояджиев 1995).

Старият глаголически епиграфски паметник от с. Черноглавци с едноеров правопис с „ѣ“ поставя също важни въпроси. Както българските археолози установиха, в днешното с. Черноглавци е имало голям манастирски комплекс, свързан както с Преслав, така и с Дръстър през първата половина и около средата на Х век (Георгиев 2003: 77). Предполага се, че в Черноглавци е била извънградската резиденция на Дръстърския митрополит, а по-късно и на българския патриарх Дамян (пак там, 75), като в нея е функционира и представителен книжовен център. Съществуването на писмено средище с едноеров правопис с „ѣ“ в този североизточен край през Х век е важно откритие. По всяка вероятност този факт има връзка с разпространението на правописа с „ѣ“ в Северна Добруджа.

Около 970 г. Българският патриарх Дамян премества своето седалище от Дръстър в Средец (Станчева 1999). Преместват се, по всяка вероятност, и книжовници от неговия кръг заедно с книги, писани на кирилица и глаголица (Велчева 2010). Може да се предполага, че сред ръкописите е имало и с едноеров правопис с „ѣ“, а сред книжовниците, писачи с такава правописна практика. От Средец правописът с „ѣ“ и вече с т.нар. „смесени носовки“ започва да се разпространява широко в различни скриптории. Всички късни ръкописи, писани с глаголица, са едноерови, с „ѣ“ (вж. Велчева 1999).

Нещо повече – едноерова писмена практика с „ѣ“ се пренася и в Хърватско. Ранните хърватски ръкописни откъслечи и епиграфски паметници са едноерови, с „ѣ“. Изключение правят само два паметника, които са с едноеров правопис с „ѣ“ – двете колони текст с късна глаголица на л. 29с, 29d и 30a в старобългарското *Асеманиево евангелие* и двата запазени листа от хърватския *Михановичев апостол* от XII век (вж. подробно у Велчева 1999: 111–113; 138).

От всички ранни кирилски правописни системи значително разпространение през XII–XIII век имат едноеровите с „ѣ“. Търновската школа

променя тази практика през XIV век и възражда употребата на двата знака за „ер“ в правописа.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев, А. 1995, Житието на св. Кондрат – първоначалната история на неговия славянски текст и развитието на старобългарската правописна система с голям ер. *Кирило-Методиевски студии* 10, 46–82.
- Велчева, Б. 1999, Късната българска глаголица. *Кирило-Методиевски студии* 12, 87–153.
- Велчева, Б. 2010, Славният и нарочит Сръбъць. *Българска реч* 16, № 1–2, 59–63.
- Георгиев, П. 2003, Манастирът от X век при с. Черноглавци, Шуменска област. В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“: Център за славяно-византийски проучвания „проф. Иван Дуйчев“* 93, № 12, 71–85.
- Дончева, Л. – Попконстантинов, К. 1988, За грамотността в средновековното селище при Одърци, Толбухинско. *Добруджа* 5, 93–102.
- Дончева, Л. – Попконстантинов, К. 1994, Апокрифна молитва от X–XI в. върху оловен амулет от с. Одърци. В: *Сборник в чест на академик Димитър Ангелов: История Византии и Болгарии в V–XIV вв.* София: БАН, 288–292.
- Дончева-Петкова, Л. – Нинов, Л. – Парушев, В. 1999, *Одърци: Селище от Първото българско царство, т. 1.* София: БАН.
- Иванова, В. 1955, Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. В: Станчев, Ст. – Иванова, В. – Балан, М. – Боев, П. *Надписът на чъргубиля Мостич.* София: БАН, 43–144.
- КМЕ – Динев, П. (гл. ред.), *Кирило-Методиевска енциклопедия, т. 1.* София: БАН, 1985.
- Лисицов, Ст. 1979, Разкопки на източната крепостна стена от Вътрешния град на Преслав през 1973–1974. *Плиска–Преслав* 1, 181–182, обр. 10.
- Медынцева, А. – Попконстантинов, К. 1984, *Надписи из Круглой церкви в Преславе.* София: БАН.
- Минчева, А. 1978, *Старобългарски кирилски откъслечи.* София: БАН.
- Мирчев, К. – Кодов, Хр. 1965, *Енински апостол: Старобългарски паметник от XI век.* София: БАН.
- Михаилз, Г. 1964, Старославянские надписи, открытые в с. Басарабъ (обл. Добруджа). *Revue romaine de linguistique* 9, 149–158.
- Станчева, М. 1999, *София от древността до нови времена.* София: Нов български университет.
- Х. Тот, И. 1975, Житие Кондрата. *Studia Slavica Hung.* 12, 237–275.
- Х. Тот, И. 1978, К изучению одноеровых памятников XI в. *Studia Slavica Hung.* 24, № 3–4, 228–258.
- Х. Тот, И. 1980, К палеографии одноеровых памятников XI века (на материале памятников русской редакции древнеболгарского языка). В: *Славянска палеография и дипломатика, т. 1.* София: CIBAL, 96–102.

Х. Тот, И. 1985, *Русская редакция древнеболгарского языка в конце XI – начале XII в.* София: БАН.

von Arnim, B. 1930, *Studien zum altbulgarischen Psalterium Sinaiticum*. Leipzig: Markert & Petters.

Velčeva, B. 2000, Bernd von Arnim und die Glagolica. В: Miklas, H. (ред.), *Glagolitica: Zum Ursprung des slavischen Schriftkultur*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 43–47. (= Schriften der Balkan-Kommission. Philologische Abteilung 41.)

КОЛКО СА КОНСОНАНТНИТЕ ПОЗИЦИИ ПРЕД ЯДРОТО: СТРУКТУРА НА СРИЧКАТА В УНГАРСКИ И БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

1. Както е известно, да се даде точно описание на сричката, обхващащо всички нейни елементи, е реално предизвикателство. Както Пулграм (Pulgram 1970) посочва „сричката се използва при описанието на различни диахронни и синхронни явления, без самата тя да бъде дефинирана, с презумцията, че всички знаят какво представлява тя. Всички *не знаят* какво представлява тя“.¹ Съществуват многобройни опити за прецизно описание на сричката както от фонетична, така и от фонологична гледна точка. По дефиниция (от Траск (Trask 1996: 345)) сричката е „чисто фонологична единица, съдържаща един-единствен сонорен връх“.² Настоящата работа се присъединява към непрестанните търсения за описание на сричката.

Често явление е езиците да позволяват всеки един член от консонантната им система да заема позиция пред ядрото, т.е. да е част от предядрото (онсета). Целта на настоящата разработка е да разгледа сричката в български и унгарски език, като представи структурно ориентирана трактовка на консонантните сгрупвания в предвокална позиция.

2. Приемайки позицията, че сричката не е конструирана линейно, а се състои от сегменти, които имат точно определени позиции един спрямо друг и са реализирани на различни редове (*tiers*),³ унгарската академична литература начертава следната схема (вж. Törkenczy 1994: 275):

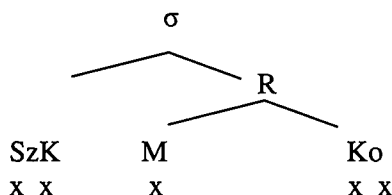
¹ Преводът от английски език е на авторката – И.В. Оригиналният текст е както следва: „The syllable has been employed in synchronic and diachronic investigations without being defined – on the assumption, it seems, that everyone knows what it is. Everyone does not know“ (Pulgram 1970: 61).

² Преводът от английски език е на авторката – И.В. Оригиналният текст е както следва: „purely phonological unit, consisting of a single peak of intrinsic sonority“ (Trask 1996: 345).

³ Сред разработките на фонолозите се откроява един нелинеарен модел на сричката, за който се твърди, че до голяма степен се доближава до оптималната сиلابична структура, чрез която може да се представи сричкото изграждане в раз-

(1)

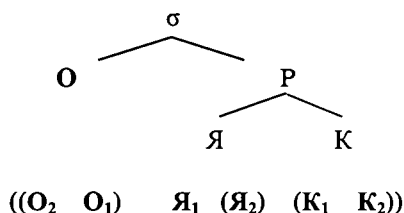

(където SzK – е онсет/предядро (предвокална консонантна позиция), R – рима, М – ядро, а Ko – кода).

Конфигурацията във фигура (1) следва най-влиятелния модел от последните десетилетия, който вече се приема за традиционен (Selkirk 1982, вж. бележката под линия по-горе). Той определя конструкцията на сричката, а отделните езици поставят различни ограничения за конкретната езикоспецифична форма в зависимост от фонологичните правила (и не само), които оперират в дадения език. Безспорно се приема, че има „ранкиране“ на сегментите на сричката. Такова йерархично организиране на отделните елементи е отразено от т.нар. *сонорна йерархия*,⁴ която е част от традиционните фонологични понятия. Това е широко разпространен начин за дефиниране на възможна, т.е. правилна и съществуваща, сричкова конструкция в даден език, според който във всяка една сричка има сонорен връх, който е предшестван и/или

личните езици. Тази т.нар. „максимална проекция“ на силабичната структура е следната (по Дюран (Durand 1990: 209)):

(i)

Според (i) сричката се състои от *онсет*, или *предядро* (може да се разклонява) и от *рима*, която съдържа две единици (и двете могат да се разклоняват) – *ядро* (Я), единствения задължителен елемент, сонорния (звуковия) връх, и *кода*. Цифрите обозначават сонорната градация – от ядрото (най-висока звучност, Я₁) към периферията на сричката (O₁, O₂ или К₁, К₂), като O₂ и К₂ са най-отдалечени от сонорния връх. За нелинейната конструкция на сричката вж. още Durand (1990: 206); Selkirk (1982).

⁴ край

ядро

край

обструент > назал > ликвида > глайд > гласна < глайд < ликвида < назал < обструент

Такъв тип организиране на елементи е познато още и като *Принцип на сонорната секвенция* (Kenstowicz 1994), *Обобщение за сонорна секвенция* (Kiparsky 1979), или *сонорна теория*, които се опират/основават на сонорната йерархия на Йесперсен (Jespersen 1922).

последван от елементи, чиято сонорна стойност е намаляваща спрямо сонорния връх. *Обобщението за сонорна секвенция/редица* не винаги задава сонорни конструкции, които да са правилно формирани за конкретен език. Това важи, например, за английски език, а същото е валидно и за унгарски език, както и за български език (Kiparsky 1979; Vishogradska 2004 и др.). Без да навлизам надълбоко в тази проблематика, важно е да спомена, че сонорната теория услужливо помага за определянето на някои фонологични генерализации в рамките на съответните езици, независимо от факта, че далеч не се третира като универсалия.

2.1. Предвокалното струпване на съгласни в унгарски език може да се състои от нула до три съгласни, напр. *és, rés, prés, szprés* (Siptár 1997: 67–69). Възможните консонантни комбинации са ограничени от езикоспецифичните условия, както и от основните параметри при натрупването на звукове (*Обобщението за сонорна секвенция/редица* и *Принцип за максимален онсет*⁵). В унгарски език, невъзможните комбинации от съгласни в началото на думата са следните:

- (2) (a) Няма **/tl-, dl-/*, **/pv-, bv-, fv-/*, **/sr-, zr-/* **/dv-/*;
- (b) Няма комбинация от *пловив* + *назал*;
- (в) Не се срещат африкати в разклоняващи се онсети, т.е. в комбинация със съгласна;
- (г) не участват в консонантни звукосъчетания в началото на думата и следните съгласни: *z, zs, c, cs, ty, gy, j, h* (Vishogradska 2004).

При звукосъчетанията от три съгласни – явление, засягащо изключително заемки, маргинални думи – се наблюдава следната закономерност: в най-крайната позиция, т.е. тази, която се намира най-далеко от ядрото на сричката, се среща само сибилант, *sz* или *s*; втората съгласна може да е само *p, t* или *k*, а в непосредствена близост до гласната се срещат само *r* и *l* (Siptár 1997: 67–69):

---

⁵ *Принцип за максимален онсет* (*The Maximal Onset Principle* или *Onset Maximization Principle*), известен още като *CV правило*, определя, че последователност от ...VCV... универсално се силабифицира като ...V.CV... (вж. подробно Crystal 1997: 268).

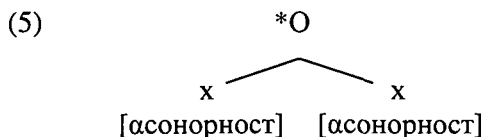
(3)	ако	#	C	C	C
			↓	↓	↓
	тогава:	s	p	r	
			sz	t	l
				k	

Противоречието с установения модел на сричката в унгарски (вж. (1)) е очевидно: максимално допустимите две предвокални позиции са надвишени от появата на сибиланта. Тъй като „нарушаващият“ елемент не е произволен, в литературата по въпроса тази крайна трета позиция се третира като *придатък* (апендикс) към сричката. Допълнителната точка в конструкцията на сричката позволява да се обясни и нарушаването на принципа за сонорна йерархия (т.е. *Обобщението за сонорна секвенция/редица*), напр.:

(4) унг. *sztrájk* < англ. *strike* ‘стачка’

			O	
		^		
x	x		x	
3	2		1	
sz	t		r	ájk

2.2. Фонотактичните правила за консонантно разпределение в предвокалните кононантни звукосъчетания в унгарски са доста строги и недопускащи отклонения. Това важи и за двойните комбинации. Според традиционната дескриптивна фонология срички, започващи с повече от една съгласна, са изключение и се приемат за неунгарски: „Унгарска сричка не може да започва с повече от една съгласна“ (Siptár 1999: 360). Това мнение е мотивирано от идеята, че срички с повече от една съгласна пред вокала се срещат само в заемки. В някои изследвания (напр. Kiefer 1994, 2003; Kassai 1998 и др.) това се оспорва, смята се, че такъв аргумент не може да важи, тъй като простият факт, че дадена дума е от чужд произход, не означава, че представлява изключение. Съществуват родни, „истински“ унгарски думи, които също могат да бъдат класифицирани като изключения. Общата характеристика, приложима в случаите на разклоняващ се *онсет/предядро* (т.е. две съгласни пред вокала) в унгарски, е, че съгласните не може да са твърде еднакви (да споделят признаци), напр.:

Независимо от факта, че фонолозите не винаги подхождат към този проблем от една и съща гледна точка и че има определени дискусии по отношение на точния статут на крайния елемент (сибиантите в тройни комбинации), прието е да се дава описание на унгарската сричка, като се използва нелинейният модел (вж. по-горе). Консонантните позиции пред ядрото, които са неразривна част от структурата на самата сричка (т.е. са онсет/предядро), се свеждат до максимално две, а при спорадичните случаи на наличие на трета съгласна, тя не се „присъединява“ към конфигурацията на онсета (7) (Törkenczy 1989; Kassai 1998; Siptár 1999 и др.).

3. Въпреки че фонотактиката на българския език позволява в предвокална позиция да има повече от две съгласни, напр. *страх, встрани, хвърлям, здравей* и т.н., както бе отбелязано, максималната проекция предвижда само две „места“. Това е сериозно предизвикателство за модела при езици като българския, в който, както знаем, се срещат до четири съгласни пред гласната в началото на думата, което на пръв поглед изглежда в разрез с посоченото във фигура (1). Именно това предизвикателство е мотивация да се разгледа българската сричка и да се потърси нелинеарен модел, следвайки широкоприлагания модел от (i).

Тук няма да изброявам възможните съгласкови комбинации (подробно за това вж. ГСБКЕ), а за удобство – най-вече от гледна точка на изчистване на силабичните граници и богатство на брой и комбинации – разглеждам предвокални комбинации в началото на думата.

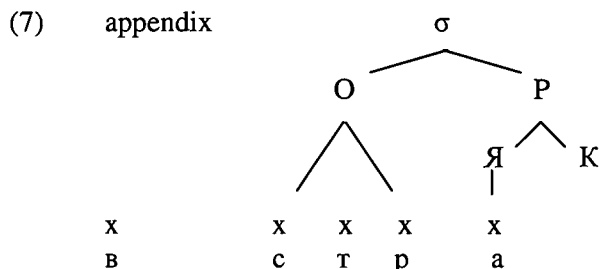
3.1. Българският онсет може да съдържа от нула до четири съгласни в предвокална позиция в началото на думата (вж. напр. Бояджиев–Куцаров–Пенчев 1998). Голямото разнообразие от съгласкови комбинации представлява истинско предизвикателство за организирането и разграничаването им като сегменти, заемащи „местата“ си в максималната проекция на структурата на сричката, която им отрежда само две позиции, с единственото условие да бъде спазен принципът на възходяща сонорност. По-долу правя опит 1) да представя определени предпочитания на съгласните към позициите в онсета (опит за групиране по отношение на мястото им на поява спрямо ядрото) и 2) да „вмъкна“ многобройния български онсет в двуместния модел, така както това е реализирано за сходните консонантни позиции на сричката в унгарски.

Като се имат предвид възможните за българския език съгласкови предвокални комбинации в началото на думата, организирането на съгласните може да се представи в следните позиции:

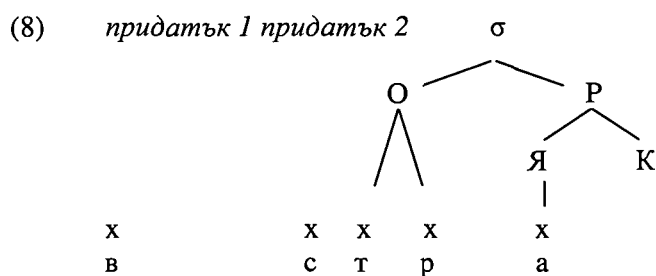
				σ	– сричка – онсет – позиции на сегментите
				О	
4	3	2	1		
/в ф/	/с/	О ₁	О ₂		
	/з/	/г к/	/л р в/		
	/ж ш/	/б п/			
		/д т/			
		/м н/			

Представянето на съгласните в такива „групирания“ е условно и прави опит да отрази вътрешносричковото организиране според сонорната йерархия. Затруднение за онагледяването във фиг. (6) представлява комбинациите от два фрикатива /фх-, зв-, св-, †сф-, сх-, †жв-, †шв- хв-/ . Възможно е да бъдат разделени в две групи: 1) /с ф/ + /х/ и 2) /с з ш ж/ + /в/. /х/ позволява да бъде включена към *позиция 2*. Въпросът за *в* е многолик, тъй като съгласната се среща както като представка, така и като част от корена, напр. *врата*, *време*, *влак*, *всеки* и т.н. Това обосновава разглеждането ѝ освен като допълнителен елемент (предхождащ онсета), така и като част от онсета (вж. (6)). Участието на *в* на втора позиция в комбинации като *твърд* разкрива поспецифичното поведение на *в* – като сонорна съгласна, което от своя страна позволява тя да бъде включена и към *позиция 1*.

3.2. По отношение на структурата на сричката в български въпросът е доколко и четирите съгласни са част от онсета. Най-крайната четвърта позиция е заета от съгласна, която представлява отделна графична дума (предлог) *в*, превърнала се в представка и неразделна част на думата. Следователно, следвайки модела в (1), *встра.ни*, ще има следната проекция:

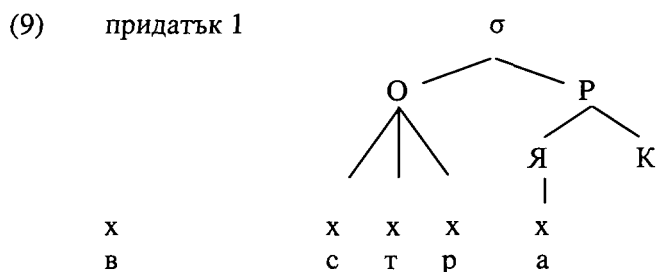

В (7) на /в/ е отредена ролята на придатък към цялостната структура на сричката, което е мотивирано от 1. нарушаването на ПВЗ; 2. статута на съгласната в. Моделът *придатък + сричка* е добре познат в анализите и, както бе посочено по-горе, служи на фонолозите за „разчистването“ на подобни лингвистични ситуации, а именно, когато е нарушен принципът за сонорна градация, от една страна, а от друга, при наличие са повече сегменти. Ако се следва тази логика – и се отчита действието на принципа за възходяща звучност – лесно може да се реши и статутът на третата позиция, където се реализират основно сибиланти, а именно:

Представянето в (8) изглежда пресилено, независимо от факта, че елегантно вмъква четирите съгласни, като добавя два придатъка към двуместния онсет и е мотивирано от факта, че съгласните, спадащи към групите от *позиция 3* и *4* (двата придатъка), нарушават сонорната градация (която по традиция повелява, че в рамките на сричката не може да има два съседни, еднакви по ранг сегмента, напр. *назал + назал).

Нека разгледаме и следния вариант:

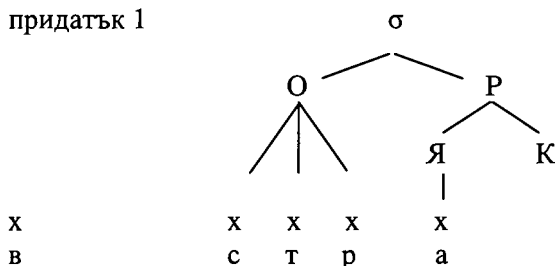
мотивация

позиция 4 – /в/ (отделна морфема)

позиция 3 – х
 [+конт]
 [+сиб]
 [+/-звучна]

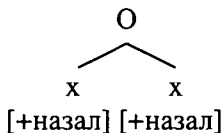
Да разгледаме и варианта, където само *в* (най-крайният сегмент, бивша самостоятелна морфема) е третиран като придатък, а сибилантите са „прибрани“ в онсета:

(10) придатък 1

МОТИВАЦИЯ

ОГРАНИЧЕНИЕ на сонорната йерархия за БЕ, от типа:

3.3. Двата варианта за модел на онсета в българския език прилагат схемата *придатък + сричка*. (9) и (10) се различават по това, че в (10) онсетът на сричката в български се разширява с още едно място. Представянето в (9) елегантно вмъква четирите съгласни, като добавя два придатъка към двуместния онсет и е мотивирано от факта, че съгласните, спадащи към групите от *позиция 3* и *4* (двата придатъка), нарушават сонорната градация (според която в рамките на сричката не може да има два съседни, еднакви по ранг сегмента, напр. *назал + назал). За българския език, както обаче знаем, наличието на два еднакви по ранг съседни сегмента е напълно правилна съгласкова комбинация, напр. *много*, *млад* и т.н. Следователно, както е отбелязано и в мотивацията в (10) по-горе, подобно неадаптирано (освен с допълнителния втори придатък) нелинейно описание не може да отчете и дефинира правилните за този език съгласкови комбинации от типа *назал + назал*. Придържайки се към логиката, че не даденият език трябва да се нагласява към конкретна теория и модел, задаващ структурата, а моделът трябва максимално ясно да обяснява структурата, предлагам и варианта в

(10), който разтяга двуместния модел в триместен с цел максимална простота и приложимост. Тук обаче също има нужда от допълнителни ограничения, които да зададат правилните за българския език съгласкови комбинации, когато това не е дадено от модела в (10). Вторият вариант вече отчита, че българският език позволява наличието на два съседни елемента, при които няма възходяща/низходяща сонорност, а се запазва нивото на сонорност, напр. *здравей*, *страх* и т.н., но следва да се въведе и ограничение за българския език, от типа в (10).

4. В езици като унгарски и български в известен смисъл сричката има доста сложна проекция. Това засяга различните компоненти. Обръщайки поглед към предвокалните позиции, със сигурност можем да отчетем наличието на два и повече консонанта, но това далеч не означава, че те задължително са компоненти на разклоняващо се предядро (онсет). В дискусиата по-горе многобройните на пръв поглед съгласкови комбинации намират и за двата езика сходно разпределение, което говори в подкрепа на универсалността на структурно ориентирания подход при описанието на сричката.

ЛИТЕРАТУРА

- Бояджиев, Т. – Куцаров, Ив. – Пенчев, Й. 1998, *Съвременен български език*. София: Петър Берон.
- ГСБКЕ – *Граматика на съвременния български книжовен език, т. 1–2*. София: БАН, 1983.
- Crystal, D. 1997, *A dictionary of linguistics and phonetics*. Oxford: Blackwell.
- Durand, J. 1990, *Generative and non-linear phonology*. London: Longman.
- Jespersen, O. 1922, *Language: Its nature, development and origin*. London: George Allan & Unwin Ltd.
- Kassai, I. 1998, *Fonetika*. Budapest: Nemzeti Kiadó.
- Kenstowicz, M. 1994, *Phonology in generative grammar*. Oxford: Blackwell.
- Kiefer, F. (ред.) 1994, *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer, F. (ред.) 2003, *A magyar nyelv kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiparsky, P. 1979, Metrical structure assignment is cyclic. *Linguistic Inquiry* 10, 421–441.
- Pulgram, E. 1970, *Syllable, word, nexus, cursus*. The Hague: Mouton.
- Selkirk, E. 1982, The syllable. B: van der Hulst, H. – Smith, N. (ред.), *The structure of phonological representations, part 2*. Dordrecht: Foris, 337–383.
- Siptár, P. (ред.) 1997, *Bevezetés a fonológiába*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Siptár, P. 1999, Hangtan. B: É. Kiss, K. – Kiefer, F. – Siptár, P. (ред.), *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó, 293–390.

- Törkenczy, M. 1989, Does the onset branch in Hungarian? *Acta Linguistica Hungarica* 39, 273–292.
- Törkenczy, M. 1994, A szótag. B: Kiefer, F. (ред.), *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonetológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 273–392.
- Trask, R. L. 1996, *A dictionary of phonetics and phonology*. London – New York: Routledge.
- Vishogradska, I. 2004, The syllable in English, Bulgarian and Hungarian: Comparison of onset structure. *Interlingüística (Asociación de Jóvenes Lingüistas)* № 15/2, 1387–1396.

ЛЕГЕНДАТА ЗА ПОСЛЕДОВАТЕЛИТЕ НА СВ. ЙОАН РИЛСКИ

*По случай 250 годишнината от създаването
на „История славянобългарска“ от Паисий Хилендарски*

Легендата¹ за последователите на рилския пустинножител във вид, в който тя се е разпространявала през XVIII век, намираме записана у Паисий Хилендарски (Паисий: 101–102). Според нея „св. [...] отци Гаврил, Прохор, Йоаким и Йоаникия“ били преки ученици на св. Йоан Рилски. Те дълго живели заедно в Рилската пустиня, след което св. Йоан Рилски ги разпратил по други места, за да създават манастири. Те, според легендата, били основатели на „първия монашески ред“, а рилският светител бил родоначалник на монасите в България. Същата легенда, но в по-съкратен вид, откриваме в *Житие на св. Йоан Рилски*, написано от инок Даниил, познато по дамаскин на поп Йоан от 1788 г.: „Някои казват, че тези четирима светци, били ученици на този велик Йоан, но за това писано няма“ (Ангелов 1958: 69–97, 83–84). К. Иречек (1974: 694–695) споменава за легенди, чути през 80-те години на XX век, според които Осоговският, Лесновският и Пшинският манастири са основани от учениците на св. Йоан Рилски: св. Йоаким, св. Гавраил и св. Прохор. В записаната по-късно фолклорна традиция легендата е позната в различни варианти: „Св. Прохор бил брат на св. Иван Рилски, св. Яким Сарандапорски и св. Крал наш Дечански“,² а според легенда от Кратовско светците били помощници на Иван Рилски, воевода при цар Симеон (Новиковић 1895: 5–6; Фекеджиев 1979: 66).

Самият Паисий отбелязва оскъдието на информация за живота на светците-отшелници: „ако и да не се намира (писано) за това и сега поради многото време, преминало в забрава без писание“ и насочва към ползваните устни и писмени източници: „говори се и се намира писано в людските и мирски славословия...“. Ако под „говори се“ можем да допуснем съществуването на устни разкази за светците, разпространявани по времето на Паисий, то какво би трябвало да се разбира под упоменатите писмени извори?

---

¹ Тук понятието „легенда“ се употребява в смисъл на „религиозен разказ“ (Левинтон 1980: 45).

² Стефан Урош III Дечански, сръбски крал (1321–1336).

И така, в началото и средата на XVIII век сред населението от югозападните български земи се разпространява легенда за ученици на св. Йоан Рилски. Тя съпровожда популярния култ към местните светци: св. Йоан Рилски, св. Йоаким Осоговски (Сарандапорски), св. Гавраил Лесновски и св. Прохор Пшински.³ И до днес неизяснени остават причините за възникването на легендата, за нейните предполагаеми устни и писмени източници, а това е от значение за обогатяване на представите за домашните извори на Паисий Хилендарски (Драгова 1962; Велев 1988–1989, 1991).

Ранните жития на св. Йоан Рилски – т.нар. *Безименно житие* (XII в.) и житие на Георги Скилица (XII в.), т.нар. *Първо проложно житие от Стишния пролог* (XIV в.) – споменават твърде общо за ученици и последователи, без изобщо да визират конкретни имена. Това съответства на характерния за аскетичната агиография мотив „последователи и поклонници изграждат селище или манастир в близост до отшелник“. Достигналите до нас данни сочат, че в периода XII–XIV век легендата за последователите на св. Йоан Рилски все още не е оформена във вида, съхранен у Паисий и най-вероятно тя да е плод на друга епоха.

Най-ранни известия за практикувани култове към светците-отшелници, възпявани по-късно като „пустинножителна четворка“, са: Служба на св. Йоаким Осоговски от втората половина на XIII век в *Миней* за юли-август (НБКМ, ркп. 113, л. 82 и сл. под 16 август); *Орбелски триод* от XIII в., в който е съхранен вариант на стихира, където св. Йоан Рилски, св. Йоаким Осоговски и св. Прохор Пшински се славят като новоканонизирани (Кожухаров 1974; Пиструй 1986: 53–54). Най-старото сведения за култа към св. Гавраил Лесновски е проложното житие в *Станиславов пролог* от 1330 г. (Белградска академия на науките, № 53). Имаме основание да допуснем, че „пустинножителната четворка“ е била тачена още през XI–XII век, а култът към отшелниците е бил тясно обвързан с дейността на западнобългарските манастири (Лесновски, Пшински, Осоговски), чието възникване някои учени отнасят по същото време (Снегаров 1924: 292; Иванова 1926: 517–519). Тогава вероятно е извършен обичаен акт, съответстващ на ранния етап от култа към даден светец, т.нар. местна канонизационна процедура (Поснов 1933: 500–515). Но при св. Прохор и св. Гавраил преминаването от местна към официална канонизация не е било доведено до край. Отразяването на *Йоакимовата памет* в новата търновска редакция на *Пролога* (според църковната практика на *Ерусалимския типик* през XIV век, т.нар. *Стишен пролог*) не ще да е било съвсем последователно, особено в началния етап от сформирването на състава, тъй като в един от най-ранните преписи на старо-

³ Историческите сведения за светците-отшелници са много оскъдни; предполага се, че са живели през XI–XII век (Иванов 1906, 1936, 1970).

българския превод на *Стишния превод* (съхраняван в София, БАН, № 73) името на св. Йоаким липсва (Иванова 1979: гл. 2). Изключение от казаното до тук прави честването на св. Йоан Рилски. Съществуват археологически доказателства за ранното проникване на неговия култ в Русия още през X–XI в. (Дылевский 1946: 159–162; Матакиева 1979). Многобройните съобщения за него в синаксари и месецослови показват включването на името му сред почитаните от Руската православна църква общохристиянски светци. Така честването на св. Йоан Рилски се превръща в общобългарски и в общославянски празник. С известни уточнения можем да приемем, че култовете на светците-отшелници запазват своя местен характер, а това до голяма степен обуславя и своеобразието на създаваната за тях словесна традиция.

И така, може би още със зараждането на отшелническите култове се формира и представа за местни анахорети, които вярващите започват за тачат като „пустинножителна четворка“. Взаимното сближаване на техните празници, стигащо до честването им в един ден⁴ (напр. св. Йоан Рилски и св. Прохор, св. Гавраил и св. Прохор) се обуславя от: общия светителски тип, общия християнски праобраз (св. Йоан Кръстител), близкото време на първи култови прояви (вер. XI–XII в.), общия регион на разпространение на тези култове. Следи от взаимното проникване на светителските памети се откриват в Орбелския триод; в късните общи славословия; в иконографията, където отшелниците често се изписват заедно; в богатата фолклорна традиция (Грозданов 1983; Василиев 1987: 78–101, 107–108, 110–130). Може да се предположи, че още през XI–XII век по модела на някое византийско отшелническо житие е възникнала и легенда за последователи на рилския пустинножител, без тя да се свързва с конкретни имена.

Интересен материал за развитието на мотива за „пустинножителна четворка“ се открива в експозицията на Пространно житие на св. Йоаким Осоговски в препис от XVI–XVII век (Иванов 1970: 404–418). Тя започва с общо славословие за анахоретите: „*явиха се новоподражатели и на такова житие ревнители чудни и истинни новопросветени отци наши и пустинножители, небесни човеци и земни ангели, другари Христови, Йоан и Прохор, заедно с Гавраил, с тях и преподобният отец Йоаким, честна четворица*

---

⁴ В богослужебната практика са засвидетелствани следните дати на светителските празници: за св. Иван Рилски: 1 юли, 18 август (по *Скопски миней* от 1451 г.), 19 окт. (по *Драганов миней* от XIII); за св. Йоаким Осоговски: 16 авг. (по ркл. № 113 от XIII в. в НБКМ); за св. Гавраил Лесновски: 15 януари (по Сб. № 53 от 1330 г. от САНУ, Белград); за св. Прохор Пшински: 19 окт. (по *Норов пролог* от XIII в., ГИМ, Москва, Увар. 703), 15 януари (по Архимандрит Сергей), 14 септ. – 14 окт. (по *Германски сборник* от края на XV в., ЦИАМ, София № 47, л. 133–184). В най-общи линии тези дати се запазват в църковния календар до днес.

богоизбрано съдружество...“. Такива общи слави се срещат в старобългарските паметници след XV век (срв. Ръкопис 1602 от библиотеката на Рилския манастир; Каранов 1891 и др.). Епитетите „новоподражатели“ и „новопросветени“ предполагат ранен произход на славословието в житийния текст, може би от времето на утвърждаване на светителския култ като вторият от тях се отнася до новоканонизирана личност (Иванов 1970: 346; Златарски 1984: 246).

Трябва да отбележим, че при изграждането на житийната експозиция са включени последователно неидентифицирани другаде редакции на проложни жития за светците-отшелници. Най-напред е поместено *Проложно житие за св. Йоан Рилски*, възникнало вероятно при влияние на т.нар. Безименно житие, тъй като единствено тук в цялата агиографска и химнографска традиция за рилския светител се споменава за Йоан Богослов. В *Проложното житие за св. Прохор* особено е подчертана ролята на св. Йоан Рилски като образец на подражание. Съвпадащият празник за двамата аскети – 19 октомври – ще да е оказал голямо влияние за взаимопроникването между химнографските съчинения за двамата светци, където се срещат приспособени стихии (Новаковић 1893: 79, 1895: 11–14).

Редакциите на проложните жития от експозицията на *Пространното Йоакимово житие* нямат преки съответствия сред известните агиографски творби за отшелниците. По жанрово-композиционни особености те принадлежат към т.нар. „нетърновски“ тип проложни жития, създадени по време и по място далеч от търновските проложни образци през XIII век. Липсата на каноничен акт (поне до възстановяването на Българската патриаршия през 1235 г.), който да регламентира точно в календара южнославянските светци, дава възможност в *Пролозите* (т.нар. *Прост пролог*) съставът на паметите да бъде доста лабилен и да зависи най-вече от локалните култове и от индивидуалните предпочитания на съставителите. Вероятно проложните жития от *Пространното Йоакимово житие* са почерпани от непознат днес ръкопис на Прост пролог, който е отразявал ранно състояние на процесите (от XIII–XIV в.), когато в югозападните български земи се е установил и е започнал своето по-широко разпространение култът към „пустинножителната четворка“. Разглежданата експозиция е важно писмено доказателство за взаимопроникването на химнографските и на агиографските произведения за светците-отшелници, следващ етап от разпространението на словесната традиция, развил се вероятно през XIII–XIV век. Но забелязаната тенденция към циклизация на писмените произведения за тях не е отразена в кодексите: *Германският ръкопис* от края на XV век (ЦИАМ № 47) е опит за създаване на тематичен сборник за двама от анахоретите (св. Йоан и св. Йоаким), но той по-скоро свидетелства за началото на недоведен до края процес.

Ако се върнем към отбелязаното у Паисий, че той е познавал „людовски и мирски славословия“, можем да отнесем тази информация към вероятно използван сборник с проложни жития и славословия, чийто прототип намираме маркиран в експозицията на *Пространното Йоакимово житие*. Тук се налага уточнение на предположението на Б.Ст. Ангелов, че на инок Даниил са били известни житията на светците. Краткостта на изнесените житийни сведения и характерната стилистика издават познаването по-скоро на химнографски произведения за „пустинножителната четворка“. Така към изтъкнатите по-напред богослужебни причини за утвърждаването, съхраняването и разпространението на легендата за последователите на св. Йоан Рилски би трябвало да добавим и ролята на популярните сборници с проложни жития, известни като Пролози.

Изчерпал идейно-естетическите възможности на агиографията, след XV в. култът към „пустинножителната четворка“ се съхранява във фолклора на населението, живеещо в манастирските околности (Јовановић 1881: 338; Новаковић 1895: 5–6; Хаджийски 1966: 484, 500; Маринов 1981: 686). Известният фолклорен материал за последователите на рилския пустинножител включва: легенди, предания, песни, пословици, благословии и пр., които обвързват светците-отшелници и техните манастири с отгласи от исторически събития след османското нашествие на Балканите (Јовановић 1881: 337; Симић 1912: 40–41). Преодолели законите на писаното слово и каноните на агиографията, фолклорните разкази за последователите на св. Йоан Рилски заживяват като потенциално устно слово. Те обрастват с допълнителни мотиви, съотносими с митологията и фолклора, срещащи се във вълшебната приказка, и в традиционните вярвания. В публикуваното от Ст. Симич се откриват отгласи от мита за Сизиф; от вярвания, че погледът назад е равностоен на смърт (Орфей; Бит. 19; Лук. 17:32). А преданията от с. Старец (до Пшинския манастир) и от Прилеп развиват следните приказни мотиви: „изгряване на слънцето от запад“, „чудотворно преместване в пространството“, „предричане на възцаряване“ и пр. (Новаковић 1895: 5–6; Цепенков 1900: 311–312). Ролята на културен герой, който посочва мястото за храм на св. Прохор в планината Старец, се изпълнява от необикновен старец в бяло облекло, чиито помощници са бял заек и бял орел, което асоциира с образността на баятелните формули и апокрифното слово (Петканова 1986: 10).

В заключение: Легендата за последователите на св. Йоан Рилски се ражда най-вероятно през XI–XII в. През многовековната си история тя израства от обичаен агиографски мотив до пространен сюжет. При нейното формиране и развитие значение имат компенсаторните механизми на устните форми на словото, доминиращи в химнографията и фолклора и подпомагани от житийната фабула и от иконографските изображения. Социокултурните обстоятелства, при които възниква и се разпространява култът към

„пустинножителната четворка“ обясняват многопосочността и сложността на процесите на взаимодействие между книжовното и устното словесно творчество за тях. А пред прага на новото време паметта за светците-отшелници придобива определени етноцентрични тенденции, което я прави особено необходима за осъществяването на идейния замисъл на Паисиевата *История*.

ЛИТЕРАТУРА

- Ангелов, Б.Ст. 1958, *Из старата българска, руска и сръбска литература*, ч. I. София: БАН.
- Василиев, Ас. 1987, *Българските светци в изобразителното изкуство*. София: ДИ „Септември“.
- Велев, Ил. 1988–1989, Воспоставувањето на пустиножителот Гавраил Лесновски. В: *Институт за историја при Филозофски факултет*. Скопје.
- Велев, Ил. 1991, Житејните и народните мотивски трансформации што го изразуваат култот на пустиножителот Гавраил Лесновски. *Македонски фолклор XXIV*, № 47. Скопје, 215–221.
- Грозданов, Цв. 1983, *Портрети на светителите од Македонија од IX–XVIII век*. Скопје: Републички завод за заштита на спомениците на култура.
- Драгова, Н. 1962, Домашни извори на „История славянобългарска“. В: Косев, Д. – Бурмов, Ал. – Христов, Хр. – Паскалева, В. – Мутафчиева, В. (ред.), *Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762–1962)*. София: БАН.
- Дылевский, Н.М. 1946, *Рыльскый монастырь и Россия в XVI–XVII веке*. София: Министерство информации и искусств.
- Златарски, В. 1984, *Избрани съчинения*, т. 2. София: Наука и изкуство.
- Иванов, Й. 1906, *Северна Македония: Исторически издирвания*. София.
- Иванов, Й. 1936, Жития на св. Иван Рилски. *Годишник на Софийски университет: Историко-филологически Факултет XXXII*, № 13. София, 1–108.
- Иванов, Й. 1970, *Български старини из Македония*. София: Наука и изкуство, фототип. изд.
- Иванова, В. 1926, Стари църкви и манастири в българските земи (IV–XII). *Годишник на Народния Музей (за 1922–1925 г.)*, т. IV. София, 429–583.
- Иванова, Кл. 1979, *Агиографската продукция на Търновската книжовна школа*. София. (Кандид. дисертация. Машинопис.)
- Иречек, К. 1974, *Пътувания по България*. София: Наука и изкуство, фототип. изд.
- Јовановић, А. 1881, Пчиња: Историјска црта из нове српске покрајне. *Гласник српског ученог друштва* 49. Београд, 316–345.
- Каранов, Е. 1891, Материали по етнографията на някои местности в Северна Македонија, които са смежни с България и Сърбия. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина IV*. София, 280–319.
- Кожухаров, Ст. 1974, Нотни начертания в Орбелският триод, среднобългарски паметник от XIII в. *Български език* № 4, 324–343.

- Левинтон, Г.А. 1980, Легенды и мифы. В: Токарев, С.А. (ред.), *Мифы народов мира*, т. 2. Москва: Советская энциклопедия, 45–47.
- Маринов, Д. 1981, *Избрани произведения, т. I*. София: Наука и изкуство.
- Матакиева, Т. 1979, За някои образи на св. Иван Рилски в Русия. *Духовна култура* LXIX, № 12, 9–29.
- Новаковић, Ст. 1893, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима: Легенда о Владимиру и Косари*. Београд: Српско краљевско друштво.
- Новаковић, Ст. 1895, Пшињски поменик. *Споменик Српске Краљевске Академије* XXIX. Београд, 3–20.
- Паисий – Паисий Хилендарски, *Славянобългарска история*. София: Български писател, 1980.
- Петканова, Д. 1986, Апокрифи. В: Ангелов, Б.Ст. – Грашева, Л. – Динев, П. – Иванова, Кл. – Кожухаров, Ст. – Куев, К. – Николова, Св. – Петканова, Д. (ред. кол.), *Стара българска литература, т. I*. София: БАН.
- Пиструй, К. 1986, Триод-Пентикостар. *Palaeobulgarica* X, № 4, 45–54.
- Поснов, М. 1933, *История на християнската църква I–II: До разделението на църквите (1054)*. София: Кооперат. печатница „Гутенберг“.
- Симић, Ст. 1912, *Лесновски манастир св. отца Гавраила*. Београд.
- Снегаров, Ив. 1924, *История на Охридската архиепископия, т. I*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.
- Фекелджиев, Ив. 1979, *Народни легенди за Иван Рилски*. София: БАН.
- Хаджийски, Ив. 1966, *Бит и душевност на нашия народ*. София: Български писател.
- Цепенков, М. 1900, Пчински манастир свети Прохория. *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* XVI–XVII, № 2. София, 311–312.

Мария Жерева

ДЕКЛАРАТИВНИ ПЕРФОРМАТИВНИ ИЗКАЗВАНИЯ ЗА СПЕЦИАЛИЗИРАНИ АКТОВЕ, ЕКСПРЕСИВИ И РЕЧЕВИ РИТУАЛИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Перформативните изказвания за специализирани актове са особена дифузна група, чиито членове се сближават семантично с асертивите като проявяват задължителния семантичен елемент *казвам/говоря* и с речевите ритуали по силата на обществената им значимост. Ето защо тяхната обща илокутивна цел обединява асертивната цел в частта *казвам, правя съобщение, твърдя* и декларативната цел *да изменим света, да се промени положението на нещата, отразено в пропозиционното съдържание р.* Декларативната пропозиция на специализираните актове съдържа съобщение за възможността да се измени положението на нещата в определен интервал от време. Затова, както за говорещия субект *Аз*, така и за адресата *Ти* тя е представена като факт, т.е. пропозиционното съдържание на такива перформативни актове се отличава с фактитивност, която се засилва от официалния статус на говорещия субект и социалната значимост на речевия акт.

Разликите между декларативните речеви актове и асертивните са свързани с по-голямата обществена значимост и конвенционалност, което често е обусловено от социалната роля на говорещия субект *Аз*. Речевата ситуация определя смисъла на суперпредикатите и като цяло на перформативните изказвания, които обикновено са представени със синтактичната формула *Аз х*.

Ако изразът *давам дума* във всекидневното общуване е синоним на *обещавам*, то в ситуация на събрание, конференция би означавало *предоставям правото на някого да се изкаже*.

Вземам думите си назад е ритуал за отказ, когато илокутивната цел, която предшества речевия акт се анулира. *Отказвам се от думата си* предполага друга конвенционална ситуация – отказ от някакво поето обещание.

Очевидна е транспозицията на дадените перформативни значения, която е обусловена от конвенционалността на ситуацията на общуване и от солидарността с други речеви актове, например асертиви и комисиви.

Редица перформативи за специализирани актове се обединяват от ситуацията, която може да произлиза от едно упълномощено лице, но решението по правило е вече получило обществено одобрение, било е прието не

еднолично. Говорещият субект *Аз* само го огласява, например в ситуация на назначаване: *Назначавам те за заместник-директор.*

Или в ситуация на провъзгласяване на държавен акт: *Провъзгласявам суверенитета на бившия протекторат; Отричам се от престола; Денонсирам договора за неутралитета на държавата.*

Заедно с държавните актове, съществуват и редица ритуални актове, свързани с религиозни организации, които предполагат серия от декларативни речеви действия: *Посвещавам те в сан епископ; Опрощавам греховете ти и те връщам в лоното на светата църква* и др.

В ситуация на избори също се използват декларативи по формулата *Аз х.* Напр.: *Давам отвод/самоотвод, отхвърлям кандидатура, отхвърлям аргументи/възражение* и т.н.

По аналогичен начин си взаимодействат декларативите *подавам оставка* – съзнателно, обмислено действие от страна на говорещия субект *Аз*, макар и не винаги доброволно, което означава оттегляне от длъжност и *уволнявам* – действие на друго, официално лице, което има правото да взема решение.

В ситуация на капитулация *капитулирам* и *предавам се* имат различна социална значимост. Капитулира армия, държава, която е изгубила война и това се отразява в официален акт за капитулация: *На 9 май се подписва акта на Германия.* В случай като *Аз капитулирам пред обстоятелствата* става дума за пълна зависимост от обстоятелства, нежелание, неспособност или невъзможност да бъдат преодолените тези обстоятелства.

Очевидно е, че означените ситуации представляват фрейми, фрагменти от дискурса, а речевите актове и перформативни изказвания се включват в тях като интегрални съставни части. Във всяка ситуация на социално значим акт говорещият субект *Аз* прави заявление, обявява нещо: *Обявявам събранието за открито/закрито; Заявявам готовността си да участвам в избора; Обявявам резултата от гласуването* и др.

Но тези заявления и обявявания не са тъждествени с официалното общуване, където те са в писмена форма и са подчинени на определен стандарт. Бюрократичните изисквания се отнасят и към завещанията и пълномощните, тъй като те представляват документи, които имат юридическа сила. Всички тези образци включват по необходимост перформативни изказвания. Точно по тази причина разглежданият клас перформативи не може да бъде наречен по аналогия с по-конкретни речеви актове. Завещанието и пълномощното използват строги формулировки, напр.: *С настоящото завещавам на сина си апартамента, а на дъщеря си – вилата; Упълномощавам Иван Петров да получи от мое име заплатата ми за месец юли* и др.

Такива документи изискват не само стандарти и бланки, но и надписи и печати, иначе губят сила. Но фреймът на завещанието, например, не

се ограничава с юридическия документ за наследство, то може да представлява творческо или политическо завещание: *Приятели, завещавам ви моята вяра в бъдещето! Пазте я в сърцата си...* (П. Константинов).

Декларативните речеви актове и перформативни изказвания са интегрална част на фрейма и фрагмент от дискурса и като такива реализират речевото действие като локутивен и илокутивен акт като се опират на задължителния семантичен компонент на дескриптивното значение на техния суперпредикат *казвам/говоря*. По този показател те се сближават с асертивите и имат комбинирана илокутивна цел. Някои подгрупи декларативи и глаголи-перформативи се сближават и с други речеви актове, например с директивите и комисивите.

Пропозиционното съдържание на декларативите се коректира с перлокутивния акт там, където той е необходим. Например, в акта на осъждане или в акта на одобрение.

Декларативните специализирани актове имат най-голяма конвенционалност и социална значимост и имат близки черти с речевите ритуали.

Речевите ритуали – формули на етикета също са свързани с фреймовата организация за концептуализиране на действителността и имат висока степен на конвенционалност и стандарти за изразяване.

Речевите ритуали са разновидност на речевите актове, които се характеризират с максимална конвенционалност и широко разпространение в различни сфери на общуването. Някои поведенчески реакции също спадат към речевите ритуали и затова, Дж. Остин (Austin 1979) ги нарича „бехабитиви“ (behabitives). Липсата на такава реакция се оценява като невежливост или получава някаква друга емоционална оценка. Това им качество дава основание на Дж. Сърл (Searle 1992) да ги нарече експресиви (expressives).

Експресивните речеви актове са определен брой, тъй като типизираните речеви ситуации и съответните типизирани средства за изразяване са ограничен брой. Типичен модел за оформяне на речеви актове за сбогуване, приветствие, благодарност, поздрав и изразяване на съболезнование и съчувствие е *Аз х: Прости се с мен, родино моя без жал и без сълзи... Аз умирам с твоето име на уста* (П. Константинов); *Поздравявам те от цялата си душа за успеха!*; *Благодаря за вниманието*. При част от експресивите е възможна реализация на формулата *Аз х, че: Поздравявам те за успеха! = Поздравявам те, че успя, Благодаря за поздравите = Благодаря, че ме поздравя и др.*

Кръгът на перформативните ритуални речеви действия е твърде ограничен: *прощавам се, благодаря, приветствам, благославям, извинявам се, желая успех, поздравявам*. Всички те са свързани с изразяване на налична или възможна в перспектива положителна оценка. Изключение прави *извинявам се*, когато отсъствието на положителни емоции у говорещия се ком-

пенсира с убедеността му в уместността или необходимостта от подобно действие. Разширение е възможно за сметка на съчетания от типа *предавам поздрав, изказвам съболезнования: Предавам сърдечните си поздрав на теб и на цялото ти семейство; Изпращам ти хилядите си благодарности за милото писмо; Приемете нашите огромни благодарности, уважаеми господин Генерал* (Вл. Зарев).

Типизираната и многократно повтаряща се ситуация на общуване позволява да се изработят речеви и езикови формули и да се обясни конвенционалността на употребените в тях перформативни глаголи. При тълкуването на техните значения присъства задължителен семантичен компонент *казвам/говоря* в съчетание със съществителни, които мотивират речевия акт или общоприетия израз: *Благодаря – изказвам своите благодарности, Приветствам – произнасям приветствие* и др.

Експресивите реализират синтактичната формула *Аз x*, подобно на декларативите и концентрират пропозиционната постановка в перформативния суперпредикат, а пропозицията на перформативното изказване съвпада с пропозицията на експресивния речев акт, което е обусловено от нормите на социалното поведение, правилата на етикета, а също и от фоновите знания на участниците в речевия акт за уместността или неуместността на даден речев акт.

В кръга на перформативите на ритуалните действия могат да влизат и други глаголи, напр. *покланям се, целувам, прегръщам*, които означат жестове, физически действия, които съпровождат речевото действие: *Целувам ви ръка, уважаема госпожо!; Прегръщам те страстно – вечно твой Дачо...* (Ф. Цуракова).

Подобна перформативна употреба създава ефект на присъствие на говорещия субект близо до слушателя, въпреки, че те са разделени във времето и в пространството.

Всички експресивни речеви актове и перформативни изказвания реализират общата илокутивна цел да изразят чувства или дадена постановка на положението на нещата, които са представени с пропозиционното съдържание *p* и по силата на това представляват две фази на речевия акт – локутивен и илокутивен акт, но не предполагат необходимостта от перлокутивен акт. Разбира се, условието за вежливост задължава адресата *Ти* да отговори с речев акт или жест: *Благодаря за всичко! – За нищо!; Поздравявам те с днешния празник! – И аз тебе!*

Адресираността на речевия акт винаги е очевидна и винаги има конкретно лице, което се явява слушател. Но адресатът може да има и отвлечен, обобщен характер, особено в лирическите произведения: *Прощавай, неосъществен поете! Ти мислиш за любов, а аз за хляба ти...* (Д. Дамянов). *В най-хубавия миг преди разсъмване!; С добри ръце, о лоши ви прегръщам!*

Бъдете като мен! И по-добри... (пак там), О, не бъдете лоши с мен, добри!; Благодаря ти, мамо за твоя топъл скут, за майчиното рамо, за майчиния труд (А. Босев); *Пиян от обич ще те благославям, дори животът да ми загорчи...* (Ал. Калчев).

Характерна черта на експресивните перформативни изказвания е редуцията, когато те са изказани като пожелания, а са изразени с именни актанти: *Поздравявам те за рождения ден – Честит рожден ден!* По силата на конвенционалността на тяхното осъществяване те могат да бъдат качествени като ситуативни перформативи, въпреки че нямат формата на такива: *Честита Нова година!; Честит празник!* Езикови елементи от типа *Сърдечно благодаря, поздравявам, искрено съчувствам, извинявам се* и други конкретизират дескриптивното значение на суперпредикатите и отношенията между участниците в експресивния речев акт.

Експресивните речеви актове и перформативни изказвания се сближават с декларативите, тъй като те се включват в по-сложна речева ситуация – фрейм, и се затварят главно в илокутивния акт, който и определя тяхното пропозиционно съдържание.

Става ясно, че таксономията (класификацията) на българските перформативни изказвания е представена от пет класа, определени на основата на пет общи илокутивни цели, които се реализират в речеви актове чрез взаимодействие на сферите на говорещия субект и на адресата-слушател. Перформативните глаголи не само оформят изказването като суперпредикати, които едновременно назовават илокутивната цел и задават перформативния контекст. Те също проявяват дълбочинните и задължителните семантични компоненти в своето дескриптивно значение и така позволяват да се определят подкласовете перформативи. Принципът на взаимодействие между илокутивната цел, дескриптивното значение на перформативния суперпредикат и пропозиционното съдържание определя взаимодействието на перформативните изказвания в различните подгрупи.

ЛИТЕРАТУРА

- Austin, J. L. 1979, *Philosophical Papers*. Oxford: University Press.
Searle, J. R. 1992, *The rediscovery of the mind*. Cambridge MA: MIT Press.

ИЗТОЧНИЦИ

- Босев, А. 1998, *Избрани произведения*. София: Култура.
Дамянов, Д. 1987, *Ако нямаше огън: Лирика*. Пловдив: Христо Г. Данов.
Зарев, Вл. 2005, *Разруха*. София: Изкуство.
Калчев, Ал. 2010, *Стихове*. Пловдив: Жристо Г. Данов.

Константинов, П. 1984, *Прощаване с пролетта*. София: Просвета.
Цуракова, Ф. 2000, *Мокра поръчка*. София: Изкуство.

SZLÁV NAZÁLISOKAT TÜKRÖZŐ RÉGI SZLÁV JÖVEVÉNYSZAVAINK IDŐRENDJE

Király Péternek *A honalapítás vitás eseményei* c. könyvéről (2006) írt ismertetésemben már felhívtam a figyelmet arra, hogy a magyar honfoglalás sziklaszilárdnak vélt IX. század végi időpontját a szláv nyelvtudományban *terminus post quem*-nek tekintik a nazálisok átalakulásának datálásakor, legalábbis ami a magyarok által a Kárpát-medencében talált szlávok nyelvét illeti (Zoltán 2008: 357–358). Ha Király P. kutatási eredményeit megfelelő kritikával fogadva (vö. Balogh 2007) bizonyosra vehetnénk, hogy a finnugor nyelvű magyarság nem a IX. század végén, hanem egy-két évszázaddal korábban szivárgott be különösebb harci zaj nélkül a Kárpát-medencébe, akkor megoldódna egy fontos kronológiai feszültség, mégpedig a szláv nazális magánhangzókat tükröző régi szláv jövevényszavaink körüli keltezési ellentmondás. Arról van röviden szó, hogy míg a magyar nyelvtudománynak modern etimológiai szótárainkban (TESz., EWUng., ESz.) is rögzített egyöntetű álláspontja szerint a *rend* (< szláv *řędъ*), *tompa* (< szláv *topa/topo*) és hasonló, az egykori szláv nazális *ę* és *o* magánhangzókat még tükröző szavaink a X. század vége előtt kerültek nyelvünkbe, addig a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a X. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán hangzottak ezek a szláv nazálisok, mint éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai (vö. Shevelov 1979: 138–139 [2002: 186–187]; Петер 1968: 51; Хелимский 1988: 348–350 [2000: 418–419]). Hogy mennyire ellentmondásos a magyar adatok felhasználása a szláv nazálisok datálására, az talán a legjobban S. B. Bernštejn (Бернштейн 1961: 241–246) erre vonatkozó fejtegetéséből látható. Ebből idézek néhány mondatot saját fordításomban (a kiemelés is mindig tőlem való – Z. A.): „A szláv nyelvekben lejátszódott denazalizáció időrendjének meghatározása során a kutató bizonyos nehézségekbe ütközik. Arról van szó, hogy **e folyamat kezdete és teljes lezárulása közé túlzottan rövid időszak esik**. Határozottan állíthatjuk, hogy a IX. század végén, a X. század elején a szláv nyelvek a nazális magánhangzókat még nem veszítették el. A IX. század végén Pannónia területén megjelennek a nomád magyarok, akik [...] itt szláv földművelő népeiséget találnak. A helyi szlávoktól számos szláv nyelvi elemet vesznek át. [...] **A magyar nyelv szláv elemei bizonyítják, hogy a IX. század végén, a X. század elején Pannónia szláv nyelvjárásaiban a nazális jelleg még nem szűnt meg** (legalábbis a tömorfémákban) [...]. Tehát a IX. század végén, a X. század elején a nazális ma-

gánhangzók még megvoltak, de a X. század közepére kivesztek. [...] Természetesen ennyi idő alatt a denazalizálódás teljes folyamata nem játszódhatott le. Hogyan lehet megbirkózni ezzel a nehézséggel? Fel kell tételezni, hogy a denazalizáció már a X. század előtt megkezdődött. Számos szláv nyelvben ez a folyamat a IX. és X. század folyamán zajlott (két évszázadon át). Nincs olyan tény, amely ellentmondana egy ilyen időrend elfogadásának az orosz nyelv esetében. [...] A magyar nyelv szláv elemei sem adnak okot arra, hogy ne fogadhatnánk el a denazalizációs folyamat [IX. századi] kezdetét. Ezek csak azt bizonyítják, hogy **Pannónia szláv nyelvjárásai bizonyos pozíciókban a X. század elején még őrizték a nazálisokat.** Ezt a pozíciót úgy határozom meg, hogy a nazális magánhangzók a tömorfémákban őrződtek még.”

Ez utóbbi állítást sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudjuk, mivel nem vettünk át a szlávból például nazális magánhangzót tartalmazó flexiókat vagy képzőket. Az egyetlen látszólagos kivétel a személynévi eredetű *Berente* helységnév, amelynek névadója szláv nevet viselt. Az alapjául szolgált szláv **Boręta* személynév (Kiss 1997: I, 200) a **boriti* vagy **borti* 'küzd, harcol, birkózik' igéből képzett archaikus melléknévi igenév főnevesülése (ЭССЯ: II, 201–202), tehát itt az *ę* képzőben fordul elő, ám valószínű, hogy az intenzív szláv–magyar nyelvi kontaktusok kezdetére a név belső formája már magában a szlávban is elhomályosult.

Ettől függetlenül is látjuk, hogy az egész konstrukció a magyar honfoglalás evidensnek tartott IX. század végi időpontján alapul, s ha ezt kihúzzuk alóla, az egész összeomlik. A Bíborbanszületett Konstantín 950 körül írt, többnyire *De administrando imperio* latin címen idézett görög nyelvű munkájából egyértelműen kitetszik, hogy ekkor, a X. század közepén legalábbis a keleti szlávok elődeinél nazálisok már nem voltak. Viszont ha egy-két évszázaddal korábban kezdődött a szláv–magyar együttélés a Kárpát-medencében, amire Király P. adatai alapján jó esély van, akkor kényelmesen volt idő átvenni az itteni szlávoktól a még nazális magánhangzókat tartalmazó korai szláv jövevényszavainkat. Más megfontolások alapján, de hasonló következtetésre jutott Makkay János (1994: 104) is, aki szerint a nazálisos alakot tükröző szláv jövevényszavaink átvételének ideje „a 7–9. század, és nemcsak a 10. század első néhány évtizede” (vö. Makkay 2004: 46).

S. B. Bernštejn fenti dilemmájától tehát úgy lehet megszabadulni, ha a szláv–magyar érintkezések kezdetét a Király P. és általában az ún. kettős honfoglalás hívei által vallott nézetek értelmében legalább két évszázaddal korábbra toljuk.

Mindazonáltal van mód arra is, hogy éppen ellenkezőleg, a nazálisos alakok átvételének időhatárát későbbre helyezzük. Ebben az esetben a magyarok elődei jóval a X. század után is hallhattak nazálisos alakokat a Kárpát-medence központi területein. Ehhez megint S. B. Bernštejn fog segítségünkre lenni, aki, mint

köztudott, a bolgár történeti dialektológia kiváló szakértője is volt. A nazálisokat tükröző alakok átvételének időhatára akkor tolható későbbre, ha feltételezzük, hogy a Kárpát-medencében más késői ősszláv dialektusok mellett voltak bolgárszláv típusú nyelvjárások is. Minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy ilyen – tehát bolgárszláv – nyelvjárást beszélő lakosság volt a Kárpát-medencében, mégpedig nemcsak a délkeleti perifériákon, hanem a Kárpát-medence középső területein is. Emellett szól többek között az is, hogy az ősszláv **ktь*, **tj* és **dj* nyilvánvalóan bolgár reflexeit magán viselő szavaink, mint például a R. *pest* 'kemence' és 'barlang' (vö. óe. szl. *пѣстъ*, bg. *неу* 'kályha, kemence' és 'barlang'), a *Pest* helységnév, a *mostoha* (vö. bg. *маумеха* 'ua.'), *mezsgye* (vö. óe. szl. *межда* 'utca', bg. *межда* 'mezsgye'), *rozsa* (vö. óe. szl. *ръжда* 'ua.') és néhány további szavunk nem tájszó, sőt a rendelkezésünkre álló nyelvtörténeti anyag alapján semmi okunk feltételezni, hogy valaha is tájszó lett volna, vagyis csakis az ország belsejében élő szlávoktól származhat. A *pest* 'barlang' szóval kapcsolatban megjegyzendő, hogy az nemcsak fonetikai, hanem szemantikai bolgarizmus is, mivel a képző nélküli alapszó csak a bolgárban és az óe. szl.-ban (vagyis az óbolgárban) jelent 'kályha, kemence' mellett 'barlang'-ot is (vö. Dénes 2009).

S. B. Bernštejn rámutatott arra, hogy (megint csak saját fordításomban idézem – Z. A.) „a bolgár nyelv az összes szláv nyelv között különleges helyzetet foglal el a nazális magánhangzók sorsát illetően. Itt ugyanis a nazális magánhangzók nagyon tartósaknak bizonyultak. A denazalizáció első jelei elszórtan felfedezhetők már a XI. században. Meredeken emelkedik a példák száma a XII. században. Az északi nyelvjárásokban ez a folyamat lassabban ment végbe. Az erdélyi bolgárok nyelve arról tanúskodik, hogy az észak-keleti bolgár nyelvjárások még a XIII. század második felében is megőrizték a nazális magánhangzókat a tömorfémákban. A denazalizáció a bolgárban valószínűleg csak a XIV. században zárult le teljesen” (Бернштейн 1961: 245–246; vö. Харалампиев 2001: 58–65). A XIII–XIV. századra datálja a nazálisok kései denazalizációját H. Tóth Imre (2011: 40–42) is. Semmi okunk annak feltételezésére, hogy a Kárpát-medence bolgárszláv típusú nyelvjárásaiban a denazalizáció előbb ment volna végre, mint a bolgár nyelvjárások zömében. Éppen ellenkezőleg, a nyelvföldrajz azt sugallja, hogy ezek a nyelvjárások az észak-bolgár nyelvjárásterülettel érintkeztek, ahol a nazálisok még a XIII. században is hangzottak. Ezt a lehetőséget tudomásom szerint sem a magyar, sem a szláv szakirodalom nem vette figyelembe. Ezért van az, hogy etimológiai szótáraink minden egyes szláv nazális reflexét tartalmazó jövevényszavunk esetében imamalomszerűen ismételtetik, hogy átvételük a X. század vége előtt történt, ami viszont egy kissé önkényes meghosszabbítása a nazálisok létének a bolgárszlávon kívüli szláv nyelvjárásokban a Kárpát-medencében, illetve annak szomszédságában. Sajnálatos módon ezekről a bolgárszláv nyelvjárásokról nem maradt fenn több információnk, mint amennyit róluk a ma-

gyar nyelv legrégibb szláv jövevényszavai tartalmaznak. Nem férhet azonban kétség ahhoz, hogy ha ilyenek voltak, akkor azoknak nem (csak) a Kárpát-medence periferiáin, hanem annak központjában is kellett lenniük, mert aligha vitathatjuk E. A. Chelimskij kézenfekvő magyarázatát, miszerint a magyar nyelv legrégibb szláv elemeit a legegyszerűbben és legtermészetesebben szubsztrátum típusú jövevényszavakként magyarázhatjuk azoknak a szlávoknak a nyelvéből, akik később maguk is beolvadtak a magyar etnoszba (vö. Хелимский 1988: 363 [2000: 432]).

IRODALOM

- Balogh, L. 2007, Új könyv a „kettős honfoglalásról”: Megjegyzések egy a magyarság korai történetét tárgyaló mű margójára. *Acta Historica* CXXV. Szeged, 3–19.
- Dénes, Gy. 2009, Pest pataka. *Névtani Értesítő* 31, 105–111.
- Király, P. 2006, *A honalapítás vitás eseményei: A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke. (= *Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* 10.)
- Kiss, L. 1997, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2. kiadás.
- Makkay, J. 1994, *A magyarság keletkezése*. Szolnok, 2. átdolg., bőv. kiadás.
- Makkay, J. 2004, *Korai szláv kölcsönszavaink keletkezési kérdései és a honfoglalás*. Budapest: Históriaantik Könyvesház.
- Shevelov, G. Y. 1979, *A Historical Phonology of the Ukrainian Language*. Heidelberg: Carl Winter Verlag. [Ukrán fordítása: Шевельов, Ю. 2002, *Історична фонологія української мови*. Харків: Акта.]
- H. Tóth, I. 2011, Fonetika. In: H. Tóth, I. – Balázs, L. G. – Majoros, H., *Bolgár történeti nyelvtan: Hangtan, alaktan*. Szeged: JATEPress, 32–63.
- Zoltán, A. 2008, Király Péter, *A honalapítás vitás eseményei: A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2006, 258 p. *Magyar Nyelv* CIV, 355–359. (Ismeretetés.)
- Бернштейн, С.Б. 1961, *Очерк сравнительной грамматики славянских языков*. Москва: АН СССР. [Москва, 2005, изд. 2-е.]
- Петер, М. 1968, *Историческая грамматика русского языка I: Введение и фонетика*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Харалампиев, Ив. 2001, *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново: Фабер.
- Хелимский, Е.А. 1988, Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии. In: Толстой, Н.И. (főszerk.), *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. Москва: Наука, 347–368. [Új kiadása: Хелимский, Е.А. 2000, *Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи*. Москва: Языки русской культуры, 418–434.]

SZÓTÁRAK

- ESz. – Zaicz, G. (főszerk.), *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Kiadó, 2006.
- EWUng. – Benkő, L. (főszerk.), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992–1995.
- TESz. – Benkő, L. (főszerk.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.
- ЭССЯ – Трубачев, О.Н. (szerk.), *Этимологический словарь славянских языков: Пра-славянский лексический фонд, вып. 1–24*. Москва: Наука, 1974–1997.

TARTALOM

TABULA GRATULATORIA	7
KOCSIS MIHÁLY: Köszöntő H. Tóth Imre 80. születésnapjára	11
AGYAGÁSI KLÁRA: Két orosz eredetű jövevényszó a Volga–Káma vidéki nyelvi areában	13
BAGI IBOLYA: Kirill Ordinyin, az „eretnek érsek” Borisz Pilnyak <i>Meztelen év</i> című regényében	21
БАЛАЖ, ГАБОР Л.: Типологические аспекты исторической морфологии	29
BAŃCZEROWSKI, JANUSZ: Językowo-kulturowy obraz niektórych narodowości w języku polskim i węgierskim	37
БАНОВА, САВЕЛИНА: Към описанието на българското глаголно спрежение	49
BIBOK KÁROLY: <i>Nyit</i> : egy lexikai-konstrukciós és lexikai- pragmatikai elemzés	55
DÖTSCH SZILVIA: Az orosz <i>быть</i> 'van' ige lexikai és grammatikai jelentései	67
DUDÁS MÁRIA: Az új bolgár irodalom regénycímeinek nyelvi sajátosságai	77
FARKAS BARÁTHI MÓNICA: Az önéletrajz mint műfaj megjelenése a déli szláv irodalomban	85
ФЕНЬВЕШИ, ИШТВАН: Miscellanea: Ad «Slang» et «Odessa»	93
ФЕРИНЦ, ИШТВАН: <i>Послание Владимиру Мономаху о поште киевского мит-</i> <i>рополита Никифора</i> : К характеристике Владимира Мономаха	97
FONT MÁRTA: A Rusz fejedelmeinek névadási gyakorlata mint történeti forrás	107
FRIED ISTVÁN: Rumy Károly György Anton Bernolákról	119
ГАДАНИ, КАРОЙ – МОИСЕЕНКО, ВИКТОР: Синяя ли синица?	127
КАТУШ, ЕЛВИРА: За фразеологизмите от <i>Светото писание</i> в българския и унгарския език	137
KOCSIS MIHÁLY: Egy elfeledett professzor: Adalék az ukrán helyesírás történetéhez	143
KOSZTA LÁSZLÓ: A zabori bencés apátság kezdetei: Morva kontinuitás vagy passaui térítés	147
КРЕКИЧ, ЙОЖЕФ: Длительность и процесс в славянских глаголах	177
КУГЛЕР, КАТАЛИН: Активизация латинизмов в современном русском языке	185
ЛЕПАХИН, ВАЛЕРИЙ: Икона в повестях А.А. Бестужева-Марлинского	191

MAJOROS HENRIETTA: Szent Tekla fülbevalója: „ <i>ушерава</i> ”	203
МЛАДЕНОВА, МАРИНЕЛА ПАРАСКОВА: Езикът на българите от румънски Банат в най-ново време: Динамика и тенденции	207
NAGY, LÁSZLÓ KÁLMÁN: Postac św. Maksymiliana Kolbego (1894–1941) w prozie polskiej	217
NEMES ZOLTÁN: Egy kézirat <i>Odyseia</i> -kommentárrol	227
НЯГОЛОВА, НАТАЛИЯ: Топосът на Едем в мотивната структура на разказа <i>Една нощ</i> на Константин Константинов	241
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Az első terminológiai szótár az Osztrák Monarchia szláv népei számára	249
ПАНАЙОТОВ, ПЛАМЕН За бройните числителни в българския език, за личните и показателните местоимения и за други неща	253
M. PANDUR JULIANNA: A keresztény család és keresztény ifjúság napja Bulgáriában: Az ünnepre vonatkozó példabeszédek a <i>Máriapócsi Kódexben</i>	261
PÁTRÓVICS PÉTER: A <i>po-</i> ígeköző a lengyel nyelvben	269
ПОЖГАИ, ИШТВАН: Страдательные конструкции в <i>Синайском патерике</i>	277
RÁDULY ZSUZSANNA: Kémiai elemek nevének eredete a magyarban és a lengyelben: Tulajdonnévből származó nevek	287
RÉVÉSZ ÉVA: János, „qui nimium gloriabatur in virtute et in potentia sua”	295
SARNYAI CSABA: „Nálánál erősebb fa nincsen kerek e világon...”: A fa toposza az orosz mitikus hagyományban	307
SZŐKE KATALIN: A ritmus és vonal: Adalékok Andrej Belij művészet- elméletéhez	315
SZVÁK GYULA: Álcár-karrierек Moszkóviában	321
TÖLGYESI TAMÁS: Német–cseh–szlovák–magyar nyelvi kontaktusok a közép-európai konyhaművészet tükrében	331
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A IX–X. századi magyar törzsszövetség szláv kapcsolatai	339
ВЕЛЧЕВА, БОРЯНА – БОЯДЖИЕВ, АНДРЕЙ: За едноеровия правопис с ъ в старите български паметници	355
ВИШОГРАДСКА, ИНА: Колко са консонантните позиции пред ядрото: Структура на сричката в унгарски и български език	359
ЯНКОВА, ВЕНЕТА: Легендата за последователите на св. Йоан Рилски	369
ЖЕРЕВА, МАРИЯ: Декларативни перформативни изказвания за специали- зирани актове, експресиви и речеви ритуали в съвременния български език	377
ZOLTÁN ANDRÁS: Szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink időrendje	383

Készítette a JATEPress

<http://www2.u-szeged.hu/jatepress/>

6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.

Felelős kiadó: Dr. habil. Kovács Mihály egyetemi tanár, intézetvezető

Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő

Méret: B/5, példányszám: 100, munkaszám: 30/2012.

